

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2022

Αρχαίοι πολιτισμοί
στην Ανατολική Μεσόγειο

Τίτλος: ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
Συγγραφέας: ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Copyright ©Χαραλάμπους-Καθημερινή
Copyright©2022

«Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΕΚΔΟΣΗ ΚΥΠΡΟΥ ΛΤΔ»

Νίκου Κρανιδιώτη 7Ε, 3ος όροφος,
2411 Έγκωμη, Λευκωσία, Κύπρος
e-mail: info@kathimerini.com.cy
Τηλ.: +357 22472500, Fax: +357 22472540

ISBN 978-9963-2366-7-1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 59/1976 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Κύπρο.

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Αρχαίοι πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο

✠ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
Λευκωσία 2022

*Αφιερώνεται στα αγαπημένα μου εγγόνια και στα
παιδιά όλου του κόσμου, με την ευχή να ζήσουν
σ' ένα πιο όμορφο, δίκαιο και ηθικό κόσμο.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΠΕΡΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΚΕΦ. Ι: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Α. ΔΙΚΤΥΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

(1) Συλλογική ταυτότητα	25
(2) Συλλογική μνήμη	27
(3) Διακρίσεις και ανισότητες	31
(4) Οι νόμοι	32

Β. Η ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

33

Γ. Η ΕΦΕΥΡΕΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

(1) Οι πρώτες μορφές γραφής	35
(2) Η σφηνοειδής γραφή	37
(3) Η ιερογλυφική γραφή	38
(4) Άλλα είδη γραφής	39
(5) Αλφαβητικά συστήματα	40

Δ. Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

41

ΚΕΦ. ΙΙ: ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Α. ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ. ΝΑΤΟΥΦΙΟΙ

(1) Οι Νατούφιοι	45
(2) Νεολιθική Εποχή	47
(3) Χαλκολιθική Εποχή (5000-3200 π.Χ.)	52

Β. ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

(1) Οικισμός Aşıklı Höyük	54
(2) Οικισμός Catalhöyük	55
(3) Ταφικά έθιμα	56
(4) Η εξάπλωση του πολιτισμού	57

ΚΕΦ. ΙΙΙ: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Α. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

(1) Ο Ανιμισμός	59
(2) Η πίστη σε υπερφυσικές δυνάμεις. Αναζήτηση της θείας ευμένειας	61
(3) Πίστη σε μεταθανάτια ζωή	63
(4) Οι πρώτες θεότητες. Η Μητέρα Θεά	65
(5) Ταφικά έθιμα	67
(6) Κοσμογονία	68
(7) Θρησκεία και εξουσία	72
(8) Η θεολογικοποίηση της Ιστορίας	75

Β. ΟΙ ΠΟΛΥΘΕΪΣΤΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

(1) Η ανάπτυξη των πολυθεϊστικών θρησκειών	76
(2) Ξένες επιδράσεις. Θεοκρασία	80

Γ. ΜΟΝΟΘΕΪΣΤΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

(1) Η ανάπτυξη των μονοθεϊστικών θρησκειών	81
(2) Σχέσεις και διαφορές των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών	84

ΚΕΦ. IV: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

- (1) Ο σχηματισμός της ηθικής συνείδησης 87
- (2) Τα ηθικά θέσμια 88

B. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

- (1) Το θετό Δίκαιο. Η ιδέα της δικαιοσύνης 90
- (2) Δίκαιο και Ηθική 97

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦ. I: ΠΟΛΕΙΣ-ΚΡΑΤΗ

A. ΟΙ ΣΟΥΜΕΡΙΟΙ - ΑΚΚΑΔΑΙΟΙ

- (1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση 101
- (2) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση 111
- (3) Η Θρησκεία 114
- (4) Η εφεύρεση της γραφής 118
- (5) Μέτρα, σταθμά και χρήμα 119
- (6) Το Δίκαιο 121
- (7) Η λογοτεχνία 123

B. ΔΥΤΙΚΗ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

- (1) Yamkhad 125
- (2) Ugarit 126
- (3) Ebla 128
- (4) Mari 129

ΚΕΦ. II: ΤΑ ΕΔΑΦΙΚΑ ΚΡΑΤΗ

- (1) Το πολιτικό σύστημα των εδαφικών κρατών 131
- (2) Διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις. Αντιπαλότητες και πόλεμοι 133

ΚΕΦ. III: ΟΙ ΜΙΤΑΝΝΙΟΙ-ΧΟΥΡΡΙΤΕΣ 135

ΚΕΦ. IV: ΟΙ ΒΑΒΥΛΩΝΙΟΙ

- (1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση 139
- (2) Ο κώδικας του Χαμουραμί 144
- (3) Η θρησκεία 146

ΚΕΦ. V: ΟΙ ΑΣΣΥΡΙΟΙ

- (1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση 149
- (2) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση 155
- (3) Λογοτεχνία 158
- (4) Η θρησκεία 159
- (5) Το Δίκαιο 160

ΚΕΦ. VI: ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ

A. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

- (1) Η ταυτότητα των Χετταίων 161
- (2) Ιστορική αναδρομή 162
- (3) Η κατάρρευση. Οι «λαοί της θάλασσας» 167

B. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

- (1) Δομή και λειτουργία του κράτους 169
- (2) Η θρησκεία 172
- (3) Το Δίκαιο 173
- (4) Λογοτεχνία 176

ΚΕΦ. VII: ΟΙ ΑΙΓΥΠΤΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση	179
(2) Η κοινωνική και οικονομική οργάνωση	182
(3) Το Δίκαιο	186
(4) Η θρησκεία	192

ΚΕΦ. VIII: ΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ

A. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

(1) Οι πρώτοι κάτοικοι	197
(2) Προκεραμική Νεολιθική. Χοιροκοττία	199
(3) Κεραμική Περίοδος	201
(4) Χαλκολιθική Περίοδος	201
(5) Εποχή του Χαλκού	202
(6) Οι Αχαιοί στην Κύπρο	204
(7) Τα βασίλεια της Κύπρου	206
(8) Οι Φοινικές στην Κύπρο	208
(9) Η ασσυριακή κυριαρχία	209
(10) Από την περσική κυριαρχία ως τη ρωμαϊκή	211

B. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

(1) Οι πρώτες θεότητες	214
(2) Ταφικά έθιμα	218

ΚΕΦ. IX: ΟΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ

(1) Εισαγωγικές παρατηρήσεις	223
(2) Σύντομη ιστορική επισκόπηση	224
(3) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση	230
(4) Η εξαγωγή των Φοινικών. Εμπορία και αποικίες	233
(5) Η θρησκεία	238

ΚΕΦ. X: ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση	241
(2) Η θρησκεία	251
(3) Ο Μωσαϊκός Νόμος	255

ΚΕΦ. XI: ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

A. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

(1) Εισαγωγικές παρατηρήσεις	261
(2) Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός	262

B. Ο ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(1) Προανακτορική Περίοδος	262
(2) Νεοανακτορική Περίοδος	265
(3) Η Μινωική θρησκεία	266
(4) Η κατάρρευση	267

Γ. Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(1) Η ακμή	269
(2) Οι Αχαιοί και ο Τρωικός Πόλεμος	273
(3) Η θρησκεία	275
(4) Η κατάρρευση	276

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο παρόν βιβλίο καταγράφονται τα πρώτα βήματα πολιτισμού που έκανε ο άνθρωπος στα μέρη της Ανατολικής Μεσογείου, όταν άρχισε να ιδρύει τις πρώτες πολιτικές ενότητες.

Το παρόν βιβλίο αποτελεί, στην ουσία, τη συνέχεια του προηγούμενού μου, με τον τίτλο *Η Γένεση*, στο οποίο περιγράφεται το μεγάλο ταξίδι της ζωής που άρχισε πριν από 3,5 περίπου δισεκατομμύρια χρόνια, όταν πρωτοεμφανίστηκε το πρώτο έμβιο ον, το πορφυρό βακτήριο, μέσα στα θερμά νερά των ωκεανών. Αυτή η πρώτη μορφή ζωής εξελίχθηκε και κατάληξε στην εμφάνιση του ανθρώπου, του *Homo sapiens*, όπως τον αποκαλούν οι επιστήμονες, που πρωτοεμφανίστηκε στην Αφρική πριν από περίπου 180 χιλιάδες χρόνια.

Τα θέματα με τα οποία καταπιάνομαι στο βιβλίο αυτό είναι τεράστια και για την ανάπτυξη τους απαιτείται η συγγραφή αρκετών τόμων. Η ποικιλία των πολιτισμών και της ιστορίας κάθε επί μέρους περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου είναι τόσο μεγάλη, που είναι αδύνατο να καταγραφεί σε ένα βιβλίο. Γι' αυτό, το βιβλίο αυτό δεν φιλοδοξεί να καταταγεί στα ιστορικά συγγράμματα. Και αυτού του βιβλίου, αποκλειστικός σκοπός είναι να βοηθήσει αυτούς που αναζητούν την αυτογνωσία, μεταδίδοντάς τους το απαύγασμα των πολυετών μελετών του συγγραφέα, βασισμένων στα έργα αξιόλογων επιστημόνων -κατά το πλείστον ξένων- που αναφέρονται στο τέλος του βιβλίου.

Κρίνεται σκόπιμο όπως γίνει ειδική αναφορά στους ξένους συγγραφείς βιβλίων που εκδόθηκαν στην αγγλική ή μεταφράστηκαν στην ελληνική και στα οποία γίνεται παραπομπή:

Yuval Noah Harari: Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Έγινε παγκόσμια γνωστός για το έργο του *Sapiens, A Brief History of Humankind*, που έχει μεταφραστεί σε 30 γλώσσες.

Οι Peter Akkermans και Glenn Schwartz είναι οι συγγραφείς του βιβλίου *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*. Ο πρώτος είναι καθηγητής της Προϊστορίας της Μέσης Ανατολής στο Πανεπιστήμιο Leiden της Ολλανδίας και ο δεύτερος είναι Καθηγητής Αρχαιολογίας στο τμήμα Σπουδών Μέσης Ανατολής στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins στη Βαλτιμόρη των ΗΠΑ.

Jan Assman: Ο συγγραφέας του βιβλίου *Η πολιτισμική μνήμη*, που εκδόθηκε στην ελληνική από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, υπήρξε Καθηγητής Αιγυπτιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης.

Samuel Noah Kramer: Ο συγγραφέας του βιβλίου *The Sumerians* υπήρξε Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου.

Ο Russ VerSteeg, συγγραφέας του βιβλίου *Law in Ancient Egypt* διδάσκει νομικά στο New England School of Law στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης στη Μασαχουσέτη των ΗΠΑ.

Mark van de Mieroop: Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Columbia. Στο βιβλίο του *A History of the Ancient Near East*, μεταφρασμένο στην ελληνική, γίνεται εκτενής αναφορά στο παρόν βιβλίο.

Ο J. N. Postgate, συγγραφέας του βιβλίου *Early Mesopotamia*, διετέλεσε Reader του Πανεπιστημίου Cambridge και Fellow της Βρετανικής Ακαδημίας.

Bleda S. Düring: Ο συγγραφέας του βιβλίου *The Prehistory of Asia Minor* υπήρξε Αρχαιολόγος, γνωστός για τις ανασκαφές του στην Τουρκία. Δίδασκε στο Πανεπιστήμιο Leiden της Ολλανδίας.

Η Louise Steel υπήρξε Αρχαιολόγος και Λέκτορας της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Wales. Το βιβλίο της *Cyprus before History* αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για όσους θέλουν να ενημερωθούν για την προϊστορία της Κύπρου.

Joachim Gnalka: Ο συγγραφέας του βιβλίου *Χριστιανισμός και Ισλάμ* διετέλεσε Ομότιμος Καθηγητής Καινοδιαθηκολογίας και Βιβλικής Ερευνητικής στο Πανεπιστήμιου του Μονάχου.

Ο Frans de Waal, ο συγγραφέας του βιβλίου *Ο πίθηκος μέσα μας*, είναι βιολόγος και ηθολόγος και διετέλεσε Καθηγητής στο τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Emory της Ατλάντα των ΗΠΑ.

Η Jacqueline de Romilly υπήρξε μια εξέχουσα ελλήνιστρια της εποχής μας, με διεθνή αναγνώριση. Αφιερώθηκε στη μελέτη της αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Διετέλεσε Ομότιμη Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Ένα από τα βιβλία που συνέγραψε είναι και το *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*.

Trevor Bryce: Είναι ο συγγραφέας των βιβλίων *Life and Society in the Hittite World* και *The Kingdom of Hittites*. Υπηρέτησε στο Πανεπιστήμιο του Queensland στην Αυστραλία και υπήρξε Fellow της Australian Academy of Humanities.

Στο κείμενο που ακολουθεί, επιχειρείται, στην Εισαγωγή, να παρατεθούν οι κρίσιμες φάσεις της σύντομης, αλλά και πολυτάραχης εξελικτικής πορείας του ανθρώπου κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Περιγράφεται, συνοπτικά, ο τρόπος ζωής των προγόνων μας, ως κυνηγών και τροφοσυλλεκτών. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι άνθρωποι, το μεγαλύτερο μέρος της παρουσίας τους στη Γη, περίπου το 95%, το έζησαν ως κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα άλματα προόδου του πρώτου ανθρώπου.

Ακολουθεί το κυρίως Κείμενο, που διαιρείται σε δύο Μέρη. Το πρώτο Μέρος, αποτελείται από τέσσερα Κεφάλαια.

Το πρώτο Κεφάλαιο αναφέρεται στην εξέλιξη των πρώτων ανθρώπινων κοινωνιών. Ενώ η εξέλιξη των ανθρώπων συνεχιζόταν με αργό αλλά σταθερό ρυθμό και οδηγούσε στον σχηματισμό κοινοτήτων, η ανάγκη για μια πιο στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία οδήγησε την ανθρώπινη φαντασία στο να πλάθει εκπληκτικά δίκτυα μαζικής συνεργασίας. Άρχισε να αναπτύσσεται αυτό που αποκαλούμε «συλλογική ταυτότητα». Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στα πρώτα μεγάλα

στάδια εξέλιξης του ανθρώπου: στην καλλιέργεια της γης και στην εξημέρωση ζώων, στη «Γεωργική Επανάσταση», στην εφεύρεση της γραφής και στην επινόνηση του χρήματος.

Στο δεύτερο Κεφάλαιο επιχειρείται μια αναφορά στους πρώτους οικισμούς των ανθρώπων στην Εγγύς Ανατολή και στη Μικρά Ασία. Πρόκειται για τα πρώτα σπέρματα πολιτισμού. Γίνεται αναφορά στον σχηματισμό των οικιστικών μονάδων των Νατουφίων, περί το 12500 π.Χ. και στον πρώτο οικισμό στη Μικρά Ασία, στο Aşıklı Höyük, σε μια εύφορη περιοχή στη σημερινή νότια Τουρκία, στην περιοχή της Καππαδοκίας, περί το 8500 π.Χ. Στο τέλος του Κεφαλαίου αναφέρονται οι σημαντικοί σταθμοί στην κοινωνική ανέλιξη του ανθρώπου, που σημειώθηκαν στη Σουμερία, στις περιόδους Ubaid (5000-4000 π.Χ.) και Uruk (4000-3200 π.Χ.).

Στο τρίτο Κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην εξέλιξη των θρησκειών. Στην ανάπτυξη των πρώτων θρησκευτικών δοξασιών και πεποιθήσεων. Αναφέρονται οι λόγοι που οδήγησαν τον άνθρωπο στην πίστη σε υπερφυσικές δυνάμεις και στο θείο. Στη συνέχεια, το Κεφάλαιο αναφέρεται στην εμφάνιση και ανάπτυξη των πολυθεϊστικών και των μονοθεϊστικών θρησκειών.

Το τέταρτο Κεφάλαιο του πρώτου Μέρους αναφέρεται στην εξέλιξη του Δικαίου. Επιχειρείται να παρουσιαστεί η πορεία από τα ηθικά θέσμια, που τα υπαγόρευε η ηθική συνείδηση, στους κανόνες του δικαίου. Οι νόμοι υπήρξαν από τις πιο αποτελεσματικές «φαντασιακές τάξεις» που επινόησαν οι άνθρωποι για να διασφαλιστεί η μεταξύ τους συνεργασία. Συνοπτική ανάλυση του δικαίου των λαών της Ανατολικής Μεσογείου, με τον πολιτισμό των οποίων ασχολείται το παρόν βιβλίο, αναφέρονται στα οικεία Κεφάλαια του δεύτερου Μέρους.

Το δεύτερο Μέρος αποτελείται από ένδεκα Κεφάλαια. Στα πρώτα δέκα Κεφάλαια, γίνεται αναφορά στους αρχαίους πολιτισμούς στη Μέση Ανατολή. Αναφέρονται οι πολιτισμοί των Σουμερίων, των Ακκαδαίων ή Ακκαδίων, των Μιτάννι, των Βαβυλωνίων, των Ασσυρίων, των Χετταίων, των Αιγυπτίων, των Κυπρίων, των Φοινίκων και των Εβραίων. Πρόκειται για μια περιοχή που βρίσκεται στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων, όπου πρακτικές, ιδέες και αντιλήψεις, από διαφορετικούς μεταξύ τους λαούς, αναμίχθηκαν και αλληλοσυμπληρώθηκαν. Πολλά από τα στοιχεία που συνδέουμε με τους μεταγενέστερους προηγμένους πολιτισμούς, όπως η γεωργία, οι πόλεις, τα κράτη, η γραφή και οι νόμοι, αλλά και οι πόλεμοι και η δουλεία, καθώς και καταδυνάστευση ανθρώπων από ανθρώπους, εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Μέση Ανατολή.

Το ενδέκατο Κεφάλαιο αναφέρεται στον αρχαϊκό Ελληνισμό και επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στον Μινωικό και στο Μυκηναϊκό πολιτισμό. Κατά την εποχή της Χαλκοκρατίας, στην Κρήτη θα αρχίσει να αναπτύσσεται ο πρώτος αληθινά υψηλός πολιτισμός. Όταν ο Μινωικός Πολιτισμός βρισκόταν στην ακμή του, στην ηπειρωτική Ελλάδα ανθούσε ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός των Αχαιών. Τελικά, οι Αχαιοί διαδέχτηκαν τους Μινωίτες ως ναυτική δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο. Εξωγενή γεγονότα επέφεραν την κατάρρευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού κατά τα μέσα του ενδέκατου αιώνα π.Χ.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω την εφημερίδα «Καθημερινή» Κύπρου που συμπεριέλαβε το βιβλίο μου στο εκδοτικό της πρόγραμμα και βοήθησε με κάθε τρόπο στην έκδοσή του. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον Απόστολο Γ. Κουρουπάκη για την αγαστή συνεργασία που είχαμε κατά τη διάρκεια των συναντήσεών μας και για τον υποδειγματικό επαγγελματισμό που επέδειξε στην επιμέλεια του βιβλίου μου.

Νίκος Χρ. Χαραλάμπους
Λευκωσία, 2022

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για τη μελέτη της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου πάνω στη Γη, ανατρέχουμε, πρώτα, στο μεγάλο χρονικό διάστημα που αρχίζει από την παρουσία του *Homo sapiens* μέχρι την εμφάνιση γραπτών μνημείων. Αυτό το χρονικό διάστημα το ονομάζουμε Προϊστορία. Για τη γνώση της Προϊστορίας, οι Ιστορικοί έχουν στη διάθεσή τους ελλιπείς πηγές, αφού βασίζονται αποκλειστικά στα όσα υλικά κατάλοιπα φέρνουν στο φως οι ανασκαφές. Δηλαδή, η πηγή γνώσης της Προϊστορίας είναι η Αρχαιολογία. Τα κενά ελάχιστα μπορούν να αναπληρωθούν από άλλες επιστήμες, κυρίως της Κοινωνιολογίας και της Εθνολογίας και, ειδικότερα, με τη μελέτη σύγχρονων «πρωτόγονων». Γι' αυτό και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπώνονται. Όμως, παρά τις δυσκολίες, η επιστήμη της Αρχαιολογίας έχει να επιδείξει ένα αξιόλογο έργο, που μας αναπαριστά, σε γενικές γραμμές, τη ζωή των μακρινών μας προγόνων.

Οι άνθρωποι, το μεγαλύτερο μέρος της παρουσίας τους στη Γη, περίπου το 95%, το έζησαν ως κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες. Υποστηρίζεται ότι πολλά από τα σημερινά κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά μας διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο αυτή.

Είναι πολύ πιθανό, οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες να ήταν μικρές οικογενειακές ομάδες. Ό,τι συνέβη με τις μικρές και μεγάλες αγέλες των πρώτων θηλαστικών, που προήλθαν από οικογένειες που έμεναν μαζί και πολλαπλασιάστηκαν, το ίδιο συνέβη και με τους ανθρώπους. Περιφέρονταν σε μικρές αγέλες ανδρών και γυναικών με μόνο σκοπό τη συλλογή τροφίμων. Η κάθε ομάδα είχε τη δική της μεγάλη περιοχή, στην οποία διακινούνταν ανάλογα με την εποχή και τις ανάγκες. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ήταν και κυνηγός μικρών ζώων, αφού δεν μπορούσε να κυνηγήσει μεγάλα θηλαστικά. Παράλληλα, ήταν και πτωματοσυλλέκτης, δηλαδή έπαιρνε ή έκλεβε τα υπολείμματα των σαρκών των μεγάλων ζώων, αυτό που κάνουν σήμερα μερικά ζώα, όπως οι ύαινες. Ζούσε ο ίδιος κάτω από τον διαρκή κίνδυνο να γίνει θήραμα των μεγάλων ζώων.

Οι πρώτοι άνθρωποι επέδειξαν στη ζωή τους πολυπλοκότητα, σαν αυτή που συναντάμε στους σύγχρονους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες. Αρχικά, κυνηγούσαν με δόρατα και πέτρες. Με τον καιρό, επινόησαν όπλα που τους επέτρεπαν να κυνηγούν εξ αποστάσεως, όπως αγκαθωτά καμάκια, τόξα και βέλη. Πολύ σπάνια, έκτιζαν καλύβες, μολοντί ενδέχεται να είχαν κοινές σκηνές από δέρματα. Κυρίως ζούσαν σε σπήλαια. Δεν είχαν μαγειρικά σκεύη και ως εκ τούτου η μαγειρική τους ήταν απλή ή ανύπαρκτη. Ιδέα δεν είχαν από καλλιέργεια, καλαθοπλεκτική και ύφανση. Εκτός από τα δέρματα και τις γούνες, που σκέπαζαν τα κορμιά τους, οι άνθρωποι αυτοί ήταν, κατά τα άλλα, γυμνοί.

Στην εξελικτική πορεία του ανθρώπου υπήρξαν ορισμένα καθοριστικά γεγονότα, που σήμερα τα θεωρούμε ασήμαντα και τα αντικρίζουμε με αδιαφορία. Και, όμως, αυτά τα γεγονότα, οι πρώτες εφευρέσεις και ανακαλύψεις, είναι που οδήγησαν τον άνθρωπο στη σημερινή του εξέλιξη. Ο πρωτόγονος άνθρωπος, όταν κατεργάστηκε την πέτρα και την έκανε εργαλείο για να σκοτώσει ένα ζώο, ή να το τεμαχίσει, ή να ρίξει έναν καρπό, είχε κάνει μια εφεύρεση. Το ίδιο και με το ρόπαλο, όταν ήθελε να αμυνθεί κατά των ζώων ή να τα σκοτώσει. Η κατασκευή αυτών των «ακατέργαστων», με το σημερινό φακό, εργαλείων, δεν ήταν κάτι το εύκολο και απλό. Για την κατασκευή τους χρειάστηκαν άπειρες παρατηρήσεις και δοκιμές, από τις οποίες η αποκτηθείσα εμπειρία μεταλαμπαδεύτηκε από γενεά σε γενεά.

Οι ανασκαφές που έγιναν δείχνουν ως τη βασική πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων, τον λίθο, που ήταν σκληρή πάντοτε πέτρα, δηλαδή πυριτόλιθος ή κάτι παρόμοιο, με τη φυσική ιδιότητα να παρουσιάζει κατά την κρούση ανθεκτικές και κοφτερές ακμές. Όμως, θεωρείται βέβαιο ότι τα παλαιότερα «εργαλεία» του ανθρώπου ήταν ξύλινα, αλλά αυτά, όπως και άλλα που ήταν φτιαγμένα από άλλα υλικά, δεν άφησαν ίχνη. Έτσι, τα λίθινα εργαλεία έγιναν η μοναδική πηγή που διαθέτουμε για τη μελέτη του εργαλειακού εξοπλισμού του παλαιού ανθρώπου.

Αυτή η βραδεία εξέλιξη μαρτυρεί το βουβό δράμα του παλαιολιθικού ανθρώπου, που αγωνίζεται ασταμάτητα να επιζήσει ως κυνηγός της τροφής του, ακολουθώντας συνεχώς τα ζώα στις μετακινήσεις του και προσπαθώντας να επιβιώσει σε ένα περιβάλλον εχθρικό και, μάλιστα, μεταβαλλόμενο από τις τρομερές κλιματολογικές αλλαγές της εποχής εκείνης. Αυτές οι αλλαγές επέβαλλαν την αλλαγή των εργαλείων, των καταφυγίων, των μεθόδων του κυνηγιού, την οργάνωση της ομάδας, ολόκληρης της ζωής του μακρινού μας προγόνου, ώστε να επιζήσει στο ψύχος των παγετώνων και στην υγρή ζέστη των ενδιάμεσων θερμών περιόδων. Ένα σωρό παρατηρήσεις έπρεπε να γίνουν για να μελετηθούν τέλεια οι συνθήκες των ζώων, ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχία του κυνηγιού. Κατά τη Νεότερη Παλαιολιθική Εποχή, παρατηρείται ριζική αλλαγή του εργαλειακού εξοπλισμού που συμπίπτει με τη διαβίωση στα σπήλαια.

Θεαματική, για τους μακρινούς μας προγόνους, υπήρξε η ανακάλυψη της φωτιάς, για να τρώνε το κρέας των ζώων ψημένο και για να ζεσταίνονται. Τότε, δεν υπήρχαν σπέρτα. Κάποιος επινόησε τον τρόπο, παίρνοντας δύο ξυλαράκια και άρχισε να τα τρίβει το ένα με το άλλο, ώσπου να ζεσταθούν τόσο, ώστε στο τέλος να δημιουργήσουν σπίθα. Με την ανακάλυψη της φωτιάς, έμαθαν να φτιάχνουν και ψωμί, μετά που έψηναν το ζυμάρι από σιτάρι που το άλεθαν. Αργότερα, έμαθαν να ψήνουν τον πηλό και τα μέταλλα και να φτιάχνουν ωραία σκεύη.

Οι πρωτόγονοι άνθρωποι βρήκαν τρόπους να ικανοποιούν και τις πνευματικές τους ανάγκες. Εφηύραν τη ζωγραφική. Στους τοίχους των σπηλαιών βρέθηκαν πολλές εικόνες, που τις είχαν χαράξει και μετά τις ζωγράφησαν από πάνω.

Οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες πρόγονοί μας κατόρθωσαν να επιβιώσουν στις σκληρές συνθήκες του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο διαβίωσαν, γιατί διέθεταν τις απαιτούμενες γνώσεις και εμπειρίες και τις κατάλληλες πνευματικές ικανότητες. Είχαν σχηματίσει μέσα στο μυαλό τους λεπτομερή χάρτη της περιοχής,

μέσα στην οποία διακινούνταν. Για να μεγιστοποιήσουν την αποτελεσματικότητα της καθημερινής έρευνας για τροφή, γνώριζαν τις συνήθειες κάθε ζώου, τους τρόπους ανάπτυξης κάθε δέντρου, πότε ωριμάζουν οι καρποί του, ποια φυτά και φύλλα δέντρων είναι δηλητηριώδη και ποια έχουν θεραπευτικές ιδιότητες. Γνώριζαν για την αλλαγή στις εποχές του χρόνου και, ακόμη, για τα σημάδια που προμήνυαν καταιγίδα ή ξηρασία. Κάθε άτομο έπρεπε να γνωρίζει πώς θα κατασκευάζει ένα πέτρινο μαχαίρι, πώς θα κατασκευάζει μια παγίδα ζώου, πώς θα αντιμετωπίσει μια χιονοστιβάδα και ένα δάγκωμα φιδιού. Πέραν τούτου, έπρεπε να έχει σε αυξημένο βαθμό τις αισθήσεις της ακοής και τις όρασης, ώστε να μπορεί να αντιλαμβάνεται αν μια κίνηση μέσα στα χόρτα σήμαινε την παρουσία ενός φιδιού ή αν πίσω από το φύλλωμα ενός δέντρου υπήρχαν φρούτα, κυψέλη ή φωλιά πουλιών. Όλα αυτά, απαιτούσαν μια μακρά εκπαίδευση και εμπειρία.¹ Σταδιακά, ο άνθρωπος εξελίχθηκε σε έναν ικανό κυνηγό, χρησιμοποιώντας εργαλεία που ο ίδιος κατασκεύαζε και, παράλληλα, βελτιώνοντας την τεχνική του κυνηγιού, όχι μόνο από την άποψη των όπλων, αλλά και από την άποψη της κοινωνικής συνεργασίας. Οι πρόγονοί μας κυνηγούσαν ομαδικά και, καθώς η τεχνική που χρησιμοποιούσαν βελτιωνόταν, βελτιώνονταν παράλληλα και οι μέθοδοι κοινωνικής οργάνωσης.

Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικό ον. Η ικανότητα της ομιλίας και, ειδικότερα, η ικανότητα των ανθρώπων να εκφράζουν έννοιες μέσα από φθόγγους, άνοιξε τον δρόμο για μια στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία. Από τα πρώτα στάδια της παρουσίας των ανθρώπων στη Γη, προέκυψε η ανάγκη για δημιουργία μιας ευρείας κλίμακας μεταξύ τους συνεργασίας.

Όταν οι άνθρωποι άρχισαν να εξημερώνουν μερικά ζώα, μετατράπηκαν σε νομαδικούς βοσκούς και κτηνοτρόφους, που τους οδήγησε, στη συνέχεια, προοδευτικά, στην ιδέα της ιδιοκτησίας πάνω στα ζώα αυτά.

Με βάση τις μέχρι σήμερα ανασκαφές, οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες περιφέρονταν σε μικρές ομάδες σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή στην Παλαιστίνη και τη Συρία, στις παράκτιες πεδιάδες και στα δάση, αλλά και στις ημιξηρες στέπες και ερήμους, όπως της Νεγκέβ και του Σινά. Οι ομάδες αυτές των τροφοσυλλεκτών καλούνται από τους αρχαιολόγους «Γεωμετρικοί Kebaran» και πήραν την ονομασία τους από την ομώνυμη παράκτια περιοχή στην Παλαιστίνη, όπου ανακαλύφθηκαν σε σπήλαια, για πρώτη φορά, τα ίχνη αυτών των ανθρώπων. Περιφέρονταν, κατά τη διάρκεια του έτους, από ένα μικρό καταυλισμό σε άλλο, ανάλογα με την ποσότητα της τροφής που μπορούσε να συλλεγεί από ένα μέρος. Υπήρχε αυτό που οι ειδικοί αποκαλούν «κινητική διαμονή» (residential mobility).² Διέμεναν είτε μέσα σε σπήλαια, είτε σε ανοικτό χώρο ή σε καλύβες από δέρματα ή κλάδους δέντρων και χορτάρια. Χρησιμοποιούσαν μικρά εργαλεία τα οποία μπορούσαν εύκολα να μεταφέρουν κατά τις συχνές μετακινήσεις τους. Τέτοια εργαλεία ήταν μικρές λεπίδες, μαχαίρια θερισμού άγριων φυτών, κοντάρια, μύτες και ακίδες για δόρατα, λίθινα

1 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 54, 55.

2 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 40.

δοχεία και εξοπλισμοί για άλεση.³ Δεν είχαν εξημερωμένα ζώα. Η μόνη εξαίρεση ήταν ο σκύλος, που τον χρησιμοποιούσαν για το κυνήγι και για προστασία.⁴

Ο πιο σημαντικός σταθμός στην ιστορία της εξέλιξης και, ειδικά, του τρόπου διαβίωσης του ανθρώπου είναι η καλλιέργεια της γης και η εξημέρωση ζώων. Επρόκειτο γι' αυτό που οι επιστήμονες αποκαλούν «Γεωργική Επανάσταση». Η μετάβαση στην αγροτική οικονομία, δηλαδή στην καλλιέργεια της γης και την εξημέρωση των ζώων, άρχισε γύρω στο 9500-8500 π.Χ.⁵

Βασικές εφευρέσεις της προϊστορικής περιόδου, εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, πρέπει να θεωρούνται η αγγειοπλαστική, η δημιουργία κατοικίας και η εγκατάλειψη των σπηλαίων, η ενδυμασία, η κατεργασία των μετάλλων κ.ά.

Ενώ η εξέλιξη των ανθρώπων συνεχιζόταν με αργό αλλά σταθερό ρυθμό και οδηγούσε στον σχηματισμό κοινοτήτων, η ανάγκη για μια πιο στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία οδήγησε την ανθρώπινη φαντασία στο να πλάθει εκπληκτικά δίκτυα μαζικής συνεργασίας. Άρχισε να αναπτύσσεται αυτό που αποκαλούμε «συλλογική ταυτότητα». Αναπτύχθηκε η πίστη σε κοινούς μύθους που οδήγησε στη διαμόρφωση κοινών εθίμων και θρησκευτικών πεποιθήσεων, κοινών ηθικών και νομικών κανόνων συμπεριφοράς, που συνέβαλαν στη δημιουργία φυλών και θρησκειών και στον σχηματισμό και λειτουργία πόλεων και, στη συνέχεια, αυτοκρατοριών, εθνών και κρατών, από ξένους μεταξύ τους ανθρώπους. Μπορούμε να μιλούμε για μια «Γνωστική Επανάσταση» (Cognitive Revolution).

Οι αντιλήψεις, που επινόησαν οι άνθρωποι για να συνεργάζονται αποτελεσματικά, διαχώριζαν τους ανθρώπους σε «εμείς» και «εκείνοι». Αρχικά «εμείς» ήταν τα μέλη της οικογένειας του ανθρώπου και, ακολούθως, της ομάδας, της φυλής και του έθνους, που βρίσκονταν ακριβώς γύρω του και «εκείνοι» ήταν όλοι οι άλλοι. Αυτή η αίσθηση της κοινότητας, που μετεξελίχθηκε σταδιακά σε εθνική συνείδηση, με πατρίδες και εθνικά σύνορα, οδήγησε στις θλιβερές αποκαλύψεις της ανθρώπινης βιαιότητας, των οποίων η χειρότερη μορφή είναι ο πόλεμος.

Από τη μελέτη των όσων γράφονται στις σελίδες που ακολουθούν προκύπτει ότι ο πόλεμος ήταν από αρχαιοτάτων χρόνων υπόθεση συμφερόντων και ισχύος. Η γραπτή ιστορία, τόσο του αρχαίου κόσμου όσο και αυτού που ακολούθησε, είναι, κατά το πλείστον, η ιστορία του πολέμου.

3 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 18-20.

4 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 51-53.

5 Ο.π., σ. 87.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΠΕΡΜΑΤΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

Α. ΔΙΚΤΥΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

(1) Συλλογική ταυτότητα

Ο άνθρωπος τείνει εκ φύσεως προς τη συμβίωση. Ο Αριστοτέλης όρισε τον άνθρωπο ως «ζώνον πολιτικών», ως το κοινωνικό ζώο, το οποίο ζει σε πολιτικές τάξεις, κοινωνικά σύνολα και ομάδες. Από τα υπόλοιπα όντα που συγκροτούν ομάδες, ο άνθρωπος διακρίνεται, κατά τον Αριστοτέλη, λόγω της χρήσης της γλώσσας. Είναι το «ζώνον λόγον έχον».

Ενώ η εξέλιξη των ανθρώπων συνεχιζόταν με αργό αλλά σταθερό ρυθμό και οδηγούσε στον σχηματισμό κοινοτήτων, η ανάγκη για μια πιο στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία οδήγησε την ανθρώπινη φαντασία στο να πλάθει εκπληκτικά δίκτυα μαζικής συνεργασίας.

Οι άνθρωποι επινόησαν «φαντασιακές τάξεις» και «φαντασιακές κοινότητες», δηλαδή φαντασιακές καταστάσεις που υπήρχαν μόνο στο μυαλό τους και που δεν ήταν φυσικές ή πραγματικές.¹ Σχηματίστηκαν κοινές μεταξύ τους αντιλήψεις και πεποιθήσεις, δηλαδή μια συλλογική φαντασίωση, για πράγματα και καταστάσεις που ποτέ δεν είδαν. Αναπτύχθηκε η πίστη σε κοινούς μύθους που οδήγησε στη διαμόρφωση κοινών εθίμων και θρησκευτικών πεποιθήσεων, κοινών ηθικών και νομικών κανόνων συμπεριφοράς, που συνέβαλαν στη δημιουργία φυλών και θρησκειών και στον σχηματισμό και λειτουργία πόλεων και, στη συνέχεια, αυτοκρατοριών, εθνών και κρατών, από ξένους μεταξύ τους ανθρώπους. Μύθοι και φανταστικές ιστορίες μάθαιναν τους ανθρώπους, σχεδόν από τη στιγμή της γέννησής τους, να σκέφτονται με συγκεκριμένους τρόπους, να συμπεριφέρονται σύμφωνα με ορισμένα πρότυπα, να επιθυμούν συγκεκριμένα πράγματα και να τηρούν συ-

1 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 114, 405.

γκεκριμένους κανόνες. Δημιουργήθηκαν, έτσι, τεχνητά ένστικτα που επέτρεψαν σε χιλιάδες αγνώστους να συνεργάζονται αποτελεσματικά.

Έτσι, άρχισε να αναπτύσσεται αυτό που αποκαλούμε «συλλογική ταυτότητα». Συλλογική ταυτότητα θεωρούμε την εικόνα που συγκροτεί μια ομάδα για τον εαυτό της και με την οποία ταυτίζονται τα μέλη της. Συλλογική ταυτότητα είναι η ταυτότητα του «εμείς», σε αντίθεση με την ατομική ταυτότητα, την ταυτότητα το «εγώ». Δεν υπάρχει από μόνη της, αλλά πάντα στο μέτρο στο οποίο συγκεκριμένα άτομα τη «συνομολογούν». Συλλογική ταυτότητα είναι μια κοινωνική ιδιότητα του ανήκειν σε μια ομάδα. Η συνείδηση της κοινωνικής ιδιότητας ενός μέλους της ομάδας βασίζεται στη συμμετοχή σε μια κοινή γνώση και μια κοινή μνήμη, που μεταδίδεται μέσω της χρήσης μιας κοινής γλώσσας ή, γενικά, μέσω της χρήσης ενός κοινού συστήματος συμβόλων. Στην προκειμένη περίπτωση, δεν πρόκειται μόνο για λέξεις, προτάσεις και κείμενα, αλλά και για τελετουργίες και χορούς, ενδυμασίες, φαγητά και ποτά, μνημεία, εικόνες, τοπία, σημάσεις δρόμων και συνόρων. Αυτό το σύμπλεγμα των εκδηλώσεων και συμβόλων, που περιβάλλουν μια κοινότητα, το ονομάζουμε «πολιτισμό».²

Κάθε πολιτισμός συγκροτεί αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «συνεκτική δομή», η οποία έχει δύο διαστάσεις, την κοινωνική και τη χρονική. Από τη μία, ενώνει τον άνθρωπο με τον συνάνθρωπό του, σχηματίζοντας έτσι, ένα «συμβολικά νοηματοδοτημένο κόσμο», ένα κοινό χώρο εμπειριών, προσδοκιών και δράσης, ένα φανταστικό κόσμο, ο οποίος μέσω της δεσμευτικής και συνεκτικής του δύναμης κατευθύνει και δημιουργεί ένα κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Από την άλλη, η συνεκτική δομή ενώνει το χθες με το σήμερα. Αμφότερες οι διαστάσεις αποτελούν τα θεμέλια ενός συνδέσμου, που επιτρέπει σε αυτούς που ανήκουν στον φανταστικό κόσμο του συγκεκριμένου πολιτισμού να αυτοκαλούνται «εμείς». Το «εμείς» είναι η συνεκτική δομή μιας κοινής αυτοεικόνας, η οποία στηρίζεται από τη μια πλευρά της στη δέσμευση σε κοινούς κανόνες και αξίες και από την άλλη στην ανάμνηση ενός κοινού παρελθόντος.³ Όλα αυτά μας χωρίζουν από «εκείνους», τους «άλλους». Αρχικά, «εμείς» ήταν τα μέλη της οικογένειας του ανθρώπου και, ακολούθως, της ομάδας, της φυλής και του έθνους, που βρίσκονταν ακριβώς γύρω του και «εκείνοι» ήταν όλοι οι άλλοι.

Η πιο μεγάλη δύναμη για τη δημιουργία μιας αίσθησης κοινότητας ήταν η εχθρότητα προς τους «άλλους», τους ξένους, την εξωομάδα. Κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης εξέλιξης, η εχθρότητα προς την εξωομάδα ενίσχυε την αλληλεγγύη της ενδοομάδας. Αυτή η αίσθηση της κοινότητας, που μετεξελιχθηκε σταδιακά σε εθνική συνείδηση, με πατρίδες και εθνικά σύνορα, οδήγησε στις χειρότερες αποκαλύψεις της ανθρώπινης βιαιότητας. Ενώ, η επιστήμη μάς έχει αποκαλύψει ότι είμαστε, χωρίς ίχνος αμφιβολίας, ένα ενιαίο είδος, ότι είμαστε όλοι απόγονοι του *Homo sapiens* (Άνθρωπου σοφού) και οι μεταξύ μας «φυλετικές» διαφορές είναι γενετικά λίγες, μάθαμε να σκεπτόμαστε τους ανθρώπους, από τα πρώτα στάδια της εξέλιξής μας, χωρισμένους.

² Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 176-180.

³ Ο.π., σσ. 7, 8.

Τα όρια μεταξύ του «εμείς» και οι «εκείνοι» δεν χαράσσονται, ουσιαστικά, στο έδαφος. Χαράσσονται από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος θέτει και τα «οριοθετικά σημεία», όπως τη γλώσσα, την ενδυμασία, το φαγητό, τη διαβίωση, τα τραγούδια, τους χορούς και, γενικά, αυτά που αποκαλούμε «στοιχεία πολιτισμού». Αλλά, διαχωρισμός υπήρχε και μέσα στην ενδοομάδα, με τις κοινωνικές ιεραρχίες που επινόησαν οι άνθρωποι.

Για να διατηρηθεί η συνεκτική δομή μιας κοινωνίας, απαιτούνται συνεχείς και επίπονες προσπάθειες. Κάποιες από τις προσπάθειες παίρνουν τη μορφή βίας και καταναγκασμού. Στρατοί, αστυνομικές δυνάμεις, δικαστήρια και φυλακές βρίσκονται διαρκώς σε λειτουργία, εξαναγκάζοντας τους ανθρώπους να ενεργούν σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν τη φαντασιακή κατάσταση. Ωστόσο, η βία δεν είναι απόλυτα αποτελεσματική. Μια φαντασιακή κατάσταση δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά μόνο αν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού -και ιδίως μεγάλα τμήματα των ελίτ και των δυνάμεων ασφαλείας- πιστεύουν πραγματικά σ' αυτή. Για να επιτύχεις τούτο, εκπαιδεύεις τους ανθρώπους συστηματικά.

Αρκετοί είναι οι παράγοντες που εμποδίζουν τους ανθρώπους να συνειδητοποιήσουν ότι η κατάσταση, στη βάση της οποίας οργανώνεται η ζωή τους, υπάρχει μόνο στη φαντασία τους. Ο κυριότερος είναι ότι η φαντασιακή κατάσταση είναι ένα διυποκειμενικό (inter-subjective) φαινόμενο. Για να αλλάξω τη φαντασιακή κατάσταση, δεν αρκεί να πάψω, εγώ προσωπικά, να πιστεύω σ' αυτή. Θα πρέπει να πείσω εκατομμύρια άλλους ξένους ανθρώπους να συνεργαστούν μαζί μου. Γιατί η φαντασιακή κατάσταση δεν είναι μια υποκειμενική κατάσταση που υπάρχει μόνο στη δική μου φαντασία και μπορεί να διαφέρει από άτομο σε άτομο. Είναι μια κατάσταση που υπάρχει στη φαντασία χιλιάδων ή εκατομμυρίων ανθρώπων. Οι ηθικοί και νομικοί κανόνες συμπεριφοράς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις υπάρχουν στη συλλογική φαντασίωση εκατομμυρίων ανθρώπων και κανένα μεμονωμένο άτομο δεν μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την ύπαρξή τους. Για να τις αλλάξουμε, θα πρέπει να αλλάξουμε ταυτόχρονα τη συνείδηση εκατομμυρίων ανθρώπων, πράγμα καθόλου εύκολο.⁴

(2) Συλλογική μνήμη

Τη διασφάλιση και διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας την έχει αναλάβει ο πολιτισμός, μέσω ενός πλέγματος γνώσεων οι οποίες διακινούνται μέσω εορτών και τελετουργιών και εκφράζονται σε συμβολικές μορφές, όπως μύθους, τραγούδια, παροιμίες, νόμους, ιερά κείμενα, εικόνες, ή ακόμα και ολόκληρα τοπία. Από τη στιγμή που γεννιούνται, τους εκπαιδεύεις με τις αρχές της φαντασιακής κατάστασης, οι οποίες είναι ενσωματωμένες στα παραμύθια, στο θέατρο, σε πίνακες, σε τραγούδια, στους καλούς τρόπους, στην πολιτική προπαγάνδα, στην αρχιτεκτονική, στη μόδα.⁵

4 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 131, 132.

5 Ο.π., σ. 126.

Οι κοινωνίες πλάθουν φαντασιακά την αυτοεικόνα τους (μία συλλογική ταυτότητα) και τη διατηρούν στο πέρασμα των γενεών με τη συγκρότηση ενός πολιτισμού της ανάμνησης, που καλείται «πολιτισμική μνήμη». Οι κοινωνικές ομάδες καθορίζουν τη μνήμη των μελών τους. Η μνήμη διαμορφώνεται συλλογικά. Οι αναμνήσεις, ακόμα και αυτές με καθαρά προσωπικό χαρακτήρα, γεννιούνται μόνο μέσω της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης, στο πλαίσιο κοινωνικών ομάδων. Η μνήμη ζει και διατηρείται μέσω της επικοινωνίας. Έτσι, σχηματίζεται η μνήμη της ομάδας, η «συλλογική μνήμη», που μεταδίδεται σαν γνώση από μέλος σε μέλος της ομάδας.⁶ Έτσι, επιτυγχάνεται, μέσω της διατήρησης της συλλογικής μνήμης ή, πιο συγκεκριμένα, της πολιτισμικής μνήμης, η συνεκτική δομή της κοινωνίας.

Όσο οι τελετουργίες εγγυώνται την κυκλοφορία της γνώσης που διασφαλίζει την ταυτότητα της ομάδας, η εξέλιξη της παράδοσης πραγματώνεται με τη μορφή της επανάληψης. Τούτο, κυρίως, ισχύει στις μη εγγράμματες κοινωνίες. Στα πρώιμα στάδια της εξέλιξης, την ευθύνη για τη διατήρηση της μνήμης της ομάδας αναλαμβάνουν οι ποιητές, οι βάρδοι, οι αοιδοί, οι ιερείς. Στις μη εγγράμματες κοινωνίες, σημαντικός είναι ο ρόλος των εορτών και των τελετουργιών. Οι εορτές και οι τελετουργίες συμβάλλουν, μέσω της τακτικής επανάληψης, στη μετάδοση και κυκλοφορία της γνώσης, που διασφαλίζει την ταυτότητα της ομάδας και, συνακόλουθα, στην αναπαραγωγή της πολιτισμικής ταυτότητας. Η τελετουργική επανάληψη διασφαλίζει τη συνοχή της ομάδας σε χώρο και χρόνο.

Ο χώρος παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και συντήρηση της συλλογικής και, ειδικά, της πολιτισμικής μνήμης. Κλασικό παράδειγμα είναι τα «τοτεμικά τοπία» των Αυστραλών Αβοριγίνων. Στις μεγάλες εορτές τους, οι Αβορίγινες αποκτούν επίγνωση της ταυτότητας της ομάδας τους με προσκυνηματικά ταξίδια σε συγκεκριμένους τόπους, με τους οποίους είναι συνυφασμένη η ανάμνηση των προγονικών τους πνευμάτων.⁷ Με αυτή την έννοια, και τα προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους και στη Μέκκα είναι μορφές έκφρασης της συλλογικής μνήμης. Επίσης, η μνήμη των νεκρών, δηλαδή η ανάμνηση που συνδέεται με τους νεκρούς, αποτελεί μορφή πολιτισμικής ανάμνησης, που βοηθά την κοινότητα να έχει επίγνωση της ταυτότητάς της.

Στον βαθμό που τα τελετουργικά δρώμενα αποκτούν τη μορφή γραπτού κειμένου, το στοιχείο της επανάληψης εξασθενεί, καθώς έχει πλέον βρεθεί ένας άλλος φορέας του νοήματος. Όμως, τα γραπτά κείμενα, αντίθετα με τις τελετουργίες, δεν κυκλοφορούν το νόημα από μόνα τους, αλλά μόνο από τη στιγμή που μεταδίδονται. Όταν παύουν να χρησιμοποιούνται, παύουν να είναι και φορέας του νοήματος. Έτσι, υπάρχει το ενδεχόμενο το νόημα να τεθεί εκτός κυκλοφορίας και επικοινωνίας. Γι' αυτό και οι τελετουργίες εξακολουθούν να συνιστούν το βασικό μέσο για την πολιτισμική συνοχή. Από την άλλη, για την επανασύνδεση με το νόημα των γραπτών πολιτισμικών κειμένων, δεν χρειάζεται να περιμένει κανείς τη νέα επιτέ-

6 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 35-37.

7 Ο.π., σ. 71.

λεση μιας τελετουργίας ή τον ερχομό μιας νέας εποχής. Αρκεί κανείς να διαβάσει αυτά τα κείμενα.⁸

Η έννοια της συλλογικής μνήμης διαφέρει από αυτή της «ιστορίας». Για τη συλλογική μνήμη δεν παίζει ρόλο η πραγματική ιστορία, αλλά η ιστορία που είναι αντικείμενο ενθύμησης. Θα μπορούσε, μάλιστα, να ισχυριστεί κανείς πως στη συλλογική μνήμη η πραγματική ιστορία μετατρέπεται σε ενθύμηση και, κατ' αυτόν τον τρόπο, σε μύθο.⁹

Όταν, με την εμφάνιση της γραφής, άρχισε να καταγράφεται η ιστορία, αυτή καταγράφεται από την εξουσία και, έτσι, η εξουσία αναλαμβάνει τον ρόλο της συντήρησης της συλλογικής μνήμης. Στις «ακέφαλες» πρωτόγονες κοινωνίες, όταν δεν υπήρχαν φύλαρχοι και, στη συνέχεια, ηγεμόνες, η ιστορική γνώση σπάνια ξεπερνούσε το όριο λίγων γενεών. Η «συμμαχία» εξουσίας και μνήμης άρχισε με τη συγκρότηση φυλαρχικών ή άλλων κεντρικών θεσμών εξουσίας. Ένα παράδειγμα αυτού του τύπου συμμαχίας μεταξύ εξουσίας και μνήμης αποτελούν οι σουμερικές και αιγυπτιακές βασιλικές γενεαλογίες. Οι ηγεμόνες σφετερίζονται, όχι μόνο το παρελθόν, αλλά και το μέλλον. Θέλουν να γίνουν αντικείμενα ανάμνησης. Κατασκευάζουν μνημεία, πινακίδες και στήλες για τα έργα τους, φροντίζοντας ώστε αυτά να εξιστορούνται και να εξυμνούνται, να απαθανατίζονται. Σ' αυτά τα πολιτικοϊδεολογικής μορφής έργα, ανήκει το σύνολο των ιστορικών πηγών της Εγγύς Ανατολής, που διατηρήθηκαν μέχρι την εποχή μας. Σε ένα αιγυπτιακό κείμενο του Μέσου Βασιλείου, περί το 1900 π.Χ., που αναγγέλλει την έλευση μιας περιόδου ευημερίας μετά το χάος που προηγήθηκε, υπάρχει, μεταξύ άλλων, και η ρήση ότι «ο γιος ενός άνδρα (ευγενούς καταγωγής) θα αφήσει το όνομα στον αιώνα τον άπαντα».¹⁰ Στο κείμενο της πρώτης κωδικοποίησης νόμων που έγινε στη Σουμερία από τον Urukagina, ηγεμόνα της Lagash αναφέρεται ότι ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία της Lagash, αφού επιλέγηκε, προς τούτο, από τον θεό Ningirsu, προστάτη της πόλης, με εντολή να επαναφέρει τους «θείους νόμους» που παραβίασαν και κατάργησαν οι προκάτοχοί του. Επιστράφηκαν οι περιουσίες σ' αυτούς που άδικα τις αποστερήθηκαν, απελευθερώθηκαν από τις φυλακές οι άδικα καταδικασθέντες ή οι καταδικασθέντες από δυσβάστακτους φόρους ή χρέη. Ανακουφίστηκαν οι πτωχοί από την εκμετάλλευση και καταπίεση των πλουσίων και των ισχυρών. Όλα αυτά αποτελούν την «ιστορία», όπως την παρουσιάζει ο Urukagina.

Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι υπάρχει και συμμαχία εξουσίας και λήθης. Υπήρξαν και υπάρχουν μορφές εξουσίας οι οποίες, με όλα τα διαθέσιμα επικοινωνιακά και τεχνολογικά μέσα, «αντιστέκονται σθεναρά στην εισβολή της ιστορίας».¹¹

Η διάκριση του «εμείς» από τους «εκείνους» μπορεί να αποτελέσει ισχυρή ασπίδα για διαφύλαξη της πολιτισμικής ταυτότητας ενός λαού υπό συνθήκες ξένης κυριαρχίας, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των Εβραίων και των Αιγυπτίων. Υπό τις συνθήκες της ξένης κυριαρχίας, αναπτύσσονται στην Ιουδαία, όπως και στην

8 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 114, 117, 118.

9 Ό.π., σ. 60.

10 Ό.π., σσ. 87, 88.

11 Ό.π., σσ. 89, 90.

Αίγυπτο, μηχανισμοί άμυνας της πολιτισμικής ταυτότητας, που μπορεί κανείς να τους περιγράψει ως «πρωτόγονο εθνικισμό». Μάλιστα, ο Max Weber επεσήμανε ότι η ιδέα του «εκλεκτού λαού», του «περιούσιου λαού», αναπτύχθηκε από αυτή τη διάκριση. Όπως αναφέρει, «πίσω από όλες τις “εθνικές αντιθέσεις” υπάρχει εντελώς φυσιολογικά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η ιδέα του “εκλεκτού λαού”». ¹² Η ιδέα του περιούσιου λαού βοήθησε τους Εβραίους στα χρόνια της εξορίας τους να διαφυλάξουν την ταυτότητά τους. Κάθε Εβραίος πρέπει να ξέρει και να μην ξεχάσει ούτε στιγμή ότι ανήκει σε ένα λαό και ότι αυτή η σχέση τον δεσμεύει σε ένα αυστηρά ρυθμισμένο, με «συμβόλαιο» τρόπο ζωής, που διαφέρει από τον τρόπο ζωής των υπολοίπων λαών. Το σημείο διάκρισης από τους «άλλους», με τους οποίους απαγορεύεται κάθε συναναστροφή, τους εθνικούς, τους πολυθεϊστές, τους ειδωλολάτρες, είναι η περιτομή. Οι Εβραίοι είναι ο μοναδικός λαός στην Εγγύς Ανατολή, που αντιστάθηκε στη λήθη της εθνοτικής του ταυτότητας. Η εθνοτική ταυτότητα και η διατήρησή της συνδέονται με την πολιτισμική μνήμη και τη μορφή της οργάνωσής της. Το *Δευτερονόμιο* προειδοποιεί τους Ισραηλίτες να μην ξεχάσουν, όταν θα περάσουν τον Ιορδάνη και τελειώσει η περιπλάνησή τους, τον Κύριο, τον Θεό τους, τις εντολές και τους νόμους του και να ξεχάσουν την ταυτότητά τους, με την ευμάρεια που θα τους προσφέρει η νέα χώρα. (*Δευτ.* 8.7-19). Επίσης, τους προειδοποιεί να μη συνδεθούν με τους κατοίκους αυτής της χώρας, να μην έλθουν σε επιμιξία μαζί τους, ούτε αυτοί ούτε τα παιδιά τους και να μη μάθουν να τηρούν «τα βδελυρά έθιμα εκείνων των εθνών». Τέλος, τους προτρέπει: «Θα καταστρέψετε τα θυσιαστήριά τους, θα συντρίψετε τις πέτρινες και ξύλινες λατρευτικές τους στήλες και θα κάψετε τα είδωλά τους». (*Δευτ.* 7.2-5). Προσαρμογή θα σήμαινε λήθη.

Οι Αιγύπτιοι, με τη γραφή των επιγραφών, που την εμπιστεύθηκαν, όπως έγραψε ο Πλάτων, στους ναούς, κατάφεραν με ένα μοναδικό τρόπο να καλλιεργήσουν και διαφυλάξουν την πολιτισμική τους ταυτότητα. Η σταθερότητα του αιγυπτιακού πολιτισμού, παρά το γεγονός της εντατικής χρήσης της γραφής, οφείλεται σ’ αυτή την μοναδικότητα του ρόλου του αιγυπτιακού ναού. Ο ρόλος του ναού, ως φρουρίου της πολιτισμικής συνοχής, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός κατά την Ύστερη Περίοδο, υπό το καθεστώς της περσικής και μακεδονικής κυριαρχίας, όταν οι Αιγύπτιοι αναγκάστηκαν να υπερασπίσουν τον πολιτισμό τους εναντίον της αφομοιωτικής πίεσης των πολιτισμών των ξένων κατακτητών.

Αυτή η αντίσταση στην αφομοιωτική πίεση των ξένων πολιτισμών καλλιέργησε στους Αιγυπτίους έντονη ξеноφοβία, συντηρητισμό και εσωστρέφεια. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι Αιγύπτιοι απέφευγαν να υιοθετούν τα έθιμα των Ελλήνων και, γενικά, άλλων λαών. Σύμφωνα με τα αιγυπτιακά κείμενα, ο ξένος είναι ακάθαρτος. Δεν του επιτρέπεται να πλησιάσει ναούς ή ιερές τελετουργίες. ¹³ Όμως, ο αιγυπτιακός πολιτισμός δεν άντεξε στο Ισλάμ.

¹² Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 210.

¹³ Ο.π., σ. 251.

(3) Διακρίσεις και ανισότητες

Όπως προαναφέρθηκε, διαχωρισμός υπήρχε και μέσα στην ενδοομάδα, με τις κοινωνικές ιεραρχίες που επιβλήσαν οι άνθρωποι.

Παρά το ότι ελάχιστα γνωρίζουμε για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στις πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες, φαίνεται ότι, από τα πρώτα στάδιά τους, υπήρχε στα μέλη μιας ομάδας μια κάποια ιεραρχία.

Από τη μελέτη της Ιστορίας προκύπτει ότι οι ανισότητες ανάμεσα στους ανθρώπους έχουν πολύ βαθιές ρίζες. Παρουσιάστηκαν από τα πρώτα στάδια της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Μερικοί ήταν πιο δυνατοί από τους άλλους, άλλοι πιο έξυπνοι ή πιο επιτήδριοι. Γρήγορα, στη διάκριση των ανθρώπων κυριάρχησε η κοινωνική ανισότητα, που ήταν πάντα η ανισότητα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς. Μια διάσταση μεταξύ εκείνων που έχουν και εκείνων που δεν έχουν, εκείνων που κινούν τα νήματα της παραγωγής και εκείνων που δεν κατέχουν τίποτα περισσότερο από τη δεξιότητα των χεριών τους. Ο πλούτος ήταν σε θέση να εξασφαλίζει περισσότερη δύναμη (όπλα), περισσότερο μυαλό (μόρφωση), περισσότερη κοινωνική επιρροή. Η ιεραρχική συγκρότηση των κοινωνιών, δηλαδή ο διαχωρισμός των ανθρώπων σε τάξεις ήταν μια από τις φανταστικές τάξεις, που οι άνθρωποι επιβλήσαν για να μπορούν να συντηρούν τα μαζικά συστήματα συνεργασίας που οργάνωσαν.

Στη Σουμερία, οι κάτοικοι των πόλεων διαιρούνταν στις ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες: Στους ευγενείς, στους κοινούς πολίτες, στο υπαλληλικό και εργατικό προσωπικό (clients) και στους δούλους.

Στην Αίγυπτο, στην ανώτερη κοινωνική τάξη ανήκαν οι ευγενείς, που ήταν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, οι κρατικοί αξιωματούχοι, οι ιερείς, οι στρατιωτικοί και οι γραφείς. Ουσιαστικά, η αρχαία Αίγυπτος ήταν διαιρεμένη κοινωνικά στους ευγενείς και στους υπόλοιπους, τους μη ευγενείς. Σύμφωνα με τις αρχικά επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, η κοινωνική ιεραρχία διατηρείτο και μετά θάνατο. Μόνο οι ευγενείς μπορούσαν να απολαύσουν, μαζί με τον βασιλέα, μεταθανάτια ζωή. Οι κοινοί θνητοί, μετά τον θάνατό τους πορεύονταν στην άβυσσο, σε ένα τόπο ζοφερό που αντιπροσώπευε το αντίθετο της ζωής. Αργότερα, η αντίληψη αυτή εγκαταλείφθηκε και επικράτησε η πεποίθηση ότι και οι κοινοί θνητοί είχαν τη δυνατότητα να απολαύσουν μια παραδεισένια μεταθανάτια ζωή.

Ο Κώδικας του Χαμουραπί, του βασιλέα των Βαβυλωνίων, προνοούσε τη διαιρέση των ανθρώπων σε ανώτερους, κατώτερους και δούλους, τους *amelu*, τους *muskinu* και τους *ardu*. Οι *amelu* ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη. Σ' αυτήν ανήκαν ο βασιλιάς, τα μέλη της αυλής, οι κρατικοί αξιωματούχοι. Σ' αυτούς ανήκε η γη. Οι *muskinu*, αν και ελεύθεροι, είχαν περιορισμένα δικαιώματα. Ζούσαν σε ξεχωριστό μέρος της πόλης. Οι *ardu* ήταν οι δούλοι που αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο των κυρίων τους.

Οι ινδουιστές, που είναι οπαδοί του συστήματος των καστών, πιστεύουν ότι κοσμικές δυνάμεις έχουν κάνει μια κάστα ανώτερη από την άλλη. Με βάση αυτή την αντίληψη, οι κοινωνικοπολιτικές διαφορές ανάμεσα στους Βραχμάνους (ιερείς)

και τους Σούντρα (Shudras) (υπηρέτες) είναι τόσο φυσικές και αιώνιες όσο και οι διαφορές ανάμεσα στον ήλιο και το φεγγάρι. Οι αρχαίοι Κινέζοι πίστευαν ότι η θεά Νου Γουά δημιούργησε τους ανθρώπους από χώμα. Έπλασε τους αριστοκράτες από καλό κίτρινο χώμα, ενώ οι κοινοί θνητοί πλάστηκαν από καφετιά λάσπη.¹⁴

Αναμφίβολα, οι ιεραρχίες είναι ανθρώπινη επιινόηση. Οι διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων δημιουργήθηκαν από νόμους και παραδόσεις, που επινοήθηκαν από ανθρώπους.

(4) Οι νόμοι

Η συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων στα χωριά και στις πόλεις δεν ήταν εύκολη. Συχνά δημιουργούνταν μεταξύ τους διαφορές και έριδες για το πώς θα μοιράσουν τη γη και το νερό, πώς να ενεργούν σε περιόδους ξηρασίας ή πολέμου και πώς να λύνουν τις διαφορές τους. Τούτο, κατέστησε αναγκαία την ύπαρξη ηγετών, βασιλιάδων ή φύλαρχων, που θα αποφάσιζαν για το καλό της κοινότητας. Τότε, προέκυψε η ανάγκη να τεθούν μερικοί κανόνες συμπεριφοράς, που, αρχικά, ήταν εθιμικοί και, στη συνέχεια, πήραν τη μορφή νόμων, για τους υπηκόους.

Οι νόμοι υπήρξαν από τις πιο αποτελεσματικές «φαντασιακές τάξεις» που επινόησαν οι άνθρωποι για να διασφαλιστεί η μεταξύ τους συνεργασία. Οι κοινωνικοί κανόνες, που τους συντηρούσαν, δεν βασιζόνταν σε ένστικτα ούτε σε προσωπικές σχέσεις, αλλά σε πίστη σε κοινούς μύθους.¹⁵ Ένας από τους μύθους, με πολύ ισχυρή επίδραση στο κοινωνικό σύνολο, ήταν η επιινόηση ότι οι νόμοι ήταν θεόπεμπτοι. Αυτήν την επιινόηση, τη συναντούμε στον περίφημο Κώδικα του Χαμουραμπί, ο οποίος αποτελέσει ένα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες χιλιάδες αρχαίους Βαβυλωνίους, αλλά και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 μ.Χ., περίπου 3500 χρόνια μετά τον κώδικα του Χαμουραμπί, που αποτελεί σήμερα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες εκατομμύρια Αμερικανούς.

Αναμφισβήτητα, για την πιστή εφαρμογή αυτών των κανόνων, η θρησκεία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Εκτός του ότι τους νόμους τους υπαγόρευε κάποιος θεός και παράβασή τους σήμαινε παράβαση θείου νόμου, που θα προκαλούσε την οργή και την τιμωρία του θεού, ο άρχοντας, ο βασιλιάς ή ο φύλαρχος, παρουσιάστηκε ως γιος ή εκπρόσωπος του θεού ή ακόμνη και ως ο ίδιος ο θεός. Στην αρχαία Αίγυπτο, ο φαραώ, παρά την ανθρώπινη φύση του και τις ανθρώπινες αδυναμίες του, λατρευόταν ως θεός, αφού ενσάρκωνε τη θεία βασιλική εξουσία. Θεωρείτο ως τέκνο του θεού Ra, που κυβερνούσε τη φύση.

Για την εξέλιξη του Δικαίου και για τα αρχέγονα Δίκαια γίνεται εκτενής αναφορά στο σχετικό Κεφάλαιο.

14 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 152.

15 Ο.π. σ. 117.

Β. Η ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στα πρώτα χρόνια της Νεολιθικής Εποχής και μέχρι την ένατη χιλιετία π.Χ., οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να βασίζονται, για τη συντήρηση και διατροφή τους, στην τροφοσυλλογή και στο κυνήγι.

Ο πιο σημαντικός σταθμός στην ιστορία της εξέλιξης και, ειδικά, του τρόπου διαβίωσης του ανθρώπου, είναι η καλλιέργεια της γης κι η εξημέρωση ζώων. Επρόκειτο γι' αυτό που οι επιστήμονες αποκαλούν «Γεωργική Επανάσταση». Η μετάβαση στην αγροτική οικονομία, δηλαδή στην καλλιέργεια της γης και την εξημέρωση των ζώων, άρχισε γύρω στο 9500-8500 π.Χ. Τα πρώτα βήματα ήταν η εξημέρωση γιδιών και η καλλιέργεια σιτηρών, περίπου 9 χιλιάδες χρόνια π.Χ. Ακολούθησε η καλλιέργεια του φασιολιού και της φακής (8 χιλιάδες χρόνια π.Χ.), της ελιάς (5 χιλιάδες χρόνια π.Χ.), της αμπέλου, της εξημέρωσης της καμήλας, (3,5 χιλιάδες χρόνια π.Χ.).¹⁶

Η μετάβαση στην αγροτική οικονομία πραγματοποιήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα σε μια ευρύτερη περιοχή που εκτείνεται από το όρος Ζάγκρος μέχρι την Κύπρο και περιλαμβάνει περιοχές στη Μικρά Ασία, στη Μεσοποταμία και, γενικά, στην περιοχή της «Εύφορης Ημισελήνου» (Fertile Crescent), δηλαδή την περιοχή που περιλαμβάνει τη Μεσοποταμία, τις εύφορες περιοχές της Εγγύς Ανατολής και της βόρειας Αιγύπτου, παρά την ύπαρξη πολιτιστικών συνόρων μεταξύ των διαφόρων περιοχών.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον άνθρωπο στην καλλιέργεια των φυτών και στην εξημέρωση των ζώων δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένοι. Ο πιο πιθανός λόγος είναι η αύξηση του πληθυσμού, που επέφερε μια ανισοσκέλεια μεταξύ των διαθέσιμων από τη φύση αγαθών και των αναγκών του αυξηθέντος πληθυσμού των ανθρώπων. Αναμφίβολα, η καλλιέργεια της γης και η εξημέρωση ζώων συνέβαλε τα μέγιστα στην αύξηση της τροφής που είχε στη διάθεσή του ο άνθρωπος και στην αλματώδη αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού.

Παράλληλα, η μετάβαση στη γεωργία άλλαξε τον φυσιολογικό τρόπο ζωής του ανθρώπου. Το ανθρώπινο σώμα ήταν προσαρμοσμένο στο να αναρριχάται σε δέντρα, στο να κυνηγά ελάφια και όχι να μένει ώρες σκυφτός για να καθαρίζει βράχους ή να σπέρνει ή να κουβαλά κουβάδες νερού. Το τίμημα το πλήρωσαν οι σπόνδυλοι, τα γόνατα και οι αυχένες. Εξετάσεις αρχαίων σκελετών κατέδειξαν ότι αυτή η αλλαγή στον τρόπο ζωής του ανθρώπου οδήγησε στην εμφάνιση νέων ασθενειών, όπως η δισκοπάθεια, η αρθρίτιδα και η κήλη.¹⁷

Όπως προαναφέρθηκε, η μετατροπή του ανθρώπου από τροφοσυλλέκτη σε γεωργό έγινε σταδιακά. Αρχικά, υπήρξε η προσωρινή εγκατάσταση σε καταυλισμούς για χρόνο που απαιτείτο για τη συγκομιδή των σιτηρών. Όταν η καλλιεργούμενη γη και τα καλλιεργούμενα είδη αυξήθηκαν, οι άνθρωποι, παρά το ότι δεν εγκατέλειψαν τη ζωή του τροφοσυλλέκτη, άρχισαν να κτίζουν μόνιμες κατοικίες με σταποθήκες και οι προσωρινοί καταυλισμοί μετατράπηκαν σε μόνιμα χωριά.

16 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 87, 88.

17 Ο.π., σ. 91.

Παράλληλα με τη ζωή των πρώτων γεωργών, γύρω από τις μεγάλες κοιλάδες των ποταμών, το άλλο είδος ζωής, η νομαδική ζωή, βρισκόταν, επίσης, στην ανάπτυξη της. Οι δύο τρόποι ζωής, ο γεωργικός και ο νομαδικός, διέφεραν μεταξύ τους και γι' αυτό το εμπόριο και η λεηλασία ήταν αναπόφευκτο επακόλουθο ανάμεσά τους.

Κατά την εποχή που ήκμαζε ο πολιτισμός των Σουμερίων, η γεωργία είχε φθάσει σε πολύ προηγμένο, για την εποχή, επίπεδο. Οι γεωργοί ήταν, συνήθως, εκπαιδευμένοι από το σχολείο, το *edubba*. Έχει ανακαλυφθεί ένα «Ημερολόγιο γεωργών», γραμμένο, προφανώς, από παιδαγωγούς, το οποίο, στην ουσία, είναι ένα εγχειρίδιο γεωπονίας, που απέβλεπε στο να διδάξει στους μαθητές τις τεχνικές και τις δεξιότητες που απαιτούνται για μια επιτυχή γεωργία.

Καλλιεργούνταν δημητριακά, όπως το κριθάρι, το σιτάρι, το κεχρί, αλλά και ποικιλία από λαχανικά, όπως ρεβίθια, φακές, γογγύλια, κάρδαμο και αγγούρια. Για την καλλιέργεια της γης χρησιμοποιούνταν η σκαπάνη και η σβάρνα. Από τα καρποφόρα δέντρα, η κουρμαδιά ήταν η πιο διαδεδομένη. Από τον καρπό της, έβγαζαν μια γλυκιά ουσία, ένα είδος μελιού, που το ονόμαζαν «*lal*». Επίσης, στους Σουμερίους ήταν γνωστή η τεχνική γονιμοποίηση της θηλυκής κουρμαδιάς. Οι Σουμερίοι, για να εκμεταλλευθούν το ανεκτίμητο δώρο που τους πρόσφεραν οι δύο ποταμοί, κατασκεύαζαν ένα εντυπωσιακά πολύπλοκο σύστημα καναλιών, φραγμάτων και υδατοφρακτών.¹⁸

Αναφορικά με τη διατροφή των ανθρώπων της εποχής εκείνης, τα δημητριακά, πλούσια σε υδατάνθρακες και βιταμίνες Β και Ε, ήταν είδη πρώτης ανάγκης για τη διατροφή των κατοίκων. Η διατροφή συμπληρωνόταν από όσπρια, κρέας και πιθανό αίμα, από οικόσιτα ζώα, καθώς και από φρούτα, καρύδια και ζώα, που λαμβάνονταν από την άγρια φύση.

Η τροφή που λάμβαναν οι άνθρωποι ήταν αρκετά σκληρή. Από ευρήματα από ανασκαφές στο Abu Hureyra, στη Μεσοποταμία, διαπιστώθηκε ότι τα δόντια αρκετών νέων ανθρώπων ήταν, προφανώς από το μάσημα σκληρής τροφής, φαγωμένα μέχρι τις ρίζες και είχαν τελειωτικά καταστραφεί. Αργότερα, όταν οι άνθρωποι συνήθιζαν να τρώνε βρασμένη την τροφή τους σε κεραμικά αγγεία, η φθορά των δοντιών μειώθηκε σημαντικά.¹⁹

Οι γεωργικές εργασίες και η συντήρηση των εξημερωμένων ζώων απαιτούσαν σκληρή και πολύωρη καθημερινή εργασία. Φαίνεται ότι υπήρχε καταμερισμός εργασίας μεταξύ των δύο φύλων. Αρκετοί άνθρωποι σκελετοί που βρέθηκαν στο Abu Hureyra, στη Μεσοποταμία, και ανήκαν σε γυναίκες, παρουσίαζαν σπονδυλικές παραμορφώσεις και αρθρίτιδα στα μεγάλα δάκτυλα των ποδιών, που πιθανότατα προέκυψαν από μεταφορά μεγάλων φορτίων και το πολύωρο άλεσμα σιτηρών σε γονατιστή θέση. Αυτές οι παραμορφώσεις υποδηλούν ότι ήταν έργο των γυναικών της κοινότητας οι βασικές γεωργικές εργασίες που αφορούσαν την καλλιέργεια των φυτών, την ετοιμασία του εδάφους, τη φύτευση, το βοτάνισμα,

18 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 109.

19 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 74.

την άρδευση, τη λίπανση και το θέρισμα. Οι άνδρες βοηθούσαν, κάνοντας εργασίες που απαιτούσαν φυσική δύναμη. Κύρια δουλειά των ανδρών ήταν το κυνήγι και πιθανό η εκτροφή των ζώων.²⁰

Δεν είναι λίγοι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η ενασχόληση του ανθρώπου με τη γεωργία δεν καλυτέρευσε την ποιότητα της ζωής του. Η διατροφή του δεν είχε την ποικιλία που είχε όταν ήταν τροφοσυλλέκτης. Επίσης, συχνά άσχημες καιρικές συνθήκες επέφεραν έλλειψη τροφής, λόγω της καταστροφής της παραγωγής και θανάτων των κατοικίδιων ζώων, που οδηγούσε σε πείνα και λιμό.

Η μόλυνση του περιβάλλοντος από τη μεγάλη συγκέντρωση ανθρώπων αποβλήτων και άλλης σάπιας οργανικής ύλης προκάλεσε την αύξηση των μυγών, των κουνουπιών και των ποντικών, που μετέδιδαν στους ανθρώπους μολύνσεις και ασθένειες. Παρουσιάστηκαν επιδημικές ασθένειες, όπως η ελονοσία, η σχιστοσωμίαση, το αγκυλόστομα (παράσιτο των εντέρων), που προκάλεσαν αρκετούς θανάτους.²¹

Όταν οι άνθρωποι άρχισαν να καλλιεργούν τη γη και να εξημερώνουν ζώα, άρχισε να αναπτύσσεται και η ιδέα της ιδιοκτησίας. Η καλλιέργεια της γης και η συνακόλουθη αίσθηση ιδιοκτησίας σ' αυτήν άλλαξε άρδην τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Εκδηλώθηκε, με τον πιο άγριο τρόπο, το ορμέμφυτο της διάκρισης. Ο Homo sapiens έσπευσε να δώσει θεσμική και ηθική νομιμοποίηση στο καθεστώς της ιδιοκτησίας, καθιερώνοντας το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ως ιερό και απαραβίαστο και θεσπίζοντας έναν πλήρη νομικό εξοπλισμό, προορισμένο να προασπίσει τον ατομικό πλούτο.

Γ. Η ΕΦΕΥΡΕΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

(1) Οι πρώτες μορφές γραφής

Όταν σχηματίστηκαν οι πρώτες πολιτείες, προέκυψε η ανάγκη, για να διατηρηθεί η κοινωνική τάξη, αποθήκευσης και επεξεργασίας μεγάλου όγκου πληροφοριών και δεδομένων, που δεν μπορούσε να την κάνει ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Οι πρώτοι που ξεπέρασαν αυτό το πρόβλημα ήταν οι Σουμέριοι. Ανάμεσα στο 3500 και 3000 π.Χ., οι Σουμέριοι επινόησαν ένα σύστημα για να αποθηκεύουν και να επεξεργάζονται πληροφορίες. Το σύστημα αυτό ήταν η γραφή. Η εφεύρεση της γραφής διαδραμάτισε, αναμφισβήτητα, πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των κοινωνιών. Η εφεύρεση της γραφής αποτελεί τη μεγαλύτερη συνεισφορά των Σουμερίων στον ανθρώπινο πολιτισμό.

20 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 77.

21 Ό.π., σ. 78.

Οι Σουμερίοι έγραφαν πάνω σε πηλό με ξύλινες γραφίδες, που σχημάτιζαν σφηνοειδή σημεία και, γι' αυτό, η σουμεριακή γραφή ονομάζεται σφηνοειδής γραφή. Το σουμεριακό σύστημα γραφής συνδύαζε δύο είδη συμβόλων τα οποία αποτυπώνονταν πάνω σε πήλινες πινακίδες. Στο ένα σύστημα οι Σουμερίοι χρησιμοποιούσαν ένα συνδυασμό δεκαδικού και εξαδικού αριθμητικού συστήματος. Υπήρχαν σύμβολα για το 1, το 10, το 60, το 600, το 3.600 και 36.000. Το άλλο είδος συμβόλων αντιπροσώπευε ανθρώπους, ζώα, εμπορεύματα, περιοχές κ.λπ. Συνδυάζοντας τα δύο είδη συμβόλων, οι Σουμερίοι ήταν σε θέση να διατηρούν πολύ περισσότερα δεδομένα από όσα μπορούσαν να αποθηκευτούν στη μνήμη οποιουδήποτε ανθρώπινου εγκεφάλου.²²

Στο πρώιμο της στάδιο, η γραφή περιοριζόταν σε δεδομένα και αριθμούς και η χρήση της εξυπηρετούσε καθαρά γραφειοκρατικούς σκοπούς. Με τη χρήση κονδύλων από καλάμι, χαράσσονταν από εκπαιδευμένους γραφείς πάνω σε πήλινες πινακίδες, στοιχεία με αριθμούς και άλλα σύμβολα, αναφορικά με τους πόρους και τις συναλλαγές της διοίκησης.

Μυθιστορήματα και γενικά λογοτεχνικά έργα δεν μπορούσαν να γραφούν σε πήλινες πινακίδες. Τα πρώτα κείμενα στην ιστορία περιέχουν κοινότυπα οικονομικά δεδομένα, όπως η καταβολή φόρων και η συσσώρευση χρεών. Η σουμεριακή γραφή ήταν μερική και όχι ολική. Τα μερικά συστήματα γραφής είναι συστήματα συμβόλων που μπορούν να αναπαραστήσουν μόνο συγκεκριμένα είδη πληροφοριών, που αφορούν ένα περιορισμένο είδος δραστηριοτήτων. Η λατινική γραφή, τα αρχαία αιγυπτιακά ιερογλυφικά και το σύστημα Μπράιγ (Braille) είναι ολικά συστήματα γραφής. Αντίθετα, η πρώιμη σουμεριακή γραφή, όπως και τα σύγχρονα μαθηματικά σύμβολα και η μουσική σημειογραφία, είναι μερικά συστήματα γραφής. Η μερική γραφή δεν μπορεί να εκφράσει όλο το φάσμα μιας ομιλούμενης γλώσσας, αλλά μπορεί να εκφράσει πράγματα που βρίσκονται έξω από τον ορίζοντα της ομιλούμενης γλώσσας. Για παράδειγμα, η σουμεριακή μερική γραφή ήταν πολύ αποτελεσματική για την τήρηση φορολογικών αρχείων.²³

Με τη μετεξέλιξη της γραφής σε ολική, αρχίζει η είσοδος του ανθρώπου στον πνευματικό χώρο. Πραγματοποιείται, σχεδόν την ίδια εποχή, κατά την 1η χιλιετία π.Χ., μια εξάπλωση του εγγράμματος πολιτισμού σε εντελώς διαφορετικούς πολιτισμούς, που δεν είχαν ή είχαν πολύ χαλαρές σχέσεις μεταξύ τους. Οι άνθρωποι άρχισαν να γράφουν ποίηση, βιβλία ιστορίας, θεατρικά έργα και προφητείες. Παρουσιάζονται τα έργα των μεγάλων σοφών, όπως του Ηράκλειτου, του Πυθαγόρα, του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Βούδα, του Κομφούκιου, του Λάο Τσε κ.ά. Πήραν, τότε, γραπτή μορφή η εβραϊκή *Βίβλος*, η ελληνική *Ιλιάδα*, η ινδική *Μαχαμπαράτα* και η βουδιστική *Τριπιτάκα*, που για πολλές γενιές μεταβιβάζονταν προφορικά.²⁴ Στην Κίνα, την εποχή που ζούσαν ο Κομφούκιος και ο Λάο-τσε, δημιουργήθηκαν όλες οι κατευθύνσεις της κινεζικής φιλοσοφίας.

22 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 138.

23 Ο.π., σ. 140.

24 Ο.π., σ. 142.

Στην Ινδία, έζησε ο Βούδας και εξελίχθηκε η φιλοσοφική σκέψη. Στην Περσία, ο Ζωροάστρης ή Ζαρατούστρας διδασκε τη σύνθετη κοσμοθεωρία της πάλης μεταξύ καλού και κακού.

Η συμβολή της γραφής στην ανάπτυξη της συλλογικής ταυτότητας των μελών μιας κοινωνίας είναι αδιαμφισβήτητη. Αλλά, παράλληλα, παρήγαγε διαστρωμάτωση και διακρίσεις. Στους πρώιμους πολιτισμούς της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου (και, στη συνέχεια, στον πολιτισμό των Χετταίων), οι γραφείς και οι εγγράμματοι κρατικοί αξιωματούχοι συγκροτούν μια αριστοκρατική ελίτ, στα χέρια της οποίας συγκεντρώνονται πνευματικές, πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές και νομικές αρμοδιότητες. Γραφή και γνώση, γραφή και διοίκηση, γραφή και εξουσία συμπορεύονται. Έτσι, δημιουργείται ένα διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ της εγγράμματης, διοικούσας και εξουσιάζουσας ελίτ και της μάζας που εργάζεται και παράγει. Όμως, δεν τίθεται θέμα «δύο πολιτισμών». Πολιτισμός της κοινωνικής ομάδας είναι ο πολιτισμός της ελίτ. Αυτή η αριθμητικά ισχνή ελίτ συμβόλιζε την κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα ολόκληρης της ομάδας.²⁵

(2) Η σφηνοειδής γραφή

Ανάμεσα στο 3000 π.Χ. και το 2500 π.Χ., όλο και περισσότερα σύμβολα προσθέτονταν στο σουμεριακό σύστημα, μεταμορφώνοντάς το σταδιακά σε ολικό σύστημα, μέχρι που πήρε η σφηνοειδής γραφή την τελική της μορφή. Το 2500 π.Χ. οι βασιλείς χρησιμοποιούσαν πλέον τη σφηνοειδή γραφή για να εκδίδουν διατάγματα και οι ιερείς για να καταγράφουν χρησιμούς.

Η σφηνοειδής γραφή ήταν η κύρια γραφή που χρησιμοποιούσαν σε όλη τη Μέση Ανατολή για σχεδόν 3.000 χρόνια. Η σφηνοειδής γραφή έπεσε στην αντίληψη των Ευρωπαίων το 1618 μ.Χ., όταν ο Ισπανός πρέσβης στην Περσία ξαναγήθηκε στα ερείπια της αρχαίας Περσέπολης, όπου είδε επιγραφές τις οποίες δεν μπορούσε κανείς να του εξηγήσει. Η είδηση για την άγνωστη γραφή διαδόθηκε στην Ευρώπη και προκάλεσε το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Αλλά, για σχεδόν δύο αιώνες, οι μελετητές δεν μπορούσαν να τα αποκρυπτογραφήσουν. Τελικά, η αποκρυπτογράφηση έγινε κατορθωτή από έναν Βρετανό αξιωματούχο, ονόματι Χένρι Ρόλινσον, που υπηρετούσε στην Περσία για να βοηθήσει τον Σάχη να εκσυγχρονίσει τον στρατό του. Ο Ρόλινσον βρήκε μια πελώρια επιγραφή που είχε χαραχθεί με διαταγή του βασιλιά Δαρείου Α΄, γύρω στο 500 π.Χ. Ήταν γραμμένη με σφηνοειδή γραφή σε τρεις γλώσσες: αρχαία περσικά, ελαμιτικά και βαβυλωνιακά. Ο Ρόλινσον κατάφερε να αποκρυπτογραφήσει το μέρος της επιγραφής που ήταν στα αρχαία περσικά, που δεν διέφεραν από τα σύγχρονα, που ο Ρόλινσον ήξερε καλά. Η γνώση του αρχαίου περσικού κομματιού τού έδωσε το κλειδί που χρειαζόταν για να ξεκλειδώσει τα μυστικά του ελαμιτικού και βαβυλωνιακού μέρους.²⁶

25 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 203-205.

26 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 334.

(3) Η ιερογλυφική γραφή

Παράλληλους δρόμους ανάπτυξης ακολούθησε και η αιγυπτιακή γραφή. Όμως, στην Αίγυπτο ζωγράφιζαν σε τοίχους και φύλλα παπύρου, το πρώτο χαρτί. Ο πάπυρος είναι ένα είδος καλαμιού που φυτρώνει στις όχθες του Νείλου. Ζωγράφιζαν τεθλασμένες γραμμές και σφηνοειδή σχήματα το ένα δίπλα στο άλλο ή κάτω από το άλλο. Αυτή ήταν η ιερογλυφική γραφή των Αιγυπτίων.

Σε αντίθεση με τη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο η γραφή αναπτύσσεται όχι στο πλαίσιο της οικονομικής διοίκησης, αλλά της πολιτικής οργάνωσης. Δεν είναι μια οικονομική, αλλά μια «πολιτικοθρησκευτική» επικοινωνία, με στόχο να παρέχει ένα σταθερό σύνδεσμο μεταξύ ανθρώπων και θεών. Η «ιερογλυφική γραφή», ως «γραφή των λόγων του θεού», όπως ονομάζεται στα αιγυπτιακά, είναι αποκλειστικά προορισμένη για την καταγραφή ενός «μνημειακού λόγου», ως μέσου διά του οποίου το κράτος καθιστά ορατό αφενός τον εαυτό του και αφετέρου την αιώνια τάξη. Ο «μνημειακός λόγος» δεν είναι μόνο μέσο επικοινωνίας, αλλά και δρόμος προς τη σωτηρία. Είναι λόγος για την κατάκτηση της αρετής που καλείται «*μα'ατ*», δηλαδή δικαιοσύνη, αλήθεια, τάξη.²⁷

Η ιερογλυφική γραφή ανήκει στην κατηγορία των εικαστικών τεχνών. Παρέμεινε, μέχρι το τέλος του αιγυπτιακού πολιτισμού, στον αρχικό της εικονιστικό χαρακτήρα. Όμως, έξω από αυτό το πλαίσιο, η γραφή εξελίσσεται σε πλάγια γραφή, στην οποία οι αρχικές εικόνες απλοποιούνται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να γίνονται αγνώριστες και να διακρίνονται απλά ως γραφήματα. Έτσι, αναπτύσσονται δύο διαφορετικές γραφές: η ιερογλυφική γραφή των επιγραφών και η πλάγια γραφή των χειρογράφων. Μόνο η τελευταία αποτελεί γραφή, με την κυριολεκτική σημασία της λέξης. Είναι αυτή που διδάσκονται οι Αιγύπτιοι μαθητές.

Η γραφή των επιγραφών ήταν, αντίθετα, ένας καλλιτεχνικός κλάδος. Ως κλάδος της τέχνης ή του «μνημειακού λόγου», η γραφή των επιγραφών συμμορφωνόταν με τη μακρόχρονη παράδοση, που είχε το περιεχόμενο του «κανόνα», δηλαδή της επιταγής να μη μεταβληθεί. Τούτο, μαρτυρείται και από τον Πλάτωνα, στο έργο του *Νόμοι* (656d-657a), όπου αναφέρει ότι οι Αιγύπτιοι, αφού ταξινόμησαν τις τέχνες, τις «εμπιστεύτηκαν στους ναούς και έκτοτε δεν επιτράπηκε -ούτε και τώρα επιτρέπεται- είτε σε ζωγράφους είτε σε οποιουσδήποτε άλλους ασχολούνται με απεικονίσεις και τα παρόμοια, ούτε να καινοτομούν ούτε να επινοούν άλλα πρότυπα έξω από τα πατροπαράδοτα [...]».²⁸ Οι Αιγύπτιοι, με τη γραφή των επιγραφών, που την εμπιστεύθηκαν όπως έγραψε ο Πλάτων στους ναούς, κατάφεραν με ένα μοναδικό τρόπο να καλλιεργήσουν και να διαφυλάξουν την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Από τον πρώτο μ.Χ. αιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται το κοπτικό αλφάβητο, που είναι μια παραλλαγή του ελληνικού αλφαβήτου.

27 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 236.

28 Ο.π., σσ. 237, 238.

Από τις ανασκαφές που έγιναν στην Κνωσσό, ανακαλύφθηκε ένα είδος ιερογλυφικής γραφής. Το σπουδαιότερο δείγμα ιερογλυφικής γραφής από την Κρήτη είναι ο πηλινός Δίσκος της Φαιστού. Μέχρι της στιγμής δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί τα ιερογλυφικά του και το περιεχόμενό του παραμένει άγνωστο. Προς το τέλος της Παλαιοανακτορικής Περιόδου είχε ξεπεραστεί το καθαρά ιερογλυφικό στάδιο, με τη βαθμιαία σχηματοποίηση, απλοποίηση και μεταμόρφωση των αρχικών ιερογλυφικών στοιχείων σε γραμμικά. Τα συστήματα αυτά ονομάστηκαν Γραμμικά Α και Β. Παρά την εξέλιξη αυτή, η ιερογλυφική εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται για τα ιερά κείμενα, όπως ακριβώς έγινε στην Αίγυπτο με τη συνέχιση της ιερογλυφικής παράλληλα με την εξέλιξη της δημοτικής γραφής.²⁹

Κατά την περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, είχε εισαχθεί στην Κύπρο η Μινωική γραφή, ως αποτέλεσμα των επαφών των Κρητών εμπόρων με τους Κύπριους, είτε στην Κύπρο είτε στα εμπορικά κέντρα στις ακτές της Συρίας, όπως στο Ουγκαρίτ, που και οι δύο είχαν εμπορικά συμφέροντα. Τη γραφή αυτή, οι Κύπριοι την προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες. Πρόκειται για τη λεγόμενη Κυπρομινωική γραφή. Ήταν προφανής η ανάγκη μιας τέτοιας γραφής για την εκπλήρωση διοικητικών και άλλων σκοπών στα ραγδαίως εξελισσόμενα εμπορικά κέντρα της ανατολικής και νότιας ακτής. Η γραφή αυτή, που έχει παραβληθεί με τη Γραμμική Α γραφή της Κρήτης, χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας και εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται κατά την εποχή του Σιδήρου, σε εξελιγμένη μορφή. Αυτή η μεταγενέστερη μορφή είναι γνωστή ως Κυπροσυλλαβική γραφή. Η Κυπρομινωική γραφή, που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για μια γλώσσα που δεν μάς είναι ακόμη γνωστή, δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί.³⁰

(4) Άλλα είδη γραφής

Μια αρχαία ινδική γλώσσα, που έγινε ιερή γλώσσα στα ινδουιστικά τελετουργικά, ήταν η σανσκριτική γλώσσα. Το 1785 ο Γουίλλιαμ Τζόουνς, ένας δικαστής του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Βεγγάλης, εξέδωσε ένα βιβλίο για τη σανσκριτική γλώσσα στο οποίο εντόπισε εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στα σανσκριτικά και την ελληνική και λατινική γλώσσα, καθώς επίσης και ομοιότητες ανάμεσα στις γλώσσες αυτές και τα γοθικά, τα κελτικά, τα αρχαία περσικά, τα γερμανικά, τα γαλλικά και τα αγγλικά. Για παράδειγμα, η «μπτέρα», στα αρχαία ελληνικά είναι «μήτηρ», στα σανσκριτικά είναι «μάταρ», στα λατινικά «μάτερ», στα αρχαία κελτικά «μάθιρ» και στα αγγλικά «μάδερ». Ο Τζόουνς έκανε την υπόθεση ότι όλες αυτές οι γλώσσες πρέπει να είχαν κοινή προέλευση. Έτσι, ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε αυτό που αργότερα ονομάστηκε οικογένεια των ινδο-ευρωπαϊκών γλωσσών.³¹

29 Νικ. Πλάτων, «Η ανάπτυξη της Μινωικής γραφής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 151.
30 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 242.
31 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 335.

Η γραφή των Άνδεων ήταν πολύ διαφορετική από τις προαναφερθείσες. Ήταν τόσο διαφορετική που πολλοί θα έλεγαν ότι δεν ήταν καν γραφή. Δεν γραφόταν σε πινακίδες ή σε φύλλα χαρτί. Γραφόταν, φτιάχνοντας κόμπους σε ένα χρωματιστό κορδόνι που ονομαζόταν «κίπου» (qûru). Κάθε κίπου αποτελείτο από πολλά κορδόνια διαφορετικού χρώματος, φτιαγμένα από μαλλί ή βαμβάκι. Σε κάθε κορδόνι δένονταν πολλοί κόμπους, σε διαφορετικά σημεία. Ένα κίπου μπορεί να είχε εκατοντάδες κορδόνια και χιλιάδες κόμπους. Για εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες χρόνια, τα κίπου ήταν απαραίτητα για τις συναλλαγές στην περιοχή των Άνδεων, όπου ήκμασε η αυτοκρατορία των Ίνκας, η οποία είχε 10-12 εκατομμύρια υπηκόους και κάλυπτε το σημερινό Περού, το Εκουαδόρ και τη Βολιβία, καθώς και τμήματα της Χιλής, της Αργεντινής και της Κολομβίας. Χάρη στα κίπου, οι Ίνκας μπορούσαν να αποθηκεύουν και να επεξεργάζονται μεγάλο όγκο δεδομένων, για να μπορεί να λειτουργεί ο σύνθετος διοικητικός μηχανισμός που χρειαζόταν η αυτοκρατορία τους.³²

(5) Αλφαβητικά συστήματα

Όλα τα πραγματικά αλφαβητικά συστήματα γραφής του κατοπινού κόσμου προέρχονται από τη σφηνοειδή γραφή των Σουμερίων και από τα ιερογλυφικά, δηλαδή την ιερατική ιχνογραφική γραφή των Αιγυπτίων. Το σημερινό σύστημα γραφής με γράμματα, στην αρχή κεφαλαία, όπου το κάθε σημάδι αντιπροσωπεύει μόνο ένα φθόγγο και που με 24 ή 26 σημάδια μπορεί κανείς να γράψει όποια λέξη ή φράση διανοηθεί, ήταν εφεύρημα των Φοινίκων. Η μετάβαση από τα κεφαλαία γράμματα στα μικρά έγινε το 800 μ.Χ.

Από τις φοινικικές επιγραφές που ανακαλύφθηκαν, φαίνεται ότι οι Φοίνικες είχαν διαμορφώσει, από το δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., το πρώτο αλφάβητο. Αυτό, ήταν ένα αλφαβητικό σύστημα γραφής με 22 σύμβολα, το καθένα από τα οποία απέδιδε ένα μόνο φθόγγο. Το γεγονός αυτό υπήρξε σημαντικότερο για τον πολιτισμό, γιατί αντικατέστησε τις πολύπλοκες και δύσκολες συλλαβικές γραφές.

Πολλά στοιχεία, καθώς και μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, μαρτυρούν την προέλευση του ελληνικού αλφάβητου από το φοινικικό (ομοιότητα σε σχήμα, αριθμό, σειρά, ονόματα και φορά των γραμμάτων). Υποστηρίζεται ότι το Κίτιον, που τελούσε υπό τον πλήρη έλεγχο των Φοινίκων, ήταν ο τόπος που συναντήθηκαν για πρώτη φορά οι Έλληνες του Αιγαίου με τους Φοίνικες και εκεί οι πρώτοι δανείστηκαν το φοινικικό αλφάβητο.³³

32 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σσ. 140, 141.

33 Βάσος Καραγιώργης, «Η Κύπρος της Αρχαϊκής Εποχής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Β', σ. 359.

Δ. Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Οι τροφοσυλλέκτες δεν είχαν χρήματα και ούτε τα είχαν ανάγκη. Κάθε ομάδα κυνηγούσε, μάζευε και κατασκεύαζε σχεδόν τα πάντα που χρειαζόταν.

Λίγα πράγματα άλλαξαν με το ξεκίνημα της Γεωργικής Επανάστασης. Κάθε χωριό ήταν, κατά το πλείστον, μια αυτόρκης οικονομική μονάδα, που συντηρείτο με αμοιβαίες χάρες και υποχρεώσεις και, σπάνια, με ανταλλαγές εμπορευμάτων με τους ξένους.

Η εμφάνιση των πυκνοκατοικημένων πόλεων προσέφερε νέες ευκαιρίες ειδικεύσεως, όπως πλήρη απασχόληση για επαγγελματίες υποδηματοποιούς, γιατρούς, ξυλουργούς, ιερείς, στρατιώτες και δικηγόρους. Όμως, αυτή η εξειδίκευση δημιούργησε ένα πρόβλημα: πώς θα γίνεται η ανταλλαγή αγαθών ανάμεσα στους ειδικούς; Μια οικονομία, που βασίζεται σε χάρες και υποχρεώσεις, παύει να λειτουργεί όταν προσπαθούν να συνεργαστούν πολυάριθμοι άγνωστοι. Επίσης, για να είναι δυνατή η διενέργεια συναλλαγών με ανταλλαγή εμπορευμάτων ή υπηρεσιών, πρέπει η μία πλευρά να επιθυμεί αυτό που έχει να προσφέρει η άλλη, πράγμα αδύνατο στις πολυάριθμες πόλεις. Οι περισσότερες κοινωνίες, για να διευκολύνουν τις συναλλαγές, δημιούργησαν το χρήμα.

Η έννοια του χρήματος είναι αρκετά ευρεία και δεν περιορίζεται στα κέρματα και στα χαρτονομίσματα. Το χρήμα είναι κάθε τι που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να αντιπροσωπεύει συστηματικά την αξία άλλων πραγμάτων, με σκοπό την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών. Το χρήμα επιτρέπει στους ανθρώπους να συγκρίνουν εύκολα και γρήγορα την αξία διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών, να ανταλλάσσουν εύκολα ένα πράγμα με ένα άλλο και να αποθηκεύουν εύκολα πλούτο.

Έχουν υπάρξει πολλά είδη χρήματος. Σήμερα, το πιο γνωστό είναι το νόμισμα. Ωστόσο, το χρήμα υπήρχε πολύ πριν από την επινοήση της νομισματοκοπίας και υπήρξαν πολιτισμοί που ήκμασαν χρησιμοποιώντας για χρήμα άλλα αντικείμενα, όπως κριθάρι, κοχύλια, βοοειδή, δέρματα, αλάτι, ύφασμα και χάντρες.

Το χρήμα, μετά την αρχική του εκδοχή, δεν είναι μια υλική πραγματικότητα, αλλά μια φανταστική κατάσταση. Η αξία του δεν ενυπάρχει στη χημική δομή των κοχυλίων και του χαρτιού. Είναι επινοήμα της συλλογικής φαντασίωσης των ανθρώπων. Τα κοχύλια και τώρα τα δολάρια και τα ευρώ έχουν αξία μόνο στην κοινή μας φαντασία. Το χρήμα συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών και, γενικότερα, της οικονομίας. Το χρήμα, με τη μορφή του νομίσματος, πήρε οικουμενική διάσταση και οδήγησε στην εμφάνιση και ανάπτυξη του Καπιταλισμού.

Θα μπορούσε να διερωτηθεί κανείς γιατί κάποιος ήταν πρόθυμος να ανταλλάξει έναν εύφορο αγρό με μια χούφτα άχρηστα κοχύλια. Η απάντηση είναι ότι αυτά τα κοχύλια είχαν την αμοιβαία εμπιστοσύνη των συναλλασσομένων για την αξία που αντιπροσώπευαν. Το χρήμα είναι ένα σύστημα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Η δημιουργία αυτής της εμπιστοσύνης είναι το αποτέλεσμα πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που σχηματίστηκαν μετά από μια μακροχρόνια διεργασία.

Κατά τον Αριστοτέλη, το χρήμα (νόμισμα) προήλθε για να εξυπηρετήσει την ανάγκη όπως υπάρχει αμοιβαιότητα στις ανταλλαγές προϊόντων και στις αμοιβές για υπηρεσίες, διαφορετικά δεν υπάρχει ισότητα στις συναλλαγές. Το νόμισμα είναι το μέσο για μέτρηση της αξίας όλων των πραγμάτων. Κατ' ακολουθία, μετρά και την υπεροχή και την έλλειψη, πόσα δηλαδή υποδήματα έχουν ίση αξία προς μια οικία ή προς μια ποσότητα τροφών. Χωρίς το νόμισμα δεν είναι δυνατό να υπάρξει ανταλλαγή, ούτε επικοινωνία. Το νόμισμα καθιερώθηκε ως μέσο προς ανταλλαγή των αναγκαίων πραγμάτων με συμφωνία (κατά συνθήκην) και για τούτο, πήρε την ονομασία νόμισμα. Δεν υπάρχει από τη φύση, αλλά με νόμο και εξαρτάται από εμάς να το μεταβάλουμε και να το καταστήσουμε άχρηστο.³⁴

Αρχικά, όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες εκδοχές του χρήματος, οι άνθρωποι έκριναν ότι ήταν απαραίτητο ως «χρήμα» να ορίζονται αντικείμενα που είχαν πραγματική ουσιαστική αξία. Το πρώτο γνωστό χρήμα στην ιστορία ήταν το χρήμα από κριθάρι των Σουμερίων. Εμφανίστηκε γύρω στο 3000 π.Χ., την ίδια εποχή, στο ίδιο μέρος και κάτω από τις ίδιες περιστάσεις που εμφανίστηκε και η γραφή. Όπως και η γραφή αναπτύχθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των εντατικοποιημένων διοικητικών δραστηριοτήτων, έτσι και το κριθάρι, ως χρήμα, αναπτύχθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των εντατικοποιημένων οικονομικών δραστηριοτήτων. Το πιο συνηθισμένο μέτρο ήταν το σίλα, το ισοδύναμο περίπου ενός λίτρου σιταριού. Ήταν εύκολο να οικοδομηθεί η εμπιστοσύνη στο κριθάρι, γιατί αυτό είχε ουσιαστική αξία. Όμως, το κριθάρι, σε μεγάλη ποσότητα, ήταν δύσκολο να αποθηκευτεί και να μεταφερθεί. Γι' αυτό, οι άνθρωποι άρχισαν να αποκτούν εμπιστοσύνη σε χρήματα που δεν είχαν ουσιαστική αξία, αλλά μπορούσαν να αποθηκευτούν και να μεταφερθούν. Τέτοιο χρήμα εμφανίστηκε στην αρχαία Μεσοποταμία στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ. Ήταν το ασημένιο σέκελ (shekel).³⁵ Το ασημένιο σέκελ δεν ήταν νόμισμα αλλά 8,33 γραμμάρια ασημι. Όταν ο Κώδικας του Χαμουραμπί όριζε ότι ένας άντρας ανώτερης τάξης που σκότωσε μια δούλα έπρεπε να πληρώσει στον ιδιοκτήτη της 20 ασημένια σέκελ, αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να πληρώσει 166 γραμμάρια ασημι και όχι 20 νομίσματα. Αντίθετα με το σίλα του κριθαριού, το ασημένιο σέκελ δεν είχε οποιαδήποτε ουσιαστική αξία. Δεν μπορείς να φας ή να ντυθείς με ασημι.

Στην αρχαία Αίγυπτο, το εμπόριο, το οποίο ανθούσε τόσο εγχώρια όσο και διεθνώς, διεξαγόταν με ανταλλαγή εμπορευμάτων. Η ανταλλαγή δεν γινόταν πάντα ταυτόχρονα. Η αντιπαροχή θα μπορούσε να δοθεί σε μεταγενέστερο στάδιο. Άρχισαν, τότε, να καταρτίζονται οι πρώτες συμβάσεις που προέβλεπαν την αμοιβαία εκπλήρωση των συμφωνηθέντων. Προς τούτο, υπήρχαν οι γραφείς, οι σημερινοί συμβολαιογράφοι, που κατέγραφαν τα συμφωνηθέντα στην παρουσία μαρτύρων. Πριν από την ανταλλαγή, καθοριζόταν με συμφωνία η αξία που είχαν τα εμπορεύματα που θα ανταλλάσσονταν, με αναφορά σε «μονάδα» που είχε κοινά αποδεκτή αξία. Η μονάδα αυτή θα μπορούσε να ήταν ένα τεμάχιο πολυτίμου μετάλλου με συγκεκριμένο βάρος. Κατά την εποχή του Παλαιού Βασιλείου (2700 – 2200 π.Χ.),

34 Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1133α.

35 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 202.

εμφανίζεται η πρακτική να χρησιμοποιείται, ως μέσο ανταλλαγής, ένα χάλκινο δακτύλιο. Κατά την εποχή του Μέσου Βασιλείου (2040-1674 π.Χ.) το δακτύλιο ήταν συνήθως αργυρό και κατά την εποχή του Νέου Βασιλείου (1552-1069 π.Χ.) χρυσό. Παράλληλα, χρησιμοποιείτο, ως μέσο ανταλλαγής, συγκεκριμένη ποσότητα σιταριού ή υφάσματος.³⁶

Τα πρώτα νομίσματα στην ιστορία κατασκευάστηκαν περίπου το 640 π.Χ. από τον βασιλέα Αλυάττη της Λυδίας, στη δυτική Ανατολία. Τα νομίσματα αυτά είχαν ορισμένο βάρος χρυσού ή ασημιού και είχαν εντυπωμένο ένα αναγνωριστικό σημάδι. Το σημάδι πιστοποιούσε δύο πράγματα. Πρώτον, δήλωνε πόσο πολύτιμο μέταλλο περιείχε το νόμισμα. Δεύτερον, δήλωνε την Αρχή που είχε εκδώσει το νόμισμα και που εγγυόταν για το περιεχόμενό του.³⁷

Η εμπιστοσύνη στο νόμισμα της Ρώμης ήταν τόσο μεγάλη, που ακόμα και έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας οι άνθρωποι δέχονταν με προθυμία να πληρωθούν σε δηνάρια. Οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να μιλούν διαφορετικές γλώσσες, να υπακούουν σε διαφορετικούς ηγέτες και να λατρεύουν διαφορετικούς θεούς, αλλά όλοι πίστευαν στον χρυσό και στο ασήμι και στα χρυσά και στα ασημένια νομίσματα.

36 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 205-207.

37 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 203.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Α. ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ. ΝΑΤΟΥΦΙΟΙ

(1) Οι Νατούφιοι

Κατά την περίοδο από 12.500 μέχρι 9.500 χρόνια π.Χ. αναπτύχθηκαν στη Μέση Ανατολή οι οικισμοί των Νατουφίων (Natufians). Οι Νατούφιοι πήραν το όνομά τους μετά την ανακάλυψη που έγινε σε σπήλαιο στην τοποθεσία Wadi al-Natuf, στα υψώματα της Ιουδαίας.¹

Ο σχηματισμός των οικιστικών μονάδων των Νατουφίων, περί το 12500 π.Χ., αποτέλεσε ένα σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της ζωής του ανθρώπου και τη μετάβασή του από τη ζωή του συνεχώς κινούμενου τροφοσυλλέκτη και, στη συνέχεια, και κυνηγού, σ' αυτήν της σταθερής διαμονής (sedentary life), αρχικά σε μικρούς οικισμούς για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ακολούθησε η εγκατάσταση και διαμονή τους σε ένα βασικό καταυλισμό, από τον οποίο εξορμούν για το κυνήγι τους και τη συλλογή των τροφών. Έχουμε μετάβαση από την «κινητική διαμονή» (residential mobility) των προγόνων τους, των Γεωμετρικών Kebaran, στην «υπολογιστική διαμονή» (logistical residence) και τη δημιουργία των πρώτων χωριών. Αυτή η αλλαγή ήταν το αποτέλεσμα μιας αργής σταδιακής πορείας, που κράτησε αρκετές γενεές.²

Οι Νατούφιοι, παρά την εγκατάστασή τους σε οικισμούς, εξακολουθούσαν να βασίζονται για τη διατροφή τους στη συλλογή άγριων χόρτων και στο κυνήγι ζώων. Χρησιμοποιούσαν ποικιλία εργαλείων όχι μόνο από λίθους, αλλά και από οστά, για εξυπηρέτηση πολλών αναγκών. Βρέθηκαν δρεπάνια για την κοπή άγριων χόρτων και δημητριακών, ακανθωτά μυτερά μαχαίρια για το κυνήγι, άγκιστρα για

1 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 25.

2 Ό.π., σ. 38.

ψάρεμα και λεπτά σουβλιά για ύφανση και επεξεργασία δερμάτων. Επίσης, βρέθηκαν περιδέραια και μενταγιόν από οστά και κοχύλια, καθώς και βραχιόλια που χρησιμοποιούνταν για στολισμό. Τέτοια είδη στολισμού, βρέθηκαν και σε σκελετούς σε τάφους. Τούτο, μπορεί να υποδηλοί εκδήλωση του κύρους και του στάτους που είχε ο νεκρός. Στην περιοχή της δυτικής Εγγύς Ανατολή, βρέθηκαν μερικά αντικείμενα τέχνης, όπως μικρά αγαλματίδια ζώων, εγχαραγμένα βότσαλα με τη μορφή ανθρώπινων κεφαλών, που μάλλον σχετίζονται με τελετές και εορτές.³

Η εποχή των Νατουφίων μπορεί να διαιρεθεί σε δύο περιόδους. Στην Πρώιμη περίοδο, μεταξύ 12500-11500 π.Χ. και στην Ύστερη περίοδο, μετά το 11500 π.Χ. Οικισμοί κατά την Πρώιμη περίοδο ανακαλύφθηκαν στις περιοχές Κάρμελ και Γαλιλαίας στην Παλαιστίνη, στα υψίπεδα του Αντι-Λιβάνου στη Νοτιοδυτική Συρία και στην περιοχή El Kown της Κεντρικής Συρίας. Οι οικισμοί ήταν μικροί σε έκταση και πληθυσμό.

Κατά την Ύστερη περίοδο, παρατηρείται εγκατάλειψη οικισμών, όπως αυτού στην περιοχή El Kown, κυρίως λόγω επιδείνωσης των τοπικών κλιματικών συνθηκών, και δημιουργία νέων. Κατά την περίοδο αυτή, δημιουργήθηκαν αρκετοί οικισμοί στην κοιλάδα του ποταμού Ευφράτη. Άξιοι ιδιαίτερης αναφοράς είναι οι οικισμοί στις τοποθεσίες Abu Hureyra και Mureybet.

Ο οικισμός Abu Hureyra, στη δυτική όχθη του Ευφράτη, κάλυπτε έκταση 0,25-0,50 εκταρίων, με πληθυσμό μεταξύ 100 και 300 προσώπων. Ο οικισμός στο Mureybet, στην ανατολική όχθη του ποταμού, έγινε μετά τον οικισμό στο Abu Hureyra, προς το τέλος της εποχής των Νατουφίων. Φαίνεται ότι η διαμονή στους οικισμούς ήταν διαρκής. Οπωσδήποτε, ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στις αρχαιολογικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν, ανακαλύφθηκαν αντικείμενα, όπως αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν για το κυνήγι, εργαλεία από πυρόλιθο για κόψιμο και για ξύσιμο, δρεπάνια για θερισμό, λίθινοι χειρόμυλοι, γουδοχέρια και μικρά βάζα και γουδιά για παρασκευή φαγητού, που αποκαλύπτουν μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων των κατοίκων και μόνιμη διαμονή στους οικισμούς.⁴ Η διατροφή των κατοίκων του Abu Hureyra περιλάμβανε μια ποικιλία από φρούτα, σπόρους και φυτά τα οποία δεν καλλιεργούσαν, αλλά τα συνέλεγαν από την άγρια φύση. Τα φυτά χρησιμοποιούνταν και για αρώματα, φάρμακα ή βαφές. Η συλλογή ήταν εποχιακή, ανάλογα με την ωρίμανση ενός είδους. Το πλεόνασμα των τροφών το αποθήκευαν σε ειδικούς χώρους.

Οι άνθρωποι κυνηγούσαν μια μεγάλη ποικιλία ζώων, όπως γαζέλες (είδος αντιλόπης), βούβαλους, ασιατικά άγρια γαϊδούρια (onagers), αγριοκάτσικα, ελάφια, λαγούς, λύκους, αλεπούδες, χελώνες, σαύρες και πουλιά. Από τα ζώα που κυνηγούσαν, την πρώτη θέση, περί το 80%, είχαν οι γαζέλες. Επρόκειτο για μια ευρείας έκτασης επιχείρηση. Στόχος ήταν ολόκληρη η αγέλη.

Το ομαδικό κυνήγι των γαζελών γινόταν την περίοδο της άνοιξης, όταν ωρίμαζαν οι καρποί των δέντρων και απαιτούσε τη συγκέντρωση των κατοίκων στον

3 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 26-28.

4 Ο.π., σσ. 28-32.

οικισμό. Τότε, λάμβαναν χώρα τελετές και εορτές, που βοηθούσαν στη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών και συνεργασιών. Επίσης, αυτές οι συγκεντρώσεις προσφέρονταν για ανταλλαγές προϊόντων και για συνομολόγηση γάμων.⁵ Δεν είχαν ακόμη μάθει να εξημερώνουν ζώα, εκτός από τον σκύλο, τον οποίο χρησιμοποιούσαν για το κυνήγι ή για φύλακα, παρά για τροφή. Επίσης, αλίευαν ψάρια του ποταμού, όπως γωβιούς και κοκκινόψαρα και μάζευαν μαλάκια.⁶

Διαμονή σε άλλα μέρη, όπως στο σπήλαιο στην ορεινή περιοχή Nachcharini, στα σύνορα με τον Λίβανο, ήταν μόνο για τους μήνες της άνοιξης και του καλοκαιριού.⁷

(2) Νεολιθική Εποχή

Ακολούθησε η Νεολιθική Εποχή, που διήρκησε στην περιοχή από το 10000 π.Χ. μέχρι 5300 π.Χ. και μπορεί να διαιρεθεί σε δύο φάσεις: την Προ-Κεραμική Νεολιθική Α' (10000-8700 π.Χ.) και την Προ-Κεραμική Νεολιθική Β' (8700-6800 π.Χ.). Η έναρξη της Νεολιθικής Εποχής συμπίπτει με το τέλος της τελευταίας Εποχής των Παγετώνων (10600-9200 π.Χ.), γνωστής ως Νεότερη Δρυάς (Younger Dryas), κατά τη διάρκεια της οποίας η θερμοκρασία ήταν περί τους 10 βαθμούς Κελσίου κάτω από τη σημερινή.⁸ Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται μια θεαματική αλλαγή στην αρχιτεκτονική, τη συντήρηση και τη χρήση των οικιών. Ενώ οι οικίες, στα αρχικά χωριά, ήταν γενικά κυκλικές, ημιυπόγειες και αποτελούμενες από ένα και μόνο δωμάτιο, σταδιακά πήραν σχήμα ωσειδές ή τετράγωνο, με αρκετά δωμάτια που το καθένα εξυπηρετούσε και ένα διαφορετικό σκοπό. Οι τοίχοι και τα δάπεδα σοβατιζόνταν και συχνά βάφονταν. Εστίες και άλλες οικιακές συσκευές ήταν τοποθετημένες εντός της οικίας. Οι οικίες, που διέφεραν η μία από την άλλη, συχνά ανοικοδομούνταν πάνω στο ίδιο μέρος και στο ίδιο σχήμα.⁹

(α) Προ-Κεραμική Νεολιθική Α' (10000-8700 π.Χ.)

Με βάση τα ευρήματα σε οικία στο Mureybet, στην ανατολική όχθη του Ευφράτη, η οποία φαίνεται ότι κατοικήθηκε μεταξύ 9500-8700 π.Χ., συμπεραίνεται ότι η οροφή της ήταν ισόπεδη, κατασκευασμένη από πηλό και στύλους λεύκας και στηριζόταν σε σειρά από ξύλινους πασσάλους. Μια άλλη οικία στο ίδιο μέρος, διαμέτρου 3,5 X 3,5 μέτρων, ήταν διαιρεμένη σε τέσσερα δωμάτια διαμέτρου 1,5 X 1,5 μέτρων, που ήταν επιστρωμένα με πλάκες από γύψο. Δεν βρέθηκε να υπήρχε εξώπορτα και εικάζεται ότι η πρόσβαση στην οικία γινόταν από

5 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 39.

6 'Ο.Π., σσ. 34-36.

7 'Ο.Π., σ. 33.

8 'Ο.Π., σσ. 43-45.

9 'Ο.Π., σ. 46.

την οροφή ή μέσω ενός ανοίγματος ψηλά στον τοίχο. Όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, τούτο παρατηρείται και στους οικισμούς Aşıklı Höyük και Catalhöyük, στη Μικρά Ασία.

Βόρεια του Mureybet, υπήρχε οικισμός στο Jerf al-Ahmar. Και εδώ οι οικίες διέφεραν μεταξύ τους. Παρατηρήθηκαν οικίες, 4-5 τον αριθμό, να είναι συνενωμένες μεταξύ τους, με μεγάλη αυλή, συνήθως λιθόστρωτη, στην οποία υπήρχαν μεγάλου μεγέθους τζάκια και αποθηκευτικοί λάκκοι, που υποδηλοί ότι οι ένοικοι παρασκεύαζαν από κοινού το φαγητό τους. Σε ένα κτήριο, στο οποίο το εσωτερικό του ήταν διαιρεμένο σε έξι μικρά δωμάτια και δύο ανυψωμένους πάγκους, βρέθηκαν σε μια γωνιά μια ανθρώπινη κεφαλή και στο κεντρικό δωμάτιο του κτηρίου ένας αποκεφαλισμένος ανθρώπινος σκελετός. Βρέθηκαν, επίσης, ημιυπόγειες οικοδομές, που δεν ήταν διαιρεμένες σε δωμάτια και στο κάτω μέρος των τοίχων υπήρχαν πάγκοι. Οι οικοδομές αυτές δεν χρησίμευαν για διαμονή, αλλά για κοινές συναντήσεις των κατοίκων, κατά τη διάρκεια εορτών ή άλλων εκδηλώσεων.

Οικισμός υπήρχε και στην Ιερικώ, κοντά στη Νεκρά Θάλασσα. Αξιοσημείωτη είναι η ανακάλυψη τείχους, που είχε στο εξωτερικό μέρος του φράγμα πλάτους 8 μέτρων. Μέσα στο τείχος, υπήρχε ένας τεράστιος πύργος ύψους 8 μέτρων και πλάτους 9 μέτρων στη βάση και 7 μέτρων στην κορυφή. Φαίνεται ότι το τείχος ανεγέρθηκε για να προστατεύει τους κατοίκους από πλημμύρες, ενώ ο πύργος εξυπηρετούσε κοινοτικές εορταστικές εκδηλώσεις.¹⁰

(β) Προ-Κεραμική Νεολιθική Β' (7700-6800 π.Χ.)

Κατά την Προ-Κεραμική Νεολιθική Β', παρατηρείται σημαντική αύξηση των οικισμών. Συνήθως δημιουργούνται πλησίον υδατικών πηγών. Οι οικισμοί διαφέρουν μεταξύ τους σε μέγεθος, έκταση και διάρκεια. Γενικά είναι αραιοκατοικημένοι, αν και υπάρχουν αξιοσημείωτες εξαιρέσεις. Το Bouqras κάλυπτε έκταση περίπου 3 εκταρίων, είχε περί τις 180 οικοδομές με κατοίκους μεταξύ 700 και 1000. Το Abu Hureyra, στην περιοχή του Ευφράτη, κάλυπτε έκταση 12 εκταρίων με πληθυσμό αρκετών χιλιάδων κατοίκων.¹¹

Η γη, κατά την περίοδο αυτή, ήταν διεσπαρμένη από μικρούς οικισμούς, με μερικές εκατοντάδες κατοίκους ο καθένας, στους οποίους οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν συνδεδεμένοι με συγγενικούς δεσμούς. Υπήρχαν, όμως, και μεγάλοι οικισμοί, όπως το Abu Hureyra στην περιοχή του Ευφράτη, το 'Ain Ghazal και το Basta στη σημερινή Ιορδανία και το Beisamoun στην Παλαιστίνη, πάνω σε έκταση πέραν των 10 εκταρίων και με πληθυσμό αρκετών εκατοντάδων ή ακόμη και χιλιάδων κατοίκων.

Τα βασικά είδη τα οποία αρχικά οι κάτοικοι καλλιεργούσαν ήταν το δικοκκο σιτάρι, το κριθάρι, η φακή και το μπιζέλι. Επίσης, καλλιεργούνταν τα ρεβίθια, οι βίκοι και τα φασόλια. Σε μερικές περιοχές, όπως στο Sabi Abyad και στο Balickh, καλλιεργείτο σε αφθονία το λινάρι για το λάδι των σπόρων του και για τη χρησιμοποίηση των

10 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 53-57.

11 Ο.π., σ. 59.

ινών του στην κατασκευή υφασμάτων. Τα δημητριακά, πλούσια σε υδατάνθρακες και βιταμίνες Β και Ε, ήταν είδη πρώτης ανάγκης για τη διατροφή των κατοίκων. Η διατροφή συμπληρωνόταν από όσπρια, κρέας και πιθανό αίμα, από οικόσιτα ζώα, καθώς και από φρούτα, καρύδια και ζώα, που λαμβάνονταν από την άγρια φύση. Η τροφή που λάμβαναν οι άνθρωποι ήταν αρκετά σκληρή. Από ευρήματα από ανασκαφές στο Abu Hureyra, διαπιστώθηκε ότι τα δόντια αρκετών νέων ανθρώπων ήταν, προφανώς από το μάσημα σκληρής τροφής, φαγωμένα μέχρι τις ρίζες και είχαν εντελώς καταστραφεί. Αργότερα, όταν οι άνθρωποι συνήθιζαν να τρώνε βρασμένη την τροφή τους σε κεραμικά αγγεία, η φθορά των δοντιών μειώθηκε σημαντικά.¹²

Για να αποφεύγονταν οι κίνδυνοι από μια αποτυχημένη καλλιέργεια των φυτών, λόγω πιθανής ανομβρίας, οι άνθρωποι επινόησαν συστήματα άρδευσης και, για τούτο, η καλλιεργούμενη γη βρισκόταν κοντά σε ποτάμια, όπως στον Ευφράτη. Όχι, όμως, στις εκβολές τους που συνήθως πλημμύριζαν, πράγμα που θα οδηγούσε στην καταστροφή της εσοδείας. Κατά κανόνα, η σπορά των σπαρτών γινόταν μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου και ο θερισμός μεταξύ Απριλίου και Ιουνίου.¹³

Τα πρώτα ζώα που εξημερώθηκαν ήταν τα πρόβατα και οι αιγες. Κατά το 7400 π.Χ. ο αριθμός των εξημερωμένων προβάτων και των αιγών αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό και εκτόπισε τις γαζέλες ως το κύριο κρεατινό είδος διατροφής. Στη συνέχεια, άρχισε η εξημέρωση των χοίρων και των βοοειδών.¹⁴

(γ) Ύστερη Νεολιθική (6800-5300/5200 π.Χ.). Η τέχνη της αγγειοπλαστικής

Η Ύστερη Νεολιθική περίοδο χρονολογείται από 6800 μέχρι 5300/5200 π.Χ.

Παρά το ότι η εμφάνιση της κεραμικής μπορεί να θεωρηθεί ως ορόσημο για τη διάκριση της Πρώιμης (Ακεραμικής) από την Ύστερη Νεολιθική (Κεραμική) περίοδο, η ανακάλυψη της κεραμικής πολύ μικρή διαφορά, αρχικά, επέφερε στον τρόπο ζωής των κατοίκων.

Υπήρξαν κοινότητες που εξακολουθούσαν να ανθίζουν και κατά την Κεραμική περίοδο, όπως οι Abu Hureyra, Tell Halula και Bouqras, παρά το ότι η Abu Hureyra εγκαταλείφθηκε κατά το 6800 π.Χ.¹⁵

Στο Abu Hureyra, δεν παρουσιάζεται αξιοσημείωτη διαφοροποίηση στην κατασκευή των οικιών. Αντίθετα, στο Tell Halula παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές. Ο οικισμός ήταν αραιοκατοικημένος, με μεγάλους ανοικτούς χώρους να χωρίζουν τις οικίες. Οι οικίες, που ήταν ορθογώνιες, κτισμένες με καλούπια από πηλό, πάνω σε πέτρινα θεμέλια, ήταν διαιρεμένες σε μικρά μέρη στα οποία υπήρχε εστία και φούρνος. Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκε κάτω από το δάπεδο παιδί θαμμένο μέσα σε πλήλιο δοχείο. Βρέθηκαν εντυπωσιακά πέτρινα τείχη, που φαίνεται ότι περιέκλειαν τουλάχιστο μέρος του οικισμού, παρά το ότι η περιφέρειά του είναι ακόμα άγνω-

12 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 74.

13 Ό.π., σ. 75.

14 Ό.π., σ. 73.

15 Ό.π., σ. 112.

στη. Υπήρχαν, επίσης, εκτεταμένα κανάλια νερού, που φαίνεται ότι ήταν μέρος ενός καλά σχεδιασμένου αποχετευτικού συστήματος. Κατά το τέλος της έβδομης χιλιετηρίδας, οι κάτοικοι άρχισαν να χρησιμοποιούν κυκλικές πέτρινες οικοδομές στις οποίες το δάπεδο ήταν ελαφρά επιστρωμένο από γύψο.¹⁶

Το Bouqras βρισκόταν στον κάτω Ευφράτη, μεταξύ της εύφορης υδροδοτούμενης κοιλάδας και της έρημης ενδοχώρας. Στο μέρος υπήρχαν περί τα 180 σπιτία στα οποία διέμεναν 700-1.000 κάτοικοι. Στους σοβατισμένους άσπρους τοίχους μερικών σπιτιών ήταν ζωγραφισμένες με ερυθρή ώχρα εικόνες στρουθοκαμήλων και γερανών. Επίσης, σε ανάγλυφο του τοίχου έναντι της εστίας, βρέθηκε στυλιζαρισμένο ανθρώπινο πρόσωπο. Αρχικά, έγινε λευκή επικάλυψη του προσώπου και, στη συνέχεια, το πρόσωπο βάφτηκε με ερυθρή ώχρα.¹⁷

Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις από τον χωριό Tell Sabi Abyad, στην κοιλάδα Balikh, που κάνκε περί το 6000 π.Χ. Υπήρχαν εκτεταμένοι ανοικτοί χώροι στους οποίους τοποθετούνταν φούρνοι, εστίες, λάκκοι και σκουπιδότοποι που περιείχαν στάχτες και οικιακά απόβλητα. Στο κέντρο του χωριού υπήρχαν σειρές από ορθογώνια κτήρια, που φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν ως σιταποθήκες και, γενικά, αποθηκευτικοί χώροι. Κάθε κτήριο διαιρείτο σε τρεις πτέρυγες και κάθε μια από αυτές αποτελείτο από μια σειρά μικρών θαλαμίσκων που είχαν διάσταση μεταξύ 3 και 5 τ.μ. Κάθε κτήριο είχε περί τους δεκαπέντε τέτοιους θαλαμίσκους. Μερικοί από αυτούς είχαν κανονικές πόρτες εισόδου, ενώ άλλοι είχαν τόσο πολύ μικρές εισόδους, ώστε ένας μόνο, έρποντας με τα χέρια και τα γόνατα, θα μπορούσε να εισέλθει σ' αυτούς. Σε άλλους, δεν υπήρχε καθόλου είσοδος και η πρόσβαση σ' αυτούς ήταν κατορθωτή μόνο από την οροφή.¹⁸

Κατά την ύστερη Νεολιθική περίοδο δημιουργήθηκαν χωριά που βρίσκονταν κοντά σε ποταμούς και χειμάρρους, όπως το Tell el-Kerkh, το Tell Halula και το Tell Sabi Abyad, στα οποία οι άνθρωποι διέμεναν μόνιμα. Στο εύφορο έδαφος, οι άνθρωποι καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι, φακές, μπιζέλι, ρεβίθι, ρόβι και λινάρι. Ένα μεγάλο μέρος της δυνητικά καλλιεργήσιμης γης, έξω από τα χωριά, παράμενε στη φυσική της κατάσταση και χρησιμοποιούνταν για φύλαξη των ζώων, κυρίως προβάτων και αιγών και, σε μικρότερη κλίμακα, βοοειδών και χοίρων. Όμως, ένας μεγάλος αριθμός προσώπων ζούσε νομαδική ή ημινομαδική ζωή, σε πρόχειρα κατασκευασμένους καταυλισμούς, που χρησίμευαν ως τόποι προσωρινής διαμονής για ικανοποίηση εποχιακών αναγκών, όπως ήταν η ποιμενική και το κυνήγι. Αρκετοί ήταν αυτοί που, για τη συντήρησή τους, μετέρχονταν τη γεωργία και, παράλληλα, επιδίδονταν στο κυνήγι και την ποιμενική και, προς τούτο, απαιτείτο η προσωρινή εγκατάλειψη του τόπου μόνιμης διαμονής τους.¹⁹

Την περίοδο αυτή, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, έγινε η ανακάλυψη της κεραμικής. Η υιοθέτηση της αγγειοπλαστικής δεν ήταν ταυτόχρονη από τις διάφορες

16 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 110.

17 Ο.π., σ. 121.

18 Ο.π., σσ. 112-113.

19 Ο.π., σσ. 127, 150.

κοινότητες. Η κεραμική πρωτοεμφανίστηκε στις περιοχές του Ευφράτη και του Balikh, περί το 6800 π.Χ. Η χρήση των αγγείων εξυπηρετούσε πολλές ανάγκες των ανθρώπων. Μερικά χρησίμευαν για την παρουσίαση και κατανάλωση τροφών και ποτών και άλλα, για την παρασκευή της τροφής και τη φύλαξή της. Η χρήση δοχείων για το μαγείρεμα της τροφής συνέβαλε σημαντικά στην υγιεινή διατροφή των ανθρώπων. Τα μαλακά από το ψήσιμο κρέατα, όσπρια και λαχανικά μείωσαν τη φθορά των δοντιών που παρατηρείτο στο παρελθόν, σύμφωνα με τα ευρήματα σε τάφους στο Abu Hureyra.

Στους πρώτους αιώνες τα αγγεία ήταν χειροποίητα, άτεχνα κατασκευασμένα, με απλή τεχνολογία και κατασκευάζονταν για να ικανοποιήσουν τις οικογενειακές ανάγκες των κατασκευαστών. Με τον καιρό, η τέχνη της αγγειοπλαστικής βελτιώθηκε σημαντικά. Με την εξέλιξη της αγγειοπλαστικής, επινοήθηκαν νέες τεχνολογίες. Αρχικά, υπήρχε η τεχνοτροπία των αγγείων του Samarra και, αργότερα, του Halaf. Η εξωτερική επιφάνεια πολλών αγγείων ήταν βαμμένη με ποικιλία γεωμετρικών σχεδίων, όπως ζώνες, διαγραμμίσεις, τρίγωνα και σχήματα σκακιέρας. Σε μερικές περιπτώσεις η εξωτερική επιφάνεια ήταν διακοσμημένη με σχήματα πουλιών και ζώων. Ενώ, αρχικά, τα πρώτα άτεχνα αγγεία παράγονταν σε ανοικτή πυρά και θερμοκρασία μεταξύ 700 και 750 βαθμών κελσίου, τα νέα χρωματισμένα αγγεία κατασκευάζονταν σε κλίβανους και με θερμοκρασία 950° C και άνω.

Επίσης, από τις αρχές της έκτης χιλιετίας π.Χ. καθιερώθηκε το βάψιμο και το ψήσιμο πήλινων ειδωλίων. Στο Tell Kashkashuk κοντά στον ποταμό Χαμπούρ (Khabur), στη σημερινή βορειοανατολική Συρία, βρέθηκαν βαμμένα τερακότα αγαλματίδια, όλα παρίσταναν καθισμένες γυμνές γυναίκες, με υπερμεγέθεις γοφούς και πληθωρικά στήθη. Κατά πάσα πιθανότητα, με αυτά τα αγαλματίδια επιδιώκταν να τονιστεί η ιδιότητα της γαλουχίας του γυναικείου σώματος.²⁰

Η αγγειοπλαστική ήταν πλέον έργο ειδικευμένων επαγγελματιών και αποτελούσε μια επικερδή επιχείρηση. Κατά το τέλος της έκτης χιλιετηρίδας π.Χ. ανθούσε η μαζική κατασκευή και το εμπόριο των αγγείων.²¹

Κατά το δεύτερο ήμισυ της έβδομης χιλιετίας π.Χ. οι άνθρωποι της περιοχής άρχισαν να κατασκευάζουν σφραγίδες από πέτρα, ξύλο, πηλό, οστά ή όστρακα. Συνήθως, στην επιφάνεια των σφραγίδων ήταν χαραγμένα γεωμετρικά σχήματα. Όμως, συνηθίζονταν και η χάραξη πτηνών και ζώων. Οι σφραγίδες χρησίμευαν στο να δείχνουν τον ιδιοκτήτη ενός αντικειμένου ή αποθηκευμένου εμπορεύματος.²²

Μερικοί συγγραφείς, καλούν την περίοδο 6500-5500 ως περίοδο του πολιτισμού Χάλαφ (Halaf), που πήρε την ονομασία του από την τοποθεσία Tel Halaf, που βρίσκεται στη σημερινή βορειοανατολική Συρία. Ο πολιτισμός Χάλαφ κάλυπτε μια μεγάλη γεωγραφική έκταση, από τον κεντρικό Ζάγκρο, στη βόρεια Μεσοποταμία, μέχρι τις μεσογειακές αρχές. Επρόκειτο για μικρές κοινότητες που δεν διέθεταν κάποια οργάνωση που να ξεπερνούσε το επίπεδο ενός χωριού. Ο

20 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 144.

21 Ό.π., σσ. 136-139.

22 Ό.π., σσ. 140, 141.

πολιτισμός Χάλαφ, που διάρκεσε σχεδόν χίλια χρόνια, σταδιακά έδωσε τη θέση του στον πολιτισμό Ubaid.²³

(3) Χαλκολιθική Εποχή (5000-3200 π.Χ.)

Κατά την περίοδο μεταξύ του τέλους της έκτης και της αρχής της πέμπτης χιλιετίας π.Χ. αρχίζει η Πρώιμη Χαλκολιθική εποχή, η οποία καλείται επίσης και Ubaid εποχή, όνομα που προέρχεται από τα ευρήματα στην τοποθεσία Tell al-Ubaid, λίγα χιλιόμετρα βόρεια της πόλης Ur. Κατά την περίοδο Ubaid (5000-4000 π.Χ.), αρχίζει η δημιουργία αστικών κοινοτήτων. Αρχίζει να αναπτύσσεται ο δεσμός του ανθρώπου με την «πατρώα γη», που είναι ένας από τους πυλώνες της πολιτικής ομάδας, που σχηματίζεται αργότερα. Η νομαδική ζωή έχει περιοριστεί στο ελάχιστο. Σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στον υλικό πολιτισμό. Κατασκευάζονται, με νέα τεχνολογία, νέου τύπου αγγεία. Παρατηρούνται μεγάλα, πολλών δωματίων, ορθογώνια οικοδομήματα. Αυτή η αλλαγή είναι συνδυσασμένη με την αλλαγή του ρόλου της κατοικίας της οποίας, πλέον, σκοπός είναι να στεγάζει κάτω από την ίδια στέγη, όχι μόνο ζευγάρια σε κατοικίες του ενός δωματίου, αλλά ολόκληρη την οικογένεια για ένα από κοινού φάσμα δραστηριοτήτων. Μερικά δωμάτια χρησιμοποιούνταν ως υπνοδωμάτια, άλλα ως τόποι παρασκευής του φαγητού, άλλα για τη φροντίδα των βρεφών και άλλα ως αποθηκευτικοί χώροι. Συνήθως, στο κέντρο μεγάλων δωματίων υπήρχε μια εστία, πράγμα που μπορεί να ερμηνευθεί ότι αυτά τα δωμάτια ήταν χώροι συγκέντρωσης των μελών της οικογένειας και υποδοχής των ξένων.²⁴

Οι κοινότητες αναπτύχθηκαν στις εύφορες υδροφόρες πεδιάδες, κατά μήκος, κυρίως, του ποταμού Ευφράτη και των παραποτάμων του στη βόρεια Συρία, αλλά και στη βορειοανατολική Συρία στις πεδιάδες κοντά στον ποταμό Khabur και, επίσης, δυτικά στις μεσογειακές ακτές, κοντά στον ποταμό Orontes.

Στο μέρος Mashnaqa, στις όχθες του ποταμού Khabur, βρέθηκαν θραύσματα δύο αγγείων που παρίσταναν βάρκες, πράγμα που καταμαρτυρεί ότι περί το 5000 π.Χ. οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν τον ποταμό για τις μετακινήσεις τους και για ψάρεμα. Τα αγγεία ήταν μοντέλα μακρών στενών κανό, με αιχμηρές πρύμνες, κατασκευασμένα πιθανότατα από δέσμες από καλάμια που ήταν επικαλυμμένες με πίσσα για να είναι υδατοστεγή.²⁵

Οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν μεγάλη ποικιλία εργαλείων για διαφορετικούς σκοπούς, όπως για καλλιέργεια, για κυνήγι, για την παρασκευή φαγητού, για την κατασκευή υφασμάτων και αγγείων. Μεταξύ των εργαλείων που βρέθηκαν και χρησιμοποιούνταν για γεωργικούς σκοπούς, ήταν πηλίνες αξίνες και σκεπάρνια για καθαρισμό και καλλιέργεια της γης και μικρές λεπίδες δρεπανιών από πυρόλιθο για θερισμό στις οποίες υπήρχαν ίχνη πίσσας, προφανώς για να συνενώνονται

23 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 42, 43.

24 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 160, 161.

25 Ο.π., σ. 168.

με ένα σύνθετο θεριστικό εργαλείο. Αναφορικά με τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για κυνηγετικούς σκοπούς, φαίνεται ότι η χρήση βελών από πυρόλιθο είχε εγκαταλειφθεί και για το κυνήγι, που εξακολουθούσε να ήταν ευρείας κλίμακας και κατά την πέμπτη και τέταρτη χιλιετηρίδα, εφευρέθηκαν νέα όπλα, όπως η διχαλωτή σφενδόνη. Είναι, επίσης, πιθανό, τα λίθινα εργαλεία να άρχισαν να αντικαθίστανται από τα μεταλλικά.²⁶

Οι διάφορες κοινότητες ήταν, βασικά, οικονομικά αυτοδύναμες και αυτόρκες, Τούτο, δεν σημαίνει ότι ήταν απομονωμένες η μία από την άλλη. Υπήρχε, σε μικρή κλίμακα, εισαγωγή προϊόντων και πρώτων υλών από άλλα μέρη, μακρινά σε μερικές περιπτώσεις μέρη, όπως οψιανού, πολύτιμων λίθων και πίσσας για επίστρωση ή επένδυση. Η ομοιότητα που χαρακτήριζε τη μορφή των αγγείων τους και τα ταφικά έθιμα καταδεικνύει ότι οι άνθρωποι των κοινοτήτων της εποχής εκείνης μοιράζονταν κοινές αξίες και πεποιθήσεις.²⁷

Κατά την περίοδο αυτή, η χρησιμοποίηση ανοικτών χώρων, έξω από τον οικισμό, για την ταφή των νεκρών, που άρχισε κατά το τέλος της Νεολιθικής εποχής, έχει καθιερωθεί. Στους χώρους αυτούς, οι περισσότεροι τάφοι που βρέθηκαν ήταν απλοί λάκκοι. Υπήρχαν, όμως, και περίτεχνοι τάφοι. Επίσης, είχε εγκαταλειφθεί η πρακτική της δευτεροβάθμιας ταφής των νεκρών. Εξακολούθησε το έθιμο της τοποθέτησης ταφικών δώρων, κτερισμάτων, πλάι στους νεκρούς, η ποσότητα και το είδος των οποίων εξαρτιόταν από την ηλικία τους.²⁸

Μία από τις σημαντικότερες κοινωνικές εξελίξεις, που σημειώθηκαν κατά την περίοδο αυτή, ήταν η ανάπτυξη της ιεραρχίας και της συγκέντρωσης της εξουσίας, που υπήρξε αποτέλεσμα της αύξησης του μεγέθους των κοινοτήτων. Ενώ, η περίοδος Χάλαφ χαρακτηρίζεται από μια κοινωνική ομοιομορφία, στην περίοδο Ubaid μερικά μέλη των κοινοτήτων κατείχαν ιδιαίτερη θέση, όπως προκύπτει από το μεγαλύτερο μέγεθος και τον ιδιαίτερο τύπο των κτισμάτων όπου ζούσαν ή επόπτευαν. Η δύναμη αυτών των νέων ελίτ φαίνεται ότι προερχόταν από τον έλεγχο της γεωργικής παραγωγής.²⁹

Την περίοδο Ubaid ακολούθησε η περίοδος Uruk (4000-3200 π.Χ.), που πήρε την ονομασία της από την πιο σημαντική πόλη που υπήρχε κατά την εποχή αυτή στην περιοχή. Κατά την περίοδο αυτή, σχηματίζονται οι πρώτες πόλεις-κράτη με ιεραρχικά δομημένη πολιτική οργάνωση. Επίσης, μεγάλες πρόοδοι επιτεύχθηκαν κατά την Uruk περίοδο, από τις οποίες η πιο σημαντική ήταν η ανακάλυψη της γραφής. Αρχικά, η χρήση της γραφής εξυπηρετούσε καθαρά γραφειοκρατικούς σκοπούς. Με τη χρήση κονδύλων από καλάμι, χαράσσονταν πάνω σε πήλινες πινακίδες από εκπαιδευμένους γραφείς στοιχεία με αριθμούς και άλλα σύμβολα αναφορικά με τους πόρους και τις συναλλαγές της διοίκησης. Σημαντική ήταν και η χρήση κυλινδρικών σφραγίδων στις οποίες χαράσσονταν διάφορα σχήματα που

26 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 168, 169.

27 Ό.π., σ. 172.

28 Ό.π., σσ. 175-177.

29 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής* σ. 43.

σχετίζονταν με τον κάτοχό τους.³⁰ Για την κατασκευή των αγγείων, τα οποία πλέον κατασκευάζονται από ειδικούς, χρησιμοποιείται, σε μεγάλο βαθμό, ο ταχύς τροχός, για μαζική παραγωγή, με λίγη διακόσμηση.³¹

Β. ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

(1) Οικισμός Aşıklı Höyük

Με βάση τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά ευρήματα, ο πρώτος οικισμός στη Μικρά Ασία είναι αυτός στο Aşıklı Höyük, σε μια εύφορη περιοχή στη σημερινή νότια Τουρκία, στην περιοχή της Καππαδοκίας, κοντά στον ποταμό Melendiz. Οι εγκαταστάσεις στο Aşıklı Höyük θα πρέπει να άρχισαν από το 8500 π.Χ.

Ανασκαφές ανακάλυψαν ότι στο Aşıklı Höyük, αλλά και σε άλλα μέρη στην περιοχή του Ικονίου, όπως στο Catalhöyük, οι κάτοικοι ασχολούνταν με την επεξεργασία του οψιανού. Ο οψιανός είναι ηφαιστιογενές γυαλί το οποίο σχηματίζεται από την απότομη ψύξη του λιωμένου μάγματος. Ως γυαλί, ο οψιανός ήταν υλικό πολύ χρήσιμο για την κατασκευή πελεκημένων αντικειμένων με αιχμηρή και οξεία άκρη. Στα μέρη αυτά, υπήρχαν κατά την πρώιμη Νεολιθική Εποχή εργαστήρια επεξεργασίας του οψιανού.

Το Aşıklı Höyük αποτελεί το αρχαιότερο παράδειγμα «γειτονικά συγκεντρωμένου οικισμού» (clustered neighbourhood settlement). Τέτοιος τύπος οικισμού παρατηρείται, επίσης, και σε νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Ανατολίας, όπως το Catalhöyük. Ένας γειτονικά συγκεντρωμένος οικισμός χαρακτηρίζεται, πρώτο, από την έλλειψη δρόμων μέσα στο οικιστικό σύμπλεγμα της γειτονιάς στην οποία οι οικοδομές είναι κτισμένες ενωμένες ή μία με την άλλη, δεύτερο, από την απουσία σε μια οικοδομή εξωτερικής πόρτας, δηλαδή πόρτας που να παρέχει πρόσβαση από και προς τον εξωτερικό χώρο και, τρίτο, από τη μακρόχρονη διατήρηση της μορφής των οικοδομών από άποψη τοποθεσίας, διαστάσεων και προσανατολισμού, παρά τις ανακατασκευές τους. Στον οικισμό του Aşıklı Höyük οι δρόμοι και δρομίσκοι που υπάρχουν, χωρίζουν τις γειτονιές τη μία από την άλλη. Οι δρόμοι διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά το μήκος, το πλάτος και την κατεύθυνσή τους. Υπάρχουν δρομίσκοι πλάτους μόνο ενός μέτρου με διακλαδωμένη πορεία. Υπάρχει, όμως, και ένας κεντρικός δρόμος πλάτους τεσσάρων μέτρων, στρωμένος με βότσαλα, που οδηγούσε σε μνημειακό συγκρότημα.

Σε κεντρικά σημεία υπάρχουν ανοικτοί χώροι που χρησιμοποιούνταν για τοποθέτηση σκυβάλων, αλλά και για την επεξεργασία οψιανού και φυτικών τροφίμων

30 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 24. Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 183.

31 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 193.

καθώς και ως σφαγεία. Έτσι, αρκετές δραστηριότητες, οι οποίες σε άλλα μέρη γίνονταν μέσα στην κατοικία, στο Aşıklı Höyük γίνονταν σε κοινόχρηστους ανοικτούς χώρους.

Στις κατοικίες υπήρχαν εσωτερικές πόρτες, αλλά, όπως αναφέρθηκε, απουσίαζαν οι εξωτερικές. Φαίνεται ότι η πρόσβαση σε αυτές γινόταν από ψηλά με σκάλα, κάτι που παρατηρήθηκε και στους μεταγενέστερους οικισμούς Catalhöyük και Canhasan στην περιοχή του Ικονίου.³²

Η ύπαρξη οικιών στο οικιστικό σύμπλεγμα της γειτονιάς, που δεν τις χώριζε δρόμος ή δρομίσκος και που οι οροφές τους ήταν ενωμένες, υποδηλώνει ότι τους κατοίκους μιας γειτονιάς τους συνέδεαν στενοί δεσμοί, συγγενικοί και, οπωσδήποτε, κοινωνικοί. Μπορεί κάποιος να υποστηρίξει ότι μια γειτονιά ήταν και ένας οικισμός, μέρος μιας μεγάλης κοινότητας. Είναι πολύ πιθανό, αρκετές οικιακές και άλλες δραστηριότητες να γίνονταν από κοινού στις οροφές. Επίσης, οι οροφές θα πρέπει, λόγω των θερμικών ιδιοτήτων των οικιών από πηλό, να χρησιμοποιούνταν και ως καθιστικοί χώροι το απόγευμα και νωρίς το βράδυ κατά τους ζεστούς και ξηρούς μήνες.³³

Υπολογίζεται ότι το Aşıklı Höyük είχε πληθυσμό μεταξύ 1.500-2.250 κατοίκους. Πρέπει να ήταν ο οικισμός με τον μεγαλύτερο πληθυσμό κατά τη Νεολιθική Εποχή, όχι μόνο στην κεντρική Ανατολία, αλλά και στις πέριξ περιοχές, όπως στην Κύπρο, την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και σε αρκετές περιοχές της «Ευφόρης Ημισελήνου», όπου ο πληθυσμός κυμαινόταν περί τους 300 κατοίκους, δηλαδή όπως ο μέσος πληθυσμός μιας γειτονιάς του Aşıklı Höyük.³⁴

Οι κάτοικοι για τη διατροφή τους καλλιεργούσαν φυτά, κυρίως δημητριακά, όπως μονόκοκκο και δικοκκο σιτάρι και κριθάρι, αλλά και όσπρια, όπως ρόβι, φακή και μπιζέλι. Διατρέφονταν επίσης και από καρπούς άγριων δέντρων, όπως φιστίκια και αμύγδαλα. Η διατροφή περιλάμβανε και κρέας, προερχόμενο, κατά το πλείστο, από άγρια ζώα, όπως βοοειδή, χοίρους, ιπποειδή και ελάφια. Η εξημέρωση προβάτων και αιγών βρισκόταν σε πρώιμο στάδιο.³⁵

(2) Οικισμός Catalhöyük

Οι ανασκαφές ανακάλυψαν και τους οικισμούς Catalhöyük, Canhasan και Suberde στην κοιλάδα του Ικονίου (Konya) της περιόδου μεταξύ Πρώιμης και Ύστερης Ακεραμικής Περιόδου, περίπου 7500-7000 π.Χ. Άξιος ιδιαίτερης αναφοράς είναι ο οικισμός Catalhöyük.

Ο οικισμός στο Catalhöyük, όπως και στο Aşıklı Höyük, ήταν ένας γειτονικά συγκεντρωμένος οικισμός, με ύπαρξη οικιών στο οικιστικό σύμπλεγμα της γειτονιάς, που δεν τις χώριζε δρόμος ή δρομίσκος. Οι οικίες της γειτονιάς ήταν ενωμένες

32 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σσ. 61-65.

33 Ό.π., σ. 69.

34 Ό.π., σ. 79.

35 Ό.π., σσ. 59, 60.

όπως και οι οροφές τους και χωρίς να έχουν εξωτερική πόρτα. Ο αριθμός των κατοίκων μιας γειτονιάς υπολογίζεται περί τους 150-250.

Η επικοινωνία των κατοίκων μιας γειτονιάς ήταν εύκολη, αφού οι οροφές των οικιών ήταν ενωμένες. Επίσης, λόγω της έλλειψης εξωτερικής εισόδου στις οικίες, η είσοδος και η έξοδος από αυτές επιτυγχανόταν διά της οροφής με τη χρήση σκάλας. Οι οροφές χρησιμοποιούνταν, κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, για ποικίλες οικιακές δραστηριότητες. Μερικές από αυτές τις δραστηριότητες διενεργούνταν από κοινού από τους κατοίκους της γειτονιάς, πράγμα που υποδηλώνει τους μεταξύ τους στενούς δεσμούς.³⁶

(3) Ταφικά έθιμα

Στους πρώτους οικισμούς που ανακαλύφθηκαν στην κεντρική Μικρά Ασία, στο Aşıklı Höyük και Catalhöyük, οι τάφοι βρίσκονταν όλοι τοποθετημένοι κάτω από τα δάπεδα δωματίων στις οποίες υπήρχαν εστίες. Οι ταφές φαίνεται να ήταν πρωτοβάθμιες. Η ταφή των νεκρών γινόταν στην οικία, μέσα σε σκαλισμένο λάκκο, κάτω από το βορειοανατολικό μέρος του δαπέδου του κυρίου δωματίου. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρήθηκε αποκοπή του κρανίου από το σώμα του νεκρού, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική της αποκοπής του κρανίου του νεκρού, του σοβατίσματος και του καλλωπισμού του στις περιοχές της Εγγύς Ανατολής.³⁷

Σε μερικούς τάφους υπήρχαν στολίδια, περιδέραια και άλλα κτερίσματα, κατασκευασμένα από κελύφη, πέτρες, δόντια, ελαφιού και χαλκό. Στους μισούς περίπου τάφους, βρέθηκαν ίχνη καύσης, πράγμα που πιθανολογεί την έκθεση του νεκρού στην πυρά πριν ή κατά την ταφή.³⁸

Αργότερα, στην περίοδο 6.500- 5.500 π.Χ., στο Köşk Höyük οι τάφοι, όλοι νεογνών και μικρών παιδιών, ήταν συνήθως τοποθετημένοι μέσα στην οικία, κάτω από πάγκους ή τοίχους. Στο ίδιο μέρος βρέθηκαν επιχρισμένα κρανία. Σε μερικά από αυτά, ήταν επιχρισμένο μόνο το πρόσωπο.

Συχνά, πριν από τον τελικό ενταφιασμό, λάμβανε χώρα η αφαίρεση του κρανίου από το υπόλοιπο του σώματος, μια πρακτική που υπήρχε από την εποχή των Νατουφίων και κατέστη συνήθης κατά τη λίθινη εποχή. Εφαρμοζόταν και στις πέριξ της σημερινής Συρίας περιοχές, όπως φάνηκε από τα ευρήματα στο Nevalı Çori, στην Ανατολία, στο Qermez Dere, στο σημερινό Ιράκ και στο σπήλαιο Nahal Hemar, κοντά στην Ερυθρά Θάλασσα. Ίχνη καύσης στο κάτω μέρος της κεφαλής, υποστηρίζουν την άποψη ότι τούτο ήταν μέρος της τελετουργίας κατά την ταφή. Μετά τον αποχωρισμό του από το σώμα, το κρανίο μερικές φορές υποβαλλόταν σε περαιτέρω επεξεργασίες. Αρκετά από τα ανευρεθέντα κρανία ήταν επικαλυμμένα από γύψο, σε μερικά υπήρχαν ίχνη ερυθράς βαφής. Αυτή η πρακτική της επικάλυψης του κρανί-

36 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σσ. 116-118.

37 Ο.π., σ. 110.

38 Ο.π., σ. 67.

ου ακολουθείτο στα νότια μέρη Εγγύς Ανατολής (Levant), όπως στην Ιερικώ, στο Nahal Hemar και στο 'Ain Ghazal. Σε άλλες περιοχές, οι βαφές γίνονταν απευθείας στο κρανίο. Ίχνη ερυθράς βαφής, από κιναβαρίτη, ερυθρό ορυκτό από θειούχο υδράργυρο, εισαχθέν πιθανό από την Ανατολία, βρέθηκε στο κρανίο ενός παιδιού ηλικίας 5-6 ετών στο Abu Hureyra. Στο Catalhöyük, στη σημερινή Τουρκία, βρέθηκαν έντεκα βαμμένα κρανία, της Ύστερης Νεολιθικής Εποχής, μερικά διακοσμημένα με κιναβαρίτη και άλλα με κυανό αζουρίτη ή πράσινο μαλακίτη, ορυκτά του χαλκού. Όλα ανήκαν σε γυναίκες και βρέθηκαν σε βωμούς που ήταν σε οικοδομές. Στα πρώτα χρόνια της Νεολιθικής Περιόδου, τα κρανία τοποθετούνταν εντός της οικίας, πάνω στο δάπεδο της οικίας ή σε ειδικές εγκαταστάσεις, για να υποδηλώνει τη διατήρηση στενού δεσμού του αποθανόντος και των ζωντανών μελών της οικογένειας. Αργότερα, επικράτησε η πρακτική της φύλαξης των κρανίων σε λάκκους ή σε νεκροφυλάκια, όπως αυτό που βρέθηκε στο Ζαγόνι, στην Ανατολία, όπου βρέθηκε ένα τέτοιο νεκροφυλάκιο στο οποίο υπήρχαν κρανία αρκετών δεκάδων ατόμων. Αυτό το «κρανιο-οικοδόμημα» είχε βάθος 10 μέτρων και μήκος περί τα 8 μέτρα και αποτελείτο από ένα μεγάλο δωμάτιο και τρία ημιυπόγεια δωμάτια, τύπου αποθήκης, στο πίσω μέρος, σκεπασμένα με μεγάλες πέτρινες πλάκες. Το κτήριο δεν χρησιμοποιείτο μόνο για φύλαξη λειψάνων, αλλά και για και λατρευτικές πρακτικές ή άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, συνδεδεμένες με τον νεκρό ή με το χύσιμο αίματος. Νεκροφυλάκια, διαφορετικά ως προς τη δομή και το περιεχόμενο από αυτό στο Ζαγόνι, βρέθηκαν και στο Abu Hureyra και στο Dja'de el-Mughara, στην περιοχή του Ευφράτη. Σε ένα δωμάτιο στο κτήριο στο Abu Hureyra, βρέθηκε λάκκος που περιείχε λείψανα 25 με 30 ατόμων, παιδιών, εφήβων και νεαρών ενηλίκων. Μερικών τα λείψανα αποσυντέθηκαν πριν από την ομαδική ταφή. Ο μεγάλος αριθμός των λειψάνων υποδηλώνει ότι αυτά συγκεντρώθηκαν από διάφορες οικίες, πράγμα που προσδίδει στο κτήριο ειδική τελετουργική σημασία. Την ίδια πρακτική φαίνεται ότι εξυπηρετούσε και το κτήριο στο Dja'de el-Mughara. Στα τέσσερα δωμάτιά του υπήρχαν τα λείψανα 38 προσώπων που είχαν ενταφιαστεί με διαφόρους τρόπους. Μερικών, ο ενταφιασμός ήταν πρωτοβάθμιος. Πρόκειται για άτομα που πέθαναν μέσα στον οικισμό. Άλλων ο ενταφιασμός ήταν δευτεροβάθμιος και αφορούσε άτομα, μέλη ημινομαδικών ομάδων, που πέθαναν και τάφηκαν πρωτοβάθμια, μακράν του οικισμού, κατά τη διάρκεια των περιοδικών εξορμήσεων. Μετά το τέλος των εξορμήσεων αυτών, τα οστά ξεθάβονταν και αφού υποβάλλονταν σε διάφορες επεξεργασίες, ανάλογα με τα τοπικά έθιμα, όπως πλύσιμο ή επικάλυψη με χώρα, μεταφέρονταν για δευτεροβάθμιο ενταφιασμό στον οικισμό.³⁹

(4) Η εξάπλωση του πολιτισμού

Φαίνεται ότι είχαν αναπτυχθεί επαφές μεταξύ των κοινοτήτων Μικράς Ασίας και άλλων, σε περιοχές της Μέσης Ανατολής. Αυτές οι επαφές, άρχισαν από τη Με-

39 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 88-94.

σολιθική Εποχή. Τούτο, προκύπτει από τα ευρήματα οψιανού που βρέθηκαν στις περιοχές αυτές. Κατά την Προκεραμική Περίοδο Α΄ και Β΄ (9500-7500 π.Χ.), εργαλεία και αντικείμενα από οψιανό από το Göllüdağ φαίνεται ότι είχαν εξαχθεί σε αρκετά μέρη της Εγγύς Ανατολής (Levant), όπως στο Mureybet, στο Abu Hureyra, στην Ugarit (Ras Shamra) και στην Ιερικώ, αλλά και στην Κύπρο, στην περιοχή Παρεκκλησιά-Σιπλλουρόκαμπος (Shillourokambos).⁴⁰ Πιθανό, η εισαγωγή στην Κύπρο γινόταν στην περιοχή Ακανθού-Αρκόσυκο. Παράλληλα, στην Κύπρο την εποχή εκείνη χρησιμοποιούνταν ευρέως για την κατασκευή εργαλείων ο κερατόλιθος (chert).⁴¹

Η περίοδος 6500-5500 π.Χ. είναι η περίοδος κατά την οποία ο νεολιθικός πολιτισμός της Μικράς Ασίας, μαζί με αυτόν της Εύφορης Ημισελήνου, εξαπλώνεται και στις γειτονικές περιοχές της Αντιόχειας της Πισιδίας, περιοχή των Λιμνών (Lake District) στη σημερινή Τουρκία, στο Αιγαίο, στην περιοχή Μαρμαρά και, τελικά, προς στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Η εξάπλωση υπήρξε αργή. Αρκεί να αναφερθεί ότι η καλλιέργεια των δημητριακών, που υπήρξε η κύρια βάση της νεολιθικής οικονομίας της Μέσης Ανατολής και άρχισε στο νότιο κεντρικό μέρος της Μικράς Ασίας, στην περιοχή της Καππαδοκίας, περί το 8500 π.Χ., εξαπλώθηκε στα υπόλοιπα μέρη της Μικράς Ασίας μόλις περί το 7000 π.Χ. και μόλις περί το 6500 π.Χ. προχώρησε η εξάπλωσή της στη δυτική Ανατολία, στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια.⁴² Ένα θέμα που απασχολεί τους ιστορικούς είναι αν ο Μινωικός νεολιθικός πολιτισμός της Κνωσσού έφθασε από την Κεντρική Ανατολία ή από την Εγγύς Ανατολή (Levant), μέσω Κύπρου, στην οποία ανακαλύφθηκαν νεολιθικοί οικισμοί της ένατης χιλιετίας π.Χ.⁴³

Στην εύφορη περιοχή της Καππαδοκίας αναπτύχθηκαν αρκετοί οικισμοί κατά τη Χαλκολιθική Περίοδο από τους οποίους οι πιο σημαντικοί ήταν αυτοί του Köşk Höyük και του Terescik-Çiftlik. Κοινό χαρακτηριστικό των οικιών στους δύο οικισμούς είναι ότι είχαν εξώπορτες και ήταν κτισμένες η μία πολύ κοντά στην άλλη, ώστε η πρόσβαση σ' αυτές να γινόταν διά μέσου ενός στενού σοκακιού.

Στο Hacilar, στην περιοχή των Λιμνών (Lake District), βρέθηκε πηγάδι επενδυμένο με πέτρα. Τέτοια πηγάδια, χρονολογούμενα περί το τέλος της ένατης χιλιετίας π.Χ., βρέθηκαν και στην Κύπρο.⁴⁴

Για την περίοδο 5500-3000 π.Χ. ελάχιστα γνωρίζουμε και γι' αυτό αποκαλείται «Σκοτεινή Εποχή».⁴⁵

40 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σσ. 52-56.

41 Louise Steel, *Cyprus before History*, σσ. 37,38.

42 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σ. 123.

43 Ο.π., σ. 126.

44 Ο.π., σ. 164.

45 Ο.π., σ. 200.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Α. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ

(1) Ο Ανιμισμός

Η ικανότητα της ομιλίας και ειδικότερα η ικανότητα του ανθρώπου να εκφράζει έννοιες μέσα από φθόγγους, άνοιξε τον δρόμο για μια στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία. Στην ανάπτυξη της μεταξύ τους συνεργασίας, πέραν αυτής που απαντάται και σε άλλα ζώα, συνέβαλε και το ότι, με την ανθρώπινη ομιλία και τη μεταξύ των ανθρώπων επικοινωνία, σχηματίστηκαν κοινές μεταξύ τους αντιλήψεις και πεποιθήσεις για μύθους, δηλαδή μια συλλογική φαντασίωση για πράγματα και καταστάσεις που ποτέ δεν είδαν. Η πίστη σε κοινούς μύθους οδήγησε σε μια ευρείας κλίμακας συνεργασία μεταξύ ανθρώπων. Οδήγησε στη δημιουργία κοινοτήτων, πόλεων και πατρίδων. Οδήγησε και στην ανάπτυξη θρησκευτικών πεποιθήσεων που συνέδεαν ξένους μεταξύ τους ανθρώπους. Η συμπεριφορά του ανθρώπου έπαψε να καθορίζεται αποκλειστικά από γενετικούς και περιβαλλοντικούς λόγους, όπως τούτο ισχύει σε σχέση με άλλα ζώα.¹

Επειδή η συμπεριφορά δεν απολιθώνεται, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πώς ήταν η συμπεριφορά των πρώτων προγόνων μας. Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, για τη γνώση της Προϊστορίας, οι ιστορικοί έχουν στη διάθεσή τους ελλιπείς πηγές, αφού βασίζονται αποκλειστικά στα όσα υλικά κατάλοιπα φέρνουν στο φως οι ανασκαφές. Δηλαδή, η πηγή γνώσης της Προϊστορίας είναι η Αρχαιολογία. Γι' αυτό και δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα και απόλυτα ακριβείς κρίσεις από τα αρχαιολογικά ευρήματα για το ποιες ήταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και ποια τα έθιμα των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών ανθρώπων. Είναι αρκετά παρακινδυνευμένο να βασιστούμε στις πεποιθήσεις και συνήθειες των ση-

1 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A brief History of Humankind*, σ. 37

μερινών τροφοσυλλεκτικών κοινωνιών και να τις προεκτείνουμε στην τότε εποχή. Οι κοινωνίες των σημερινών τροφοσυλλεκτών έχουν οπωσδήποτε επηρεαστεί από τις γειτονικές γεωργικές και βιομηχανικές κοινωνίες. Επίσης, ελάχιστα μπορούν να λεχθούν για την πνευματική και ψυχική ζωή των ανθρώπων εκείνης της εποχής.

Οι περισσότεροι επιστήμονες έχουν την άποψη ότι ο «ανιμισμός» (animism) ή οι «ανιμιστικές πεποιθήσεις» (animistic beliefs) ήταν το κοινό γνώρισμα της πνευματικής και ψυχικής ζωής των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Ο όρος (animism) προέρχεται από τη λατινική λέξη «animus» που σημαίνει ψυχή, πνεύμα. Ο ανιμισμός δεν αποτελεί θρησκεία. Είναι ένας γενικός όρος που περιλαμβάνει αριθμό διαφορετικών αντιλήψεων και πεποιθήσεων που έχουν, όμως, κοινές προσεγγίσεις για τον κόσμο και τη θέση του ανθρώπου σ' αυτόν. Είναι η πίστη ότι κάθε μέρος, κάθε ζώο, κάθε φυτό και κάθε φυσικό φαινόμενο μπορούν να αντιλαμβάνονται, να αισθάνονται, να έχουν επιθυμίες και ανάγκες και να επικοινωνούν άμεσα με τους ανθρώπους. Σύμφωνα με τις ανιμιστικές αντιλήψεις, πέραν των αντικειμένων και των ζώντων οργανισμών, υπάρχουν και τα άυλα όντα, όπως τα πνεύματα των νεκρών, όντα κάποτε φιλικά και κάποτε εχθρικά και κακόβουλα, όπως αυτά που οι σύγχρονοι άνθρωποι αποκαλούν δαίμονες, νεράιδες, αγγέλους. Οι τροφοσυλλέκτες, έχοντας ως κυρίαρχο σύστημα πίστης τον ανιμισμό, θεωρούσαν ισότιμα με αυτούς όντα ένα πλήθος άλλων πλασμάτων, όπως τα ζώα, τα φυτά, τα ξωτικά και τα φαντάσματα και των οποίων τα συμφέροντα και τις επιθυμίες έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη.

Οι τροφοσυλλέκτες περνούσαν όλη τη ζωή τους σε μια περιοχή που δεν ξεπερνούσαν τα χίλια τετραγωνικά χιλιόμετρα. Ήταν φυσικό, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις να είχαν σχέση με τα μοναδικά τοπικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιοχής στην οποία διαβιούσαν. Για παράδειγμα, μια ομάδα τροφοσυλλεκτών στην Κοιλιάδα του Γάγγη μπορεί να πίστευε στην επιταγή που απαγόρευε στους ανθρώπους να κόψουν μια μεγάλη συκιά για να μην οργιστεί και ζητήσει εκδίκηση το πνεύμα του δένδρου. Άλλη ομάδα στην Κοιλιάδα του Ινδού μπορεί να απαγόρευε στους ανθρώπους να κυνηγάνε αλεπούδες με λευκή ουρά, γιατί κάποτε μια αλεπού με λευκή ουρά φανέρωσε σε μια σοφή γριά πού θα έβρισκε η ομάδα πολύτιμο οψιανό.²

Η θρησκευτική ζωή των Αράβων πριν από τον Μωάμεθ (στα αραβικά «Μουχάμμαντ») βρισκόταν σε επίπεδο ανάλογο με τον ανιμισμό. Λάτρευαν ένα ποικιλόμορφο πάνθεο πνευμάτων, ζώων, φυσικών φαινομένων κ.λπ. Απέδιδαν, επίσης, μαγικές και θαυματουργικές ιδιότητες σε διάφορα σύμβολα και αντικείμενα, τα Φετίχ.

Οι Ινδοί πίστευαν ότι ολόκληρη η πλάση, θεοί και άνθρωποι, ζώα και φυτά, ζούσε από την πνοή του Βράχμα, αυτού του υπέρτατου όντος, που βρισκόταν παντού, στον ήλιο που λάμπει, στα βλαστά που μεγαλώνουν, στην εξέλιξη της ζωής και στον θάνατο. Η ψυχή μπορεί να κατοικεί στο σώμα ενός ανθρώπου και μετά το θάνατό του στο σώμα μιας τίγρης, μιας κόμπρας ή οποιουδήποτε άλλου ζωντανού πλάσματος. Ο κύκλος θα κλείσει μόνο όταν αυτή θα έχει εξαγνιστεί, ώστε να ενωθεί

2 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A brief History of Humankind*, σσ. 61, 62.

με τη θεϊκή ουσία. Οι Ινδοί ιερείς χρησιμοποιούσαν τη φράση: «Όλα αυτά είσαι εσύ». Η φράση αυτή σημαίνει ότι όλα όσα βλέπεις γύρω σου, τα ζώα και τα φυτά, αλλά και οι συνάνθρωποί σου, είναι το ίδιο, αυτό που είσαι και εσύ, ένας μέρος της πνοής του Θεού. Για να νιώσουν βαθιά αυτήν την ενότητα των πάντων, οι Ινδοί ιερείς στράφηκαν προς την αυστηρή μοναχική ζωή.

(2) Η πίστη σε υπερφυσικές δυνάμεις. Αναζήτηση της θείας ευμένειας

Παρά τις ελλείψεις πηγές που μας παρέχει η Αρχαιολογία, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι η θρησκεία των αρχαίων πολιτισμών είναι στενά συνδεδεμένη με την οργάνωση της κοινωνίας και, όπως εξελίσσεται η οργάνωση της κοινωνίας κατά στάδια, έτσι εξελίσσεται και η θρησκεία. Ειδικά, η θρησκεία του προϊστορικού ανθρώπου είναι δημιούργημα των βασικών συναισθημάτων του ανθρώπου, που είναι κοινά σε όλους τους λαούς.

Ο φόβος οδήγησε τον πρωτόγονο άνθρωπο στη δημιουργία των θρησκειών. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ήταν επιρρεπής στον φόβο. Η θρησκεία έχει τις ρίζες της στον φόβο και τη δεισιδαιμονία του πρωτόγονου ανθρώπου. Όπως λέγει και η λατινική ρήση, «*primus in orbe deos fecit timor*» (τους θεούς πρώτος δημιούργησε ο φόβος στον κόσμο). Φυσικά φαινόμενα, όπως οι σεισμοί και οι καταποντισμοί και γεγονότα όπως οι κατά καιρούς επιδημίες που έπεφταν και θέριζαν τους ανθρώπους καθώς και οι χωρίς καμιά φανερή αιτία ασθένειες και θάνατοι, που ήταν ανεξήγητα στο μυαλό του πρωτόγονου ανθρώπου, προκαλούσαν τον φόβο. Μετά τη Γεωργική Επανάσταση, όταν τα φυτά και τα ζώα έχασαν σταδιακά το κύρος τους και μετετράπησαν, από ισότιμα μέλη ενός φαντασιακού κόσμου, σε ιδιοκτησία των ανθρώπων, οι γεωργοί δεν μπορούσαν να έχουν πλήρη έλεγχο στα πρόβατα που κατείχαν. Δεν μπορούσαν να διασφαλίσουν ότι οι προβατίνες τους θα συλλάβουν και θα γεννήσουν υγιή αρνιά ούτε μπορούσαν να εμποδίσουν το ξέσπασμα θανάσιμων επιδημιών. Είναι τότε που επινοήθηκαν οι θεοί για να λύσουν τα προβλήματα των ανθρώπων.

Ανασκαφές που έγιναν το 1995 στον περιοχή Göbekli Tepe της σημερινής Νοτιοανατολικής Τουρκίας έφεραν στο φως κίονες που έφθαναν σε ύψος τα 5 μέτρα και στους οποίους ήταν χαραγμένες εντυπωσιακές γκραβούρες. Τα ευρήματα τοποθετούνται περίπου στα 9.500 χρόνια π.Χ. Οι αρχαιολόγοι κατέληξαν στην άποψη ότι τα ευρήματα μαρτυρούσαν την ύπαρξη ναού που έκτισαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης.³

Θεοί, όπως η θεά της γονιμότητας, ο θεός του ουρανού και ο θεός της ιατρικής, βρέθηκαν στο προσκήνιο. Μεγάλο μέρος της αρχαίας μυθολογίας είναι στην πραγματικότητα ένα συμβόλαιο στο οποίο οι άνθρωποι υπόσχονταν παντοτινή πίστη και αφοσίωση στους θεούς, με αντάλλαγμα, την προστασία από τα φυσικά φαινόμενα, τους λιμούς και τις ασθένειες ή την εξουσία πάνω στα φυτά και τα ζώα.

Για να έχουν την ευμένεια των υπερφυσικών δυνάμεων οι άνθρωποι επινόη-

3 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A brief History of Humankind*, σσ. 101, 102.

σαν κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι πήραν αρχικά την μορφή ηθικών κανόνων, ταμπού ή εντολών. Τελετουργίες χρησιμοποιούνταν και για συμβολική μετάδοση κοινωνικών αξιών και κανόνων συμπεριφοράς, αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Οι τελετουργίες αποτελούσαν ένα όπλο εξουσίας και χειραγώγησης, πολύ πιο αποτελεσματικό από τη χρήση σωματικής βίας, διὰ της δημιουργίας φόβου για τιμωρία από υπερφυσικές δυνάμεις και ταμπού που κατεύθυναν τις συμπεριφορές των ανθρώπων, συχνά σχετιζόμενες με το σεξ, την τροφή, τον θάνατο και ιερά αντικείμενα.⁴

Προς τούτο, οι άνθρωποι κατέφευγαν σε αναζητήσεις συμβουλών ιερέων και χρησμών. Όλα αυτά, βέβαια, δεν μπορούσαν να φέρουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Όμως, ήταν ικανά να κάνουν τον άνθρωπο να πιστεύει ότι δεν είναι αβοήθητος και, έτσι, να απαμβλύνουν ή και να εξουδετερώσουν την αγωνία του για τους κινδύνους και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε και που η αντιμετώπισή τους ήταν πέραν των δυνάμεών του.

Για χιλιάδες χρόνια μετά τη Γεωργική Επανάσταση, οι θρησκευτικές τελετουργίες αποτελούνταν από θυσίες προβάτων, προσφορές κρασιού και ψωμιού, ακόμη και ανθρωποθυσίες, από τους ανθρώπους και απευθύνονταν σε υπερφυσικά πνεύματα ή δυνάμεις, με πρόθεση τον εξευμενισμό τους ή την εύνοιά τους. Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι σε όλο τον κόσμο όπου υπάρχει σπορά και συγκομιδή υπάρχουν ακόμη τα ίχνη ενός ισχυρού πρωτόγονου συσχετισμού της ιδέας της σποράς με την ιδέα της θυσίας.

Στον κόσμο των νεολιθικών ανθρώπων, ακόμη και η τελετή της ανθρωποθυσίας ήταν απαραίτητη κατά την έναρξη της εποχής της σποράς. Καμιά λογική ανάλυση δεν θα εξηγήσει τα φαινόμενα αυτά. Οι κοινότητες των πρώτων Αμερικανών συσχέτισαν τις εποχές της σποράς και της συγκομιδής με τις ανθρωποθυσίες. Αλλά, ενώ στον Παλαιό Κόσμο οι ιδέες αυτές εξασθένησαν με τον καιρό και επισκιάστηκαν από άλλες ιδέες, στην Αμερική αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν σε ένα πολύπλοκο αυστηρό σύστημα. Η κάθε εκδήλωση στη δημόσια ζωή είχε σαν αφετηρία τη φοβερή πράξη της ανθρωποθυσίας. Στον μεξικανικό πολιτισμό ιδιαίτερα, το αίμα έτρεξε άφθονο. Το θύμα έπρεπε να σχιστεί ζωντανό και η καρδιά του να ξεριζωθεί όσο κτυπούσε ακόμη.⁵

Στις θρησκείες των μεγάλων πολιτισμών της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ. (Αίγυπτος, Μεσοποταμία κ.α.) η θυσία διατηρεί τα προγενέστερα χαρακτηριστικά της, συνδεδεμένη όμως πλέον με ισχυρά ιερατεία και με τα οργανωμένα συστήματα εξουσίας μεγάλων κρατών. Η υποχώρηση της θυσίας ξεκίνησε στο Ιράν στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. με το ζωροαστρικό κήρυγμα κατά των θυσιαστικών πρακτικών. Την ίδια περίοδο, το βουδιστικό κήρυγμα απορρίπτει τη θυσία και αντιπροτείνει τον ασκητισμό. Στην εβραϊκή θρησκεία, όπου αρχικά οι θυσίες ήταν ίδιες με εκείνες των γύρω σημιτικών λαών, η αλλαγή ξεκίνησε με τη βαβυλώνια αιχμαλωσία (9ος αιώνας π.Χ.), κάτω από ζωροαστρικές επιδράσεις, και ολοκληρώθηκε με

4 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 83.

5 H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, τ. Α', σ. 63.

την καταστροφή της Ιερουσαλήμ και του δεύτερου ναού το 70 μ.Χ. Τη θυσία αντικατέστησαν έκτοτε άλλες τελετουργικές πρακτικές. Όμως, τη ριζοσπαστική της άρνηση την είχε κηρύξει λίγο νωρίτερα ο χριστιανισμός: «Παρακαλώ, ουν υμάς, αδελφοί, διά των οικτιρμών του Θεού, παραστήσαι τα σώματα υμών θυσίαν ζώσαν αγίαν ευάρεστον τω Θεώ, την λογικήν λατρείαν ημών» (*Παύλος προς Ρωμαίους*, 12,1). Η σταυρική θυσία κατέχει κορυφαία θέση στη χριστιανική θρησκεία και ρόλο θεμελιώδη στην πρόσληψη του λυτρωτικού της μηνύματος. Για τους Χριστιανούς, η θυσία του Ιησού αρκεί από μόνη της για τον εξαγνισμό και τη λύτρωση του ανθρώπου.

Οι ανθρωποθυσίες λάμβαναν χώρα ακόμη και στην εποχή που άκμασε ο πολιτισμός της Καρχηδόνας. Όταν ένας μεγάλος αρχηγός πέθαινε τα χρόνια εκείνα, συνήθιζαν να θυσιάζουν τη γυναίκα του και σκλάβους και να τους τοποθετούν μαζί με τόξα στον βωμό του, ώστε να μη μένει αφρόντιστος και άοπλος στον κόσμο των πνευμάτων.

Ακόμη και σήμερα, οι άνθρωποι προσφεύγουν στο θείο για βοήθεια. Η 1η Σεπτεμβρίου καθιερώθηκε από το 1989, με πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχη Δημητρίου, ως μέρα προσευχής και ικεσίας για την προστασία και τη σωτηρία του περιβάλλοντος.

(3) Πίστη σε μεταθανάτια ζωή

Αρκετές θρησκείες έσπευσαν να προσφέρουν στους πιστούς τους ανακούφιση και δύναμη να αντιμετωπίσουν το θέμα του θανάτου, του δικού τους και των προσφιλών τους προσώπων, επινοώντας μια μεταθανάτια ζωή, είτε με τη μετάβαση της ψυχής μέσα σε ένα αντίγραφο του σώματος, σε ένα υπερφυσικό κόσμο, καλούμενο συνήθως παράδεισο, είτε με τη μετάβαση της ψυχής σε ένα ζώο, πουλί ή άνθρωπο στη Γη. Οι Ινδοί πίστευαν ότι η ψυχή ενός ανθρώπου και μετά τον θάνατό του μπορεί να κατοικεί στο σώμα ενός άλλου ανθρώπου ή μιας τίγρης, μιας κόμπρας ή οποιουδήποτε άλλου ζωντανού πλάσματος. Ο κύκλος θα κλείσει μόνο όταν αυτή θα έχει εξαγνιστεί, ώστε να ενωθεί με τη θεϊκή ουσία.

Μερικές θρησκείες προχωρούν περαιτέρω και υπόσχονται μια μεταθανάτια ζωή καλύτερη από την επίγεια, όπως μια αιώνια ζωή και επανένωση με τα αγαπημένα πρόσωπα. Μια ζωή χωρίς πόνο, έγνοιες και αγωνίες, όπου το άτομο θα απολαμβάνει άφθονο νέκταρ και ωραίες γυναίκες.

Μερικές θρησκείες προσπάθησαν να απαντήσουν στο ερώτημα γιατί κάποιος να υποφέρει στη Γη, προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι πληρώνει για τις αμαρτίες του, ή ότι κάποιος κακός είναι υπεύθυνος και, για τούτο, θα πρέπει να επιστρατεύσει ένα μάγο για να τον ανακαλύψει και να τον σκοτώσει. Άλλες θρησκείες, επινοώντας τη θεοδικία, προσπάθησαν να πείσουν τους πιστούς τους ότι αυτές οι ταλαιπωρίες είναι μια δοκιμασία για να διαπιστώσει ο θεός αν αυτός που τις υφίσταται είναι άξιος για την ευτυχισμένη μεταθανάτια αιώνια ζωή. Είναι μια υπόσχεση που προσφέρει στο δυστυχούντα ανακούφιση ότι θα ανταμειφθεί στη μέλλουσα ζωή και, ακόμη, ότι αυτός που του προξένησε το κακό θα τιμωρηθεί μετά θάνατον στην

κόλαση. Η επίγεια ζωή είναι σύντομη και αποκλειστικός στόχος του ανθρώπου σ' αυτήν την επίγεια ζωή είναι να επιτύχει τη σωτηρία της ψυχής του και να ετοιμαστεί για την αιώνια ζωή. Τέτοια αντίληψη οδήγησε μερικούς να απαρνηθούν ουσιαστικά την επίγεια ζωή και να επιλέξουν τον μοναχισμό ως τρόπο ζωής. Άλλους τους οδήγησε σε τρομοκρατικές αυτοκτονικές επιθέσεις κατά των «απίστων».

Η αιγυπτιακή θρησκεία υπήρξε θρησκεία της αθανασίας όσο καμιά προγενέστερη. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι η ψυχή κάθε ανθρώπου μετά τον θάνατό του υφίστατο μια δοκιμασία. Αν ο αποθανών κρινόταν άξιος, ζούσε μαζί με τον Osiris στο παραδεισένιο βασίλειό του στον κάτω κόσμο. Αν ο αποθανών δεν περνούσε τη δοκιμασία, ριχνόταν σε ένα «καταβροχθιστή» και δεν είχε αιώνια ζωή. Αυτός που ριχνόταν στον καταβροχθιστή υποβαλλόταν σε φοβερά βασανιστήρια. Αυτοί οι μύθοι φαίνεται ότι επηρέασαν τις χριστιανικές αντιλήψεις για την κόλαση. Με τις πιο πάνω αντιλήψεις είναι συνυφασμένο και το έθιμο της μουμιοποίησης, που προσφερόταν για τους πλούσιους. Για τους φτωχούς υπήρχε το έθιμο της ταφής σε λάκκους της ερήμου όπου το σώμα διατηρείτο φυσικά με την αποξηράνσή του.

Στην ελληνική ομηρική θρησκεία δεν υπάρχει ούτε υπόσχεση ούτε ελπίδα. Η αθανασία, στον βαθμό που υπάρχει, είναι χειρότερη και από τον οριστικό θάνατο. Πρόκειται για επιβίωση άθλιων σκιών δίχως πνεύμα, αισθήσεις και αναμνήσεις. Ο Οδυσσέας, όταν επισκέφθηκε τον Κάτω Κόσμο, συνάντησε τη σκιά του Αχιλλέα στο λιβάδι όπου κατοικούσαν οι σκιές των ηρώων. Όταν ο Οδυσσέας άρχισε να εξυμνεί τη δόξα που ο Αχιλλέας κέρδισε όσο ζούσε και τις τιμές που απολαμβάνει τώρα μεταξύ των νεκρών, ο Αχιλλέας του απαντά: «Οδυσσέα, για το θάνατο μη με παρηγορήσεις. Θα 'θελα να 'μαι χωρικός και να ξενοδουλεύω σε αφέντη δίχως κτήματα, που 'ναι το βίος του λίγο, παρά να βασιλεύω εδώ στους πεθαμένους όλους». (*Οδύσσεια*, λ, στ. 494-497). Όμως, στη μυθολογία παρατηρούμε και τη μετά το θάνατο τιμωρία, στον Άδη. Ο Σίσυφος, ιδρυτής και πρώτος βασιλιάς της Κορίνθου, ήταν «ο πιο στην γη πανούργος», όπως βεβαιώνει ο Όμηρος (*Ιλιάδα*, Ζ, στ. 153). Μετά το θάνατό του, ήταν ένας από τους βαρύτερα καταδικασμένους στον Κάτω Κόσμο. Ο Οδυσσέας περιγράφει με τα πιο κάτω λόγια το μαρτύριο του Σίσυφου, όταν τον συνάντησε στο ταξίδι του στον Άδη (*Οδύσσεια*, λ, στ. 599-606): «Εκεί είδα και το Σίσυφο σ' ένα μεγάλο αγώνα, βράχο πελώριο να βαστά στα δύο γερά του χέρια. Χέρια και πόδια στύλωνε στη γη για να τον σπρώξει σε μια κορφή. Κι όταν έμελλε στην άκρη της να φτάσει, έστρεφε πίσω ορμητικά τότε ο πελώριος βράχος και κάτω πάλε στα ριζά κατακυλούσε ο έρμος. Πάλε ξανά αγωνιζόταν να τον γυρίσει πίσω κι έτρεχε ο ίδρος και άγγιζε το χώμα η κεφαλή του». Επίσης, στην αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων η αμαρτία είναι κληρονομική. Το κακό ξεπερνά τα όρια της ευθύνης του ατόμου και μεταδίδεται στους απογόνους του, ωθώντας τους να εγκληματήσουν και αυτοί. Από αυτή την αντίληψη διαπνέονται οι τραγωδίες του Αισχύλου *Επτά επί Θήβας* και του Σοφοκλή *Οιδίπους Τύραννος* και *Οιδίπους επί Κολωνών*. Το βαρύ αμάρτημα του Λαίου, η παραβίαση του θεϊκού χρησμού να μην κάνει γιο γιατί, αν κάνει γιο, αυτός θα τον θανατώσει, καταδίωξε τις τρεις γενιές των Λαβδακιδών.

Θα πρέπει, εδώ, να αναφερθεί ότι στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., με την κατάρρευση της αθηναϊκής δημοκρατίας και όλων όσων την συνόδευαν, αναζωο-

γονήθηκε ένα σύνολο (προομπρικών) δοξασιών, σχετικών με την αθανασία της ψυχής. Τέτοιες δοξασίες συναντάμε κατά κόρο στον Ορφισμό. Συναντάμε, από τον 4ο αιώνα και μετά, επιτύμβιες επιγραφές που αναφέρονται σε μια άλλη ζωή, σε μια μετά θάνατον ανταμοιβή.⁶ Σύμφωνα με τη διδασκαλία των ορφικών, πριν ο Ζεός δημιουργήσει τους ανθρώπους, ζούσαν στον κόσμο οι Τιτάνες, που ήταν όντα ισχυρότερα των ανθρώπων, βίαια και άδικο. Τον θεό Διόνυσο, που θα τους οδηγήσει στον δρόμο της δικαιοσύνης, τον διαμέλισαν και έφαγαν τα σωθικά του. Η καρδιά του θεού, την οποία πρόλαβε να σώσει η Αθηνά και να τη φέρει στο Δία, έζησε αργότερα στα στήθη του νεότερου Διόνυσου, γιου του Δία και της Σεμέλης. Ο Ζεός αγανάκτησε κατά των Τιτάνων που έφαγαν τον θεό και τους κατακεραύνωσε. Από τη στάχτη των κατακεραυνωμένων Τιτάνων δημιούργησε τους σημερινούς ανθρώπους στους οποίους ενυπάρχει το γήινο στοιχείο, γιατί οι Τιτάνες ήταν παιδιά της Γης, και το θεϊκό, γιατί οι Τιτάνες έφαγαν τον θεό. Οι δύο φύσεις, η θεία και η τιτανική, βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μέσα σε κάθε άνθρωπο. Βασικό χρέος όλων εκείνων που αγαπούν τη μεταθανάτια ευδαιμονία είναι να καταπολεμούν την τιτανική φύση. Ο πόλεμος γίνεται με την άσκηση, όπως στα χριστιανικά χρόνια γινόταν από τους ασκητές, δηλαδή με τον έλεγχο των επιθυμιών του σώματος, τη σώφρονα ζωή και με τους τελετουργικούς καθαρμούς.⁷

Ο εξοπλισμός των τάφων κατά την Εποχή του Χαλκού στην Κύπρο δείχνει ότι οι Κύπριοι της εποχής εκείνης, όπως και οι πρόγονοί τους, πίστευαν σε μια μετά θάνατον ζωή. Τούτο, υποδηλώνει το ταφικό έθιμο της προσφοράς αντικειμένων πλάι στον νεκρό. Τροφή, που τώρα έχει εξαφανιστεί, τοποθετείτο στους τάφους τους σε αγγεία. Τους άνδρες τους συνόδευαν εργαλεία και όπλα. Ένα σπασμένο ειδώλιο βρέθηκε μαυρισμένο από τη φωτιά σε ένα τάφο στη Λάπηθο, ίσως ως αποτέλεσμα μιας τελετουργίας. Ένα γυναικείο ειδώλιο βρέθηκε κοντά σε έναν ενταφιασμένο άνδρα, ίσως ως υποκατάστατο για τη γυναίκα του. Ένα αξιοσημείωτο ταφικό έθιμο εμφανίζεται στη Λάπηθο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου: Η θυσία δούλων προκειμένου να υπηρετούν τους νεκρούς κυρίους τους στη μετέπειτα ζωή.⁸

(4) Οι πρώτες θεότητες. Η Μητέρα Θεά

Στους πρώτους πολιτισμούς, οι άνθρωποι κατασκεύαζαν ειδώλια που απεικόνιζαν θεότητες, δαίμονες και πνεύματα. Συχνά απεικόνιζαν τη «Μητέρα Θεά», σχετιζόμενη με τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή. Τα πολλά ειδώλια ζώων και οι σχηματισμοί κεράτων βοοειδών στα κτήρια, πιστεύεται ότι αντιπροσώπευαν τον αντίστοιχο άρρενα της θεάς, τον ταύρο. Παρατηρείται, επίσης, η ανέγερση μεγάλων αγαλμάτων και προτομών, πιθανώς τοποθετημένα πάνω σε ιερά, όπως αυτά που βρέθηκαν στην Ιερικό και στο 'Ain Ghazal, και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες

6 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σ. 201.

7 Νικόλαος Παπαχατζής, «Η θρησκεία κατά την Αρχαϊκή Εποχή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Β', σ. 84.

8 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 315-316.

της κοινότητας.⁹ Τα αγάλματα αυτά υποδηλούν την ύπαρξη δημόσιων οικοδομημάτων ή ναών ή βωμών, που χρησίμευαν για δημόσιες ιεροτελεστίες. Φαίνεται ότι στο 'Ain Ghazal υπήρχαν αρκετά τέτοια οικοδομήματα, αλλά το πιο εντυπωσιακό βρέθηκε στο Nevalı Çori στην περιοχή του Ταύρου, στη σημερινή Τουρκία. Παρόμοια οικοδομήματα βρέθηκαν και στο Göbekli Tepe, 45 χιλιόμετρα βόρεια των συρο-τουρκικών συνόρων.¹⁰

Κατά τις ανασκαφές στο Catalhöyük, ένα από τους πρώτους οικισμούς στην κεντρική Μικρά Ασία, βρέθηκαν εκατοντάδες ειδώλια από πέτρα και πηλό. Τα περισσότερα παριστάνουν γυναίκες με μεγάλα στήθη και γλουτούς. Σε μερικά, παριστάνονται άνθρωποι μαζί με ζώα. Από τα ανευρεθέντα ειδώλια, το πιο εντυπωσιακό είναι αυτό που παριστάνει γυναίκα να κάθεται σε ένα είδος θρόνου με τα δύο χέρια της να ακουμπούν πάνω σε ένα αιλουροειδές ζώο, πιθανό λεοπάρδαλη. Μεταξύ των σκελών της, προεξείχε μια άμορφη μάζα, που ερμηνεύθηκε ως γεννώμενο βρέφος. Ένα άλλο ενδιαφέρον ειδώλιο, παριστάνει γυναίκα με μεγάλο στήθος και μεγάλη κοιλιά στο μπροστινό του μέρος και ένα σκελετό στο πίσω μέρος. Φαίνεται, τα δύο μέρη αντιπροσώπευαν τη ζωή και τον θάνατο.¹¹

Στον μινωικό κόσμο, η διαδοχή των εποχών, η βλάστηση και ο μαρασμός των φυτών, συγκινούσαν βαθιά τον άνθρωπο. Η φύση πήρε στη φαντασία των ανθρώπων τη μορφή μιας Μεγάλης Μπτέρας, ενώ τη βλάστηση την είδαν σαν ένα Νεαρό Θεό, ένα Μέγιστο Κούρο, όπως θα τον πουν στα ελληνικά χρόνια, που γεννιέται, πεθαίνει και ανασταίνεται κάθε χρόνο. Ποικίλες είναι οι μορφές της μινωικής θεάς. Άλλοτε είναι «κουροτρόφος», μητρική θεά που κρατά στην αγκαλιά της τον κούρο, το θείο βρέφος, άλλοτε κραδαίνει το σπαθί σαν προστάτιδα του μινωικού βασιλείου και άλλοτε ταξιδεύει πάνω στο καράβι για μακρινά ταξίδια. Πολλές από τις ιδιότητες αυτές κληροδοτήθηκαν στις θεές των ελληνικών χρόνων, την Αρτέμιδα, την Αφροδίτη, την Αθηνά. Στενότερα, όμως, σχετίζεται η μινωική θεά με τις γυναικείες θεότητες της Μικράς Ασίας, την Κυβέλη-Κυβήβη, τη Μεγάλη Μπτέρα της Φρυγίας, την Ιδαία Μπτέρα, την Εφεσία Αρτέμιδα.¹²

Φαίνεται ότι οι Μυκηναίοι υιοθέτησαν από νωρίς τη μινωική θεά της βλάστησης, της ευφορίας και των δένδρων. Ως αγρότες, βρήκαν σ' αυτήν τη θεά την προσωποποίηση των δοξασιών και των πόθων τους. Η αποπνέουσα γονιμότητα μορφή της μινωικής θεάς, με τα πληθωρικά στήθη, συμβόλιζε την αναδημιουργία της φύσης. Την αρχαιότερη παράσταση της θεάς αυτής, τη βρίσκουμε χαραγμένη στη σφενδόνη του χρυσού δακτυλιδιού των Μυκηνών, που ανήκει στις αρχές του ΙΕ΄ π.Χ. αιώνα. Στους σφραγιδολίθους βρίσκουμε την εικόνα και μιας άλλης θεάς που σε κάθε χέρι κρατεί ένα ζώο, άγριο ή εξημερωμένο ή ένα που-

9 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 84.

10 Ο.π., σσ. 86, 87.

11 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σσ. 92, 93.

12 Στ. Αλεξίου, «Μινωική Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α΄, σ. 222.

λι. Είναι η «Πότνια Θηρών», η θεά της άγριας φύσης, που προστατεύει τα ζώα και τους χαρίζει γονιμότητα, αλλά και τα εξοντώνει. Οπωσδήποτε, οι Μυκηναίοι, όταν ήλθαν σε στενή επικοινωνία με τους κατοίκους της μινωικής Κρήτης, που είχαν εξελιγμένη θρησκεία, δέχθηκαν τις επιδράσεις τους και υιοθέτησαν πολλά μινωικά θρησκευτικά στοιχεία.

Τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις συναντούμε και στην αρχαία Κύπρο. Η θρησκευτική ζωή φαίνεται να ήταν εξ ολοκλήρου συνδεδεμένη με θέματα γονιμότητας.

(5) Ταφικά έθιμα

Η συνήθεια της ταφής των νεκρών είναι συνδεδεμένη με τους πρωτόγονους ανθρώπους, τουλάχιστον μετά τη μετάβασή τους στην αγροτική οικονομία, δηλαδή στην καλλιέργεια της γης και την εξημέρωση των ζώων. Οι ταφικές πρακτικές ποίκιλλαν. Περιλάμβαναν πρωτοβάθμιο ενταφιασμό, δευτεροβάθμια ταφή, διατήρηση νεκροφυλακείων, επικαλύψεις ανθρωπίνων κρανίων, αποχωρισμένων από το σώμα και έκθεσής τους δημόσια ή φυλαγμένα σε ειδικούς χώρους.

Στους πρώτους οικισμούς που ανακαλύφθηκαν στην κεντρική Μικρά Ασία, στο Aşıklı Höyük και στο Catalhöyük, οι τάφοι βρίσκονταν όλοι τοποθετημένοι κάτω από τα δάπεδα δωματίων στις οποίες υπήρχαν εστίες. Οι ταφές φαίνεται να ήταν πρωτοβάθμιες. Η ταφή των νεκρών γινόταν στην οικία, μέσα σε σκαλισμένο λάκκο, κάτω από το βορειοανατολικό μέρος του δαπέδου του κυρίου δωματίου. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρήθηκε αποκοπή του κρανίου από το σώμα του νεκρού, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική της αποκοπής του κρανίου του νεκρού, του σοβατισματος και του καλλωπισμού του στις περιοχές της Εγγύς Ανατολής.¹³

Οι ταφικές πρακτικές ποίκιλλαν και στη Συρία. Κατά το τέλος της Νεολιθικής περιόδου, υπήρχαν ενταφιασμοί σε λάκκο μεμονωμένων νεκρών, ομαδικοί ενταφιασμοί, ενταφιασμοί σε δοχεία, ενταφιασμοί κρανίων και αποτεφρώσεις νεκρών. Υπήρχε ποικιλία και στην κατασκευή των τάφων, στη θέση που είχε στον τάφο το σώμα του νεκρού και στον αριθμό και το είδος των κτερισμάτων (ταφικών δώρων). Οι ταφικές τελετουργίες ήταν πολύπλοκες και διέφεραν η μία από την άλλη, ανάλογα με την ηλικία, το γένος, την καταγωγή και το στάτους του νεκρού και τον τρόπο του θανάτου του.¹⁴

Αναφορικά με τα ταφικά έθιμα των πρώτων κατοίκων της Κύπρου, έχει παρατηρηθεί από τις ανασκαφές στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια, ομοιότητα με αυτά που επικρατούσαν στην Εγγύς Ανατολή κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β, κυρίως αναφορικά με τη μεταχείριση του κρανίου του νεκρού κατά τη δευτεροβάθμια ταφή του. Περαιτέρω αναφορά γίνεται στο σχετικό περί Κύπρου Κεφάλαιο.

13 Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σ. 110.

14 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 145, 146.

(6) Κοσμογονία

Η θρησκεία έσπευσε να δώσει απαντήσεις και στα ερωτήματα που βασάνιζαν τον άνθρωπο για τη δημιουργία του κόσμου και της ζωής. Οι μύθοι για τη δημιουργία του κόσμου, όπως αυτός που αναφέρεται στο βιβλίο «Γένεσις», ήταν ευρέως διαδεδομένοι. Οι αρχαίοι Έλληνες, που έδωσαν σωστές επιστημονικές εξηγήσεις για αρκετά φυσικά φαινόμενα, επικαλούνταν τους θεούς, ως υπερφυσικές δυνάμεις, για να εξηγήσουν την ανατολή και δύση του Ήλιου, την παλίρροια, τους ανέμους και τη βροχή. Σήμερα, όπως γνωρίζουμε, η δημιουργία του κόσμου αποδίδεται στη «Μεγάλη Έκρηξη» (Big Bang) και στους νόμους της φυσικής. Η ανατολή και η δύση του Ήλιου και οι παλίρροιες εξηγούνται από τους αστρονόμους και η βροχή και οι άνεμοι από τους μετεωρολόγους.

Οι ιδέες των Σουμερίων για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος, αποτέλεσαν τον πυρήνα των δοξασιών που αναπτύχθηκαν σε όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με τους Σουμερίους φιλοσόφους, τα κύρια συστατικά στοιχεία του σύμπαντος ήταν ο ουρανός και η γη. Ο όρος για το σύμπαν ήταν *an-kí*, μια σύνθετη λέξη που σημαίνει «ουρανός-γη». Μεταξύ του ουρανού και της γης θεωρούσαν πως υπήρχε μια ύλη την οποία αποκαλούσαν *lil*, που σήμαινε αέρας, άνεμος, πνεύμα, κάτι αντίστοιχο με την ατμόσφαιρα, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Ο ήλιος, η σελήνη και τα άστρα έγιναν από το ίδιο υλικό όπως η ατμόσφαιρα, αλλά είχαν, πρόσθετα, προικιστεί με φωτεινότητα. Το σύμπλεγμα «ουρανός-γη» ήταν περικυκλωμένο από τη θάλασσα. Με βάση αυτά τα βασικά γεγονότα αναπτύχθηκαν οι περί κοσμογονίας αντιλήψεις των Σουμερίων. Πρώτα, ήταν η αρχέγονη θάλασσα μέσα στην οποία γεννήθηκε το σύμπαν, αποτελούμενο, αρχικά, από ένα θολωτό ουρανό που ήταν ενωμένος πάνω σε μια επίπεδη γη. Στη συνέχεια, αφού διαχωρίστηκαν ο ουρανός και η γη και μεταξύ τους δημιουργήθηκε η ατμόσφαιρα με τα αστρικά σώματα που δίνουν το φως, εμφανίστηκαν στη ζωή τα φυτά, τα ζώα και οι άνθρωποι.¹⁵ Η αρχέγονη θάλασσα, η «μητέρα όλης της δημιουργίας», που περιλαμβάνει και τους θεούς και που είχε τη μορφή δράκαινας, γεννήθηκε από την Άβυσσο.¹⁶

Τη λειτουργία και επίβλεψη του σύμπαντος είχε, κατά την αντίληψη των Σουμερίων, μια ομάδα ζώντων οντοτήτων, ανθρωπόμορφων μεν, αλλά υπεράνθρωπων και αθάνατων. Οι οντότητες αυτές, τις οποίες οι Σουμερίοι αποκαλούσαν *dinĝir*, που μεταφράζεται με τη λέξη «θεοί» καθοδηγούσαν και έλεγχαν, με βάση ένα καλά καταρτισμένο σχέδιο και καθορισμένους νόμους, όλον τον κόσμο που περιλάμβανε τον ουρανό, τη γη, τη θάλασσα, τον αέρα, τον ήλιο, τη σελήνη και τα αστρικά σώματα, καθώς και τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα, όπως τον άνεμο, τις καταιγίδες και τις θύελλες. Στη γη, έλεγχαν και καθοδηγούσαν τα πάντα, όπως τους ποταμούς, τα όρη, τις πεδιάδες, τους αγρούς, ακόμη και εργαλεία, όπως τις αξίνες, αλλά και τις πόλεις και τα κράτη. Μεταξύ των μελών που συγκροτούσαν το πάνθεο, που

¹⁵ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 113.

¹⁶ Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 35.

αποτελείτο από εκατοντάδες θεότητες, υπήρχε μια ιεραρχία και ένας καταμερισμός αρμοδιοτήτων. Τις πιο σημαντικές αρμοδιότητες είχαν οι θεοί που είχαν τον έλεγχο του ουρανού, της θάλασσας, της γης και του αέρα.¹⁷

Στην αρχαία Ελλάδα, πριν από τους ολύμπιους θεούς, υπήρχαν αρκετοί κοσμογονικοί και θεογονικοί μύθοι που είχαν βασικό σκοπό να δώσουν απάντηση στο αιώνιο πρόβλημα της προέλευσης του κόσμου.¹⁸

Το πρώτο κείμενο, στο οποίο επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος, είναι η *Θεογονία* του Ησιόδου. Ο Ησιόδος, που θα πρέπει να έζησε γύρω στα 700 π.Χ., στο έργο του υποστηρίζει ότι πριν από οτιδήποτε «χάος εγένετο». Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη «καραδοκεί ο πειρασμός να ταυτίσουμε την έννοια του “χάους” με την τρέχουσα έννοια του όρου, δηλαδή με το άμορφο μείγμα. Ωστόσο, είναι ετυμολογικά σαφές ότι η λέξη χάος προέρχεται από το ρήμα “χαίνω”, που σημαίνει “χάσκω” (εξ ου και το χάσμα). Πρόκειται, λοιπόν, για το άδειο, για το κενό. Το άλλο νόημα, του άμορφου μείγματος, οι αρχαίοι Έλληνες το απέδιδαν με τη λέξη “κυκεών”. Στον στίχο 116 της *Θεογονίας*, η λέξη Χάος υποδηλώνει το κενό».¹⁹ Μπορούμε, λοιπόν, να μεταφράσουμε την έκφραση αυτή του Ησιόδου ως εξής: «στην αρχή έγινε το Κενό». Μετά το Χάος έγινε η «ευρύτερος Γαία», η Γη. Από το Χάος θα βγει το Έρεβος (το απόλυτο σκοτάδι) και η Μαύρη Νύχτα και μετά από τη Νύχτα ο Αιθέρας, η Ημέρα κ.λπ. Η Γη, με παρθενογένεση, θα φέρει στον κόσμο ένα ον ισότιμο με αυτήν, τον Ουρανό. Θα κοιμηθεί μαζί του -πρώτη καταγεγραμμένη αιμομιξία στην ελληνική ιστορία- και από τη συνεύρεση αυτή θα δημιουργηθεί η γενιά των Τιτάνων. Από τα παιδιά του Ουρανού και της Γης, τους Τιτάνες, το τελευταίο ήταν ο Κρόνος, ο οποίος, με τη βοήθεια της μητέρας του Γης, ανέτρεψε τον Ουρανό. Ο Κρόνος φοβόταν τα παιδιά του και για να μην έχει την τύχη του πατέρα του, κατάπινε κάθε νεογέννητο αρσενικό παιδί του. Όμως, το τελευταίο παιδί του Κρόνου, ο Ζευς ή Δίας, σώθηκε από τη Ρέα, γυναίκα του Κρόνου, με το τέχνασμα του σπαργανωμένου λίθους τον οποίο ο Κρόνος κατάπιε, νομίζοντας ότι ήταν το παιδί του. Ο Ζευς, αφού κρύφτηκε και μεγάλωσε στην Κρήτη, κατόρθωσε να ανατρέψει τον πατέρα του και να τον διαδεχθεί,²⁰ αφού πρώτα τον ανάγκασε να φτύσει τα αδέρφια του. Οι Κρονίδες εγκαθίστανται τότε στον Όλυμπο, απ' όπου θα πολεμήσουν τους οχυρωμένους στις κορυφές του όρου Όθρυος Τιτάνες. Ο Δίας θα τους νικήσει χάρη στον κεραυνό που του χάρισαν οι Κύκλωπες και στη βοήθεια τριών τεράτων, των Εκατόχειρων. Οι Τιτάνες θα κατακρημνιστούν στα Τάρταρα. Τα Τάρταρα περιγράφονται από τον Ησιόδο ως «μέρη φρικαλέα και μouxλιασμένα, που τα απεχθάνονται οι θεοί, μια τεράστια Άβυσσο της οποίας τον πυθμένα είναι αδύνατο να φτάσει κανείς». Στα Τάρταρα ξεσπούν ακατάπαυστα καταιγίδες, διαρκείς ανεμοστρόβιλοι που θα κατατρόμαζαν ακόμα και τους θεούς.²¹

17 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 113-115.

18 Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η Γένεση*, σ. 5 κ.ε.

19 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 260-262.

20 Νικόλαος Παπαχατζής, «Ελληνική Μυθολογία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Β', σ. 97.

21 Ησιόδου, *Θεογονία*, στίχοι 736-819.

Έχουμε εδώ, στη Θεογονία του Ησίοδου, την ιδέα μιας ριζικής δημιουργίας, μιας δημιουργίας εκ του μηδενός και μιας δημιουργίας του ίδιου του μηδενός.

Την ίδια προσέγγιση παρατηρούμε και στον Αναξίμανδρο. Ο Αναξίμανδρος, σύμφωνα με το σχόλιο του Σιμπλίκιου (6ος αιώνας π.Χ.) στο έργο *Φυσική Ακρόασις* του Αριστοτέλη, θεωρεί ότι η «αρχή», η καταγωγή των όντων, είναι το «άπειρον» (το απροσδιόριστο). «Άπειρον», βέβαια, θα καταλήξει να σημαίνει, στον ελληνικό φιλοσοφικό λόγο της εποχής του Αριστοτέλη και μετά, το «ατέρμον». Κατά τον Αναξίμανδρο, το «άπειρον» είναι η δεξαμενή, «το οντολογικό απόθεμα από το οποίο μπορεί να αναδυθεί ένας “κόσμος” που θα καταστραφεί και πάλι μέσα στο “χάος” από όπου ένας νέος κόσμος θα αναδυθεί και πάλιν».²² Ο Αναξίμανδρος θεωρείται ότι υπήρξε φίλος και μαθητής του Θαλή, του πρώτου από τους Μιλήσιους φιλοσόφους. Σύμφωνα με τον Θαλή, η «αρχή», η καταγωγή των όντων, είναι το ύδωρ.

Ο Ξενοφάνης θεωρείται ότι υπήρξε ιδρυτής της Ελεατικής Σχολής και άκμασε γύρω στα 540 π.Χ. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στο *Μετά τα Φυσικά*, ο Ξενοφάνης, έχοντας θεωρήσει «τον όλον ουρανόν» είπε ότι «το ένα είναι ο θεός».²³ Ο Ξενοφάνης απορρίπτει, συνεπώς, τον πολυθεϊσμό του Ομήρου και ονομάζει θεό το Ένα. Πρόκειται για την αφετηρία του προβλήματος που θα απασχολήσει έντονα τη θεολογία και τη φιλοσοφία μέχρι σήμερα. Από τα αποσπάσματα του έργου του Ξενοφάνη, όπως τα αναλύει ο Κορνήλιος Καστοριάδης, παρατηρούμε: Στο 11ο απόσπασμα, βρίσκεται η περίφημη κριτική του στον Όμηρο και στον Ησίοδο, τους οποίους κατηγορεί ότι απέδωσαν στους θεούς όλα όσα οι άνθρωποι θεωρούν επαισχυντα: ψεύδη, μοιχειές, διπλοπροσωπίες. Στο 12ο, θεωρεί ότι οι ποιητές αυτοί αποδίδουν στους θεούς «αθέμιστας» πράξεις, αντίθετες με τους κανόνες συμπεριφοράς και με τον νόμο. Στο 14ο και 15ο, προχωρεί ακόμα πιο μακριά και στρέφει την κριτική του εναντίον όλων των ανθρωπομορφικών θρησκειών: οι θνητοί θεωρούν ότι οι θεοί γεννιούνται, πως φοράνε ρούχα και έχουν φωνή και σώμα σαν το δικό τους. Αν τα βόδια, τα άλογα και τα λιοντάρια είχαν χέρια και μπορούσαν να σχεδιάσουν ή να σκαλίσουν όπως οι άνθρωποι, θα παρίσταναν θεούς με μορφή βοδιού, αλόγου ή λέοντος. Και στο 16ο συνεχίζει: για τους Αιθίοπες οι θεοί έχουν γαμψή μύτη και μαύρο δέρμα, για τους Θράκες γαλάζια μάτια και κόκκινα μαλλιά. Ο Ξενοφάνης αντιτάσσει στα παραπάνω τη δική του αντίληψη για τον θεό. (απ. 23-26). Ένα θεό ο οποίος είναι όλος όραση, ακοή και στοχασμό (απ. 24) και δεν συγκρίνεται με τους θνητούς ούτε κατά το σώμα ούτε κατά τη σκέψη, (απ. 23). Στο απ. 34, λέει ότι ουδείς άνθρωπος γνωρίζει και δεν θα μπορέσει ποτέ να γνωρίσει τίποτα το σίγουρο για τους θεούς.²⁴

Στον Πλάτωνα αυτό που εντυπωσιάζει είναι ο σπουδαίος διάλογος στον «Τίμαιο», που, κατά μία έννοια, συμπεριλαμβάνει και την κοσμολογία και την οντολογία του μεγάλου αυτού φιλοσόφου. Στον διάλογο, ο Τίμαιος λέει ότι υπάρχει ένας «δημιουργός». Ένας τεχνίτης που κατασκευάζει τον «κόσμο», επιβάλλοντας, κατά το δυνατό,

22 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 263-266.

23 Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Α5, 986b 21.

24 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σ. 281 κ.ε.

την τάξη σε ένα προϋπάρχον υπόστρωμα. Δεν υπάρχει αρμονία. Υπάρχει κάτι ανώτερο της ισχύος του δημιουργού: είναι η αντίσταση που προβάλλει το υπόστρωμα στην επιβολή της τάξης.²⁵ Ο δημιουργός είναι ανίκανος να εκλογικεύσει από άκρου εις άκρον τον κόσμο που κατασκευάζει και, γι' αυτό, ο Πλάτωνας καταφεύγει συχνά στην έκφραση «κατά το δυνατόν». Η άποψη αυτή θα διατηρηθεί στην ελληνική σκέψη, σε τέλεια αντίθεση με την αντίληψη της σύγχρονης θεολογίας.²⁶

Η αντίληψη των Αιγυπτίων για το σύμπαν επικεντρώνεται στη λέξη «ma'at», μια λέξη που περιλαμβάνει πολλές έννοιες, όπως «αλήθεια», «δικαιοσύνη», «τάξη». Μα'at ήταν η σταθερή και αιώνια τάξη που διέπει τη λειτουργία του κόσμου από την αρχή της δημιουργίας του. Αναφορικά με τη μορφή του κόσμου, οι Αιγύπτιοι προσωποποίησαν με θεούς τα διάφορα μέρη του. Θεωρούσαν τη Γη ως μια επίπεδη έκταση, που ήταν ο θεός Geb, πάνω ήταν ο θόλος του Ουρανού, που ήταν η θεά Nut και, μεταξύ τους ο Shu, ο θεός του Αέρα. Κάτω από τη γη, ήταν ο κάτω κόσμος και πιο πάνω από τον ουρανό ο Nu, μια άπειρη έκταση, που προϋπήρχε της δημιουργίας. Υπήρχε, επίσης, μια μυστηριώδης περιοχή, η Duat, που ήταν συνδεδεμένη με τον θάνατο και την αναγέννηση. Πρωτεύοντα ρόλο είχε ο θεός του Ήλιου Ra. Κάθε μέρα ο θεός Ra ταξίδευε διαμέσου της γης και το βράδυ κατέβαινε στην Duat για να αναγεννηθεί. Στον κόσμο υπήρχαν τριών ειδών όντα: Οι θεοί, τα πνεύματα των τεθνεώτων ανθρώπων και οι άνθρωποι.²⁷

Μια πίστη, που εξακολουθεί να είναι ευρέως διαδεδομένη, είναι αυτή που πρεσβεύει ότι το σύμπαν και η ζωή δημιουργήθηκε εκ του μηδενός από μια θεϊκή οντότητα και ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί παραμένουν αναλλοίωτοι κατά τη διάρκεια των αιώνων.

Οι υπέρμαχοι αυτών των αντιλήψεων καλύπτουν σήμερα ένα ευρύ φάσμα απόψεων. Η πίστη στη θεϊκή δημιουργία έχει ιστορία χιλιάδων ετών και συνδέεται με την ιστορία των θρησκειών.

Οι οπαδοί του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού, αλλά και του Ισλάμ, που αποδέχονται κατά γράμμα όσα γράφει η Βίβλος για τη δημιουργία του κόσμου και της ζωής, βασίζουν την πίστη τους στο πρώτο της Βιβλίο, που φέρει τον τίτλο «Γένεσις».

Τα δύο πρώτα κεφάλαια του Βιβλίου αυτού, μας δίνουν δύο διηγήσεις για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου. Η πρώτη (1,1-2,24α) γράφτηκε μετά τη Βαβυλώνια αιχμαλωσία το 586 π.Χ., ενώ η δεύτερη (2,25-2,46) ανήκει σε αρχαιότερη πηγή, στον 9ο αιώνα π.Χ. Η πρώτη αρχίζει από τη δημιουργία του ουρανού και της γης και προχωρεί με τη δημιουργία σε έξι ημέρες του φωτός, του στερεώματος, της ξηράς και της θάλασσας, του φυτικού βασιλείου και των φωστήρων του ουρανού, των ψαριών, των ερπετών και των πτηνών, και τελικά του ανθρώπινου ανδρόγυνου. Η δεύτερη βιβλική αφήγηση ξεκινά από τη δημιουργία του άντρα, του Αδάμ. Ακολουθεί η δημιουργία του Κήπου της Εδέμ ως κατοικίας του ανθρώ-

25 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιοαιτερότητα*, σσ. 269-272.

26 Ό.π., σσ. 269-270.

27 James P. Allen, *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*.

που και ακολουθεί η δημιουργία παντός είδους ζώων και τελικά της δημιουργίας της γυναίκας από το πλευρό του Αδάμ.

Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι όσα αναγράφονται στο Βιβλίο αυτό της *Βίβλου* δεν εκφράζουν αποκλειστικά τους Εβραίους. Οι αφηγήσεις, που περιέχονται σ' αυτό για τη δημιουργία του Κόσμου, για τον Αδάμ και την Εύα και τον Κατακλυσμό, έχουν ομοιότητες με τους θρύλους, αρχικά των Σουμερίων και, στη συνέχεια, των Βαβυλωνίων, τους οποίους φαίνεται ότι γνώρισαν οι Εβραίοι κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους στη Βαβυλώνα. Φαίνεται ότι οι αφηγήσεις αυτές υπήρξαν μέρος μιας κοινής παράδοσης όλων των σημιτικών λαών, στην οποία ο λαός του Ισραήλ διαμόρφωσε, μέσα σε μια μακρόχρονη διαδικασία, την πίστη του για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, χρησιμοποιώντας το μυθολογικό υλικό της εποχής τους.²⁸

Αλλά, και στους υπόλοιπους λαούς παρατηρείται η ανάγκη να ανακαλύψουν την καταγωγή τους, πλάθοντας τη δική τους ιστορία της Δημιουργίας.

(7) Θρησκεία και εξουσία

Όπως προαναφέρθηκε, ο φόβος οδήγησε τον πρωτόγονο άνθρωπο να αναζητεί βοήθεια και προστασία για τις ανεξήγητες συμφορές του. Αυτή τη βοήθεια ανέλαβαν να προσφέρουν στους ανθρώπους οι θρησκείες και τα ιερατεία τους. Πολύ νωρίς, στη μικρή ανθρώπινη ομάδα, ξεχώριζαν μερικοί άνθρωποι που έδωσαν στον εαυτό την ικανότητα να εξηγούν τα ανεξήγητα στο μυαλό του πρωτόγονου ανθρώπου πράγματα, να ερμηνεύουν τα όνειρα και να παρουσιάζουν τους εξορκισμούς που έφερναν τύχη και απομάκρυναν τη συμφορά. Αυτοί ήταν οι πρώτοι ιερείς.

Οι πρώτοι που εμφανίστηκαν στην ιστορία με αυτές τις ικανότητες ήταν οι «σαμάν» (saman). Ο σαμανισμός (shamanism) θεωρείται ως η πρώτη μορφή θρησκείας που εμφανίστηκε στον κόσμο, κατά τη Νεολιθική Περίοδο (8000-3000 π.Χ.). Αρχικά, τις πρακτικές του σαμανισμού τις εφαρμόζαν οι κοινωνίες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών της Σιβηρίας και στη συνέχεια της Κεντρικής Ασίας. Η λέξη «saman» («shaman» στη ρωσική) μεταφράστηκε ως «αυτός που γνωρίζει». Οι σαμάν ήταν οι μάγοι, οι γιατροί, οι νεκρομάντεις και ονειροκρίτες. Οι σαμάν θεωρούνταν άτομα με υπερφυσικές ιδιότητες τις οποίες τους δώρισε κάποιο πνεύμα.²⁹

Η δημιουργία μεγάλων σε πληθυσμό κοινοτήτων κατάστησε αναγκαία την ύπαρξη ηγετών, βασιλιάδων ή φύλαρχων, που θα αποφάσιζαν για το καλό της κοινότητας. Τότε προέκυψε η ανάγκη να τεθούν μερικοί νόμοι, με τη μορφή κανόνων συμπεριφοράς τόσο σε γνωστούς όσο και σε ξένους, για τους υπηκόους.

Για την πιστή εφαρμογή αυτών των κανόνων, η θρησκεία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Αντίληψη, που χαρακτηρίζει όλα τα αρχέγονα δίκαια, είναι ότι οι νόμοι

28 H.G.Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, τ. Α', σ. 94.

29 Sean McLoughlin, *World Religions*, σ. 10.

δεν είναι ανθρώπινο δημιούργημα, αλλά εκπορεύονται από θεϊκές δυνάμεις και παράβασή τους σήμαινε παράβαση θείου νόμου, που θα προκαλούσε την οργή και την τιμωρία του θεού. Ο βασιλιάς των Βαβυλωνίων Χαμουραμπί διατυπώνει τον κώδικά του μετά από διαταγή των θεών και ειδικά των θεών Άνου και Ένλιλ. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι εμπνευστής της νομοθεσίας του Λυκούργου ήταν ο Απόλλωνας. Η ιδέα της δικαιοσύνης είχε θεοποιηθεί από τους αρχαίους Έλληνες.

Ο άρχοντας, βασιλιάς ή φύλαρχος, παρουσιάστηκε ως γιος ή εκπρόσωπος του θεού ή ακόμη και ως ο ίδιος ο θεός. Όπως προκύπτει από τους καταγεγραμμένους σε πινακίδες «βασιλικούς καταλόγους» των Σουμερίων, υπήρχε βαθιά ριζωμένη η πίστη ότι η βασιλική εξουσία ασκείτο «ελέω θεού», η άσκησή της ήταν θείο δικαίωμα, ένα δικαίωμα που δόθηκε άνωθεν με απόφαση των θεών. Σε μια επιγραφή από το βασιλιά Lugal-zagesi αναφέρεται ότι αυτός, μετά που επιλέχθηκε από τον θεό Enlil να είναι βασιλιάς της Γης και να καθυποτάξει όλες τις χώρες «από την ανατολή του ήλιου μέχρι τη δύση του» έσπευσε στη Nippur για να κάνει προσφορές και σπονδές από «γλυκό νερό» στον Enlil.³⁰ Ο Naram-Sin, ο τέταρτος ηγέτης της Δυναστείας των Ακκαδίων, προσέδωσε στον εαυτό του θεϊκή ιδιότητα και αυτοανακηρύχθηκε ως ο «βασιλιάς των τεσσάρων μερών» (king of the four quarters).³¹ Επίσης, ο Sulgi, βασιλέας της Τρίτης Δυναστείας της Ur, θεοποιήθηκε και αυτός, κατά το 12ο έτος της βασιλείας του. Το ίδιο έκαναν και οι διάδοχοί του, όταν ανέβαιναν στον θρόνο. Αντιμετωπίζονταν και λατρεύονταν ως θεοί σε ολόκληρη τη χώρα. Ναοί και αγάλματα των βασιλέων-θεών κτίστηκαν σε διάφορες πόλεις και, έτσι, μέσω της θεοποίησης των βασιλέων και της προς αυτούς λαϊκής λατρεία, ενισχυόταν η κεντρική κρατική εξουσία.³²

Στην αρχαία Αίγυπτο ο φαραώ, παρά την ανθρώπινη φύση του και τις ανθρώπινες αδυναμίες του, λατρευόταν ως θεός, αφού ενσάρκωνε τη θεία βασιλική εξουσία. Θεωρείτο ως τέκνο του θεού Ra, που κυβερνούσε τη φύση.

Στο ανάκτορο της Κνωσσού, δείγμα της υψηλής στάθμης του Μινωικού Πολιτισμού, ένα από τα βασικά στοιχεία του, στη δυτική του πτέρυγα, ήταν το ιερό της θεότητας, με ένα πολυσύνθετο σύστημα δωματίων που εξυπηρετούσαν το ιερό, που υποδηλώνει πολιτική οργάνωση με θεοκρατική βάση. Φαίνεται ότι η δυτική πτέρυγα ήταν η έδρα των βασιλέων ως θρησκευτικών αρχηγών.

Άρχισαν να οικοδομούνται ναοί και να διοργανώνονται τελετές, για να διδάσκεται ο λαός από τους ιερείς, πώς πρέπει να πράττει και τι πρέπει να αποφεύγει να κάνει, πώς πρέπει να συμπεριφέρεται και, γενικά, πώς να υπακούει στους κανόνες και στις εντολές του άρχοντα. Έτσι, με τη βοήθεια της θρησκείας, διασφαλίστηκε η κοινωνική τάξη και η αρμονική συμβίωση στις πρώτες πολιτείες. Όπως κυνικά ανέφερε ο Βολταίρος, «Και αν ακόμη ο Θεός δεν υπήρξε, θα έπρεπε να εφευρεθεί».

Αυτή η αντίληψη περί της «ελέω Θεού» βασιλείας, συνεχίστηκε και στους αιώνες που ακολούθησαν.

30 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 35.

31 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 277-278.

32 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 127.

Σύμφωνα με τους χριστιανούς συγγραφείς, η επίγεια μοναρχία είναι μίμηση της ουράνιας οργάνωσης. Λογικά, ο αυτοκράτορας είναι ο αντιπρόσωπος του Θεού στη γη και η εξουσία του θεωρείται θεοπρόβλητη και θεοστήρικτη. Ο σφετερισμός της εξουσίας αυτής είναι έγκλημα καθοσιώσεως. Όμως, η επιτυχία του σφετερισμού είναι, επίσης, έργο θεόπεμπτο και αποδεικνύει ότι ο αποπεμφθείς αυτοκράτορας ήταν ανάξιος, που ο Θεός εγκατέλειψε στην τύχη του.³³

Όταν ιδρύεται η Κωνσταντινούπολη, θα πάρει την προσωνυμία της «Νέας Ρώμης» και της «Νέας Ιερουσαλήμ» και θα είναι η «πόλη της Παρθένου». Το κράτος του οποίου είναι πρωτεύουσα θα θεωρηθεί «προστατευόμενο του Θεού» και ο αυτοκράτοράς του αξιωματούχος και αντιπρόσωπος του Χριστού στη Γη.

Με τον Κωνσταντίνο στην εξουσία, τη θέση του αυτοκράτορα-θεού πήρε ο αυτοκράτορας «ελέω θεού». Κατά τον Κωνσταντίνο, ο αυτοκράτορας ενσάρκωνε την ύψιστη θεία βούληση, η οποία και του μεταβίβαζε τη διακυβέρνηση όλων των γήινων. Ιδού πώς ο ίδιος συνέλαβε την αποστολή του ως θείκου οργάνου: «Ο Θεός με έκρινε άξιο να εκπληρώσω τη βούλησή του, με αναζήτησε και με έθεσε στην υπηρεσία του και εγώ, κινώντας από τη μακρινή βρετανική θάλασσα και από τους τόπους όπου κατά τις θείες επιταγές δύει ο Ήλιος, ανταποκρίθηκα στη θεία κλήση, απωθώντας και διασκορπίζοντας χάρη σε κάποια ανώτερη δύναμη τα δεινά που κατέχουν τον κόσμο, ώστε το ανθρώπινο γένος, διαπαιδαγωγούμενο από το έργο μου να επαναχθεί στον σεβασμό του θείου νόμου [...]. Με την πεποίθηση ότι [...] αυτή είναι η χάρις που δόθηκε σε μένα προχωρώ προς τις χώρες της Ανατολής, οι οποίες χειμάζονται από βαρύτερες συμφορές και επικαλούνται τη μέριμνά μου».³⁴ Με την πεποίθηση ότι ενεργεί κατά θεία εντολή αλλά και ωθούμενος από κρίσεις οργής που συχνά τον καταλάμβαναν, ο Κωνσταντίνος εξουδετέρωνε κάθε πιθανό διεκδικητή της εξουσίας του και όσους του αντιστέκονταν ή έστω τον ενοχλούσαν. Έτσι, έδωσε διαταγή να απαχονιστεί ο Λικίνιος, παρά την υπόσχεση που έδωσε στην αδελφή του Κωνσταντία ότι θα σεβόταν τη ζωή του ηττημένου συζύγου της. Τη θανάτωση του Λικίνιου, ακολούθησε η δολοφονία του πρωτότοκου γιου του Κρίσπου, τον οποίο απέκτησε από την πρώτη του σύζυγο, παρακινούμενος πιθανότατα από τη δεύτερη σύζυγό του Φαύστα, που έβλεπε τον Κρίσπο ως εμπόδιο στον δρόμο των δικών της παιδιών προς την εξουσία. Την ίδια τύχη είχε και η Φαύστα στην οποία ο Κωνσταντίνος απέδωσε την ευθύνη για τη θανάτωση του Κρίσπου. Στη θανάτωση της Φαύστας φαίνεται ότι δεν ήταν αμέτοχη και η μητέρα του Κωνσταντίνου, η αυγούστα Ελένη, η οποία ασκούσε μεγάλη επιρροή πάνω στο γιο της.³⁵

Επί Ιουστινιανού, η απόλυτη μοναρχία καθιερώθηκε και επέβαλε τη θεία καταγωγή της. Ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται «βασιλεύς διορισμένος από τον Χριστό».

Παρόλο ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία στη βάση της ήταν μια τουρκική και μουσουλμανική αυτοκρατορία, στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια στρατιω-

33 Ελένη Γλύκατζη - Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 102.

34 Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, «Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, τ. Ζ', σ. 32.

35 Ο.π., σ. 38.

τική θεοκρατία, όπως υπήρξε και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ο Σουλτάνος, σαν ορισμένος από τον Θεό, είχε μόνο αυτός την εξουσία να κυβερνήσει. Για τον λόγο αυτό, νομιμοποιούνταν να υποτάξει ή να εξαλείψει κάθε στοιχείο που θα μπορούσε να απειλήσει την προσωπική του εξουσία. Στην προσπάθεια διασφάλισης αυτής της «θείας αρχής», θα πρέπει να ενταχθεί και το διάταγμα του Μωάμεθ του Πορθητή για την αδελφοκτονία το οποίο έλεγε: «Για την ευημερία του κράτους ο ένας από τους γιους μου στον οποίο ο Θεός χαρίζει το Σουλτανάτο έχει το νόμιμο δικαίωμα να θανατώσει τους αδελφούς του. Τούτο τυγχάνει της έγκρισης της πλειοψηφίας των νομομαθών».³⁶

(8) Η θεολογικοποίηση της ιστορίας

Αντίληψη, που επικρατούσε στη Μέση Ανατολή, αλλά, μπορούμε να πούμε, και σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο, είναι ότι οι θεοί παρεμβαίνουν στην εξέλιξη της ιστορίας και στα ανθρώπινα πεπρωμένα. Πρόκειται για τη θεολογικοποίηση της ιστορίας.³⁷

Οι θεοί, κατά κανόνα, δεν παρεμβαίνουν αυτόβουλα και απρόκλητα. Οι θεοί αναμινύονται στην ιστορία με πρωτοβουλία των ανθρώπων. Η συμφορά που έπληξε τη χώρα των Χετταίων, με την πανούκλα που έφεραν οι Αιγύπτιοι αιχμάλωτοι, ήταν απόφαση του Θεού της Θύελλας, γιατί οι Χετταίοι παραβίασαν όρκο που έδωσαν στον θεό να τηρούν συμφωνία που είχαν με την Αίγυπτο. Ήταν σύνθετες σε μια συμφωνία τα μέρη να δίνουν όρκο στο όνομα θεών. Οι θεοί αναλαμβάνουν να επιβλέπουν την τήρηση των όρκων και των όρων της συμφωνίας. Ως εκ τούτου, όταν οι θεοί επεμβαίνουν ως τιμωροί, σε περίπτωση παράβασης ενός όρκου, το πράττουν γιατί κλήθηκαν, προς τούτο, από τους ανθρώπους.

Η διαδικασία της θεολογικοποίησης της ιστορίας, που εξαπλώνεται στο δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή και την περιοχή της Μεσογείου, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις διπλωματικές πρακτικές εκείνης της εποχής. Όλα τα μικρά και μεγάλα κράτη του τότε κόσμου αρχίζουν σταδιακά αμοιβαίες επαφές, που, κατά μεγάλο μέρος, ρυθμίζονται με συνθήκες. Σε όλες τις συνθήκες που συνάπτονται, οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονται με όρκο να τις τηρήσουν και οι θεοί αναλαμβάνουν τον ρόλο του εγγυητή της τήρησής τους. Ο κόσμος των θεών λειτουργεί ως αρχή του διεθνούς δικαίου που εποπτεύει την τήρηση των συνθηκών.

36 Lord Kinross, *Οι Οθωμανικοί Χρόνοι. Η άνοδος και η πτώση της Τουρκικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. - εκδ. Σπύρου Ονησιφόρου, Λευκωσία 1980, σ. 167.

37 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 351-354.

Β. ΠΟΛΥΘΕΪΣΤΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

(1) Η ανάπτυξη των πολυθεϊστικών θρησκειών

Η προσπάθεια να ικανοποιηθούν από θεϊκές δυνάμεις οι ποικίλες ανάγκες των ανθρώπων οδήγησε στην εμφάνιση των πολυθεϊστικών θρησκειών. Οι θρησκείες αυτές, θεωρούσαν ότι ο κόσμος βρισκόταν υπό τον έλεγχο μιας ομάδας ισχυρών θεών, όπως η θεά της γονιμότητας, ο θεός της βροχής και ο θεός του πολέμου. Ο μεγαλύτερος αντίκτυπος από την εμφάνιση των μεγάλων θεών αφορούσε τη θέση των ανθρώπων στον κόσμο. Ο άνθρωπος έπαψε να είναι ένα από τα πολλά πλάσματα που κατοικούσαν στον κόσμο, όπως πρόσβευαν οι ανιμιστικές αντιλήψεις. Τα πάντα, που συνέβαιναν στον κόσμο ήταν αντανάκλαση της σχέσης ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους. Όμως, ο ανιμισμός δεν εξαφανίστηκε ολότελα με την έλευση του πολυθεϊσμού. Δαίμονες, νεράιδες, φαντάσματα, ιεροί βράχοι, ιερές πηγές και ιερά δέντρα παρέμειναν αναπόσπαστο μέρος όλων σχεδόν των πολυθεϊστικών θρησκειών.³⁸

Οι περισσότερες πολυθεϊστικές θρησκείες αναγνώριζαν ότι οι διάφοροι θεοί δεν ήταν παντοδύναμοι και ότι πίσω τους βρίσκεται μια υπέρτατη δύναμη. Στον πολυθεϊσμό της κλασικής Ελλάδα, ο Δίας, η Ήρα, ο Απόλλων και οι άλλοι του ολυμπιακού πανθέου υπάκουαν σε μια παντοδύναμη και πανταχού παρούσα δύναμη, τη Μοίρα. Γι' αυτό, οι Έλληνες δεν έχαναν τον καιρό τους, κάνοντας θυσίες στη Μοίρα.³⁹ Τον πολυθεϊσμό τον χαρακτηρίζει μια εκτεταμένη θρησκευτική ανεκτικότητα. Ακόμα και όταν οι πολυθεϊστές δημιουργήσαν τεράστιες αυτοκρατορίες δεν προσπάθησαν να προσπλυστούν τους υπηκόους τους. Οι υπήκοοι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν τους τοπικούς τους θεούς και τις τελετουργίες τους. Ήταν, όμως υποχρεωμένοι να σέβονται τους θεούς και τις τελετουργίες της αυτοκρατορίας, εφόσον οι θεοί και οι τελετουργίες αυτές τη νομιμοποιούσαν. Οι Ρωμαίοι καταδίωξαν τους χριστιανούς και σταύρωσαν τον ιδρυτή της θρησκείας τους γιατί, κατά την κρίση τους, οι χριστιανοί δεν σέβονταν τους προστάτες θεούς της αυτοκρατορίας και τη θεϊκή φύση του αυτοκράτορα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολυθεϊστές Ρωμαίοι δεν σκότωσαν περισσότερους από μερικές χιλιάδες χριστιανούς. Αντίθετα, μέσα στα επόμενα 1.500 χρόνια, οι χριστιανοί σκότωσαν άλλους χριστιανούς κατά εκατομμύρια, για να υπερασπιστούν τις δικές τους ερμηνείες για τη θρησκεία τους. Είναι γνωστοί οι πόλεμοι ανάμεσα στους καθολικούς και τους προτεστάντες, που σάρωσαν την Ευρώπη τον δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα. Αποτελεί ιστορικό ορόσημο η σφαγή της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου στις 23 Αυγούστου 1572, όπου Γάλλοι καθολικοί επιτέθηκαν στις κοινότητες των Γάλλων προτεστάντων και μέσα σε λιγότερο από 24 ώρες σφαγιάστηκαν 5.000 με 10.000 προτεστάντες.⁴⁰

38 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A brief History of Humankind*, σ. 238.

39 Ο.π., σσ. 238, 239.

40 Ο.π., σ. 240.

Η πλειονότητα των αρχαίων θρησκειών ήταν τοπικές και αποκλειστικές. Οι οπαδοί τους πίστευαν σε τοπικές θεότητες και πνεύματα και δεν νοιάζονταν να προσηλυτίσουν όλο το ανθρώπινο είδος. Οικουμενικές και ιεραποστολικές θρησκείες άρχισαν να εμφανίζονται κατά την πρώτη χιλιετία μ.Χ. Η ανάδυσή τους στην επιφάνεια ήταν μία από τις πιο σημαντικές επαναστάσεις στην ιστορία και συνέβαλε αποφασιστικά στην ενοποίηση μεγάλου αριθμού ανθρώπων.

Όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, οι πρώτες πολιτικές ενότητες και οι πρώτες αποδείξεις ενός πολιτισμού εμφανίστηκαν στη Μεσοποταμία, ανάμεσα στους ποταμούς Ευφράτη και Τίγρη. Στις εύφορες πεδιάδες, στα βόρεια και νότια της περιοχής, άκμασαν οι Σουμέριοι, οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι. Οι θρησκείες των λαών αυτών ήταν πολυθεϊστικές. Κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ., οι Σουμέριοι ανέπτυξαν θρησκευτικές ιδέες και πνευματικές αντιλήψεις που άφησαν ανεξίτηλο το αποτύπωμά τους στους πολιτισμούς που ακολούθησαν αυτόν των Σουμερίων στη Μεσοποταμία. Επίσης, όσον αφορά τις θρησκευτικές δοξασίες των Σουμερίων, είναι εμφανή τα σημάδια τους στις τρεις κυριότερες νεότερες θρησκείες του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλαμισμού. Οι ιδέες τους για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος αποτέλεσαν τον πυρήνα των δοξασιών που αναπτύχθηκαν σε όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή.

Τα μέλη του πανθέου των Σουμερίων και μετά των Βαβυλωνίων, αποτελούσαν μια ενιαία ομάδα, που αποκαλείτο «Anunnaki». Στη Σουμερία, τη Βαβυλωνία και την Ασσυρία, μεταξύ των μελών που συγκροτούσαν το πάνθεο, που αποτελείτο από εκατοντάδες θεότητες, υπήρχε μια ιεραρχία και ένας καταμερισμός αρμοδιοτήτων. Ο επικεφαλής του πανθέου δεν ήταν πάντα ο ίδιος. Οι κορυφαιοί θεοί στο πάνθεον των Σουμερίων ήταν οι An και Enlil. Αρχικά, επικεφαλής των θεών ήταν ο θεός του ουρανού An ή Anu στη γλώσσα των Χαλδαιών και Βαβυλωνίων. Φαίνεται ότι στη συνέχεια, περί το 2500 π.Χ., την πρωτοκαθεδρία στο πάνθεο πήρε ο θεός του αέρα Enlil, παρά το ότι ο An εξακολουθούσε να λατρευόταν. Ο Enlil, επί εποχής Βαβυλωνίων, αναφέρεται ως IL.LIL και, επί εποχής Ασσυρίων, ως Bel και θεωρείται από τους ιστορικούς ως το «πρότυπο» του Yahweh (Ιεχωβά) των Εβραίων. Ο θεός Enki, αδελφός του Enlil, ήταν ο θεός του κάτω κόσμου, του αβύσσου (abzu) και της σοφίας, καθώς και ο θεός που οργάνωσε τη γη σύμφωνα με τα γενικά σχέδια του Enlil. Στην εποχή της κυριαρχίας των Βαβυλωνίων, φαίνεται ότι ο Enki κατείχε την πρωτοκαθεδρία. Στη συνέχεια, τη θέση του λαμβάνει ο γιος του Marduk. Ο Marduk θεωρείτο ως ο προστάτης των Βαβυλωνίων. Στο πάνθεο των Βαβυλωνίων, εξέχουσα θέση είχε ο θεός Ναμπού (Nabu), γιος και διάδοχος του Μαρντούκ. Η παράδοση φέρει τον Μαρντούκ να φεύγει από τη Βαβυλώνα και να μεταβαίνει στην Αίγυπτο όπου λατρευόταν ως θεός Pa. Τον ακολούθησε ο Ναμπού.⁴¹ Αρχικά, ο ηγέτης του ασσυριακού πανθέου ήταν ο Μαρντούκ (Marduk), ηγέτης του βαβυλωνιακού. Τον Μαρντούκ υποκατέστησε ο Ασσοūr όταν, περί το 689 π.Χ., ο βασιλιάς των Ασσυρίων Σενναχερίμπ (Sennacherib), γιος του Σαργών Β΄, κυριεύσε τη Βαβυλώνα. Ήταν μια κίνηση που είχε πολιτικά παρά θρησκευτικά

41 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 106.

κίνητρα. Έκτοτε, ο Ασσοūr θεωρείτο ο προστάτης της Ασσυρίας και του στρατού της. Οι κύριες ασσυριακές θεότητες ήταν βαβυλωνιακής προέλευσης. Από τους έξι κύριους θεούς των Ασσυρίων, οι τέσσερις, οι Ιστάρ (Ishtar), Σιαμάς (Shamash), Αντάντ (Adad) και Σιν (Sin), ήταν θεότητες που λατρεύονταν με το ίδιο όνομα και τις ίδιες ιδιότητες από τους Βαβυλωνίους.

Από τις σημαντικές θεότητες, ξεχωρίζει η θεά Inanna, θυγατέρα του Nanna, θεού της Σελήνης. Η θεά Inanna ήταν η αναμφισβήτητη «βασίλισσα» στο πάνθεον των Σουμερίων και, αργότερα, των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων, που ήταν γνωστή ως Ιστάρ, καθώς και των Χετταίων. Υπήρξε η «θεά του έρωτα» και ταυτόχρονα η «θεά του πολέμου». Στις τέχνες των Ασσυρίων, η Ιστάρ παριστάνεται περωτή, όπως και η αιγυπτιακή της μορφή ως Isis. Το όνομά της έγινε θρύλος, όχι μόνο στη Μεσοποταμία, ως Inanna και Ishtar. Λατρεύτηκε ως θεά, με τις ίδιες ιδιότητες, στην Αίγυπτο ως Isis, στη Φοινίκη ως Αστάρτη, στην Ελλάδα και στην Κύπρο ως Αφροδίτη και στη Ρώμη ως Venus.⁴²

Η θρησκεία των Χετταίων διέφερε από τη θρησκεία των σημιτικών λαών της Ανατολής και φαίνεται ότι αποτέλεσε συγκερασμό θρησκευτικών στοιχείων από τους λαούς, με τους οποίους ήρθαν σε επαφή. Με τις κατακτήσεις άλλων λαών, μεγάλωνε και το χεττιτικό πάνθεον. Μετά από κάθε κατάκτηση, μεταξύ των λαφύρων, ήταν και η αρπαγή των αγαλμάτων των θεών των κατακτηθέντων, η μεταφορά τους στη χώρα των Χετταίων και η συμπερίληψή τους στο χεττιτικό πάνθεον, με το όνομά τους να διατηρείται. Στους νέους θεούς προστίθετο, ως μέρος του ονόματος, ο τόπος της καταγωγής τους. Στο χεττιτικό πάνθεον την πιο εξέχουσα θέση είχε ο Θεός της Καταιγίδας. Ήταν ο διαφυλακτής της παγκόσμιας τάξης και ο προστάτης της χώρας των Χετταίων. Η ίδια η ζωή εξαρτιόταν από την καλή του θέληση. Οι καταστροφές και τα δεινά που υφίσταντο οι άνθρωποι ήταν αποτέλεσμα της οργής του. Αυτός ενεργούσε τις καταιγίδες, τους κεραυνούς, τις βροντές και τις ευεργετικές βροχές. Πρόκειται για τον θεό Αντάντ (Adad ή Hadad), γιο του θεού Ένλιλ των Σουμερίων. Εξέχουσα μορφή στο χεττιτικό πάνθεον, ήταν η θεά του έρωτα, αλλά και του πολέμου, η οποία διατηρούσε το βαβυλωνιακό της όνομα Ishtar και ήταν η ίδια η Θεά Inanna των Σουμερίων. Ως θεά του έρωτα, συχνά παριστάνεται χωρίς οποιοδήποτε ένδυμα και, ως θεά του πολέμου, παριστάνεται να φέρει ρόπαλο. Ήταν γνωστή και με το όνομα Shaushka στη γλώσσα των Χουριτών (Hurrian)

Οι Αιγύπτιοι λάτρευαν πολλές θεότητας, οι οποίες, πίστευαν, ότι έλεγχαν όλα τα στοιχεία της φύσης. Οι θεοί στο πάνθεο των Αιγυπτίων είχαν υπερφυσικές δυνάμεις τις οποίες επιζητούσαν οι πιστοί, για βοήθεια και προστασία. Πίστευαν ότι οι θεοί εμπλέκονταν σε κάθε φαινόμενο της φύσης και σε κάθε ενέργεια στην ανθρώπινη κοινωνία και για το λόγο αυτό οι λατρευτικές πράξεις απέβλεπαν στο να εκμαιεύουν τον κατευνασμό και τη συμπάθεια των θεών. Κάθε θεός είχε ξεχωριστό ρόλο να διαδραματίσει. Μερικοί θεοί προείχαν, κατά καιρούς, έναντι των άλλων από πλευράς σπουδαιότητας. Μεταξύ αυτών, στους οποίους διδόταν ιδιαίτερη ση-

42 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σσ. 84, 85.

μασία, ήταν ο θεός Ήλιος Ra, ο θεός Δημιουργός Amun και η θεομήτωρ Isis. Ιδιαίτερη θέση στο πάνθεο είχε ο Osiris (Όσιρις), ο μεγαλύτερος γιος του Θεού της Γης Geb και της θεάς του Ουρανού Nut, αδελφός και σύζυγος της θεάς Isis, με την οποία απέκτησε τον γιο Horus, σύμφωνα με το σχετικό μύθο.

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των θρησκειών των φοινικικών πόλεων, αλλά και άλλων της αρχαίας Εγγύς Ανατολής, ήταν η ανάσταση που ακολουθούσε τον θάνατο μερικών αρρένων θεοτήτων. Τρεις θεοί, που πιστευόταν ότι είχαν αναστηθεί μετά τον θάνατό τους, ήταν ο Eshmun της Σιδώνας, ο Adonis της Βύβλου και ο Melqart της Τύρου. Υποστηρίζεται πως η πεποίθηση για την ανάσταση θεοτήτων σχετίζεται με τον εποχιακό κύκλο ζωής των φυτών. Ο θάνατος με το καλοκαίρι, όπου τίποτε δεν φυτρώνει και η ανάσταση με τον χειμώνα, όπου αναγεννιέται η φύση.

Ο άνθρωπος της μινωικής Κρήτης είχε προσηλωμένο το μυαλό του στη φύση και στη διαδοχή των εποχών, στη βλάστηση και στον μαρασμό των φυτών. Η φύση, πήρε στη φαντασία του τη μορφή μιας Μεγάλης Μητέρας, ενώ τη βλάστηση την είδε σαν ένα Θείο Βρέφος ή ένα Νεαρό Θεό, ένα Μέγιστο Κούρο, που γεννιέται, πεθαίνει και ανασταίνεται κάθε χρόνο. Ποικίλες ήταν οι μορφές της μινωικής θεάς. Η θεά παρουσιάζεται, στις σχετικές παραστάσεις, επάνω στην κορυφή ενός βουνού, ανάμεσα σε λιοντάρια, ως κυρία των θηρίων, Πότνια Θηρών, όπως θα ονομάσουν, αργότερα, οι Έλληνες την Αρτέμιδα. Άλλοτε, είναι «κουροτρόφος», μητρική θεά, που κρατά στην αγκαλιά της τον κούρο, το θείο της βρέφος. Άλλοτε, κραδαίνει το σπαθί της ως προστάτιδα του μινωικού βασιλείου και, άλλοτε, ταξιδεύει επάνω στο καράβι για μακρινά ταξίδια. Πολλά από αυτά τα σύμβολα κληροδοτήθηκαν στις θεές των ελληνικών χρόνων, την Αρτέμιδα, την Αφροδίτη, την Αθηνά. Στενότερα, όμως, σχετίζεται η μινωική θεά με γυναικείες θεότητες της Μικράς Ασίας, όπως με την Κυβέλη-Κυβήνη ή Μεγάλη Μητέρα της Φρυγίας, την Ιδαία Μητέρα, τη Μα, την Εφεσία Αρτέμιδα.

Ο Όμηρος και ο Ησίοδος είναι οι δημιουργοί του σχήματος της λεγόμενης «ολυμπιακής θρησκείας», η οποία αποτελούσε την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων ως το τέλος της αρχαιότητας. Με βάση το σχήμα αυτό, υπάρχει μια ομάδα μεγάλων θεών που κυβερνούν τον κόσμο. Η ομάδα αυτή, αποτελεί μια οικογένεια, από τον πατέρα, που είναι ο Δίας, τη σύζυγό του την Ήρα και επτά παιδιά του που ήταν η Αθηνά, ο Απόλλων, ο Ήφαιστος, ο Άρης, η Άρτεμις, ο Ερμής και η Αφροδίτη. Τα τρία τελευταία δεν ήταν παιδιά της Ήρας. Ζουν σαν μια βασιλική οικογένεια και έχουν ανάκτορό τους την πιο ψηλή κορυφή του Ολύμπου. Εκτός από τους εννέα αυτούς θεούς, στη διακυβέρνηση του κόσμου έπαιρναν μέρος και άλλες τρεις θεότητες, αδελφια του Δία, ο Ποσειδώνας, η Δήμητρα και η Εστία.

Το βασικό γνώρισμα των ολύμπιων θεών είναι ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας τους. Είναι δυνατό να σκεφθεί κανείς, σε πρώτη προσέγγιση, ότι πρόκειται για κοινό χαρακτηριστικό όλων των θρησκειών. Οι θεοί αναπαριστάνονται κατ' εικόνα των ανθρώπων και ως προς τη σωματική τους διάπλαση (αγάλματα) και ως προς τον ψυχισμό τους (μιλούν και μαλώνουν μεταξύ τους, επιθυμούν ο ένας τον άλλον ή επιθυμούν τους ανθρώπους) ακόμα και ως προς την κοινωνική τους οργάνωση (συνελεύσεις, διαμάχες, συσχετισμοί δυνάμεων με προεξάρχοντα έναν και μοναδι-

κό ηγεμόνα, τον Δία). Οι θεοί, επίσης, είναι φτιαγμένοι κατ' εικόνα του ανθρώπου, με την έννοια ότι υπόκεινται και αυτοί στη μοίρα.⁴³

Άλλη πολυθεϊστική θρησκεία ήταν ο ζωροαστρισμός, που ήταν μια σημαντική θρησκεία στην περσική Αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών (550-330 π.Χ.) και, αργότερα, έγινε η επίσημη θρησκεία της περσικής Αυτοκρατορίας των Σασσανιδών (224-651 μ.Χ.). Η θρησκεία αυτή διαμορφώθηκε από τον Ζαρατούστρα (Ζωροάστρη), που έζησε τον 7ο αιώνα π.Χ. Ο Ζαρατούστρα διέκρινε τους θεούς σε δύο ομάδες και τοποθέτησε επικεφαλής της μιας τον Ahura Masda (Ωρομάσδη), θεό του Φωτός και του Αγαθού, και επικεφαλής της άλλης τον Ahriman (Αρειμάνιο), θεό του Σκότους και του Κακού. Ο Μίθρας έγινε ένας από τους βοηθούς του. Με τον καιρό, κατά την ελληνιστική περίοδο, ο Μίθρας θεωρήθηκε ισότιμος του Ahura Masda. Τότε, διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε η θρησκεία του Μιθραϊσμού, η οποία διαδόθηκε σε μη ιρανικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, δεχόμεν η ελληνικές και μικρασιατικές επιδράσεις.

(2) Ξένες επιδράσεις. Θεοκρασία

Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου παρατηρείται μια αλληλοεπίδραση των θρησκειών που ασπάζονταν οι διάφοροι λαοί της αυτοκρατορίας. Στα μεγάλα κέντρα της Ανατολής και, κυρίως, στις νεοϊδρυθείσες πόλεις, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και την Πέργαμο, καθώς και στις παλιές ελληνικές πόλεις, τη Σμύρνη, την Έφεσο και τη Ρόδο, οι κάτοικοι προέρχονταν από όλα τα μέρη του γνωστού κόσμου και συνεννοούνταν με την «ελληνιστική κοινή», που είχε εξελιχθεί σε διεθνή γλώσσα. Επίσης, και στην Ελλάδα αρκετές πόλεις όπως η Κόρινθος και η Θεσσαλονίκη μετατράπηκαν σε κοσμοπολιτικά κέντρα. Στις πόλεις αυτές, μαζί με το ανακάτεμα των φυλών, επήλθε και πρόσμιξη ιδεών και θρησκευτικών δοξασιών. Εξάλλου, ο ίδιος ο Μέγας Αλέξανδρος είχε ευνοήσει αυτήν την ανάμιξη των εθνοτήτων και είχε περιβάλει με συμπάθεια όλες τις εγχώριες λατρείες. Κατά το κτίσιμο της αιγυπτιακής Αλεξάνδρειας, είχε σχεδιάσει, μαζί με ναούς ελληνικών θεών, και ναό της Ίσιδος.

Η γνωριμία των Ελλήνων με θεότητες της Ανατολής αναζωογόνησε τη θρησκευτικότητα τους. Από τους θεούς αυτούς, οι άνθρωποι ζητούσαν συμπαράσταση στις πίκρες που δοκίμαζαν στην καθημερινή ζωή και στο σωματικό τους πόνο και να τους θεραπεύσουν από τις αρρώστιες. Έτσι, οι θεοί παίρνουν τις προσωνυμίες «σωτήρ», «ευεργέτης», «φιλόανθρωπος».

Η νέα εμπειρία εισαγόταν πολλές φορές ανεπαίσθητα, απλά με τον ταυτισμό θεοτήτων, με τη θεοκρασία. Ο Σέραπς ταυτίστηκε με τον Άδη, που λατρεύτηκε με το όνομα Πλούτων. Όμως, ο Σέραπς, που παρουσιάστηκε ως θεότητα παρήγορη, έγινε πιο συμπαθής από τον Άδη και τον Πλούτωνα. Η αιγυπτιακή Ίσις ήταν θεότητα ακόμη πιο συμπαθής και ταυτιζόταν άλλοτε με την Αφροδίτη και άλλοτε με την Αρτέμιδα. Οι φανατικότεροι οπαδοί του Σεράπιδος, τον λατρεύουν και ως

43 Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 202, 204.

«πανθεόν», δηλαδή ως τη μοναδική θεϊκή ύπαρξη που συγκεντρώνει τις ιδιότητες όλων των επί μέρους θεών. Άλλοι θεώρησαν την Ίσιδα ως την ύψιστη θεότητα, την μόνη κυρίαρχη του κόσμου και σε μια επιγραφή αποκαλείται «Ίσις παντοκράτειρα» και σε άλλη «Μήτηρ μεγάλη, η των πάντων κρατούσα». Άλλοι ύψωσαν τις δύο αιγυπτιακές θεότητες σε ζεύγος ύψιστων θεών, ταυτιζόμενο με το ζεύγος του Δία και της Ήρας.⁴⁴

Η εισαγωγή ξένων λατρειών στην Ελλάδα, κυρίως αιγυπτιακών, έγινε χωρίς μεγάλη δυσκολία. Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν λαός ανεξίθρησκος. Ένα ψήφισμα της Εκκλησίας του Δήμου το 333 π.Χ. επιτρέπει στους Κιτιείς του Πειραιά να ιδρύσουν ναό της Κυπρίας Αφροδίτης. Προηγουμένως είχε επιτραπεί στους Αιγυπτίους του Πειραιά να ιδρύσουν ναό της Ίσιδος.⁴⁵ Θα πρέπει, όμως, να αναφερθεί ότι η ολυμπιακή θρησκεία, παρά τη διείσδυση των ξένων λατρειών, εξακολουθούσε να είναι η επίσημη θρησκεία των Ελλήνων.

Κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, συνεχίστηκαν οι αναμίξεις θρησκευτικών στοιχείων ποικίλων προελεύσεων. Είναι η εποχή που η Αιγύπτια θεά Ίσις, χωρίς να απαρνηθεί την πατρίδα της, την ελληνοποιημένη τότε Αίγυπτο των Πτολεμαίων, έχει μετακομίσει με τον Όσιρι και, αργότερα, με τον Σέραπι, στα ιερά του αυτοκρατορικού ρωμαϊκού κόσμου. Στα χνάρια της, η μεγάλη Θεά Μητέρα, η Κυβέλη, είχε εγκατασταθεί στη Ρώμη και απολάμβανε μια πιο εκλεπτυσμένη λατρεία από αυτή που της παρείχε η πατρίδα της, η Φρυγία.⁴⁶

Η ρωμαϊκή εξάπλωση στις παλαιές ελληνικές χώρες και στην ελληνιστική Ανατολή συμπίπτει με την αρχή της τελευταίας περιόδου των αρχαίων θρησκειών, που θα κλείσει με την εμφάνιση και επισημοποίηση του Χριστιανισμού.

Γ. ΜΟΝΟΘΕΪΣΤΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

(1) Η ανάπτυξη των μονοθεϊστικών θρησκειών

Η αλληλοεπίδραση των θρησκειών και οι αναμίξεις θρησκευτικών στοιχείων ποικίλων προελεύσεων, που σημειώθηκαν στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου και συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, συνέβαλαν στην απομάκρυνση αρκετών ανθρώπων από την πολυθεϊστική αντίληψη και στην προσκόλλησή τους σε ένα συγκεκριμένο θεό, που τον θεωρούσαν ως τον μοναδικό θεό. Ο νους των ανθρώπων ήταν ήδη προετοιμασμένος για την ιδέα του ενός Θεού. Ήδη, υπήρχε η θρησκεία των Εβραίων που πίστευαν στον ένα και μοναδικό Θεό.

Οι νέοι πιστοί του ενός Θεού θεωρούσαν ότι αυτός ο μοναδικός θεός ήταν η υπέρτατη δύναμη στο σύμπαν, αλλά, σε αντίθεση με την υπέρτατη δύναμη στις

44 Νικόλαος Παπαχατζής, «Θρησκεία και Μυθολογία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Ε', σ. 407.

45 Ό.π., σ. 406.

46 Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, σ. 16.

πολυθεϊστικές θρησκείες, τη Μοίρα, είχε συγκεκριμένα ενδιαφέροντα και προτιμήσεις και πίστευαν ότι μπορούσαν να κάνουν συμφωνίες μαζί του. Μάλιστα, οι οπαδοί του Ιουδαϊσμού, της πρώτης γνωστής μονοθεϊστικής θρησκείας, προχώρησαν ένα βήμα πιο πέρα και υποστήριζαν ότι ο θεός τους είχε ως κύριο ενδιαφέρον του την προστασία του μικροσκοπικού εβραϊκού λαού, που τον θεωρούσε ως τον περριούσιο λαό του.

Η μεγάλη επανάσταση έγινε με τον Χριστιανισμό. Αρχικά, ο Χριστιανισμός αντικρίστηκε ως μια εβραϊκή σέκτα (αίρεση), που απευθυνόταν μόνο στους Εβραίους και προσπαθούσε να τους πείσει ότι ο Ιησούς ήταν ο πολυαναμενόμενος Μεσσίας τους, ο Χριστός. Ωστόσο, ο Απόστολος Παύλος θεώρησε ότι ο Θεός ενσαρκώθηκε και πέθανε στον σταυρό για τη σωτηρία ολόκληρης της ανθρωπότητας. Ως εκ τούτου, η διδασκαλία του Ιησού θα έπρεπε να διαδοθεί σε όλο τον κόσμο. Άρχισαν, τότε, οι χριστιανοί να διαδίδουν τη νέα πίστη σε όλους τους ανθρώπους και, τελικά, αυτή η πίστη, σε μια από τις μεγαλύτερες ανατροπές της ιστορίας, κυριάρχησε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.⁴⁷

Η επιτυχία του Χριστιανισμού αποτέλεσε το πρότυπο για μια ακόμα μονοθεϊστική θρησκεία που εμφανίστηκε τον έβδομο αιώνα μ.Χ. στην Αραβική Χερσόνησο, το Ισλάμ. Όπως και ο Χριστιανισμός, το Ισλάμ ξεκίνησε ως μια μικρή σέκτα σε μια μικρή γωνιά του κόσμου, αλλά, κάνοντας μια ακόμα πιο παράξενη και γρήγορη ιστορική έκπληξη, μπόρεσε να βγει από τις ερήμους της Αραβίας και να δημιουργήσει μια ολόκληρη αυτοκρατορία που απλωνόταν από τον Ατλαντικό Ωκεανό μέχρι την Ινδία. Από τότε και στο εξής, οι μονοθεϊστικές θρησκείες έπαιξαν κεντρικό ρόλο στην παγκόσμια ιστορία.

Σήμερα, οι περισσότεροι άνθρωποι, έξω από την ανατολική Ασία, ανήκουν σε κάποια μονοθεϊστική θρησκεία και η παγκόσμια πολιτική τάξη στηρίζεται σε μονοθεϊστικά θεμέλια. Όμως, παραμένουν αρκετά κατάλοιπα των πολυθεϊστικών θρησκειών. Για παράδειγμα, μπορεί ο Χριστιανισμός να εξεδίωξε τους θεούς των ειδωλολατρών από την μπροστινή πόρτα, αλλά άφησε να μπει από το παράθυρο ένα άλλο «πάνθεο», που απαρτίζουν οι άγιοι και των οποίων η λατρεία ελάχιστα διαφέρει από εκείνη των θεών των πολυθεϊστικών θρησκειών. Όπως ο Δίας υπερασπιζόταν τη Ρώμη, έτσι κάθε χριστιανικό βασίλειο είχε τον προστάτη άγιο του που το βοηθούσε να ξεπερνά τις δυσκολίες και να κερδίζει πολέμους. Η Αγγλία είχε προστάτη τον Άγιο Γεώργιο, η Ουγγαρία τον Άγιο Στέφανο και η Γαλλία τον Άγιο Μαρτίνο. Πόλεις και κωμοπόλεις απέκτησαν τον άγιο τους. Οι χριστιανοί άγιοι δεν έμοιαζαν απλά με τους παλιούς θεούς. Συχνά, ήταν ακριβώς οι ίδιοι θεοί, μεταμφιεσμένοι. Για παράδειγμα, η κυρίαρχη θεά της κελτικής Ιρλανδίας ήταν η Μπριγκίτα (Brigit). Όταν η Ιρλανδία εκχριστιανίστηκε, η θεά Brigit έγινε Αγία Brigit και μέχρι σήμερα είναι μία από τις πιο τιμώμενες αγίες στην καθολική Ιρλανδία.⁴⁸ Με την πάροδο του χρόνου, απέκτησαν και οι πόλεις τους προστάτες αγίους τους. Η Μόσχα τον Άγιο Γεώργιο, το Λονδίνο τον Άγιο Γεώργιο και τον Απόστολο Παύλο,

47 Yuval Noah Harari, Sapiens, *A brief History of Humankind*, σσ. 242, 243.

48 Ο.π., σ. 245.

η Ρώμη τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, η Θεσσαλονίκη τον Άγιο Δημήτριο, η Κέρκυρα τον Άγιο Σπυρίδωνα, η Ρόδος τον Άγιο Φανούριο, η Λάρνακα της Κύπρου τον Άγιο Λάζαρο κ.ο.κ.

Από τον πολυθεϊσμό, δεν προήλθαν μόνο οι μονοθεϊστικές θρησκείες, αλλά αναπτυχθήκαν και οι λεγόμενες «δυϊστικές» (dualistic) αντιλήψεις. Οι δυϊστικές αντιλήψεις αποδέχονται την ύπαρξη δύο αντιτιθεμένων δυνάμεων, του Καλού και του Κακού. Το Καλό είναι ο Θεός. Το Κακό είναι μια ανεξάρτητη δύναμη που δεν δημιουργήθηκε από τον καλό Θεό, ούτε και υπακούει σ' αυτόν.⁴⁹ Οι δυϊστικές θρησκευτικές αντιλήψεις άκμασαν πάνω από χίλια χρόνια. Η πιο σημαντική είναι η κεντρική ιδέα της θρησκείας του ζωροαστρισμού, για τον οποίο έγινε αναφορά πιο πάνω. Ο Ζαρατούστρα διέκρινε τους θεούς σε δύο ομάδες και τοποθέτησε επικεφαλής της μιας τον Ahura Masda (Ωρομάσδη), θεό του Φωτός και του Αγαθού, και επικεφαλής της άλλης τον Ahriman (Αρειμάνιο), θεό του Σκότους και του Κακού. Ο εβραϊκός, ο χριστιανικός κι ο μουσουλμανικός μονοθεϊσμός αφομοίωσαν πολλές δυϊστικές πεποιθήσεις και πρακτικές. Αμέτρητοι χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι πιστεύουν στην ύπαρξη μιας ισχυρής δύναμης του κακού -όπως αυτήν που οι χριστιανοί ονομάζουν Διάβολο ή Σατανά- που μπορεί να ενεργεί ανεξάρτητα, να πολεμάει ενάντια στον καλό Θεό και να σπέρνει τον όλεθρο χωρίς την άδεια του.⁵⁰ Επίσης, η πίστη στον Παράδεισο, το βασίλειο του καλού θεού, και στην Κόλαση, το βασίλειο του κακού θεού, έχει τις ρίζες της στη δυϊστικές ιδέες. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι πίστευαν σε δοκιμασία της ψυχής μετά τον θάνατο του ανθρώπου. Κατά τη δοκιμασία, οι θεοί σύγκριναν τις πράξεις του αποθανόντα όταν βρισκόταν στη ζωή, που τις συμβόλιζε η καρδιά, με το μα'ατ, για να αποφασίσουν κατά πόσο αυτός ή αυτή έζησε σύμφωνα με το μα'ατ. Η λέξη μα'ατ είναι μια λέξη που περιλαμβάνει πολλές έννοιες, όπως «αλήθεια», «δικαιοσύνη», «τάξη». Μα'ατ ήταν η σταθερή και αιώνια τάξη που διείπε τη λειτουργία του κόσμου από την αρχή της δημιουργίας του. Αν αποδεικνυόταν ότι ο αποθανών έζησε σύμφωνα με τις αρχές της θεάς Μα'ατ, εισερχόταν στο βασίλειο του Όσιρις. Αν ο αποθανών δεν περνούσε τη δοκιμασία, ριχνόταν σε ένα «καταβροχθιστή» και δεν είχε αιώνια ζωή. Αυτός που ριχνόταν στον καταβροχθιστή υποβαλλόταν σε φοβερά βασανιστήρια. Αυτοί οι μύθοι φαίνεται ότι επηρέασαν τις χριστιανικές αντιλήψεις που αναπτύχθηκαν κατά τον μεσαίωνα για την κόλαση.

Γενικά, ο μονοθεϊσμός, όπως εξελίχθηκε στην ιστορία, περιέχει αρκετά στοιχεία από άλλες θρησκευτικές αντιλήψεις. Ο μέσος χριστιανός πιστεύει στον μονοθεϊστικό Θεό αλλά και στον δυϊστικό διάβολο, στους πολυθεϊστικούς αγίους και στα ανιμιστικά φαντάσματα. Οι μελετητές των θρησκειών δίνουν ένα συγκεκριμένο όνομα σ' αυτή την ταυτόχρονη αποδοχή διαφορετικών ή και αντιφατικών ιδεών και αντιλήψεων και στον συνδυασμό τελετουργιών και πρακτικών από διαφορετικές πηγές. Την ονομάζουν «συγκρητισμό» (syncretism).⁵¹

49 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A brief History of Humankind*, σ. 245.

50 Ό.π., σ. 247.

51 Ό.π., σ. 248.

Υπάρχει η άποψη ότι υπάρχουν πίστεις και δοξασίες που μπορούν να χαρακτηριστούν ως θρησκείες, παρά το ότι δεν έχουν ως επίκεντρό τους τον θεό. Στην κατηγορία αυτή των «θρησκειών», που άρχισαν να εξαπλώνονται στην Αφροασία την πρώτη χιλιετία π.Χ., θα μπορούν να καταταγούν ο βουδισμός στην Ινδία, ο ταιϊσμός και ο κομφουκιανισμός στην Κίνα.

(2) Σχέσεις και διαφορές των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών

Ο Joachim Gnllka, Καθηγητής Καινοδιαθηκολογίας και Βιβλικής Ερμηνευτικής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, παρουσιάζει στο βιβλίο του *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, που μεταφράστηκε στην ελληνική το 2009 από τις εκδόσεις Ουρανός, μια αξιόλογη συγκριτική μελέτη των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ, με βάση τη Βίβλο και το Κοράνιο.

Με βάση το βιβλίο του Joachim Gnllka, παρατίθενται, πιο κάτω, συνοπτικά, τα στοιχεία που ενώνουν και χωρίζουν τις τρεις θρησκείες:

Κοινή βάση και σημείο αφετηρίας και των τριών είναι η εβραϊκή Βίβλος, η Παλαιά Διαθήκη. Ο Χριστιανισμός παρήγαγε την Καινή Διαθήκη, αλλά ασπάστηκε και την Παλαιά. Χωρίς την τελευταία, θα ήταν ακατανόητη η Καινή Διαθήκη. Και το Κοράνιο επανειλημμένα αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη και καταγράφει παλαιοδιαθηκικές ιστορίες και παραδόσεις. Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο Μωάμεθ, παρά το ότι δεν διάβασε το κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης, καθότι αγράμματος, είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τις ιστορίες και τις παραδόσεις που αναφέρονται σ' αυτήν.

Πρώτα από όλα, και οι τρεις θρησκείες είναι, όπως προαναφέρθηκε, μονοθεϊστικές. Για τις θρησκείες αυτές, ο Θεός είναι ένας και μοναδικός. Ο Θεός του Κορανίου είναι ο Θεός της Βίβλου. Ο Πάπας Γρηγόριος Ζ΄ σε επιστολή του στον εμίρη της Μαυριτανίας γράφει ότι Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί πιστεύουν στον μοναδικό Θεό. Προσθέτει, όμως, ότι τον ομολογούν, τον υμνούν και τον τιμούν με διαφορετικό τρόπο.⁵²

Παράλληλα, και στις τρεις θρησκείες ο Θεός εμφανίζεται. Στη θεολογική γλώσσα, «αποκαλύπτεται». Όμως, παρά το ότι και οι τρεις θρησκείες θεωρούνται «αποκαλυπτικές» που γνωστοποιούν τον Θεό, υπάρχουν μεταξύ τους σημαντικές διαφορές. Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, ο Θεός αποκαλύπτεται στην Ιστορία, σε ιδιαίτερη συνάφεια με τον περιούσιο λαό του, τον Ισραήλ, τον καθοδηγεί μέσω του Αβραάμ, του Μωυσή και των Προφητών και τον βοηθάει στην κατάληψη της Γης της Επαγγελίας. Σύμφωνα με τη χριστιανική θεολογία, το αποκορύφωμα της αποκάλυψης είναι ο Ιησούς Χριστός, ενώ, σύμφωνα με το Κοράνιο, ο Θεός αποκαλύπτεται στο Κοράνιο. Μόνο σ' αυτό είναι καταγεγραμμένες οι αμετάθετες θεϊκές αλήθειες. Το Κοράνιο δεν αντικατοπτρίζει μια ήδη εκδηλωθείσα αποκάλυψη του Θεού στην Ιστορία. Είναι το ίδιο η αποκάλυψη του Θεού και περιέχει το αναλλοίωτο και αμετάθετο μήνυμα του Θεού, που είναι άσχετο με τα ιστορικά συμβάντα.⁵³

52 Joachim Gnllka, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, Εκδόσεις Ουρανός, σσ. 87, 88.

53 Ο.π., σσ. 58-61, 216, 217.

Αναφορικά με τον Ιησού, η χριστιανική πίστη τον θεωρεί Υιό του Θεού, τον Μεσσία που αναφέρεται στην *Παλαιά Διαθήκη*. Το *Κοράνιο* τον θεωρεί Προφήτη. Τον σέβεται και δεν μέμφεται αυτόν, αλλά τους ανθρώπους της Γραφής, που πιστεύουν στον Ιησού ως τον Υιό του Θεού. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αρχικά αρκετοί Χριστιανοί θεωρούσαν το Ισλάμ ως αίρεση, προσομοιάζουσα με τον Αρειανισμό, και όχι ως θρησκεία.⁵⁴

Επίσης, στηριζόμενο στη *Βίβλο*, το *Κοράνιο* θεωρεί τον κόσμο δημιουργημα του Θεού. Όμως, το *Κοράνιο* δεν υιοθετεί τη δημιουργία του ανθρώπου «κατ' εικόνα» του Θεού. Αναφορικά με την αντίληψη για ύπαρξη επτά ουρανών, αυτή η αντίληψη δεν είναι εφεύρημα του *Κορανίου*. Το *Κοράνιο* προσεγγίζει μια ύστερη ιουδαϊκή παράδοση η οποία, με τη σειρά της, βασίστηκε στις επτά πλανητικές θεότητες των Βαβυλωνίων.⁵⁵

Και οι τρεις θρησκείες θεωρούνται «αβρααμικές» θρησκείες. Και οι τρεις επικαλούνται τον Αβραάμ, ο οποίος στο *Κοράνιο* ονομάζεται Ιμπραήμ, ως Πατριάρχη τους. Με βάση το *Κοράνιο*, το Ισλάμ θεωρείται θρησκεία του Αβραάμ (Σούρα, 22, 78). Από τον Αβραάμ όμως και εξής οι δρόμοι διαχωρίζονται. Για τους Ιουδαίους και Χριστιανούς η γραμμή της επαγγελίας διέρχεται μέσω της Σάρας και του Ισαάκ, ενώ για τους Μουσουλμάνους μέσω του Ισμαήλ, του γιου της δούλας Άγαρ.

Για τον «Ιερό Πόλεμο» του Ισλάμ, ο Θεός προβάλλει στο *Κοράνιο*, ως ο Κύριος του Πολέμου: «Δεν είστε εσείς που τους σκοτώσατε, αλλά ο Θεός τους σκότωσε». Όμως, η διεξαγωγή πολέμου στο όνομα του Θεού δεν είναι αρχή αποκλειστική στο Ισλάμ, με βάση το *Κοράνιο*. Στην *Παλαιά Διαθήκη* ανευρίσκεται σε αρκετά κείμενα η ιδέα ότι οι πόλεμοι του λαού του Ισραήλ ήταν πόλεμοι του Θεού. Ο βασιλεύς διεξάγει τους πολέμους του Κυρίου (Α' Βασ. 8,20). Ο Κύριος πολεμά για τον Ισραήλ (Ιησ. 10, 14). Ο Κύριος οδηγεί τους πολέμους του Ισραήλ. Προηγείται του Δαβίδ για να πατάξει τα στρατεύματα των Φιλισταίων (Α' Παρ. 14,15). Ο λαός πρέπει να αγιαστεί πριν από τη μάχη, ενώ παρελαύνει η κιβωτός της διαθήκης, κάτι που προσιδιάζει πλήρως με την ιδέα του «ιερού πολέμου». Θα πρέπει, εδώ, να ληφθεί υπόψη ότι η διεξαγωγή του πολέμου βρίσκεται σε συνάρτηση με την κατάκτηση της γης, ώστε να εκπληρωθεί η υπόσχεση του Θεού για παροχή στον περιούσιο λαό του της Γης της Επαγγελίας.⁵⁶

Με βάση τη διδασκαλία του Ιησού, ο πόλεμος δεν είναι ανεκτός. Διακηρύσσεται η ειρήνη. Στην «Επί του Όρους Ομιλία» του, ο Ιησούς μίλησε με ένα μοναδικό τρόπο για την ειρήνη και τη συμφιλίωση ανάμεσα στους ανθρώπους. Καλεί τους μαθητές του να υπερνικήσουν τον νόμο της αντεκδίκησης και να αγαπήσουν ακόμη και τον εχθρό τους: «Ηκούσατε ότι ερρέθη: οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος. Εγώ δε λέγω υμίν μη αντιστήναι τω πονηρώ. Αλλ' όστις σε ραπίσει επί την δεξιάν σιαγόνα, στρέψον αυτώ και την άλλην [...]. Ηκούσατε ότι ερρέθη: αγαπήσεις τον πλησίον σου και μισήσεις τον εχθρόν σου. Εγώ δε λέγω υμίν αγα-

54 Joachim Gnllka, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, Εκδόσεις Ουρανός, σσ. 44-46.

55 Ό.π., σ. 104.

56 Ό.π., σ. 210.

πάτε τους εχθρούς υμών [...] και προσεύχεσθε υπέρ των διωκόντων υμάς [...]. Εάν γαρ αγαπήσητε τους αγαπώντας υμάς, τίνα μισθόν έχετε; Ουχί και οι τελώναι το αυτό ποιούσι;».⁵⁷

Σε συμφωνία με τη *Βίβλο*, το *Κοράνιο* αναμένει την ημέρα του παγκόσμιου Δικαστηρίου με την ανάσταση των νεκρών. Το *Κοράνιο* ομιλεί για ένα καινούργιο Ουρανό και μια καινούργια Γη. Μια δεύτερη, νέα κτίση. Ο Θεός επαναλαμβάνει τη Δημιουργία. Το *Κοράνιο* αντλεί υλικό από την *Παλαιά Διαθήκη* η οποία αναγγέλλει ότι την ημέρα της αναδημιουργίας καινοποιούνται ο ουρανός και η γη και όλα τα κτίσματα. Το ίδιο και η *Καινή Διαθήκη*, σύμφωνα με την οποία ο Θεός υπόσχεται: «Ιδού καινά ποιώ πάντα. Ο γαρ πρώτος ουρανός και η πρώτη γη απήλθαν και η θάλασσα ουκ έστιν έτι».⁵⁸ Η ζωή, στη συνέχεια, τόσο στον παράδεισο όσο και στην κόλαση, περιγράφεται με ζωηρά χρώματα στην *Αγία Γραφή* και περισσότερο στο *Κοράνιο*. Λεπτομερής περιγραφή της κόλασης στην *Καινή Διαθήκη* απαντάται στην «Αποκάλυψη» του Ιωάννη όπου γίνεται λόγος για «θάλασσα πυρός και θείου». Κατά το *Κοράνιο*, οι αμαρτωλοί θα είναι στη μέση μιας άγριας φωτιάς και καυτού νερού και κάτω από τη σκιά μαύρου καπνού.

Για τους πιστούς, η *Καινή Διαθήκη* προβλέπει αιώνια ζωή. Το *Κοράνιο* υπόσχεται μια ζωή γεμάτη απολαύσεις. (Σούρα, 56, 8-56). Οι πιστοί «...θα τρέφονται με φρούτα από αυτά που θα διαλέγουν και κρέας πουλιών από αυτό που προτιμούν. Θα υπάρχουν Ουρί (όμορφες κοπέλες) με όμορφα, μεγάλα και λαμπερά μάτια, σαν τα καλοφυλαγμένα μαργαριτάρια. Θα είναι μια ανταμοιβή για ό,τι καλό έκαναν στην περασμένη τους ζωή...».⁵⁹

57 Joachim Gnilka, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*, Εκδόσεις Ουρανός, σσ. 207-208.

58 Ο.π., σ. 186.

59 Ο.π., σ. 185.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

(1) Ο σχηματισμός της ηθικής συνείδησης

Ο Δαρβίνος, μαζί με την πολύκροτη θεωρία του για την καταγωγή του ανθρώπου, μας έδωσε και μια γενετική εξήγηση για την ηθική του ζωή. Βιολογικός πυρήνας στον άνθρωπο αλλά και στα άλλα ζώα είναι ένα ένστικτο, το «κοινωνικό ένστικτο» (the social instinct), με συστατικά στοιχεία την αγάπη και τη συμπάθεια.

Το κοινωνικό ένστικτο και οι αρετές που πήγασαν από αυτό, όπως αλληλοβοήθεια, σεβασμός και υπεράσπιση αυτού που κινδυνεύει κ.ο.κ., προστάζουν το άτομο να πράττει ό,τι προάγει τη ζωή, όχι μόνο του ίδιου, αλλά και της ομάδας στην οποία ανήκει. Όσο ανεβαίνουμε την κλίμακα των έμβιων όντων, τόσο βλέπουμε το κοινωνικό ένστικτο να εξωτερικεύεται με πολλές και ποικίλες ενέργειες.

Όταν η μακρά εξέλιξη του κοινωνικού ενστίκτου έφτασε σε προχωρημένο στάδιο, σχηματίστηκε η «ηθική συνείδηση». Η ηθική συνείδηση, ως φωνή εσωτερική, επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει μια πράξη πριν ή και ύστερα από την εκτέλεσή της. Με βάση την ηθική συνείδηση, άρχισαν να ρυθμίζονται οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και να τίθενται μερικοί κανόνες συμπεριφοράς, οι οποίοι πήραν αρχικά τη μορφή ηθικών κανόνων, ταμπού ή εντολών.

Η ηθική έγινε το κύριο εργαλείο μας για την ενίσχυση του κοινωνικού ιστού. Στην ιεράρχηση των ηθικών αρετών του ανθρώπου, κατατάσσονταν πρώτα οι αυστηρά κοινωνικές αρετές. Αλλά, και αυτές τις αρετές, οι άνθρωποι τις τηρούσαν μόνο μέσα στους κόλπους της ίδιας της ομάδας ή φυλής. Για παράδειγμα, η ληστεία και ο φόνος των ξένων επιτρέπονταν και μάλιστα επαινούνταν.

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, η ηθική ζωή ρυθμίζεται από τα ηθικά θέσμια, για τη διαμόρφωση των οποίων, κατά κανόνα, συνυπάρχουν και συμπράττουν θρησκευτικές αντιλήψεις, πολιτικές σκοπιμότητες, οικονομικά συμφέροντα και πρακτικές

δυσκολίες. Τα γενεσιουργά αίτια για να αναπτυχθούν μερικά από τα πιο παράδοξα για τους σημερινούς ανθρώπους θέσμια των πρωτογόνων κοινωνιών, όπως η παιδοκτονία και η εγκατάλειψη ή ο φόνος των γερόντων, θα πρέπει να τα αναζητήσουμε στον οικονομικό ρυθμό της ζωής των πρωτογόνων λαών και, ειδικότερα, στις οικονομικές και πρακτικές δυσκολίες αυτών των λαών, που ήταν αναγκασμένοι να ζουν τραχύτατη ζωή, σε δυσμενέστατο τοπικό περιβάλλον.¹

(2) Τα ηθικά θέσμια

Όπως προαναφέρθηκε, η ανάγκη για μια πιο στενή μεταξύ τους επικοινωνία και συνεργασία οδήγησε την ανθρώπινη φαντασία στο να πλάθει εκπληκτικά δίκτυα μαζικής συνεργασίας. Σχηματίστηκαν κοινές μεταξύ τους αντιλήψεις και πεποιθήσεις, δηλαδή μια συλλογική φαντασίωση, για πράγματα και καταστάσεις που ποτέ δεν είδαν. Αναπτύχθηκε η πίστη σε κοινούς μύθους που οδήγησε στη διαμόρφωση κοινών εθίμων και θρησκευτικών πεποιθήσεων, κοινών ηθικών και νομικών κανόνων συμπεριφοράς.

Προκειμένου να προστατευθούν οι μύθοι που στηρίζουν μια φαντασιακή κατάσταση, απαιτήθηκαν συνεχείς και επίπονες προσπάθειες. Σταδιακά, η κοινωνική συμβίωση και, ειδικότερα, η ανάγκη διαφύλαξης των ηθικών θεσμών, τυποποίησε και την ηθική ζωή του ανθρώπου κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Όταν ερχόμαστε στον κόσμο, όπως βρίσκουμε σχηματισμένη μια έτοιμη γλώσσα την οποία σιγά-σιγά μαθαίνουμε να την μιλούμε, έτσι βρίσκουμε καθιερωμένη και μια έτοιμη Ηθική, ένα σύστημα ηθικών κανόνων που σιγά-σιγά συνηθίζουμε να τους σεβόμαστε και να τους τηρούμε. Από τη στιγμή της γέννησής του, ο άνθρωπος εκπαιδεύεται με τις αρχές της φαντασιακής κατάστασης, αρχές που είναι ενσωματωμένες στα παραμύθια, στο θέατρο, σε πίνακες, σε τραγούδια, στους καλούς τρόπους, στην πολιτική προπαγάνδα, στην αρχιτεκτονική, στη μόδα.² Μίμηση, εθισμός και παιδεία διαμορφώνουν κατά ορισμένο τρόπο την ηθική μας συνείδηση. Ένας ηθικός κώδικας, που προϋπάρχει, μας δίνει έτοιμο το μέτρο για να αποτιμούμε και να χαρακτηρίζουμε ποιοτικά τις ενέργειες, τόσο τις δικές μας όσο και των άλλων. Προς τούτο, έχει προνοήσει η «εξουσία», επιδοκιμάζοντας την πιστή εφαρμογή των κανόνων, που η ίδια καθόρισε. Η πρώτη μορφή εξουσίας, πνευματικής και κοσμικής, το ιερατείο, επαγρυπνούσε και επόπτευε για την τήρηση αυτών των ηθικών κανόνων. Το ηθικό χρέος καθοδηγείτο, με την παιδεία και τις τελετουργίες, από το δέος του υπερφυσικού. Η παιδεία και οι τελετουργίες αποτελούσαν ένα όπλο εξουσίας και χειραγώγησης πολύ πιο αποτελεσματικό από τη χρήση σωματικής βίας, διὰ μέσου της απειλής τιμωρίας από υπερφυσικές δυνάμεις και ταμπού σε σχέση με συμπεριφορές, συχνά σχετιζόμενες με το σεξ, την τροφή, τον θάνατο και ιερά αντικείμενα.³

1 Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Εκδόσεις Ίκαρος 1956, σσ. 249-250.

2 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 126.

3 Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σ. 368 κ.ε. Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 83.

Όμως, παρουσιάζεται κατά καιρούς στην Ιστορία μια μερίδα ανθρώπων που η συμπεριφορά τους δεν περιορίζεται μέσα στον στενό κύκλο των σχηματισμένων από την κοινωνική πίεση ηθικών αξιών και κανόνων και ενεργούν ελεύθερα, σαν αυθύπαρκτες προσωπικότητες, άλλοτε πέραν των ορίων που τάσσουν οι καθιερωμένες από την κοινωνία επιταγές και άλλοτε σε αντίθεση με αυτές. Για τους τελευταίους, υπάρχουν επιταγές που βρίσκονται υπεράνω των ηθικών και νομικών κανόνων, που θέσπισαν οι άνθρωποι. Πρόκειται για ένα ηθικό άθλο, που είναι μια ύψιστη αρετή. Οι άνθρωποι αυτοί ανήκουν στον τύπο «Αντιγόνη», που εκτελούν το χρέος τους αλύγιστοι και αποφασιστικοί, γνωρίζοντας από πριν ότι θα τιμωρηθούν σκληρά για την ανταρσία τους.⁴

Όπως ισχύει και για όλες τις φαντασιακές τάξεις, που κατασκεύασαν οι άνθρωποι για να διασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή, το ήθος μιας κοινωνίας ανθρώπων δεν είναι κάτι αιώνιο και αναλλοίωτο. Οι κανόνες της Ηθικής, στο μεγαλύτερο μέρος τους, διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από χρόνο σε χρόνο. Κλασικό είναι το παράδειγμα της ομοφυλοφιλίας. Μελέτες που έγιναν μαρτυρούν απίστευτες παραλλαγές στη στάση των ανθρώπων απέναντι στο σεξ. Η ομοφυλοφιλία εκφράζεται ελεύθερα, ακόμη και ενθαρρύνεται σε ορισμένους πολιτισμούς. Πρώτοι στο μυαλό μας έρχονται οι αρχαίοι Έλληνες. Δεν ήταν μόνο η ομοφυλοφιλία κοινωνικά και ηθικά επιτρεπτή. Το σύστημα παιδείας στην αρχαία Ελλάδα επέτρεπε τη σχέση των αγοριών με κάποιον μεγαλύτερο άνδρα, που χρησίμευε σαν εραστής, δάσκαλος και πρότυπο για το αγόρι.⁵ Στη φυλή Αράντα της Αυστραλίας, ένας μεγαλύτερος άντρας συμβιώνει σεξουαλικά με ένα αγόρι έως ότου ενηλικιωθεί και είναι έτοιμο να παντρευτεί με μια γυναίκα. Στο Κεράκι της Γουινέας, η σεξουαλική επαφή με άντρες είναι μέρος των ιεροτελεστιών της εφηβείας κάθε αγοριού.⁶ Βέβαια, οι περισσότεροι πολιτισμοί περιβάλλουν την ομοφυλοφιλία με φόβο και ταμπού. Η ομοφυλοφιλία είναι για πολλούς κοινωνικός στιγματισμός. Έτσι, αναγκάζονται αρκετοί να κομματιάσουν τη σεξουαλικότητά τους, να επιλέξουν ένα μόνο μέρος της και να καταπνίξουν εκείνο που θα τους πρόσφερε την ικανοποίηση.

Σε μερικούς λαούς, οι άνθρωποι προτιμούσαν να πεθάνουν πριν αδυνατίσει το πνεύμα και το σώμα τους από τα γηρατειά και την αρρώστια, γιατί πίστευαν πως καθένας χαιρείται τις ηδονές της μέλλουσας ζωής με τις φυσικές και διανοητικές δυνάμεις που διατηρεί την ώρα του θανάτου του. Άλλες πάλι φυλές, θυσιάζουν τα παιδιά τους με την ιδέα ότι η τρυφερή τους σάρκα είναι ευάρεστη θυσία στους σκληρούς και απαιτητικούς θεούς. Σε μια μογγολική φυλή της Κίνας, θανάτωναν τα κορίτσια τους γιατί πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο η ψυχή των κοριτσιών, φύλου καταφρονημένου, θα εμφανιστεί στην επόμενη ενσάρκωσή της με τη μορφή αγοριού.⁷

Όμως, θα πρέπει να τονιστεί πως κάθε νέος ηθικός κανόνας είναι μια ιστορική κατάκτηση που δύσκολα επιβάλλεται στην ομαδική συνείδηση. Αλλά, και όταν επιβληθεί, δύσκολα εξαφανίζει τα ίχνη των παλαιών ηθικών έξεων. Η ηθική συνεί-

4 Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, Εκδόσεις Ίκαρος 1956, σσ. 370-374, 377-380.

5 Νίκος Δήμου, «Ο Παιδοτρίβης», *LiFO*, ημερ. 17.1.2008.

6 Frans de Waal, *Ο πίθηκος μέσα μας*, σ. 143.

7 Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 416-421.

δηση μεταβάλλεται, συνήθως πολύ αργά, και η μεταβολή αυτή δεν γίνεται χωρίς συγκρούσεις.

Υπάρχουν και ηθικά παραγγέλματα που είναι παγκόσμιας και διαχρονικής εμβέλειας. Παρατηρούμε στις διδασκαλίες του Κομφούκιου και του Ιησού, διατυπωμένο με τον ίδιο τρόπο, τον χρυσό κανόνα της Ηθικής: «ό,τι δεν θέλεις να σου κάνουν, μην το κάνεις και εσύ στους άλλους». Τούτο, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, αφού ο κανόνας αυτός εκφράζει κατά βάθος την αρχή της αμοιβαιότητας, που αποτελεί βασική προϋπόθεση για κάθε ομαδική συμβίωση.⁸ Άλλα, παρόμοιας εμβέλειας ηθικά παραγγέλματα είναι η απαξίωση του ψέματος, της επιορκίας, του φόνου, της κλοπής, της ασέβειας. Τέτοια ηθικά παραγγέλματα έχουν ζωτική χρησιμότητα για ένα μέλος μιας ανθρώπινης κοινωνίας. Προστάζουν τον άνθρωπο να υπακούσει σ' αυτά, για να εξασφαλίσει, με κάποιες θυσίες, μόνιμα και ουσιαστικά ωφελήματα, εκείνα που του προσφέρει η ομαλή και αδιάτάρακτη συμβίωση με τους όμοιους του.

Β. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

(1) Το θετό Δίκαιο. Η ιδέα της δικαιοσύνης

Οι νόμοι υπήρξαν από τις πιο αποτελεσματικές «φαντασιακές τάξεις» που επινόησαν οι άνθρωποι για να διασφαλιστεί η μεταξύ τους συνεργασία.

Στην Εγγύς Ανατολή, η ιστορία και η ιστοριογραφία είναι στενότερα συνδεδεμένες με τη συγκρότηση δικαιοσύνης. Με τις δικαιοκρατικές ρυθμιζόμενες διακρατικές σχέσεις των σουμεριακών πόλεων – κρατών και με μέσο επικοινωνίας τη σφηνοειδή γραφή, αναπτύσσεται ένας ιστορικός χώρος ο οποίος, ήδη κατά την 3η χιλιετία π.Χ., εκτείνεται πέραν από τη Μεσοποταμία, ενοποιώντας, τελικά, στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο σε μια «οικουμένη», που συμπεριλαμβάνει την Αίγυπτο και το Αιγαίο, αλλάζοντας τη δομή του και επιφέροντας την ανασύνθεσή του.

Σ' αυτόν τον αναδομημένο αρχαίο κόσμο, κεντρική ιδέα είναι η «δικαιοσύνη», που συνδέει τις σφαίρες του δικαίου, της θρησκείας και της ηθικής. Η δικαιοσύνη, με αυτή τη συνεκτική ιδιότητα, βασίζεται στην ιδέα της «αμοιβαιότητας», μιας συνάφειας μεταξύ της πράξης και των συνεπειών της και, κατά προέκταση, της αντίληψης ότι το καλό ανταμείβεται και το κακό τιμωρείται. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι συνέλαβαν αυτό το περιεχόμενο της δικαιοσύνης, αναπτύσσοντας την ιδέα της «*ma'at*», ένα τρίπτυχο των αξιών δικαιοσύνη, αλήθεια, τάξη, το οποίο αποτελούσε μια από τις πιο θεμελιώδεις κοινωνικές αξίες του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού, τις οποίες προστάτευε η θεά *Ma'at*.

Υπάρχει η πολιτική και η θρησκευτική αντίληψη της δικαιοσύνης. Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης, εμπιστεύεται στο κράτος την υλοποίηση της συνάφειας μεταξύ της πράξης και των συνεπειών της, ενώ η θρησκευτική αντίληψη της δικαιο-

⁸ Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, σσ. 367, 368.

οσύνης θεωρεί ότι η συνάφεια μεταξύ της πράξης και των συνεπειών της επαφίεται στην κρίση των θεών. Η χώρα στην οποία γεννήθηκε αυτή η αντίληψη είναι η Μεσοποταμία. Τα νομικά κείμενα των Σουμερίων και Ακκαδίων διασφαλίζουν τη δεσμευτική τους ισχύ με την απειλή ότι ο παραβάτης, έστω και αν είναι ηγεμόνας, θα αντιμετωπίσει τη θεία οργή και τιμωρία. Το βιβλίο «Κατάρα της Ακκάδ» αφηγείται την ιστορία του βασιλέα Ναραμσίν που κατέστρεψε τον ναό του θεού Ένλιλ (Enlil) στη Νιππούρ και στη χώρα του οποίου ο Ενλίλ έστειλε τους Γουτιανούς ή Γουταίους (Gutians). Η συνάφεια μεταξύ της πράξης και των συνεπειών της είναι διάχυτη και στα κλασικά χεττιτικά ιστορικά έργα και, στη συνέχεια, στην εβραϊκή Βίβλο.

Αυτή η ιδέα της συνάφειας μεταξύ της πράξης και των συνεπειών της ενεργεί ως ένα είδος ανοσοποιητικού συστήματος μιας κοινωνικής ομάδας. Προκύπτει μια εντυπωσιακή αναλογία με το βιολογικό ανοσοποιητικό σύστημα. Στο βιολογικό ανοσοποιητικό σύστημα, κάθε κύτταρο, κατά κανόνα, είναι αυστηρά υποταγμένο στις ανάγκες του οργανισμού. Αυθαίρετες πρωτοβουλίες δεν είναι τόσο εύκολες, καθώς ένα πυκνό δίκτυο ελέγχων φροντίζει όπως κάθε κύτταρο να βρίσκεται σε αρμονία με τον υπόλοιπο οργανισμό. Αυτό το δίκτυο ελέγχων υπάρχει και στην κοινωνία. Φροντίζει ώστε, στο πλαίσιο της ομάδας, το «συλλογικό πνεύμα» να επικρατεί επί του «ατομικού πνεύματος». Ο μη συμμορφούμενος θεωρείται κατά κάποιον τρόπο το «καρκίνωμα» της κοινωνίας.⁹ Το συλλογικό πνεύμα διαμορφώνεται, βασικά, μέσω των «κανονιστικών κειμένων», που απαντούν στο ερώτημα: «τι πρέπει να κάνουμε;». Υποδεικνύουν την οδό του «ορθού πράττειν». Στη διαμόρφωση του συλλογικού πνεύματος, τα κανονιστικά νομικά κείμενα συμπληρώνονται από τα «διαπλαστικά κείμενα». Οι μύθοι της φυλής, τα ηρωικά άσματα, απαντούν στο ερώτημα: «ποιοι είμαστε». Υποβοηθούν στον αυτοπροσδιορισμό και στην επιβεβαίωση της συλλογικής ταυτότητας. Ιδιαίτερα, οι μύθοι διατηρούν τις ιερές παραδόσεις, πάνω στις οποίες μια ομάδα θεμελιώνει τη συνείδηση της ενότητας και της ιδιαιτερότητάς της.

Οι κοινωνικοί κανόνες, που συντηρούσαν τους νομικούς κανόνες, δεν βασιζόταν σε ένστικτα ούτε σε προσωπικές σχέσεις, αλλά σε πίστη σε κοινούς μύθους.¹⁰ Ένας από τους μύθους, με πολύ ισχυρή επίδραση στο κοινωνικό σύνολο, ήταν η επινόηση ότι οι νόμοι ήταν θεόπεμπτοι. Αυτήν την επινόηση, τη συναντούμε στον περίφημο κώδικα του Χαμουραμπί, ο οποίος απετέλεσε ένα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες χιλιάδες υπηκόους της αρχαίας Βαβυλώνας, αλλά και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 μ. Χ., περίπου 3500 χρόνια μετά τον κώδικα του Χαμουραμπί, που αποτελεί σήμερα εγχειρίδιο συνεργασίας για εκατοντάδες εκατομμύρια Αμερικανούς.

Οι κανόνες δικαίου, όταν πρωτοεμφανίστηκαν, ήταν εθιμικοί. Δηλαδή, ήταν κανόνες που διαμορφώθηκαν σιγά σιγά και αδιάλειπτα στη συνείδηση των μελών μιας ανθρώπινης κοινότητας. Πολύ αργότερα, τη θέση των εθιμικών κανόνων δι-

9 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 190, 191.

10 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 117.

καίου πήρε το θετό δικαίο, δηλαδή οι νόμοι οι επιβαλλόμενοι, από τον ανώτατο άρχοντα ή από τα νομοθετικά σώματα. Αρχικά, οι νόμοι ήταν άγραφοι. Αποτελεί, από πολλές απόψεις, σημαντική πρόοδο η εξέλιξη από το έθιμο και το άγραφο δικαίο στον γραπτό νόμο, ο οποίος είχε βεβαιότητα και σταθερότητα. Επίσης, ο γραπτός νόμος συνέβαλε στον αυτοπεριορισμό της αυθαιρεσίας των αρχόντων να ερμηνεύουν και να εφαρμόζουν τον νόμο «κατά το δοκούν» και σύμφωνα με τα συμφέροντά τους.

Η μετάβαση από τους άγραφους κανόνες δικαίου στους γραπτούς έγινε κατορθωτή χάρη στην εφεύρεση της γραφής από τους Σουμερίους. Με τη γραφή γινόταν εύκολα προσιτός σε όλους ο καθορισμός των κανόνων. Έπαψαν αυτοί οι κανόνες να εκφράζουν αόριστες παραδόσεις, υποκείμενες σε αυθαίρετες ερμηνείες. Έτσι, έγινε ένα μεγάλο άλμα για να καθιερωθεί η έννομη τάξη. Για τον ρόλο που έπαιξε η γραφή στην εξέλιξη του δικαίου αναφέρεται και ο Πλάτων. Στην αρχή, λέει, οι άνθρωποι δεν είχαν διόλου νόμους. «εκείνη την εποχή δεν είχαν ανάγκη από νομοθέτες και οι νόμοι δεν αποτελούσαν γενικό φαινόμενο. Οι άνθρωποι, που ζούσαν τότε, δεν ήξεραν να γράφουν, αλλά όλοι ζούσαν σύμφωνα με τα έθιμα και τους πατροπαράδοτους νόμους, όπως θα λέγαμε σήμερα».¹¹ Επίσης, ο Ευριπίδης υπογραμμίζει πως «όταν οι νόμοι είναι γραμμένοι, φτωχός και πλούσιος στέκουν πάντοτε ίσοι»¹²

Οι Σουμερίοι της Μεσοποταμίας θέσπισαν τους πρώτους γραπτούς νόμους, τους νόμους του Urukagina, ηγεμόνα της Lagash περί το 2350 π.Χ. Στη Σουμερία, επίσης, έγινε η πρώτη κωδικοποίηση νόμων. Πρόκειται για τους νόμους του Ur-Nammu, ιδρυτή της Τρίτης Δυναστείας της Ur, του οποίου η βασιλεία άρχισε περί το 2050 π.Χ. Ο νομικός κώδικας του Ur-Nammu συντάχθηκε τρεις αιώνες πριν από τον περίφημο κώδικα του Χαμουραπί.

Η πρώτη συστηματική κωδικοποίηση νόμων, από αυτές που έχουν μέχρι σήμερα διασωθεί, έγινε επί βασιλείας του βασιλιάς των Βαβυλωνίων Χαμουραπί. Οι νομικές διατάξεις, που έχουν κωδικοποιηθεί στον κώδικα του Χαμουραπί, διακρίνονται για την αυστηρότητα και την ακαμψία τους. Προβλέπεται η θανατική ποινή ακόμη και όταν διαπράττεται κλοπή περιουσίας των ναών ή του παλατιού ή όταν παρέχεται άσυλο σε φυγά δούλο ή στον μάρτυρα που ψευδομαρτυρούσε. Επίσης, προβλεπόταν θανατική ποινή στον οικοδόμο του σπιτιού που, λόγω κακοτεχνιών, κατέρρεε και προκαλούσε τον θάνατο του ιδιοκτήτη του. Αν προκαλούσε τον θάνατο του γιου του ιδιοκτήτη, τότε η θανατική ποινή επιβαλλόταν στον γιο του οικοδόμου. Η επιμέτρηση των ποινών διήπετο από την αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού» την οποία δανείστηκαν, αργότερα, οι Εβραίοι. Προβλέπονταν συνέπειες και για τους κατηγορούς που δε αποδείκνυαν την καταγγελία τους. Αν αυτός που κατηγορούσε κάποιο για διάπραξη ανθρωποκτονίας δεν αποδείκνυε τον ισχυρισμό του, υπόκειτο ο ίδιος στη θανατική ποινή.

Η μελέτη των δικαίων των διαφόρων αρχαίων κοινωνιών μάς βοηθά να γνωρίσουμε σε μεγάλο βαθμό, εκτός από τις περί δικαίου και ηθικής κρατούσες αντιλήψεις,

11 Πλάτωνος, *Νόμοι*, 680 a (μετάφραση Γ. Κουσούνελος).

12 Ευριπίδου, *Ικέτιδες*, στ. 432.

και τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους. Όπως και οι κανόνες της ηθικής, έτσι και οι νομικοί κανόνες διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από χρόνο σε χρόνο. Σύμφωνα με τον Αρχέλαο, που υπήρξε σύγχρονος του Περικλή και του Πρωταγόρα, «το δίκαιο και το επαίσχυντο δεν είναι από τη φύση, αλλά από τον νόμο».¹³

Χαρακτηριστικό, όχι μόνο του θετού Δικαίου, αλλά, γενικά, των κανόνων του Δικαίου, είναι ο εξαναγκασμός. Χωρίς το στοιχείο του καταναγκασμού, καθίσταται παντελώς ατελέσφορη η πρωταρχική επιδίωξη των κανόνων του δικαίου, η οποία έγκειται στην επιβολή και διατήρηση της τάξης, δηλαδή στην εξασφάλιση της κοινωνικής συμβίωσης μέσα σε ορισμένη κοινωνία. Είναι άξιο ιδιαίτερης μνείας το γεγονός ότι το ζήτημα του εξαναγκασμού, ως βασικού γνωρίσματος των νομικών κανόνων, απασχόλησε την αρχαία ελληνική σκέψη. Κατά τον Πλάτωνα, «εξόν δύοιν χρήσθαι προς τας νομοθεσίας, πειθοί και βία».¹⁴ Εδώ έχει τη θέση της και το μέτρο της ποινής. Ο θεσμός της ποινής, που έχει μακράν ιστορία, είναι νοητός μόνο σε μια οργανωμένη κοινωνία, ως μέσο άμυνας, είτε προληπτικό είτε κατασταλτικό, απέναντι σε εκείνους που τη θέτουν σε κίνδυνο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πλάτων, διά στόματος του Πρωταγόρα, οι νόμοι τιμωρούν τον δράστη «για το μέλλον, για να μην αδικήσει ξανά, μήτε ο ίδιος, μήτε άλλος που είδε να τιμωρούν αυτόν».¹⁵

Αρχικά, η ποινή είχε τη μορφή της αντεκδίκησης. Η ανθρωποκτονία και άλλες προσβολές υπόκειντο στην εκδίκηση των μελών της οικογένειας του θύματος. Βαθμιαία, η ιδιωτική εκδίκηση εξελίχθηκε σε δημόσια ποινή. Η επιμέτρηση της ποινής βασιζόταν στην αρχή της ταυτοπάθειας (talio). Είναι η αρχή του «οφθαλμών αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος» που απαντάται στο Μωσαϊκό Δίκαιο και στα Δίκαια των Βαβυλωνίων και των Αιγυπτίων που προηγήθηκαν. Είναι χαρακτηριστική μια διάταξη από τον περίφημο Κώδικα του Χαμουραμπί, του ηγεμόνα της Βαβυλώνας: Προβλεπόταν θανατική ποινή στον οικοδόμο του σπιτιού που λόγω κακοτεχνιών κατέρρεε και προκαλούσε τον θάνατο του ιδιοκτήτη του. Αν προκαλούσε τον θάνατο του γιου του ιδιοκτήτη, τότε η θανατική ποινή επιβαλλόταν στον γιο του οικοδόμου. Την ίδια θέση υποστήριζαν στην αρχαία Ελλάδα και οι Πυθαγόρειοι φιλόσοφοι, στηριζόμενοι στον λόγο του Ραδαμάνθυος, που είπε: «εάν κάποιος πάθει εκείνα που έπραξε, αυτό θα είναι το ορθό δίκαιο». (Ει κε πάθοι τα τ' έρεξε, δίκη κ' ιθεία γένοιτο). Ο Ραδάμανθους ήταν μυθικός ήρωας της Κρήτης και θεωρείτο ότι έθεσε τις βάσεις του δικαίου στην Κρήτη, το οποίο ανέπτυξε περαιτέρω ο αδελφός του Μίνωας. Την θέση αυτή δεν την ενστερνιζόταν ο Αριστοτέλης. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «αν κάποιος, που κατέχει ένα αξίωμα, κτυπήσει έναν άλλο, δεν πρέπει να δεχθεί το ίδιο κτύπημα. Επίσης, αν κάποιος κτυπήσει έναν άρχοντα, δεν πρέπει μόνο να κτυπηθεί και αυτός, αλλά πρόσθετα πρέπει να του επιβληθεί και άλλη ποινή».¹⁶ Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι την αρχή της ταυτοπάθειας δεν ακολούθησε, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, ένας από τους πρώτους νομοθέτες, ο Ur-Nammu, ιδρυτής της Τρίτης Δυναστείας της Ur της Σουμερίας, του οποίου

13 Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*, σ. 76.

14 Πλάτωνος, *Νόμοι*, 722b.

15 Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 324b.

16 Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, E, 1132b.

η βασιλεία άρχισε περί το 2050 π.Χ. Στους νόμους του δεν υιοθετείται η αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδόντας αντί οδόντος» και καθιερώνεται η ποινή του προστίμου για ορισμένα αδικήματα, όπως η πρόκληση σωματικής βλάβης.¹⁷

Συμπεριφορά που μία κοινωνία θεωρεί σοβαρό έγκλημα, μια άλλη τη θεωρεί ως μικρό πταίσμα ή δεν τη θεωρεί ως αξιόποινη. Πραγματικά, πλειστάκις μένου-με κατάπληκτοι για την αυστηρότητα των ποινών που προβλέπονται για ορισμένα αδικήματα και την ηπιότητα με την οποία αντιμετωπίζονται άλλα, καθώς και για τις πράξεις που θεωρούνται ή δεν θεωρούνται αξιόποινες.

Στην Αίγυπτο, οι ποινές που επιβάλλονταν ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, βάναυ-σες. Ανάμεσα σε αυτού του είδους τις ποινές, ήταν ο θάνατος με ανασκολοπισμό (κοινώς παλούκωμα), ακρωτηριασμός (αποκοπή της μύτης και/ή των αυτιών), το σημάδεμα και ο ραβδισμός. Όσοι κατηγορήσαν άλλους ψευδώς, υφίσταντο αυτοί την ποινή που θα επιβαλλόταν στους συκοφαντημένους, αν πράγματι ήταν ένοχοι και καταδικάζονταν.

Αυστηρότητα διέκρινε και την ποινή που επιβάλλονταν στους φοροφυγάδες. Όλοι οι Αιγύπτιοι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν στους άρχοντες τα εισοδήματα και τις πηγές τους και όποιος υπέβαλλε ψευδή δήλωση ή είχε παρανόμους πόρους τιμωρείτο με την ποινή του θανάτου. Για τους παραχαράκτες του νομίσματος ή για όσους ζύγιζαν με λιποβαρή σταθμά ή πλαστογραφούσαν τις σφραγίδες του κρά-τους ή για τους γραφείς που παραποιούσαν τα πρακτικά με ψευδείς προσθήκες ή με παραλείψεις ή για όσους προσκόμιζαν πλαστά έγγραφα, ο νόμος όριζε να τους κόβουν τα δύο χέρια, ώστε αυτοί να έχουν ανίατη τη συμφορά μέχρι τον θάνατό τους και οι άλλοι να παραδειγματίζονται.

Όποιος βίαζε ανύπαντρη γυναίκα καταδικάζονταν στην αποκοπή των γεννητι-κών του οργάνων. Αν κανείς μοιχεύσει με τη συγκατάθεση της γυναίκας, ο νόμος όριζε να δώσουν στον άνδρα χίλιους ραβδισμούς και να κόψουν τη μύτη της γυ-ναίκας.

Στην περίπτωση που οι γονείς σκότωναν το παιδί τους, δεν υπόκειντο στην ποι-νή του θανάτου, αλλά τους υποχρέωναν επί τρεις ημέρες και τρεις νύχτες συνεχώς να κρατούν στην αγκαλιά τους το νεκρό παιδί τους, γιατί έκριναν ότι δεν είναι δι-καιο να στερήσουν τη ζωή από αυτούς που έδωσαν τη ζωή στα παιδιά τους. Το μέτρο απέβλεπε, όπως αναφέρει ο Διόδωρος Σικελιώτης, στο να νουθετήσει τους γονείς και, με την οδύνη, να τους οδηγήσει στη μεταμέλεια και να τους αποτρέψει από παρόμοιες πράξεις. Όμως, για τα παιδιά που σκότωσαν τους γονείς τους, θέσπισαν μια ιδιότυπη τιμωρία. Έπρεπε από το σώμα αυτών, που καταδικάζονταν για τέτοιο έγκλημα, να κόψουν, με κοφτερά καλάμια, κομμάτια κρέας στο μέγεθος ενός δακτύλου και, μετά, να τους ρίξουν πάνω σε σωρό από αγκάθια και να τους κάψουν ζωντανούς.

Επίσης, στον Μωσαϊκό Νόμο, οι ποινές που προβλέπονταν ήταν υπερβολικά αυστηρές. Όποιος χτυπήσει τον πατέρα του ή τη μητέρα του ή τους υβρίσει ή τους κακολογεί, θα τιμωρείται εξάπαντος με θάνατο. Εάν κάποιος είχε διαπράξει μοιχεία

17 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 83, 84.

με γυναίκα έγγαμη, δηλαδή με τη γυναίκα ενός άλλου, ο μοιχός και η μοιχαλίδα θα έπρεπε να τιμωρηθούν με θάνατο. Εάν κάποιος είχε συνευρεθεί με άντρα όπως συνευρίσκεται με γυναίκα, διαπράττουν και οι δύο πράξη βδελυρή. Θα έπρεπε και οι δύο να τιμωρηθούν με θάνατο. Εάν ένας άντρας ή μια γυναίκα είχε συνευρεθεί με ζώο, θα έπρεπε να θανατωθεί, και το ζώο θα έπρεπε να το σκοτώσουν. Όποιος κάνει απαγωγή ανθρώπου και τον πουλήσει κατόπιν ως δούλο, θα τιμωρείται εξάπαντος με θάνατο. Επίσης, εάν κάποιος ασεβής καταπατούσε τις εντολές του Κυρίου και λάτρευε άλλους θεούς και τους προσκύναγε, όπως τον ήλιο, το φεγγάρι ή οποιοδήποτε άλλο ουράνιο σώμα, θα έπρεπε να βγάλουν τον ασεβή έξω από την πόλη και να τον θανατώσουν με λιθοβολισμό. (Δευτερονόμιο 17, 2-7). Την ίδια τύχη είχαν και οι ψευδοπροφήτες, Σε περίπτωση που οι κάτοικοι μιας πόλης αλλαξοπιστούσαν, η τιμωρία ήταν συλλογική. Οι Ισραηλίτες καλούσαν να σφάξουν αλύπητα τους κατοίκους εκείνης της πόλης, καθώς και τα ζώα της (Δευτερονόμιο 13, 1-19).

Με βάση τον Μωσαϊκό Νόμο, υπήρχαν διάφοροι τρόποι εκτέλεσης της ποινής του θανάτου. Ο πιο σκληρός ήταν ο θάνατος διά λιθοβολισμού, ο οποίος πραγματοποιείτο με την κατακρήμνιση του καταδικασθέντος από ένα ύψωμα. Άλλος τρόπος ήταν ο διά της πυράς θάνατος. Ο καταδικασθείς δεν ριχνόταν στην πυρά ζωντανός. Αφού, με το σφίξιμο του λαιμού του καταδικασθέντα με ένα ρούχινο κορδόνι, το στόμα του άνοιγε, μια πυρακτωμένη ράβδος έμπαινε μέσα στον λαιμό του και επέφερε ακαριαίο τον θάνατο. Επίσης, υπήρχε ο απαγχονισμός σε ξύλο. Η σταύρωση δεν ήταν μεταξύ των τρόπων εκτέλεσης της θανατικής ποινής.¹⁸ Εάν κάποιος, που καταδικάστηκε σε θάνατο, τον κρέμαγαν σε ξύλο, το σώμα του δεν έπρεπε να μείνει κρεμασμένο όλη τη νύχτα. Έπρεπε, οπωσδήποτε, να ταφεί την ίδια μέρα, για να μη μολυνθεί ηθικά η χώρα. Διότι κάθε κρεμάμενος επί ξύλου ήταν καταραμένος από τον Θεό (Δευτερονόμιο 21, 22-23). Μία από τις προβλεπόμενες ποινές ήταν και η μαστίγωση. Τα χτυπήματα που θα του έδιναν με το μαστίγιο θα ήταν σε αριθμό ανάλογα με τη σοβαρότητα της ενοχής του. Οπωσδήποτε, δεν έπρεπε να ήταν παραπάνω από σαράντα (Δευτερονόμιο 25, 1-3).

Μεγάλο μέρος της νομοθεσίας των Χετταίων αναφέρεται σε σεξουαλικά εγκλήματα, όπως αιμομιξία, κτηνοβασία, βιασμό, μοιχεία. Τούτο, υποδηλοί τη συχνότητα της διάπραξης τέτοιας φύσης εγκλημάτων. Ειδικά, στην περίπτωση της κτηνοβασίας. Η κτηνοβασία με χοίρο, σκύλο και πρόβατο επέφερε την ποινή του θανάτου, ποινή που σπάνια προβλέπεται για άλλα εγκλήματα. Όμως, στην περίπτωση της κτηνοβασίας, παρατηρούμε κάτι το παράδοξο που πολύ δύσκολα μπορεί να ερμηνευτεί. Δεν συνιστούσε αξιόποινη πράξη η σεξουαλική επαφή με ίππο ή ημίονο. Φαίνεται ότι, για λόγους... «τεχνικούς» δεν υπήρχε το φαινόμενο αυτό. Την ποινή του θανάτου αντιμετώπιζαν και οι δράστες άλλων σεξουαλικών εγκλημάτων, όπως των αιμομικτικών σχέσεων μεταξύ αδελφών και εξαδέλφων, γονέων και τέκνων. Δεν θεωρούνταν αξιόποινες πράξεις, σεξουαλικές επαφές μεταξύ μη εξ αίματος συγγενών, όπως ενός άνδρα ή γυναίκας με θετό τους τέκνο ή ενός

18 Dr. Rabbi Samuel Hirshberg, «Jurisprudence Among the Ancient Jews», *Marquette Law Review*, Vol. II, Issue I.

άνδρα με την κουνιάδα του, νοουμένου ότι ο σύζυγος της γυναίκας και αδελφός του άνδρα δεν ζούσε. Όχι μόνο ήταν ανεκτή η σχέση ενός άνδρα και της χήρας κουνιάδας του, αλλά επιβαλλόταν η σύναψη γάμου μεταξύ τους. Ήταν ο λεγόμενος «ανδραδελφικός γάμος». Από αυτή την πρόνοια του Χεττιτικού Δικαίου, επηρεάστηκε και ο Μωσαϊκός Νόμος.¹⁹ Ουδεμία πρόνοια στη σύναψη των Νόμων των Χετταίων αναφέρεται στην ομοφυλοφιλία. Φαίνεται πως μια τέτοια συμπεριφορά ήταν επιτρεπτή.²⁰ Η μοιχεία θα μπορούσε να επιφέρει την ποινή του θανάτου. Εναπόκειτο στον απατηθέντα σύζυγο η τύχη των μοιχών. Θα μπορούσε, ενώπιον του δικαστηρίου, να προτείνει είτε τη θανατική καταδίκη τους ή να τους συγχωρέσει. Αν τους συλλάμβανε επ' αυτοφώρω και τους σκότωνε, δεν διέπραττε οποιοδήποτε αδίκημα. Επρόκειτο για πράξη που τελείτο «εν βρασμώ ψυχής».²¹

Ένα μειονέκτημα που, από πρώτη ματιά, παρουσιάζει το θετό Δίκαιο είναι η ακαμψία, η τυπικότητα και ο φορμαλισμός, που μπορεί να παρασύρει τον εφαρμοστή του σε ένα άκρατο νομικίστικο φαρισαϊσμό και στην κατάφωρη αδικία. Έτσι, σε μερικές περιπτώσεις θυσιάζεται η ουσιαστική δικαιοσύνη. Για να αποτρέψει αυτόν τον εκτροχιασμό, η φιλοσοφία του Δικαίου εισάγει, από τους χρόνους κίχλας του Αριστοτέλη, την έννοια της «επιεικείας». Το «επιεικές», κατά τον Αριστοτέλη, «δίκαιον μὲν ἐστὶ, οὐ τὸ κατὰ νόμον δε, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου. Αἴτιον δ' ὅτι ο μὲν νόμος καθόλου πας, περὶ ἐνίων δε οὐκ οἷον τε ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου...».²² Η επιεικεία είναι μὲν δίκαιο, ὄχι, ὁμῶς, ἐκεῖνο τὸ δίκαιο πὺ βασιζέται ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος νόμου, ἀλλὰ εἶναι ἐπανόρθωση τοῦ νομίμου δικαίου. Αἰτία δε αὐτοῦ εἶναι, ὅτι ὁ νόμος ἔχει καθ' ὁλοκληρία γενικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ρυθμίσει ὀρθὰ ὅλες τις ἐπὶ μέρους περιπτώσεις. Τὸ σφάλμα δὲν οφείλεται στὸν νόμο οὔτε στὸν νομοθέτη ἀλλὰ στὴ φύση μιᾶς συγκεκριμένης πράξης, διότι τὸ περιεχόμενο των ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι ἀπροσδιόριστο. Ὅταν, λοιπόν, στὸν νόμο, πὺ ρυθμίζει μὲ ἓνα γενικὸ κανόνα τὰ θέματα, παρουσιαστεῖ μιᾶ περίπτωση ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνεται στὸν γενικὸ κανόνα, τότε εἶναι ὀρθό, ὅπου ὁ νομοθέτης κάνει παράλειψη καὶ υποπίπτει σὲ σφάλμα λόγω τῆς γενικῆς ρύθμισης πὺ ἔκανε, νὰ διορθώσουμε αὐτὴν τὴν ἔλλειψη, διότι καὶ ὁ ἴδιος ὁ νομοθέτης θὰ ἀποδεχόταν αὐτό, ἀν ἦταν ἐκεῖ παρών, καὶ θὰ περιλάμβανε αὐτὴν τὴν περίπτωση στὴ νομοθεσία του. Για τὸν λόγο αὐτό, ἡ ἐπιεικεία ἔχει μὲν τὸν χαρακτήρα τοῦ δικαίου, καὶ εἶναι, μάλιστα, ἀνώτερη ἀπὸ κάποιο εἶδος δικαίου, ὄχι, ὁμῶς, τοῦ ἀπολύτου δικαίου, ἀλλὰ μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ συγκεκριμένο σφάλμα πὺ ὑπάρχει στὸ ἀπόλυτο δίκαιο. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ φύση τῆς ἐπιεικείας. Εἶναι, δηλαδή, ἐπανόρθωση τοῦ νόμου στὸ σημεῖο πὺ ἔχει ἔλλειψη, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ὁ νόμος ἔχει καθολικὸ χαρακτήρα. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ρυθμίζονται ὀρισμένα θέματα μὲ νόμο καὶ, γιὰ τοῦτο, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, πὺ δὲν μποροῦν νὰ ρυθμίζονται μὲ νόμο, εἶναι ἀνάγκη, γιὰ νὰ τις ρυθμίσουμε, νὰ ἐκδίδουμε ψηφίσματα. Ψηφίσματα ἦταν διατάξεις πὺ ρύθμιζαν τις ἐπὶ μέρους, κατὰ περίσταση, ἐμφανιζόμενες περιπτώσεις.

19 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ 50, 131.

20 Ο.π., σ. 51.

21 Ο.π., σ. 128.

22 Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε, 1137b.

Απέβλεπαν σε ό,τι αποβλέπουν σήμερα οι νομοθετικού περιεχομένου κανονιστικές πράξεις. Με άλλα λόγια, επιείκεια είναι όχι απλώς η συμπλήρωση των κενών του νόμου, αλλά η ερμηνεία των διατάξεών του στις εκάστοτε παρουσιαζόμενες περιπτώσεις κατά τέτοιο τρόπο ώστε, με βάση την πραγματική βούληση του νομοθέτη, να αποτρέπεται ο εκτροχιασμός του τυπικού δικαίου σε ουσιαστική αδικία.

(2) Δίκαιο και Ηθική

Αναμφισβήτητα, υπάρχει μια αλληλουχία και μια συνάφεια μεταξύ των κανόνων του Δικαίου και των κανόνων της Ηθικής. Κατά το πλείστον, το Δίκαιο, με τους ορισμούς και τους κανόνες του, εκφράζει όχι μόνο ένα οικονομικοπολιτικό καθεστώς, μια ισορροπία δυνάμεων και συμφερόντων που έχει συντελεστεί σε ορισμένο τόπο και χρόνο μέσα σε μια κοινωνική ενότητα, αλλά και την πνευματική φυσιογνωμία αυτής της ενότητας ή, διαφορετικά, το πνευματικό και ηθικό υπόβαθρο αυτού ή αυτών που θέσπισαν τους συγκεκριμένους κανόνες δικαίου.

Όμως, παρά την πιο πάνω συνάφεια, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι υπάρχει τέλεια ταύτιση Δικαίου και Ηθικής. Δεν είναι λίγες οι νομοθετικές διατάξεις που έχουν υπαγορευθεί από, στερούμενες ηθικότητας, σκοπιμότητες για ικανοποίηση οικονομικών συμφερόντων. Εξ άλλου, το Δίκαιο αποτελεί μόνο ένα μικρό μέρος του τομέα της Ηθικής. Εκείνο που κολάζεται από την πολιτεία είναι μόνο μέρος του ψεγόμενου από την ηθική συνείδηση. Οι νόμοι της πολιτείας απαιτούν από το άτομο, που είναι μέλος της, το μίνιμουμ των καθηκόντων που του επιβάλλει η ηθική συνείδηση. Τούτο, βέβαια, ισχύει με την προϋπόθεση ότι καμιά από τις απαιτήσεις του Δικαίου δεν αντίκειται προς τις υπαγορεύσεις της ηθικής συνείδησης και καμιά από τις πράξεις που προκαλούν τον ηθικό αποτροπιασμό δεν μένει ατιμώρητη.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΡΧΑΙΟΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΠΟΛΕΙΣ-ΚΡΑΤΗ

Α. ΟΙ ΣΟΥΜΕΡΙΟΙ - ΑΚΚΑΔΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

(α) Εποχή Ubaid

Οι πρώτες πολιτικές ενότητες εμφανίστηκαν στη Μεσοποταμία, ανάμεσα στους ποταμούς Ευφράτη και Τίγρη. Στις εύφορες πεδιάδες, στα βόρεια και νότια της περιοχής, άκμασαν πρώτα οι Σουμέριοι και οι Ακκάδιοι. Ακολούθησαν οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι.

Υπάρχει πλούσιο υλικό, από τις δεκάδες χιλιάδες των πινακίδων που ανευρέθηκαν, για να μας διαφωτίσει επαρκώς ως προς την ιστορία, την πολιτική και κοινωνική οργάνωση και, γενικά, τον πολιτισμό των Σουμερίων.

Η μόνιμη εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων στη Σουμερία έγινε περί το 5000 π.Χ., στην εποχή που καλείται από τους αρχαιολόγους ως Ubaid εποχή, όνομα που προέρχεται από τα ευρήματα στην τοποθεσία Tell al-Ubaid, λίγα χιλιόμετρα βόρεια της πόλης Ur. Οι κάτοικοι αυτοί αποκαλούνται από ορισμένους Ιστορικούς ως «Πρωτο-Ευφράτιοι» ή «Ουμπαϊντιανοί» (Ubaidians).¹

Κατά την περίοδο αυτή, κατά την οποία αρχίζει στη Μεσοποταμία η Πρώιμη Χαλκολιθική εποχή, λειτουργούν οργανωμένες αγροτικές κοινότητες, που θα εξελιχθούν αργότερα σε πόλεις, και αρχίζει να αναπτύσσεται ο δεσμός του ανθρώπου με την «πατρώα γη», που είναι ένας από τους πυλώνες της πολιτικής ομάδας, που σχηματίζεται αργότερα. Οι κοινότητες αναπτύχθηκαν στις εύφορες υδροφόρες πεδιάδες, κατά μήκος, κυρίως, του ποταμού Ευφράτη και των παραποτάμων του. Η νομαδική ζωή έχει περιοριστεί στο ελάχιστο. Σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στον υλικό πολιτισμό. Κατασκευάζονται, με νέα τεχνολογία, νέου τύπου αγγεία.

¹ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 41.

Έχουν υποστηριχθεί αρκετές απόψεις για την καταγωγή και προέλευση των πρώτων κατοίκων της Σουμερίας, των Ουμπαϊντιανών, πριν από την ανάπτυξη του πολιτισμού των Σουμερίων. Λόγω της έλλειψης επαρκών γραπτών ιστορικών πηγών, θα ήταν επισφαλές να γίνει αποδεκτή οποιαδήποτε από αυτές. Μια άποψη, που προβάλλεται από ένα έγκριτο ιστορικό, υποστηρίζει ότι οι πρώτοι κάτοικοι της εδαφικής περιοχής, που καλείται Σουμερία, δεν ήταν Σουμεριοί και δεν μιλούσαν τη γλώσσα των Σουμερίων.²

Οι Ουμπαϊντιανοί δεν παρέμειναν για πολύ οι μόνοι κυρίαρχοι της περιοχής. Καθώς οι Ουμπαϊντιανοί ευημερούσαν και προόδευαν, άρχισαν να διεισδύουν στην επικράτειά τους, είτε ως ειρηνικοί μετανάστες είτε ως βίαιοι εισβολείς και κατακτητές, σημαντικές φυλές από την έρημο στα δυτικά της Συρίας και από την Αραβική χερσόνησο. Σταδιακά, αυτές οι σημαντικές φυλές συγχωνεύθηκαν με τον γηγενή πληθυσμό και από αυτήν τη συγχώνευση, που αποδείχθηκε καρποφόρα, προέκυψαν οι Σουμεριοί και ο πολιτισμός τους.

Πρωτεύουσα της πρώτης Δυναστείας των Σουμερίων ήταν η πόλη Kish, με βασιλιά τον Etana. Σε σύντομο, σχετικά, χρονικό διάστημα, αναπτύσσονται και οι δυναστείες της Ur και της Uruk, άλλως Erech. Στις μεταξύ των τριών αυτών δυναστειών πολεμικές συρράξεις για πλήρη κυριαρχία της Σουμερίας, επικράτησε, τελικά, η Uruk, με ηγεμόνα τον Mesannepada, ο οποίος, μετά που κατατρόπωσε τον Agga, τελευταίο ηγεμόνα της Kish, επαίρετο να αυτοκαλείται «βασιλιάς της Kish».³

(β) Περίοδος Uruk

Κατά την περίοδο της Δυναστείας της Uruk (4000-3100 π.Χ.) σχηματίζονται οι πρώτες αστικές κοινωνίες. Αναπτύσσονται οι πρώτες πόλεις με ιεραρχικά δομημένη πολιτική οργάνωση. Δημιουργούνται νέες κοινωνικές τάξεις όπως οι κρατικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι, οι ιερείς και οι τεχνίτες, οι οποίοι συντηρούνται από τους καλλιεργητές της γης.

Κατά την περίοδο αυτή, επιτεύχθηκε η μεγαλύτερη συνεισφορά των Σουμερίων στον ανθρώπινο πολιτισμό, η εφεύρεση της γραφής. Ανάμεσα στο 3500 και 3000 π.Χ., οι Σουμεριοί επινόησαν ένα σύστημα για να αποθηκεύουν και να επεξεργάζονται πληροφορίες. Το σύστημα αυτό είναι η γραφή. Η εφεύρεση της γραφής, για την οποία έχει γίνει εκτενής λόγος στο πρώτο μέρος, διαδραμάτισε, αναμφισβήτητα, πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των κοινωνιών.⁴

Αυτό που συνέβη κατά την Uruk Περίοδο ήταν τόσο ριζικό, που οι ιστορικοί συνήθιζαν να το χαρακτηρίζουν ως μια «αστική επανάσταση».⁵ Οι αλλαγές που επήλθαν επηρέασαν τις περισσότερες εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής. Δεν σηματοδότησαν μόνο τις απαρχές των πόλεων. Πολλές άλλες καινοτομίες ως προς την

2 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 40, 41.

3 Ο.π., σ. 49.

4 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 183, 184.

5 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 50.

κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, την τεχνολογία και τον πολιτισμό, ήταν το ίδιο σημαντικές για την ανθρωπότητα.

Παρά το ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού συνέχισε να ασχολείται με τη γεωργία, ένα τμήμα της αστικής κοινωνίας άρχισε να αφιερώνει τον χρόνο του σε μη γεωργικές ασχολίες, λόγω του νέου ρόλου της πόλης, ως κέντρου της περιφέρειάς της. Στον παραγωγικό τομέα, οι τεχνίτες εξειδικεύθηκαν. Εμφανίζεται ένας τύπος αγγείου που είναι χαρακτηριστικός αυτής της εξέλιξης, το λοξότμητο κύπελλο. Ειδικευμένοι τεχνίτες παρήγαγαν μαζικά και άλλα αντικείμενα. Στην ύστερη Περίοδο Uruk άρχισε η χρήση κυλινδρικών σφραγίδων (σφραγιδοκυλινδρων), που συνέχισε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Μεσοποταμίας. Επρόκειτο για ένα μικρό κύλινδρο, ο οποίος δεν ξεπερνούσε τα 3 εκατοστά σε ύψος και 2 εκατοστά σε διάμετρο, κατασκευασμένο από διάφορους λίθους, όπως σάρδιο, λάπις λάζουλι, κρύσταλλο, επάνω στον οποίο χαράσσονταν διάφορα σχήματα που σχετίζονταν με τον κάτοχό τους. Η τεχνολογική γνώση, που ήταν απαραίτητη για την κατασκευή του, ήταν πολύ πιο ανώτερη από εκείνη που απαιτείτο για την κατασκευή εμποστών σφραγίδων που είχαν εμφανιστεί κατά την πρώιμη Νεολιθική Περίοδο.⁶ Επίσης, στην κατασκευή των αγγείων, τα οποία πλέον κατασκευάζονται από ειδικούς, χρησιμοποιείται, σε μεγάλο βαθμό, ο ταχύς τροχός, για μαζική παραγωγή, με λίγη διακόσμηση.⁷

Με αυτή την εξειδίκευση παραγωγής, η Uruk έγινε το κέντρο συντονισμού των ανταλλαγών για την περιφέρειά της. Οι γεωργοί αντάλλαζαν διαφορά γεωργικά προϊόντα με εργαλεία και είδη πολυτελείας, ενώ οι τεχνίτες προμηθεύονταν το φαγητό τους. Γενικά, η εξειδίκευση της εργασίας, που χαρακτηρίζει την αστική ζωή στη Νότια Μεσοποταμία, είχε ως αποτέλεσμα τη ριζική ανασύνθεση της κοινωνίας.

Χρειάζόταν κάποια αρχή που να διασφαλίζει τη σωστή και ομαλή εφαρμογή του συστήματος. Στη Μεσοποταμία της Περιόδου Uruk, τον ρόλο αυτό ανέλαβε η θρησκεία. Ο μνημειακός ναός, ο οίκος του θεού, που είχε κτιστεί από την κοινότητα, αποτελούσε τον κεντρικό θεσμό που διασφάλιζε την καλή λειτουργία του συστήματος. Επρόκειτο για τον ναό Eanna, ένα από τα σημαντικότερα έργα τέχνης αυτής της περιόδου, που ήταν αφιερωμένος στη θεά Inanna.⁸

Ο ρόλος του ναού στη συλλογή και αναδιανομή των αγαθών, οδήγησε στη δημιουργία μιας νέας τάξης ειδικών: των διοικητικών υπαλλήλων. Η οικονομία έγινε τόσο σύνθετη, ώστε κατέστησε αναγκαία την εφεύρεση των απαραίτητων λογιστικών μηχανισμών. Επίσης, χρειάζονταν και άνθρωποι ικανοί για να χειρίζονται τα εργαλεία και τις τεχνικές της γραφειοκρατίας. Οι ανάγκες αυτές, που οδήγησαν τους Σουμέριους στην ανακάλυψη της γραφής, δημιούργησε μια άλλη τάξη ειδικών, τους γραφείς, που υπήρξε σημαίνουσα σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς της Μέσης Ανατολής.

6 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 183. Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 56.

7 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 193.

8 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 57.

(γ) Πρώιμη Δυναστική Περίοδος (3000-2350 π.Χ.)

Μετά το τέλος της περιόδου Uruk, τελειώνει και η Προϊστορία της Μεσοποταμίας και, με την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο (3000-2350 π.Χ.), αρχίζει η ιστορία της περιοχής.

Οι γραπτές πηγές δείχνουν ότι κατά τη νέα αυτή περίοδο εμφανίστηκε ένα δίκτυο πόλεων-κρατών που βρίσκονταν σε διαρκή διάδραση και ανταγωνισμό. Ακμάζουν στον νότο οι πόλεις Ur, Eridu και Lagas ή Lagash, στα βορειοδυτικά οι Nippur και Marad, στα βόρεια η πόλη Sippar και στα βορειοανατολικά οι Esnunna και Der.⁹ Για μια ακόμη φορά, τα μικρά κράτη αποτελούσαν την κυρίαρχη μορφή πολιτικής οργάνωσης.

Οι πόλεις της Σουμερίας λειτουργούσαν ξανά ως ανεξάρτητα κράτη, με τον δικό τους θεό και τα δικά τους ιερατεία. Κάθε τέτοιο κράτος αποτελείτο από μια περιτοιχισμένη μεγάλη πόλη, γύρω από την οποία υπήρχαν μικρά χωριά και πολίχνες.¹⁰ Μερικές από αυτές, περιλάμβαναν διάφορα αστικά κέντρα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα η Lagash, στην οποία βρίσκονταν τρεις πόλεις, οι Girsu, Lagash και Nina.¹¹

Οι πόλεις της Σουμερίας θεωρούνταν ότι αποτελούσαν μέρος ενός ενιαίου συνόλου, μιας κοινής πολιτιστικής οντότητας, την οποία αποκαλούσαν «η Γη» (Kalam). Η επιδίωξη κοινών στόχων, όπως η από κοινού διαχείριση των υδάτινων πόρων ενός ποταμού, επέβαλε την ανάπτυξη μεταξύ ορισμένων πόλεων στενών εμπορικών και οικονομικών, καθώς και πολιτικών σχέσεων, αλλά και συμμαχιών που είχαν μορφή η οποία προσομοίαζε με αυτήν της Αμφικτιονίας στην αρχαία Ελλάδα. Οι άρχοντες των μελών της συμμαχίας συγκεντρώνονταν στην πόλη Nippour (Nippur), όπου υπήρχε το ιερό του Enlil, για να αποφασίζουν, πάνω σε ισότιμη βάση, την προώθηση κοινών συμφερόντων, όπως τα μέλη της Αμφικτιονίας συγκεντρώνονταν στους Δελφούς και στις Θερμοπύλες.¹²

Παρά τις διαφορές που είχαν οι πόλεις-κράτη μεταξύ τους, υπήρχε μια κοινή πεποίθηση ότι όλες ανήκαν στο ίδιο θρησκευτικό σύστημα, που τις ένωνε. Η σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης μεταξύ δύο πόλεων, συνοδευόταν με ιεροτελεστία, κατά τη διάρκεια της οποίας οι ηγέτες των δύο πόλεων έδιναν όρκο για τήρηση της συνθήκης ενώπιον περιστεριών τα οποία, στη συνέχεια, αφήνονταν ελεύθερα για να πορευθούν στους κύριους θεούς των συμβαλλόμενων πόλεων, ώστε αυτοί να είναι γνώστες και μάρτυρες της συνθήκης. Στη Nippur ήταν ο Enlil, στην Kish ο Ninhursag, στην Eridu ο Enki στην Ur ο Nanna και στη Larsa ο Utu.¹³ Θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο ήταν η πόλη Nippur στην οποία ήταν ο ναός του ηγέτη των θεών Enlil.

9 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σσ. 25, 26.

10 Ό.π., σ. 26.

11 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 81.

12 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 34.

13 Ό.π., σ. 34.

Αυτή η αίσθηση της ενότητας δεν περιοριζόταν μόνο σε όσους μιλούσαν την ίδια γλώσσα. Κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, στην περιοχή ομιλούνταν τουλάχιστον δύο γλώσσες, η σουμεριακή και μια σημιτική γλώσσα, η οποία αργότερα μετεξελίχθηκε στην ακκαδική. Αυτή η διαφοροποίηση, δεν υπήρξε ποτέ αιτία σύρραξης. Μπορεί, η Σουμερία της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου να ήταν κατακερματισμένη από πολιτικής άποψης, αλλά όχι από πολιτισμικής.

Υπήρχαν, όμως, και πολεμικές συρράξεις μεταξύ τους, που κατέληγαν σε μια μορφή επικυριαρχίας της μιας πόλης έναντι της άλλης. Σε μια επιγραφή από τον βασιλιά της Uruk Lugalzaggesi αναφέρεται ότι αυτός, μετά που επελέγη από τον θεό Enlil να είναι βασιλιάς της Γης και να καθυποτάξει όλες τις χώρες «από την ανατολή του ήλιου μέχρι τη δύση του», έσπευσε στη Nippur για να κάνει προσφορές και σπονδές από «γλυκό νερό» στον Enlil.¹⁴

Ο ρόλος του ναού, ως συλλέκτη και αναδιανομέα των γεωργικών προϊόντων, παρέμεινε και κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο και στηριζόταν στην ιδεολογία ότι ο θεός τα λάμβανε ως δώρα και, έπειτα, τα αναδίενεμε στους ανθρώπους. Έτσι, ο επικεφαλής της διοίκησης του ναού ήταν ταυτόχρονα και ηγέτης της πόλης. Η εξουσία του στην πόλη απέρρεε από τον ρόλο του στον ναό. Οι μελετητές της Ιστορίας, συχνά αναφέρονται σ' αυτόν με τον τίτλο του «ιερέα-βασιλέα». Ήδη, από την Περίοδο Uruk, το κύριο ιδεολογικό έρεισμα του ηγεμόνα της πόλης ήταν ο ρόλος του στον οίκο του ναού. Ο ναός αποτελούσε στην πραγματικότητα τον κυρίαρχο θεσμό της πόλης.

Ο ρόλος του «ιερέα-βασιλέα» αποδυναμώθηκε, όταν αυξήθηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων-κρατών και οι μεταξύ τους πολεμικές συρράξεις. Τότε, είχε μεγαλύτερη σημασία ο ρόλος του στρατιωτικού ηγέτη παρά του θρησκευτικού. Σε σουμεριακές ιστορίες αυτής της περιόδου, αναφέρεται ότι σε τέτοιες περιπτώσεις ανατίθετο προσωρινά, από συνέλευση του λαού, η εξουσία σε κάποιο στρατιωτικό ηγέτη. Σταδιακά, αυτός ο ρόλος του στρατιωτικού ηγέτη απέκτησε μονιμότητα και μετεξελίχθηκε σε δυναστικό θεσμό, στον θεσμό του ηγεμόνα, που ήταν και κληρονομικός.

Τη Σουμερία, κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, περιέβαλλαν περιοχές με τις οποίες είχε διαφόρων ειδών σχέσεις. Στα ανατολικά υπήρχαν δύο πόλεις, τα Σούσα και το Ανσάν (Anshan). Τα Σούσα κυριαρχούσαν στην πεδινή περιοχή δυτικά του όρου Ζάγκρου και το Ανσάν στη ζώνη της νότιας οροσειράς. Τα κείμενα της τρίτης χιλιετίας αναφέρουν την περιοχή ως χώρα του Ελάμ. Επρόκειτο, μάλλον, για ένα χαλαρό συνασπισμό πολιτικών οντοτήτων. Οι πηγές αναφέρουν ότι ηγέτες της Lagash εκστράτευσαν εναντίον του Ελάμ, μάλλον για να αποκτήσουν πρόσβαση στους εμπορικούς δρόμους που οδηγούσαν σε μακρινές περιοχές, όπως στην κοιλάδα του Ινδού, όπου κατασκευάζονταν χάντρες σαρδίου λίθου και στο Αφγανιστάν, από το οποίο προμηθεύονταν λάπις λάζουλι. Η Σουμερία φαίνεται πως ήταν αποδέκτης ειδών πολυτελείας, που ζητούσαν τα μέλη της ελίτ της. Ως αντάλλαγμα φαίνεται πως εξαгонταν κυρίως υφάσματα και άλλα προϊόντα τα οποία μπορούσαν εύκολα να μεταφέρονται.

14 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 35.

Μετά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο (3000-2350 π.Χ.), έχουμε, στα βόρεια τη μεγάλη Δυναστεία των Ακκαδίων (Akkad) (2350-2150 π.Χ.), με την παρεμβολή της εισβολής των Gutians, στα νότια την Τρίτη Δυναστεία της Ur (2150-2000 π.Χ.), με την παρεμβολή της εισβολής των Αμοριτών (Amorite) και επίσης στα νότια, τη Δυναστεία Isin-Larsa (2000-1800 π.Χ.).

(δ) Ο Σαργών. Δυναστεία της Ακκάδ (2350-2150 π.Χ.)

Γύρω στο 2350 π. Χ., ένας μεγάλος Σημίτης αρχηγός, ο Σαργών (Sargon), κατάκτησε τη χώρα των Σουμερίων και, αφού τη ένωσε με τη μικρή του επικράτεια, έγινε, στη συνέχεια, κυρίαρχος μιας απέραντης έκτασης από τον Περσικό Κόλπο ως τη Μεσόγειο Θάλασσα. Είναι αυτός που ίδρυσε τη μεγάλη Δυναστεία των Ακκαδίων. Η Δυναστεία πήρε την ονομασία της από την πόλη Ακκάδ (Akkad ή Akkade ή Agade) την οποία έκτισε ο Σαργών, κοντά στην πόλη Kish, και την κατέστησε πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του. Στη γλώσσα των Ακκαδίων (Akkadians) η λέξη Akkad σημαίνει «ένωση». Αξιοσημείωτο είναι ότι στην εβραϊκή Βίβλο οι Σουμερίοι αναφέρονται ως «Αχάδ» (Akkad) (*Γένεσις*, 10:10).

Ο Σαργών ήταν ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος στην υπηρεσία του βασιλιά της Kish ονόματι Ur-Zababa ο οποίος ηττήθηκε και φονεύθηκε από τον βασιλέα της Uruk Lugalzaggessi. Ο Σαργών, αφού ανέλαβε την ηγεσία των στρατευμάτων της Kish, κατατρόπωσε τον Lugalzaggessi, κατεδάφισε τα τείχη της πρωτεύουσας Uruk και των άλλων μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας του Lugalzaggessi, της Lagas, της Ur και της Umma. Γενικά, την κατάκτηση μιας πόλης, ακολουθούσαν μαζικής και ευρείας έκτασης καταστροφές.¹⁵

Σταδιακά, οι Ακκάδιοι καθιέρωσαν μια νέα, χαλαρής μορφής, αποικιοκρατική διοίκηση επί των κατακτηθεισών πόλεων-κρατών. Οι μέχρι τότε ανεξάρτητες πόλεις-κράτη έπρεπε να ενσωματωθούν σε ένα ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό σύστημα. Τη διοίκηση των πόλεων ανέλαβαν οι «υιοί του Ακκάδ», που έφεραν τον τίτλο του «ensi».¹⁶ Οι προηγούμενοι ηγεμόνες των πόλεων διατήρησαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, τη θέση τους, μόνο που, πλέον, λειτουργούσαν ως «ensi», υπό τις οδηγίες του βασιλέα της Ακκάδ.¹⁷

Αναπτύχθηκε ένα νέο σύστημα φορολογίας και εισήχθη ένα τυποποιημένο σύστημα μέτρων και σταθμών. Επίσης, οι κατά τόπους γραφείς ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν μια νέα γλώσσα, μια σημαντική γλώσσα που μιλούσαν στην Ακκάδ, μια πόλη της βόρειας Μεσοποταμίας, και όχι τα σουμεριακά του νότου. Αυτή η γλώσσα ήταν αυτή που έγινε γνωστή ως «ακκαδική». και ανήκε σε μια εντελώς διαφορετική γλωσσική οικογένεια από τη σουμεριακή. Οι επιγραφές των βασιλέων της δυναστείας των Ακκαδίων ήταν γραμμένες κυρίως στα ακκαδικά και, ενίοτε, συνοδεύονταν από μια μετάφραση στα σουμεριακά.¹⁸

15 Samuel Noam Kramer, *The Sumerians*, σ. 60.

16 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 40.

17 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 106.

18 Ο.π., σσ. 106, 107.

Η δυναστεία των Ακκαδίων προσπάθησε να ενοποιήσει ιδεολογικά τη Μεσοποταμία και επεδίωξε να συνδέσει το σύστημα λατρείας της περιοχής και το πάνθεό της με τη βασιλική οικογένεια. Για παράδειγμα, ο Σαργών όρισε την κόρη του ως αρχιέρεια του θεού της Σελήνης Nanna στην Ur, όπου έγινε σύζυγος του θεού. Με αυτή της την ιδιότητα, έφερε το σουμεριακό όνομα Enheduanna, που σημαίνει «ιέρεια, κόσμημα του ουρανού». Έτσι, μια πριγκίπισσα ακκαδικής καταγωγής εγκαταστάθηκε σε ένα από τα κύρια θρησκευτικά κέντρα του νότου και συμμετείχε ενεργά στην εκεί θρησκευτική και λατρευτική ζωή. Το παράδειγμα του Σαργών ακολούθησαν και επόμενοι ηγεμόνες της δυναστείας. Ο Naram-Sin διεύρυνε αυτή την πρακτική, ορίζοντας αρκετές κόρες του ως αρχιέρειες διαφόρων σημαντικών ναών στη Σουμερία.¹⁹

Η Ακκάδ διατήρησε τη δύναμή της χάρη στη στρατιωτική της ισχύ. Σ' ένα κείμενο για τον Σαργών αναφέρεται ότι «καθημερινά έτρωγαν 5.400 άνδρες μαζί του», γεγονός που υποδηλώνει την παρουσία ενός πολυάριθμου μόνιμου στρατού, κατά πολύ ανώτερου από τους στρατούς των εφédρων που είχαν οι αντίπαλοί του.²⁰

Ο Σαργών και οι διάδοχοί του θεωρούσαν ότι οι κατακτήσεις τους ήταν θείο δώρο. Σε μια βασιλική επιγραφή, ο Σαργών περιγράφει πώς ο θεός Enlil του πρόσφερε την περιοχή από την «Πάνω Θάλασσα» (Μεσόγειο) μέχρι την «Κάτω Θάλασσα» (Αραβο-Περσικό Κόλπο) και πώς ο θεός Dagan του Tuttul του πρόσφερε την «Πάνω Χώρα» που περιλαμβάνει τη Mari και την Ebla. Ο Naram-Sin, ο τέταρτος ηγέτης της Δυναστείας, εκτός του ότι αυτοανακηρύχθηκε ως ο «βασιλιάς των τεσσάρων γωνιών» (king of the four quarters), προσέδωσε στον εαυτόν του θεϊκή ιδιότητα.²¹ Τούτο αποτέλεσε μια καινοτομία, αφού παλαιότεροι βασιλείς λατρεύονταν μόνο μετά τον θάνατό τους. Σε μια επιγραφή που βρέθηκε στο βόρειο Ιράκ, αναφέρεται: «Ο Naram-Sin, ο δυνατός, ο βασιλέας της Ακκάδ, όταν οι τέσσερις γωνιές του σύμπαντος ήταν εχθρικές προς αυτόν, παρέμεινε νικητής σε εννέα μάχες σε ένα έτος, λόγω της αγάπης που του είχε η Ishtar, και αιχμαλώτισε εκείνους τους βασιλείς που είχαν εξεγερθεί εναντίον του. Επειδή μπόρεσε να διατηρήσει την πόλη σε καιρό κρίσης, οι κάτοικοι της πόλης του ζήτησαν από την Ishtar στον ναό Eanna, τον Enlil στη Nippur, τον Dagan στο Tuttul, τον Ninhursaga στο Kish, τον Enki στην Eridu, τον Sin στην Ur, τον Shamar στη Sippar και τον Nergal στην Kutha, να γίνει (ο Naram-Sin) θεός της πόλης τους Ακκάδ και έκτισαν γι' αυτόν ναό στο κέντρο της πόλης Ακκάδ».²²

Ο Σαργών ο Μέγας, όπως τον αποκαλούν οι ιστορικοί, υπήρξε μία από τις πιο αξιόλογες πολιτικές φυσιογνωμίες της αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Επί της βασιλείας του εγγονού του Σαργών Naram-Sin, η αυτοκρατορία των Ακκαδίων έφθασε στον κολοφώνα της δόξας της. Ο Naram-Sin, επαρμένος από τους θριάμβους του, αυτοαποκαλείτο «βασιλιάς των τεσσάρων πλευρών» και ως «θεός των Ακκαδίων».

19 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 108, 109.

20 Ό.π., σ. 105.

21 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 277, 278.

22 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 113.

Όμως, έμελλε επί της βασιλείας του Naram-Sin να αρχίσει η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας των Ακκαδίων από στρατιωτικές απειλές ομάδων που βρίσκονταν δίπλα στα σύνορα της επικράτειάς της. Η μεγαλύτερη απειλή προήλθε από τους Γουδιανούς ή Γκούτι ή Γούδιους (Gutians ή Guti), μια φυλή που ήλθε από τα ανατολικά όρη, πιθανότατα από το όρος Ζάγκρος. Οι επιδρομές τους έφεραν σύγχυση και αναστάτωση στο κράτος των Ακκαδίων, ακόμη και την καταστροφή και ερήμωση της πρωτεύουσας Ακκάδ. Την τραγική κατάσταση, στην οποία περιήλθε η πόλη, μαθαίνουμε από ένα ποίημα που διασώθηκε και φέρει τον τίτλο «Η κατάρα της Ακκάδ».²³ Τη συρρίκνωση δεν κατόρθωσε να ανακόψει ο Sharkalishari, διάδοχος του Naram-Sin. Η κυριαρχία των Ακκαδίων περιορίστηκε στην Ακκάδ και την πέριξ περιοχή. Τελικά, επί της βασιλείας του Sharkalishari επήλθε το τέλος της δυναστείας των Ακκαδίων. Έκτοτε, την ουσιαστική κυριαρχία στα εδάφη που κατείχε η αυτοκρατορία των Ακκαδίων την ασκούσαν οι Γούδιοι για πέραν του μισού αιώνα, μέσω των διοικητών των επαρχιών (ensi), που διόριζαν οι ίδιοι. Κυρίαρχη πόλη ήταν η Lagash. Ένας από τους διοικητές της ήταν ο Gudea, ο οποίος, παρά το ότι ήταν υποτελής των Γουδίων, κατόρθωσε να αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στον θρησκευτικό, εμπορικό και στρατιωτικό τομέα. Τους Γούδιους κατόρθωσε να εκδιώξει από τη Γη ο Utu-hegal, διοικητής της Uruk, που ανέλαβε την εξουσία.²⁴

(ε) Τρίτη Δυναστεία της Ur (2150-2000 π.Χ.)

Οκτώ χρόνια μετά την εκδίωξη των Γουδίων, ο Utu-hegal απεβίωσε και τον διαδέχθηκε ο Ur-Nammu, ο ιδρυτής της Τρίτης Δυναστείας της Ur.

Ο Ur-Nammu σκοτώθηκε σε μια μάχη με τους Γούδιους, οι οποίοι, παρά την εκδίωξη τους, εξακολουθούσαν να παρενοχλούν τη Σουμερία καθ' όλη τη διάρκεια της Τρίτης Δυναστείας της Ur.²⁵ Τη θέση του πήρε ο γιος του Sulgi, Επί της βασιλείας του Sulgi, που βασίλεψε για σαρανταοκτώ χρόνια, τα εδαφικά όρια της Δυναστείας επεκτάθηκαν και κάλυπταν σχεδόν όλη την περιοχή της Δυναστείας της Ακκάδ, μέχρι τις πόλεις Susa και Assur στα ανατολικά κράσπεδα της «Γης». Ο Sulgi αποδείχθηκε ένας ικανός κυβερνήτης. Επέφερε σημαντικές αλλαγές στη διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας του, μεταξύ των οποίων ήταν η τυποποίηση των μέτρων και σταθμών και η καθιέρωση νέου ημερολογίου. Ακολούθησε, βασικά, την πολιτική των Ακκαδίων, διορίζοντας διοικητές με τον παραδοσιακό ρόλο του enzi στις παλαιές ανεξάρτητες πόλεις τις οποίες μετέτρεψε σε περιφερειακές πρωτεύουσες.

Το κράτος της Τρίτης Δυναστείας της Ur αποτελείτο από δύο διακριτικά τμήματα: τον πυρήνα, δηλαδή τη Σουμερία και την Ακκάδ και, μια ζώνη στρατιωτικών κατακτήσεων στα ανατολικά, μεταξύ του Τίγρη και των βουνών του Ζάγκρου. Εσωτερικά, χωριζόταν σε περίπου είκοσι επαρχίες, τα όρια των οποίων ουσιαστικά ταυτιζόνταν με τις επικράτειες των παλαιότερων πόλεων-κρατών. Τις διοικούσαν

23 Samuel Noam Kramer, *The Sumerians*, σ. 62.

24 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 115. Samuel Noam Kramer, *The Sumerians*, σ. 67.

25 Samuel Noam Kramer, *The Sumerians*, σ. 68.

κυβερνήτες για λογαριασμό του βασιλέα, οι οποίοι έφεραν τον συμεριακό τίτλο «ensi». Αυτοί οι άνδρες προέρχονταν, κατά το πλείστο, από επιφανείς τοπικές οικογένειες και το αξίωμα του κυβερνήτη συχνά ήταν κληρονομικό. Οι κυβερνήτες, καθώς εκπροσωπούσαν τον βασιλέα, είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους ένα μεγάλο φάσμα εξουσιών. Μεταξύ άλλων, έλεγχαν τις περιουσίες των ναών και ασκούσαν, εξ ονόματος του βασιλέα, την ανώτατη δικαστική εξουσία στις επαρχίες τους. Παράλληλα, με τους κυβερνήτες, λειτουργούσε η στρατιωτική διοίκηση, με στρατηγούς στην κορυφή της ιεραρχίας της.

Είχε καθιερωθεί, από την κεντρική διοίκηση, ένα σύστημα φορολογίας, στο πλαίσιο του οποίου συλλεγόταν ένα σημαντικό μέρος των πόρων των επαρχιών, που καλείτο «bala», που σημαίνει «ανταλλαγή». Τα κράτος λάμβανε από τις επαρχίες όλα τα απαραίτητα προϊόντα και στη συνέχεια τα διέθετε σ' ολόκληρη την επικράτειά του. Η ποσότητα και το είδος της συνεισφοράς κάθε επαρχίας, εξαρτιόταν από τις δυνατότητές της και τα προϊόντα που παρήγε. Για παράδειγμα, η Girsu προμήθευε σιτηρά, ενώ η γειτονική της Umma προμήθευε βιοτεχνικά προϊόντα κατασκευασμένα από ξύλο, καλάμι ή δέρμα.²⁶

Την περίοδο της Τρίτης Δυναστείας της Ur, το κράτος ήταν οικονομικά εύρωστο. Η κρατική περιουσία, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν τα κτήματα, οι περιοχές αλιείας, τα βιοτεχνικά εργαστήρια κ.λπ. ήταν τεράστια. Τούτο, σε συνδυασμό με τις εκτενείς οικοδομικές δραστηριότητες του κράτους την εποχή εκείνη, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλου αριθμού κρατικών εργατών. Υπήρχαν δύο κατηγορίες εργατών: εκείνοι που εργάζονταν για το κράτος όλο το έτος και εκείνοι που εργάζονταν εποχιακά. Η εργασία πληρωνόταν συνήθως σε είδος, όπως κριθάρι, λάδι και υφάσματα. Η ποσότητα που δινόταν στον κάθε εργάτη, εξαρτιόταν από τη θέση του και το είδος της εργασίας που πρόσφερε.²⁷

Συνεχίστηκε και επί της Τρίτης Δυναστείας της Ur η συνήθεια των βασιλέων, σε μια προσπάθεια ιδεολογικής ενοποίησης της χώρας, να ορίζουν τα παιδιά τους αρχιερείς και αρχιέρειες σε μεγάλους ναούς και να ανεγείρουν ναούς σε ολόκληρο το βασίλειο. Επίσης, ο Sulgi, κατά το 12ο έτος της βασιλείας του, θεοποιήθηκε και αυτός όπως ο βασιλιάς των Ακκαδίων Naram-Sin, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω. Το ίδιο έκαναν και οι διάδοχοί του, όταν ανέβαιναν στον θρόνο. Αντιμετωπίζονταν και λατρεύονταν ως θεοί σε ολόκληρη τη χώρα. Ναοί και αγάλματα των βασιλέων-θεών κτίστηκαν σε διάφορες πόλεις και, έτσι, μέσω της θεοποίησης των βασιλέων και της προς αυτούς λαϊκής λατρείας, ενισχυόταν η κεντρική κρατική εξουσία.²⁸

Το τέλος της ηγεμονίας της Ur ήταν ξαφνικό. Πρέπει να διαδραμάτισαν ρόλο τόσο εξωτερικοί όσο και εσωτερικοί παράγοντες. Το αποφασιστικό πλήγμα, προήλθε από το εξωτερικό. Επί βασιλείας του Ibbi-Sin, η Τρίτη Δυναστεία της Ur υφίστατο συνεχείς επιδρομές από γειτονικούς λαούς. Τη μεγαλύτερη απειλή αποτελού-

26 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 122, 123.

27 Ό.π., σ. 124.

28 Ό.π., σ. 127.

σαν οι Αμορραίοι ή Αμορίτες (Amorites), ένας σημαντικός λαός από τις αραβικές και συριακές ερήμους. Οι Σημίτες ήταν ένας νομαδικός λαός, που οδηγούσαν κοπάδια από γίδια, πρόβατα και γαϊδάρους από ένα βοσκοτόπι στο άλλο. Κάτω από την επιρροή των πρώτων πολιτισμών, άρχισαν και αυτοί να κτίζουν και να αποκτούν μόνιμους οικισμούς.

Ο Ibbi-Sin έμελλε να είναι ο πέμπτος και τελευταίος βασιλιάς της Τρίτης Δυναστείας της Ur. Κατά τη διάρκεια της εικοσιπενταετούς βασιλείας του, η χώρα του, από τις συνεχείς επιδρομές και επιθέσεις που υφίστατο από τους Αμορίτες και τους Ελαμίτες, που επέφεραν πείνα και στερήσεις στον λαό της, παρέπαιε και κατακερματίστηκε. Οι διοικητές των κυριότερων επαρχιών εγκατάλειπαν ο ένας μετά τον άλλον τον βασιλέα τους για να διαφυλάξουν τους εαυτούς τους. Ένας από αυτούς, ο Ishbi-Erra, κατάφερε να αποκτήσει τέτοια δύναμη, ώστε να διασπάσει το κράτος, με αποτέλεσμα η Σουμερία να έχει δύο βασιλιάδες, τον Ibbi-Sin που έλεγχε την πρωτεύουσα και τον Ishbi-Erra, που έλεγχε τις περισσότερες από τις υπόλοιπες πόλεις με έδρα την πόλη Isin. Τον τελευταίο χρόνο της βασιλείας του Ibbi-Sin οι Ελαμίτες κατόρθωσαν να καταλάβουν την Ur και, αφού συνέβαλαν τον Ibbi-Sin, άφησαν μια φρουρά για να ελέγχει την πόλη. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Ishbi-Erra επιτέθηκε εναντίον της φρουράς και την εκδίωξε από την Ur, ανακηρύσσοντας τον εαυτό του βασιλιά όλης της Σουμερίας με πρωτεύουσα την Isin.

Η εποχή που ακολούθησε το τέλος της ηγεμονίας της Ur αναφέρεται ως η εποχή της Δυναστείας Isin-Larsa και πήρε την ονομασία της από την πόλη Isin, την πρώτη πόλη που ανακηρύχθηκε ανεξάρτητη και την πόλη Larsa, η οποία συναγωνιζόταν σε ισχύ την Isin.²⁹

Η Isin και η Larsa πρωταγωνιστούσαν, τότε, στην πολιτική σκηνή στη νότια Σουμερία. Αρχικά, το κράτος της Isin υπήρξε ο διάδοχος του κράτους της Ur και διατηρούσε υπό τον έλεγχό του τις περισσότερες νότιες πόλεις, συμπεριλαμβανομένης της Ur. Αργότερα, κατά τον 20ό αιώνα π.Χ., μια ανταγωνιστική δυναστεία εγκαθιδρύθηκε στη Larsa, η οποία έθεσε υπό τον έλεγχό της τη νότια και ανατολική Σουμερία, ενώ η επικράτεια της Isin περιορίστηκε στην κεντρική Σουμερία. Μετά από μια περίοδο εσωτερικής αστάθειας και μιας σειράς βραχύβιων ηγεμόνων, που προέρχονταν από διαφορετικές φυλές, ανήλθε στον θρόνο της Larsa ο Rim-Sin, ο οποίος περί το 1793 π.Χ., εκστράτευσε εναντίον της Isin και την κυριέυσε. Πλέον, αντίπαλος της Larsa παρέμεινε μόνο η Βαβυλώνα στην οποία τον επόμενο χρόνο έγινε βασιλέας ο Χαμουραμπί. Ο Χαμουραμπί κατάκτησε τη Larsa περί το 1763 π.Χ. και όλη την περιοχή της Σουμερίας. Έτσι, συντελέστηκε η διαγραφή των Σουμερίων από την Ιστορία.³⁰

29 Samuel Noam Kramer, *The Sumerians*, σσ. 70-72. J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σσ. 40-43.

30 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 144-146.

(2) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση

Ένας θεσμός των Σουμερίων, που υιοθετήθηκε από τους άλλους λαούς τόσο τους γειτονικούς λαούς της Μέσης Ανατολής, όσο και τους πέραν αυτής λαούς, είναι αυτός των πόλεων-κρατών με την όλη κοινωνικοπολιτική τους δομή.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, κατά την περίοδο της Δυναστείας της Uruk αναπτύσσονται οι πρώτες πόλεις, με επίκεντρο την πόλη Uruk. Όταν αναφερόμαστε σε μια πόλη, το μυαλό μας πάει στον μεγάλο αριθμό των κατοίκων της και την ύπαρξη μνημειακών κτιρίων, ως τα κύρια χαρακτηριστικά της. Όμως, αυτοί είναι σχετικοί παράγοντες. Ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό της πόλης της εποχής εκείνης είναι ότι δεν είναι απομονωμένη στα αστικά της σύνορα. Δεν εξυπηρετεί μόνο τις ανάγκες των κατοίκων της, αλλά είναι σημαντική και για τους ανθρώπους που ζουν στην περιφέρειά της σε μικρότερους οικισμούς και σε χωριά. Η πόλη αποτελεί το κεντρικό σημείο στη γεωγραφική της περιοχή. Είναι ένας σύνδεσμος μεταξύ των ανθρώπων που ζουν εντός των ορίων της και εκείνων που ζουν στην περιφέρειά της. Αυτά τα χαρακτηριστικά είχε η Uruk. Ο μεγάλος αριθμός των ανθρώπων, που ζούσε μέσα στην πόλη, επηρέασε σημαντικά και τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας. Στις πρώιμες προϊστορικές κοινωνίες υπήρχαν λίγες ανισότητες ως προς τον πλούτο και την ισχύ μεταξύ των οικογενειών. Αλλά, με την πάροδο του χρόνου και τη δημιουργία των μεγάλων αστικών κέντρων, προέκυψαν διαφοροποιήσεις, όπως φαίνεται από το μέγεθος των οικιών και τον αριθμό των ταφικών κτερισμάτων που ανακάλυψαν οι ανασκαφές στην Uruk.³¹

Η Σουμερία, κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ., αποτελείτο από δεκάδες πόλεις-κράτη. Όταν καθιδρύθηκαν, οι πόλεις-κράτη δεν κυβερνούνταν από βασιλείς. Κάθε πόλη-κράτος ανήκε στον τοπικό (πολιούχο) θεό της και άρχουσα τάξη ήταν το ιερατείο. Την ύπαρξη βασιλέων επέβαλε η ανάγκη ισχυρής ηγεσίας για να διεξάγονται επιτυχώς οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις που διεξήγαγαν οι πόλεις-κράτη με εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και μεταξύ τους. Αρχικά, οι βασιλείς δεν ήταν μόνιμος θεσμός. Επιλέγονταν και διορίζονταν από συνελεύσεις πολιτών για επιτέλεση συγκεκριμένου στρατιωτικού έργου. Σταδιακά, ο θεσμός του βασιλέα, του «μεγάλου άνδρα», όπως αποκαλείτο, κατέστη μόνιμος και κληρονομικός.³² Ο βασιλέας μιας πόλης-κράτους, που εξακολουθούσε να ανήκει στον τοπικό θεό, διακήρυττε ότι είναι οι θεοί που του ανέθεσαν την εξουσία.

Οι δύο θεσμοί εξουσίας δεν ήταν κατ' ανάγκη ανταγωνιστικοί. Μαρτυρίες από τη Lagash δείχνουν πώς αυτά τα δύο κέντρα εξουσίας κατέληξαν σε ένα *modus vivendi*. Γύρω στα 2450 π.Χ., ο ηγεμόνας Eannatum ανήγειρε μια επίπεδη λίθινη στήλη, γνωστή ως «Στήλη των Όρνων», όπου απεικονιζόταν η νίκη του εναντίον της Umma. Στη μία πλευρά της στήλης απεικονίζεται ο θεός Ningirsu, πολιούχος θεός της Lagash, να αιχμαλωτίζει τους εχθρούς σ' ένα δίχτυ. Στην άλλη πλευρά, ο βασιλιάς οδηγεί τον στρατό του στη μάχη. Όμως, αργότερα, ο βασιλιάς αποκτά

31 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 54.

32 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 74.

μόνο αυτός τη θεϊκή νομιμοποίηση να κυβερνά την πόλη και, έτσι, ο διαχωρισμός μεταξύ της κοσμικής και θεϊκής εξουσίας εξαφανίζεται.

Η Δυναστεία της Ακκάδ προήγαγε αυτήν την ιδέα. Ο τέταρτος βασιλιάς της, ο Naram-Sin αυτοανακηρύχθηκε θεός. Δεν ήταν απλά ο εντολοδόχος του θεού.³³ Τον ακολούθησε ο βασιλιάς της Τρίτης Δυναστείας της Ur Sulgi. Το ίδιο έκαναν και οι διάδοχοί του, όταν ανέβαιναν στον θρόνο. Αντιμετωπιζόνταν και λατρεύονταν ως θεοί σε ολόκληρη τη χώρα.³⁴

Η γη, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, ανήκε στον ναό και στους ευγενείς και μισθωνόταν σε κατοίκους της πόλης που πλήρωναν ως ενοίκιο μέρος της συγκομιδής. Η υπόλοιπη γη ανήκε στους ελεύθερους κατοίκους της. Οι κάτοικοι της πόλης διαιρούνταν στις ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες: Στους ευγενείς, στους κοινούς πολίτες, στο υπαλληλικό και εργατικό προσωπικό (clients) και στους δούλους.³⁵

Ο βασικός πυρήνας της κοινωνίας ήταν η οικογένεια. Τον γάμο διευθετούσαν οι γονείς. Προηγείτο ο αρραβώνας που τελείτο μετά που ο γαμπρός έδινε ένα γαμήλιο δώρο στον πατέρα της νύφης και ολοκληρωνόταν με τη σύναψη συμβολαίου, καταγεγραμμένου σε πινακίδα. Η γυναίκα στη Σουμερία είχε μερικά σημαντικά νομικά δικαιώματα: Θα μπορούσε να κατέχει περιουσία, να συναλλάσσεται και να καταθέτει ως μάρτυρας σε δικαστήριο.³⁶

Οι κατοικίες ήταν συνήθως μονώροφες, κτισμένες με πηλίνα καλούπια. Οι εύποροι κατοικούσαν σε μεγάλα κτήρια που είχαν περί τα δώδεκα δωμάτια. Μερικά είχαν και οικογενειακό ναΐσκο. Κάτω από την οικία υπήρχε οικογενειακό μαυσωλείο, αν και, κατά κανόνα, οι νεκροί τάφονταν σε κοιμητήρια έξω από την πόλη. Τα οικιακά σκεύη ήταν κατασκευασμένα από άργιλο, πέτρα, χαλκό και μπρούντζο.

Υπήρχαν, επίσης, καλάθια και κιβώτια κατασκευασμένα από καλάμι και ξύλο. Οι τοίχοι και τα δάπεδα ήταν επιστρωμένα από καλαμωτές και δερμάτινα χαλιά.³⁷ Οι Σουμεριοί και, στη συνέχεια, οι Βαβυλώνιοι αρχιτέκτονες χρησιμοποιούσαν τους θόλους και τις αψίδες. Δεν είναι απίθανο οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι να έμαθαν τη χρήση της αψίδας κατά τις επαφές τους με τους Βαβυλωνίους.³⁸

Οι κάτοικοι, κατά το πλείστο, ήταν γεωργοί, κτηνοτρόφοι, τεχνίτες και βιοτέχνες.³⁹ Υπήρχαν, όμως, και γιατροί, γραφείς, ψαράδες, έμποροι, οικοδόμοι, ξυλουργοί, κοσμηματοποιοί και αγγειοπλάστες. Τούτο προκύπτει από τη μελέτη κειμένων τα οποία βρέθηκαν στο μέρος όπου ήταν κτισμένη η πόλη Lagash.⁴⁰

Η άρδευση και η γεωργία είχαν φθάσει σε πολύ προηγμένα για την εποχή επίπεδα. Οι Σουμεριοί, για να εκμεταλλευθούν το ανεκτίμητο δώρο που τους πρόσφεραν

33 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 83, 84.

34 Ο.π., σ. 127.

35 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 76, 77.

36 Ο.π., σ. 78.

37 Ο.π., σ. 89.

38 Ο.π., σ. 290.

39 Ο.π., σσ. 90-111.

40 Ο.π., σσ. 75, 76.

οι δύο ποταμοί, κατασκεύαζαν ένα εντυπωσιακά πολύπλοκο σύστημα καναλιών, φραγμάτων και υδατοφρακτών. Οι γεωργοί ήταν, συνήθως, εκπαιδευμένοι από το σχολείο, το *edubba*. Έχει ανακαλυφθεί ένα «Ημερολόγιο γεωργών», γραμμένο προφανώς από παιδαγωγούς, το οποίο στην ουσία είναι ένα εγχειρίδιο γεωπονίας που απέβλεπε στο να διδάξει τους μαθητές τις τεχνικές και τις δεξιότητες που απαιτούνται για μια επιτυχή γεωργία. Καλλιεργούνταν δημητριακά, όπως το κριθάρι, το σιτάρι, το κεχρί, αλλά και ποικιλία από λαχανικά, όπως ρεβίθια, φακές, γογγύλια, κάρδαμο και αγγούρια. Για την καλλιέργεια της γης χρησιμοποιείτο η σκαπάνη και η σβάρνα. Από τα καρποφόρα δέντρα, η χουρμαδιά ήταν η πιο διαδεδομένη. Από τον καρπό της έβγαζαν μια γλυκιά ουσία, ένα είδος μελιού, που το ονόμαζαν «*lal*». Επίσης, στους Σουμερίους ήταν γνωστή η τεχνική γονιμοποίησης της θηλυκής χουρμαδιάς.⁴¹

Εκτός από τη γεωργία, σημαντικό ρόλο στην οικονομία της Σουμερίας είχε και η κτηνοτροφία. Ήταν η πηγή των μεταφορών, της διατροφής και της ένδυσης. Για τις μεταφορές χρησιμοποιείτο το γαϊδούρι. Από τα οικιακά ζώα, το πιο χρήσιμο ήταν το βόδι. Χρησιμοποιούνταν για το όργωμα και την κίνηση κάρων. Οι αγελάδες και τα μοσχάρια ήταν πολύτιμα για το κρέας και το δέρμα τους. Επίσης, γινόταν εκμετάλλευση των προβάτων, των γιδιών και των χοίρων. Την κτηνοτροφία τη συμπλήρωνε το κυνήγι ελαφιών, κάπρων και γαζέλων, αλλά και πουλιών από τους πτηνοκυνηγούς, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν για τη σύλληψη των πουλιών δίκτυα.

Στους τεχνίτες και βιοτέχνες περιλαμβάνονταν οι ξυλουργοί, οι σιδηρουργοί, οι κοσμηματοποιοί, οι βυρσοδέψες, οι υφασματοποιοί, οι κατασκευαστές βαρκών και καλαθοποιοί.

Στη Σουμερία και γενικά στη Μεσοποταμία, ανθούσε η βιομηχανία παρασκευής ποτών, με προεξάρχουσα τη ζυθοποιία. Η πρώτη ύλη της μπίρας ήταν το βλαστημένο κριθάρι. Υπήρχε και θεά που βοηθούσε στην παρασκευή της μπίρας, ονόματι Ninkasi.⁴²

Η αστρονομία, που άκμασε επί εποχής των Βαβυλωνίων, ήταν άγνωστη στους αρχαίους Σουμερίους. Η εξέταση και παρακολούθηση των ουράνιων σωμάτων γινόταν από τους Σουμερίους μόνο για ημερολογιακούς σκοπούς. Το έτος διαιρείτο σε δύο εποχές. Το καλοκαίρι (*emesh*), που άρχιζε τον Μάρτιο-Απρίλιο και τον χειμώνα (*enten*), που άρχιζε τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο. Το έργο της εποπτείας των δύο εποχών ανατέθηκε από τον θεό Enlil σε δύο θεϊκές οντότητες, ημιθέους, στον Emesh για το καλοκαίρι και στον Enten για το χειμώνα. Ο χρόνος υπολογιζόταν με ένα είδος «κλεψύδρας» και, πιθανόν, με ρολόι σκιάς ή ρολόι ράβδου.⁴³ Όμως, οι Σουμεριοί διακρίθηκαν στα μαθηματικά. Είναι αυτοί που εφεύραν το δεκαεξαδικό σύστημα ταξινόμησης θέσεων που υπήρξε ο πρόδρομος του χρησιμοποιούμενου τώρα ινδο-αραβικού δεκαδικού συστήματος.⁴⁴ Αξίζει να αναφερθεί

41 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 109.

42 Ό.π., σσ. 110, 111.

43 Ό.π., σσ. 91, 218.

44 Ό.π., σ. 290.

ότι το δεκαεξαδικό σύστημα είναι αυτό που χρησιμοποιείται σήμερα στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Υπήρχαν και οι ιατροί που χρησιμοποιούσαν, ως ιατρική ύλη για τις θεραπείες που πρόσφεραν, βότανα, ζώα και ορυκτά.

Στο πεδίο της τέχνης, οι Σουμερίοι διακρίθηκαν ιδιαίτερα στη γλυπτική, σμιλεύοντας μορφές σε στήλες, πινακίδες και βάζα. Επίσης, είναι αυτοί, πιθανότατα, που εφεύραν τον τροχό του αγγειοπλάστη, το τροχοφόρο όχημα και τα ιστιοφόρα πλοία.⁴⁵ Μια αξιοσημείωτη συνεισφορά των Σουμερίων στην τέχνη είναι η εφεύρεση της κυλινδρικής σφραγίδας ή κυλινδρικού σφραγιδολιθίου. Ήταν ένας μικρός κύλινδρος από λίθο στον οποίο ήταν χαραγμένο ένα σχέδιο, που αποτυπωνόταν σε κάποια πήλινη πινακίδα ή πήλινο δοχείο. Αυτή η κυλινδρική σφραγίδα αποτέλεσε ένα είδος εμπορικού σήματος στις διάφορες εμπορικές συναλλαγές στη Μεσοποταμία και, αργότερα, στην Ανατολία, την Αίγυπτο, την Κύπρο και την Ελλάδα.⁴⁶

Η μουσική έπαιζε σημαντικό ρόλο στη ζωή των Σουμερίων. Στους βασιλικούς τάφους της Ur βρέθηκαν υπέροχα κατασκευασμένες άρπες και λύρες. Κατασκευάζονταν, επίσης, τύμπανα, ταμπουρά και αυλοί από καλάμι και μέταλλο. Η ποίηση και το τραγούδι ανθούσαν στα σχολεία της Σουμερίας. Τα περισσότερα από τα διασωθέντα έργα είναι ύμνοι σε θεούς και βασιλιάδες για χρήση στον ναό και στο παλάτι.

Η γλώσσα της περιοχής ήταν, αρχικά, η σουμεριακή. Αργότερα, συνυπήρξε και, τελικά, αντικαταστάθηκε από την ακκαδική, που πήρε το όνομά της από την πρωτεύουσα της Δυναστείας του Σαργών Ακκάδ (Akkad). Η γλώσσα των Ακκαδίων, όπως και ο πολιτισμός τους, αναπτύχθηκαν παράπλευρα, αλλά ξεχωριστά, από αυτή των νότιων Σουμερίων. Την ακκαδική, με διάφορες διαλέκτους, την ομιλούσαν οι Βαβυλώνιοι κατά την πρώτη και τη δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ. και για μεγάλο χρονικό διάστημα οι Ασσύριοι, μέχρι που η γλώσσα αυτή έδωσε τη θέση της σε άλλες σημιτικές γλώσσες, όπως την εβραϊκή, τη χαναναϊκή, τη φοινικική, την αραμαϊκή και την αραβική.⁴⁷

(3) Η Θρησκεία

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ρόλος της θρησκείας για τη διασφάλιση της κοινωνικής τάξης και της αρμονικής συμβίωσης στις πολιτείες της Σουμερίας υπήρξε σημαντικός.

Ο βασιλιάς παρουσιάστηκε ως γιος ή εκπρόσωπος του θεού ή ακόμη και ως ο ίδιος ο θεός. Οι θεοί An και Enlil, οι κορυφαίοι θεοί των Σουμερίων, διόρισαν τον θεό της σελήνης Nanna ως τον βασιλέα της Ur. Στη συνέχεια, ο θεός επέλεξε τον Ur-Nammu, ιδρυτή της Τρίτης Δυναστείας της Ur, να κυβερνά τη Σουμερία και την Ur, ως ο γνήσιος αντιπρόσωπός του. Ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία της Lagash,

45 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 290.

46 Ο.π., σ. 100.

47 J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*, σ. 36. Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 143

αφού επιλέγνκε, προς τούτο, από τον θεό Ningirsu, προστάτη της πόλης, που του έδωσε την εντολή να επαναφέρει τους «θείους νόμους» που παραβίασαν και κατάργησαν οι προκάτοχοί του. Ο ιδρυτής της Δυναστείας των Ακκαδίων Σαργών και οι διάδοχοί του θεωρούσαν ότι οι κατακτήσεις τους ήταν θείο δώρο. Όπως προαναφέρθηκε, ο Naram-Sin, ο τέταρτος ηγέτης της Δυναστείας, προσέδωσε στον εαυτόν του θεϊκή ιδιότητα.⁴⁸ Τον ακολούθησε ο βασιλιάς της Τρίτης Δυναστείας της Ur Sulgi. Το ίδιο έκαναν και οι διάδοχοί του, όταν ανέβαιναν στον θρόνο. Αντιμετωπιζόνταν και λατρεύονταν ως θεοί σε ολόκληρη τη χώρα.⁴⁹ Επίσης, αντίληψη που χαρακτηρίζει τους νομικούς κώδικες των Σουμερίων είναι ότι οι νόμοι δεν είναι ανθρώπινο δημιούργημα, αλλά εκπορεύονται από θεϊκές δυνάμεις και παραβίασή τους σήμαινε παράβαση θείου νόμου, που θα προκαλούσε την οργή και την τιμωρία του θεού.

Σε κάθε πόλη, επίκεντρο των θρησκευτικών δραστηριοτήτων των ανθρώπων ήταν ο ναός. Εκεί λάμβαναν χώρα οι θυσίες και οι προσφορές ζώων και τροφών, καθώς και σπονδών νερού, οίνου και μπύρας προς τους θεούς. Ο ναός ήταν αφιερωμένος σε ένα θεό, που ήταν ο κύριος θεός της πόλης και στον οποίο ανήκε η πόλη, σύμφωνα με την κρατούσα παράδοση. Υπήρχε η αντίληψη ότι οι πόλεις είχαν δημιουργηθεί σε κάποια αρχέγονη εποχή, ως κατοικίες των πολιούχων θεών τους. Έτσι, πίστευαν ότι η Ur αποτελούσε τον οίκο του Nanna, η Uruk της Inanna, η Nippur του Enlil.⁵⁰

Κύριο γνώρισμα, που χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική των ναών των Σουμερίων κατά τις χιλιετίες που διάρκεσε ο πολιτισμός τους, ήταν το ziggurat. Επρόκειτο για έναν ψηλό σταδιακό πύργο, παρόμοιο της αιγυπτιακής πυραμίδας, που σκόπευε να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των θεών του ουρανού και των θνητών της Γης. Κατά τα χρόνια της Τρίτης Δυναστείας της Ur ο ναός της πόλης Ur, που ήταν αφιερωμένος στον Nanna, ήταν ένα τεράστιο κτηριακό συγκρότημα που περιλάμβανε εκτός από τον κύριο ναό, τον ziggurat, που ήταν ένα μεγαλοπρεπές πολυώροφο κτήριο που έμοιαζε με ογκώδη πύργο, ένα μεγάλο αριθμό βωμών, αποθήκες, καταστήματα, κήπους και κατοικίες για το προσωπικό του ναού.⁵¹

Οι Σουμεριοί πίστευαν πως οι άνθρωποι κατασκευάστηκαν από πηλό, προς τον σκοπό να ξαλαφρώσουν τους θεούς στο έργο τους. Οι θεοί των Σουμερίων, όπως και οι ομηρικοί θεοί, ήταν ανθρωπομορφικοί. Όπως οι άνθρωποι, ενεργούσαν, σχεδίαζαν, έτρωγαν, διασκέδαζαν και έκαναν οικογένειες. Είχαν τις ίδιες διατροφικές ανάγκες όπως και οι άνθρωποι. Είναι γι' αυτόν τον λόγο που στις θρησκευτικές ιεροτελεστίες οι προσφορές προς τους θεούς ήταν, κατά κανόνα, τροφές. Ζούσαν σε παλάτια «στα βουνά του ουρανού και της γης, στον τόπο όπου ο ήλιος ανατέλλει». Για τις μετακινήσεις τους δεν έχουμε πλήρη εικόνα από τις υπάρχουσες πηγές. Όμως, υπήρχε η αντίληψη ότι ο Θεός της Σελή-

48 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 277, 278.

49 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 127.

50 Ό.π., σ. 82.

51 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 137.

νης ταξίδευε με βάρκα, ο Θεός του Ήλιου με άρμα και ο Θεός της Καταιγίδας πάνω σε σύννεφα.⁵²

Στη Σουμερία, μεταξύ των μελών που συγκροτούσαν το πάνθεο, που αποτελείτο από εκατοντάδες θεότητες, υπήρχε μια ιεραρχία και ένας καταμερισμός αρμοδιοτήτων. Τις πιο σημαντικές αρμοδιότητες είχαν οι θεοί που είχαν τον έλεγχο του ουρανού, της θάλασσας, της γης και του αέρα.⁵³

Τα μέλη του πανθέου των Σουμερίων και, μετά, των Βαβυλωνίων, αποτελούσαν μια ενιαία ομάδα, που αποκαλείτο «Anunnaki».

Αρχικά, επικεφαλής των θεών ήταν ο θεός του ουρανού An. Γονείς του An, η Anu στη γλώσσα των Χαλδαιών και Βαβυλωνίων, ήταν ο Anshar ή Ansar και η Kishar ή Kisar, που μπορεί να μεταφραστούν ως «ζώνη του ουρανού» και «ζώνη της γης», αντίστοιχα.⁵⁴ Οι Anshar και Kishar παραλληλίζονταν με τον «Ουρανό» και τη «Γη», που γεννήθηκαν από την ένωση της «Αβύσσου» και της «Αρχέγονης Θάλασσας».⁵⁵ Ο An λατρευόταν ως ο «επουράνιος πατέρας», ο «πατέρας των θεών», ο «βασιλέας του σύμπαντος». Κατοικούσε στον Ουρανό που, μερικές φορές, αναφέρεται ως UR-ANU ή Uranus (αντίστοιχο του ελληνικού «Ουρανού»). Η πόλη-κράτος, στην οποία ήταν ο κύριος τόπος λατρείας του, ήταν η πόλη Uruk, που αναφέρεται και ως Erech.⁵⁶ Ακολουθούσαν ο θεός του αέρα Enlil, ο θεός του ύδατος Enki και η μεγάλη θεά-μπτέρα Ninhursag. Φαίνεται ότι στη συνέχεια, περί το 2500 π.Χ., την πρωτοκαθεδρία στο πάνθεο πήρε ο θεός του αέρα Enlil, παρά το ότι ο An εξακολουθούσε να λατρευόταν. Με βάση τις υπάρχουσες πηγές από τα κείμενα των πινακίδων, ο Enlil είναι ο «δημιουργός του σύμπαντος», ο «πατέρας των θεών», ο «βασιλέας του ουρανού και της γης», ο «βασιλέας όλων των χωρών». Βασιλείς επιαιρούνταν πως ήταν ο Enlil που τους έδωσε τον θρόνο, που πρόσφερε την ευημερία στη χώρα τους και που, με τη δύναμή του, τους βοήθησε να κατακτήσουν τις χώρες που κατέχουν. Ο κύριος τόπος της λατρείας του Enlil ήταν στην πόλη Nippur, στον ναό του Ekur.⁵⁷ Ο Enlil επί εποχής Βαβυλωνίων αναφέρεται ως IL.LIL και, επί εποχής Ασσυρίων, ως Bel και θεωρείται από τους ιστορικούς ως το «πρότυπο» του Yahweh (Ιεχωβά) των Εβραίων. Μάλιστα, ορισμένα κείμενα της εποχής αυτής αποδίδουν στον Enlil το θλιβερό έργο της εκτέλεσης της απόφασης των θεών να εξαπολυθεί ο καταστροφικός κατακλυσμός και τον χαρακτηρίζουν σκληρό και άτεγκτο. Όμως, στην εποχή των Σουμερίων, εξυμνείται ως φιλεϋσπλαχνος και προστάτης των ανθρώπων.⁵⁸ Ο θεός Enki, αδελφός του Enlil, ήταν ο θεός του κάτω κόσμου, της αβύσσου (abzu) και της σοφίας, καθώς και ο θεός που οργάνωσε τη γη, σύμφωνα με τα γενικά σχέδια του Enlil. Στην εποχή της κυριαρχίας των Βαβυλωνίων, φαίνεται ότι ο Enki κατεί-

52 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 117. Sean McLoughlin, *World Religions*, σ. 94.

53 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 113-115.

54 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σσ. 43, 44.

55 Ό.π., σ. 34.

56 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σσ. 45, 137. Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 118.

57 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 119.

58 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σσ. 53, 54.

χε την πρωτοκαθεδρία. Στη συνέχεια, τη θέση του λαμβάνει ο γιος του Marduk. Ο Marduk θεωρείτο ως ο προστάτης των Βαβυλωνίων.⁵⁹

Υπήρχαν και τρεις σημαντικές αστρικές θεότητες: ο θεός της Σελήνης Nanna, γνωστός και ως Sin, ο θεός του Ήλιου Utu, γιος του Nanna και η θυγατέρα του Nanna, η θεά Inanna. Η θεά Inanna ήταν η αναμφισβήτητη «βασιλίςσα» στο πάνθεον των Σουμερίων και, αργότερα, των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων, που ήταν γνωστή ως Ishtar, καθώς και των Χετταίων. Υπήρξε η «θεά του έρωτα» και, ταυτόχρονα, η «θεά του πολέμου». Στις τέχνες των Ασσυρίων, η Ishtar παριστάνεται πτερωτή, όπως και η αιγυπτιακή της μορφή, η Isis. Το όνομά της έγινε θρύλος, όχι μόνο στη Μεσοποταμία, ως Inanna και Ishtar. Λατρεύτηκε ως θεά, με τις ίδιες ιδιότητες, στην Αίγυπτο ως Isis, στη Φοινίκη ως Astarte, στην Ελλάδα και στην Κύπρο ως Αφροδίτη και στη Ρώμη ως Venus.⁶⁰

Από μύθο, που αναγράφεται σε ένα από τα διασωθέντα γραπτά κείμενα, παίρνουμε μια ιδέα για το πώς αντιλαμβάνονταν τον «παράδεισο» (Dilmun) οι Σουμεριοί. Ο Dilmun ήταν ένας τόπος καθαρός και φωτεινός στον οποίο δεν υπάρχουν ασθένειες και θάνατοι. Σ' αυτόν, ζουν μόνο οι θεοί. Εκείνο που αρχικά έλειπε ήταν το γλυκό νερό που δίνει ζωή στα ζώα και στα φυτά. Με διαταγή του θεού του νερού Enki ο θεός του ήλιου Utu έφερε άφθονο γλυκό νερό από τη γη και, έτσι, ο Dilmun μετετράπηκε σε έναν μεγάλο ιερό κήπο. Αν και ο παράδεισος των Σουμερίων προοριζόταν μόνο για θεούς και όχι για ανθρώπους, υπάρχουν αρκετοί παραλληλισμοί με τον βιβλικό παράδεισο. Σύμφωνα με τους Σουμερίους και τους Βαβυλώνιους, ο παράδεισος βρισκόταν κάπου ανατολικά της Σουμερίας. Στο ίδιο μέρος τοποθετείται και η Εδέμ της Βίβλου, ένα μέρος στα ανατολικά. Επίσης, η κατάρα του Θεού (Ιεχωβά) προς την Εύα να συλλαμβάνει και να γεννά με ωδίνες, επειδή έφαγε μαζί με τον Αδάμ τον απαγορευμένο καρπό της γνώσης, μπορεί να παραλληλιστεί με τα όσα αναφέρει ο μύθος για τη γέννηση στον Dilmun τριών γενεών θεοτήτων από τη μεγάλη μητέρα θεά Ninhursag χωρίς πόνους ή ωδίνες και την κατάρα και τιμωρία που η θεά αυτή επέβαλε στον θεό Enki επειδή έφαγε από τα απαγορευμένα οκτώ φυτά που αυτή κατάφερε να φυτρώσουν στον παράδεισο.⁶¹

Οι ιερείς ενεργούσαν ως μεσάζοντες κατά την επικοινωνία των ανθρώπων με τους θεούς. Είχαν, υπό την καθοδήγησή τους, τις θρησκευτικές τελετές, όπως αυτήν του Ακίτου (Akītu) για τον εορτασμό του ερχομού του νέου έτους και διενεργούσαν τις δημόσιες θυσίες. Για να γνωρίσουν τις βουλήσεις των θεών, εξέταζαν τα εντόσθια των ζώων που θυσιάζονταν, κυρίως προβάτων. Στις ιεροτελεστίες περιλαμβάνονταν και το ράντισμα με νερό δεματιών σιταριού και κλάδων δέντρων, ώστε οι θεοί της γονιμότητας να εισακούσουν τις παρακλήσεις για βροχή και καλή εσοδεία.⁶² Κατά το ιερατείο των Σουμερίων, οι θεοί θα έπρεπε να ήταν, όπως οι γήινοι ηγεμόνες, απασχολημένοι με αρκετά θέματα και δεν διέθεταν τον απαιτούμενο χρόνο να ακούουν απευθείας τις παρακλήσεις των ανθρώπων. Έτσι, επινοήθηκε

59 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 58.

60 Ό.π., σσ 84, 85.

61 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 149.

62 Sean McLoughlin, *World Religions*, σσ. 94, 95.

και αναπτύχθηκε η ιδέα του προσωπικού θεού για να παίξει τον ρόλο του μεσάζοντος μεταξύ του πιστού και των θεών. Οι διά των θυσιών παρακλήσεις, προσευχές και ευχαριστίες απευθύνονταν στον προσωπικό θεό και ο τελευταίος τις μετεβίβαζε στη σύνοδο των θεών.⁶³

Οι ιδέες των Σουμερίων για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος αποτέλεσαν τον πυρήνα των δοξασιών που αναπτύχθηκαν σε όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με τους Σουμερίους φιλοσόφους, αρχικά υπήρχε το «Μηδέν» (nothingness) ή η «Άβυσσος» (Abyss ή Abzu), που γέννησε την «Αρχέγονη Θάλασσα» και, μετά, ενώθηκε με αυτή. Από την ένωσή τους προέκυψε ο Ουρανός και η Γη, τα κύρια συστατικά στοιχεία του σύμπαντος.⁶⁴ Ο Ουρανός και η Γη ήταν αρχικά ενωμένα. Μετά τον διαχωρισμό τους, υπήρχε μεταξύ τους μια ύλη που την ονόμαζαν «lil», λέξη που μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχη με τη δική μας «ατμόσφαιρα». Ο ήλιος, η σελήνη και τα άστρα έγιναν από την ίδια ύλη με την ατμόσφαιρα, αλλά εμπλουτίστηκαν με φωτεινότητα. Γύρω από τον ουρανό και τη γη, σε όλες τις πλευρές, υπήρχε η απέραντη θάλασσα. Τη λειτουργία και επίβλεψη του σύμπαντος είχε, κατά την αντίληψη των Σουμερίων, μια ομάδα ζώντων οντοτήτων, ανθρωπομορφων μεν, αλλά υπεράνθρωπων και αθάνατων. Οι οντότητες αυτές, τις οποίες οι Σουμερίοι αποκαλούσαν dingir, που μεταφράζεται με τη λέξη «θεοί», καθοδηγούσαν και έλεγχαν, με βάση ένα καλά καταρτισμένο σχέδιο και καθορισμένους νόμους, όλον τον κόσμο, που περιλάμβανε τον ουρανό, τη γη, τη θάλασσα, τον αέρα, τον ήλιο, τη σελήνη και τα αστρικά σώματα, καθώς και τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα, όπως τον άνεμο, τις καταιγίδες και τις θύελλες.⁶⁵

Στους μύθους των Σουμερίων η Αρχέγονη Θάλασσα, η «μπέρα όλων των θεών και όλης της δημιουργίας», παρουσιάζεται με τη μορφή του δράκοντα και έφερε το όνομα Τιματ (Tiamat). Στους Βαβυλωνίους, φέρει και το όνομα Μουμμού (Mummu).

(4) Η εφεύρεση της γραφής

Η εφεύρεση της γραφής διαδραμάτισε, αναμφισβήτητα, πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των κοινωνιών. Η εφεύρεση της γραφής αποτελεί τη μεγαλύτερη συνεισφορά των Σουμερίων στον ανθρώπινο πολιτισμό.

Ανάμεσα στο 3500 και 3000 π.Χ., οι Σουμερίοι επινόησαν ένα σύστημα για να αποθηκεύουν και να επεξεργάζονται πληροφορίες. Το σύστημα αυτό είναι η γραφή.

Στο πρώιμο της στάδιο, η γραφή περιοριζόταν σε δεδομένα και αριθμούς και η χρήση της εξυπηρετούσε καθαρά γραφειοκρατικούς σκοπούς. Με τη χρήση κονδύλων από καλάμι, χαράσσονταν από εκπαιδευμένους γραφείς πάνω σε πήλινες πινακίδες, στοιχεία με αριθμούς και άλλα σύμβολα, αναφορικά με τους πόρους και τις συναλλαγές της διοίκησης.

63 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ. 126.

64 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 34.

65 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 113-115.

Μυθιστορήματα και, γενικά, λογοτεχνικά έργα δεν μπορούσαν να γραφούν σε πηλινες πινακίδες. Τα πρώτα κείμενα περιέχουν κοινότυπα οικονομικά δεδομένα, όπως η καταβολή φόρων και η συσσώρευση χρεών. Η συμεριακή γραφή ήταν μερική και όχι ολική.

Κατά την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο, ανάμεσα στο 3000 π.Χ. και το 2500 π.Χ., το σύστημα της συμεριακής γραφής σημείωσε σημαντική βελτίωση. Οι γραφείς άρχισαν να πιέζουν τα σημεία πάνω στον πηλό της πινακίδας, χρησιμοποιώντας το ξυσμένο άκρο ενός καλαμιού, αντί να το χαράζουν. Όταν η άκρη της γραφίδας πιεζόταν στον πηλό, σχηματιζόταν ένα μικρό τρίγωνο και μια λεπτή γραμμή, δημιουργώντας το σχήμα μιας σφήνας και, γι' αυτό, σήμερα καλείται η γραφή αυτή «σφηνοειδής». Το 2500 π.Χ. οι βασιλείς χρησιμοποιούσαν, πλέον, τη σφηνοειδή γραφή για να εκδίδουν διατάγματα και οι ιερείς για να καταγράφουν χρησμούς. Η ανακάλυψη της γραφής επέτρεψε στους Σουμέριους να ασχοληθούν με τα γράμματα και τη λογοτεχνία. Το λογοτεχνικό τους έργο αναμφίβολα αποτελεί το αρχαιότερο στον κόσμο.

Η σφηνοειδής γραφή ήταν η κύρια γραφή που χρησιμοποιούσαν σε όλη τη Μέση Ανατολή για σχεδόν 3.000 χρόνια.

Λεπτομερής αναφορά για τη σφηνοειδή γραφή και τα άλλα είδη γραφής γίνεται στο πρώτο Κεφάλαιο του πρώτου Μέρους του βιβλίου.

(5) Μέτρα, σταθμά και χρήμα

Μετά την ανακάλυψη της γραφής, για να είναι δυνατή η σωστή λογιστική καταγραφή των δεδομένων, ώστε να εξυπηρετούνται οι αρχικοί σκοποί της, εμφανίστηκε, κατά την ύστερη Περίοδο Uruk, ένα πλήρες σύστημα μέτρων και σταθμών, το οποίο αποτέλεσε τη βάση για όλα τα μεταγενέστερα μεσοποταμιακά συστήματα. Οι βασικές μονάδες είχαν ταξινομηθεί στη βάση ενός μεικτού εξαδικού και δεκαδικού συστήματος. Ως προς τα βάρη, το φορτίο που ένας άνθρωπος μπορούσε να κουβαλήσει, δηλαδή ένα τάλαντο, διαιρέθηκε σε 60 μνες (mina), καθεμία από τις οποίες αποτελούνταν από 60 σέκελ (shekel). Για τη μέτρηση του μήκους, ως βασική μονάδα χρησιμοποιείτο ο βραχίονας, διαιρεμένος σε 60 δακτύλους. Έξι βραχίονες αποτελούσαν ένα καλάμι. Επίσης, εκείνη την περίοδο, καθιερώθηκε και ένα σύστημα ισοτιμιών, έτσι ώστε να είναι δυνατή η ανταλλαγή προϊόντων για τα οποία χρησιμοποιούνταν διαφορετικές μονάδες μέτρησης. Ένα σέκελ αργύρου άξιζε ένα γκουρ (gur) σιτηρών, έξι μνες υφάσματος, δώδεκα σίλες (sila) λαδιού.⁶⁶ Το σέκελ ήταν ένα είδος χρήματος.

Το χρήμα ήταν μια αναγκαιότητα με την εμφάνιση των πυκνοκατοικημένων πόλεων, όπως η Uruk. Πριν, κάθε χωριό ήταν, κατά το πλείστον, μια αυτόνομης οικονομικής μονάδα, που συντηρείτο με αμοιβαίες χάρες και υποχρεώσεις και, σπάνια, με ανταλλαγές εμπορευμάτων με τους ξένους. Όμως, η εμφάνιση των πυκνοκατοικημένων πόλεων προσέφερε νέες ευκαιρίες ειδίκευσης. Οι πυκνοκατοικημένες

66 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 67, 68.

πόλεις προσέφεραν πλήρη απασχόληση για επαγγελματίες υποδηματοποιούς, γιατρούς, ξυλουργούς, ιερείς και στρατιώτες. Όμως, αυτή η εξειδίκευση δημιούργησε ένα πρόβλημα: πώς θα γίνεται η ανταλλαγή αγαθών ανάμεσα στους ειδικούς; Μια οικονομία, που βασίζεται σε χάρες και υποχρεώσεις, παύει να λειτουργεί όταν προσπαθούν να συνεργαστούν πολυάριθμοι άνθρωποι, άγνωστοι μεταξύ τους. Επίσης, για να είναι δυνατή η διενέργεια συναλλαγών με ανταλλαγή εμπορευμάτων ή υπηρεσιών, πρέπει η μία πλευρά να επιθυμεί αυτό που έχει να προσφέρει η άλλη, πράγμα αδύνατο στις πολυάριθμες πόλεις. Έτσι, οι κοινωνίες, για να διευκολύνουν τις συναλλαγές, δημιούργησαν το χρήμα.

Η έννοια του χρήματος είναι αρκετά ευρεία και δεν περιορίζεται στα κέρματα και στα χαρτονομίσματα. Χρήμα είναι κάθε αντικείμενο που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να αντιπροσωπεύει συστηματικά την αξία άλλων πραγμάτων, με σκοπό την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών. Το χρήμα επιτρέπει στους ανθρώπους να συγκρίνουν εύκολα και γρήγορα την αξία διαφόρων εμπορευμάτων και υπηρεσιών, να ανταλλάσσουν εύκολα ένα πράγμα με ένα άλλο και να αποθηκεύουν εύκολα πλούτο.

Έχουν υπάρξει πολλά είδη χρήματος. Σήμερα, το πιο γνωστό είναι το νόμισμα. Ωστόσο, το χρήμα υπήρχε πολύ πριν από την επιβολή της νομισματοκοπίας και υπήρξαν πολιτισμοί που ήκμασαν χρησιμοποιώντας για χρήμα άλλα αντικείμενα, όπως κοχύλια, βοοειδή, δέρματα, αλάτι, ύφασμα και χάντρες.

Αρχικά, όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες εκδοχές του χρήματος, οι άνθρωποι έκριναν ότι ήταν απαραίτητο να ορίζονται, ως «χρήμα», αντικείμενα που είχαν πραγματική ουσιαστική αξία. Το πρώτο γνωστό χρήμα στην ιστορία ήταν το σίλα από κριθάρι των Σουμερίων. Εμφανίστηκε γύρω στο 3000 π.Χ., την ίδια εποχή, στο ίδιο μέρος και κάτω από τις ίδιες περιστάσεις που εμφανίστηκε η γραφή. Όπως και η γραφή αναπτύχθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των εντατικοποιημένων διοικητικών δραστηριοτήτων, έτσι και το κριθάρι, ως χρήμα, αναπτύχθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των εντατικοποιημένων οικονομικών δραστηριοτήτων. Το πιο συνηθισμένο μέτρο ήταν το σίλα, το ισοδύναμο περίπου ενός λίτρου σιταριού. Ήταν εύκολο να οικοδομηθεί η εμπιστοσύνη στο κριθάρι, γιατί αυτό είχε ουσιαστική αξία. Όμως, το κριθάρι, σε μεγάλη ποσότητα, ήταν δύσκολο να αποθηκευτεί και να μεταφερθεί. Γι' αυτό, οι άνθρωποι άρχισαν να αποκτούν εμπιστοσύνη σε χρήματα που δεν είχαν ουσιαστική αξία, αλλά μπορούσαν να αποθηκευτούν και να μεταφερθούν. Τέτοιο χρήμα ήταν τα κοχύλια και, αργότερα, το ασημένιο σέκελ, που εμφανίστηκε στην αρχαία Μεσοποταμία κατά την ύστερη Περίοδο Υruk, στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ.⁶⁷ Το ασημένιο σέκελ δεν ήταν νόμισμα αλλά 8,33 γραμμάρια ασήμι. Αντίθετα με το σίλα του κριθαριού, το ασημένιο σέκελ δεν είχε οποιαδήποτε ουσιαστική αξία. Δεν μπορείς να φας ή να ντυθείς με ασήμι.

Έτσι, το χρήμα, μετά την αρχική του εκδοχή, έπαυσε να είναι μια υλική πραγματικότητα. Είναι μια φαντασική κατάσταση. Η αξία τους δεν ενυπάρχει στη χημική δομή των κοχυλίων, του ασημιού και του χαρτιού. Είναι επινοήματα της συλλογι-

67 Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*, σ. 202.

κής φαντασίωσης των ανθρώπων. Τα κοχύλια και τώρα τα δολάρια και τα ευρώ έχουν αξία μόνο στην κοινή μας φαντασία. Θα μπορούσε ένας να διερωτηθεί γιατί κάποιος ήταν πρόθυμος να ανταλλάξει ένα εύφορο αγρό με μια χούφτα άχρηστα κοχύλια. Η απάντηση είναι ότι αυτά τα κοχύλια είχαν την αμοιβαία εμπιστοσύνη των συναλλασσομένων για την αξία που αντιπροσώπευαν. Το χρήμα είναι ένα σύστημα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Η δημιουργία αυτής της εμπιστοσύνης είναι το αποτέλεσμα πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που σχηματίστηκαν μετά από μακροχρόνια διεργασία.

(6) Το Δίκαιο

Υποστηρίζεται ότι οι Σουμέριοι της Μεσοποταμίας θέσπισαν τους πρώτους γραπτούς νόμους, τους νόμους του Urukagina, ηγεμόνα της Lagash, που είναι παλαιότεροι από τους νόμους του Χαμουραμπί, αφού χρονολογούνται από το 2800 π.Χ. Το κείμενο των νόμων του Urukagina μάς παρέχει αξιόλογες και αποκαλυπτικές πληροφορίες για τους θεσμούς και τις αξίες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη και αποτελεί σημαντική πηγή για την ιστορία του δικαίου. Όταν ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία, η Lagash βρισκόταν, από τους συνεχείς ατυχείς πολέμους, συρρικνωμένη στρατιωτικά και οικονομικά, στα πρόθυρα της κατάρρευσης, έτοιμο θήραμα στους караδοκούντες εχθρούς της. Οι κάτοικοί της, λόγω των βαρειών φορολογιών, βρίσκονταν σε οικονομική εξαθλίωση, στερούμενοι των ελευθεριών και δικαιωμάτων τους από τις αυθαιρεσίες των αρχόντων. Ξέρνονταν στις φυλακές από ασήμαντες αφορμές, είτε για μη πληρωμή χρεών ή φόρων, είτε ακόμη, για χαλκευμένες κατηγορίες για κλοπή. Σύμφωνα με το σχετικό κείμενο, ο Urukagina ανέλαβε την εξουσία της Lagash, αφού επελέγη, προς τούτο, από τον θεό Ningirsu, προστάτη της πόλης, με εντολή να επαναφέρει τους «θείους νόμους» που παραβίασαν και κατάργησαν οι προκάτοχοί του. Οι νόμοι που θέσπισε αποτελούσαν, για την εποχή, ηθική και κοινωνική επανάσταση. Επιστράφηκαν οι περιουσίες σ' αυτούς που άδικα τις αποστερήθηκαν, απελευθερώθηκαν από τις φυλακές οι άδικα καταδικασθέντες ή οι καταδικασθέντες από δυσβάστακτους φόρους ή χρέη. Ανακουφίστηκαν οι πτωχοί από την εκμετάλλευση και καταπίεση των πλουσίων και των ισχυρών. Καθιερώθηκαν μόνιμα συσσίτια, με τη μορφή της παροχής τροφής και ποτού, σε ορισμένες ασθενείς τάξεις. Παράλληλα, όμως, οι νόμοι διακρίνονταν για την αυστηρότητά τους.⁶⁸

Στη Σουμερία, επίσης, έγινε η πρώτη κωδικοποίηση νόμων. Πρόκειται για τους νόμους του Ur-Nammu, ιδρυτή της Τρίτης Δυναστείας της Ur, του οποίου η βασιλεία άρχισε περί το 2050 π.Χ. Ο νομικός κώδικας του Ur-Nammu συντάχθηκε τρεις αιώνες πριν από τον περίφημο κώδικα του Χαμουραμπί. Προφανώς, ο κώδικας του Ur-Nammu, όπως και ο κώδικας του Χαμουραμπί, γράφτηκε πάνω σε λίθινη στήλη. Όμως, το πρωτότυπο της στήλης δεν έχει ανευρεθεί ακόμη, ούτε και σύγχρονο αντίγραφό της. Εκείνο που έχει ανευρεθεί είναι μια φθαρμένη πινα-

⁶⁸ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 79-82.

κίδα, η οποία φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί αρκετά χρόνια μετά τη θέσπιση του κώδικα. Στην πινακίδα αναγράφεται ο πρόλογος του κώδικα στον οποίον αναφέρεται ότι μετά τη δημιουργία του κόσμου και μετά που αποφασίστηκε η τύχη της Σουμερίας και της πόλης Ur, οι θεοί An και Enlil, οι κορυφαίοι θεοί των Σουμερίων, διόρισαν τον θεό της σελήνης Nanna ως τον βασιλέα της Ur. Στη συνέχεια, ο Ur-Nammu επελέγη από τον θεό αυτό να κυβερνά τη Σουμερία και την Ur, ως ο γήινος αντιπρόσωπός του. Πρώτο μέλημα του Ur-Nammu ήταν να διεξαγάγει πόλεμο εναντίον της Lagash και, με τη βοήθεια του Nanna, να τη νικήσει, να θανατώσει τον βασιλέα της Namhami και να επαναφέρει την Ur στα προηγούμενα σύνορά της. Ακολούθως, στράφηκε προς την εσωτερική διακυβέρνηση της χώρας, επιφέροντας σημαντικές κοινωνικές και ηθικές μεταρρυθμίσεις. Απέλυσε τους διεφθαρμένους κρατικούς λειτουργούς, που επιδίδονταν σε δωροληψίες και περιγράφονται στον κώδικα ως «οι άρπαγες των βοδιών, των προβάτων και των γαϊδουριών των κατοίκων». Καθιέρωσε έντιμα και σταθερά μέτρα και σταθμά. Φρόντισε ώστε «τα ορφανά να μη γίνονται θηράματα των πλουσίων» και «οι χήρες να μη γίνονται θηράματα των ισχυρών». Τρεις νόμοι, που διασώθηκαν, παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την ιστορική εξέλιξη του δικαίου. Σ' αυτούς παρατηρείται απόσταση από την αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδόντας αντί οδόντος» και καθιερώνεται η ποινή του προστίμου για ορισμένα αδικήματα, όπως η πρόκληση σωματικής βλάβης.⁶⁹

Μέχρι σήμερα δεν έχουν ανακαλυφθεί άλλοι νόμοι που να θέσπισαν οι διάδοχοι του Ur-Nammu στην Τρίτη Δυναστεία της Ur. Βρέθηκαν, όμως, αρκετά δικαστικά έγγραφα που μας διαφωτίζουν για τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης και τις διαδικασίες που ακολουθούνταν στις πόλεις των Σουμερίων. Αν και θεωρητικά υπεύθυνος για την απονομή της δικαιοσύνης ήταν ο βασιλιάς, στην πράξη τούτο ήταν έργο του τοπικού άρχοντα, του ensi. Αρχικά, στις δικαστικές αποφάσεις αναφερόταν μόνο το όνομα του ensi. Αργότερα, το όνομα του ensi αναφέρεται μαζί με τα ονόματα των δικαστών που δίκασαν την υπόθεση και, μεταγενέστερα, παρουσιάζονται μόνο τα ονόματα των δικαστών. Δεν υπήρχαν εξ επαγγέλματος δικαστές. Στην πλειοψηφία τους, οι δικαστές ήταν διοικητικά στελέχη του ναού, αλλά διατέλεσαν δικαστές και ναυτέμποροι, μεταφορείς, γραμματείς, χωροφύλακες, επιθεωρητές, οιωνοσκόποι, έπαρχοι. Υπήρχαν και οι «βασιλικοί δικαστές», που φαίνεται, όπως προκύπτει από ένα από τα ανευρεθέντα κείμενα, ήταν μέλη ενός ειδικού δικαστηρίου που λειτουργούσε ως ένα είδος εφετείου και έδρευε στη Nippur.⁷⁰

Περίπου διακόσια χρόνια μετά τον Ur-Nammu, ένας βασιλιάς από τη δυναστεία των Isin, ο Lipit-Ishtar, δημοσίευσε ένα νομικό κώδικα. Ο κώδικας αυτός, όπως και ο κώδικας του Χαμουραπί, αποτελείτο από τρία μέρη. Τον πρόλογο, το κείμενο των νόμων και τον επίλογο. Στον πρόλογο ακολουθείται σχεδόν το ίδιο με άλλους κώδικες μοτίβο: Όταν οι θεοί An και Enlil αποφάσισαν να δώσουν στη θεά Nininsinna, την προστάτιδα θεά της πόλης Isin, το βασίλειο των Σουμερίων και

69 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 83, 84.

70 Ο.π., σ. 86.

Ακκαδίων (Akkad) και στον Lipit-Ishtar την εξουσία να το κυβερνά, ο τελευταίος δημοσίευσε ένα κώδικα δικαιοσύνης για να «φέρει ευημερία στους Σουμέριους και Ακκαδίους». Μεταξύ των θεμάτων που ρυθμίζουν οι νόμοι είναι η ακίνητη ιδιοκτησία, οι δούλοι, η εκμίσθωση υπηρετών, η εκμίσθωση βαρκών και γαϊδάρων, η μη καταβολή φόρων, η κληρονομική διαδοχή και ο γάμος. Στον επίλογο ο Lipit-Ishtar ευλογεί όσους θα διαφυλάξουν τη στήλη, πάνω στην οποία καταγράφηκαν οι νόμοι, και καταριέται όσους θα την καταστρέψουν.⁷¹

Στις πόλεις της Σουμερίας η δουλεία ήταν αναγνωρισμένος θεσμός. Οι ναοί, το παλάτι και οι γαιοκτήμονες είχαν δούλους τους οποίους εκμεταλλεύονταν για ίδιον όφελος. Πολλοί δούλοι ήταν αιχμάλωτοι πολέμου, είτε ξένοι είτε Σουμέριοι από γειτονική πόλη που πητήθηκε σε πολεμική σύρραξη. Επίσης, ήταν δυνατό ένας ελεύθερος Σουμέριος να καταντήσει δούλος ύστερα από καταδίκη του για διάπραξη ορισμένων αδικημάτων. Γονείς μπορούσαν, σε ώρα ανάγκης, να πωλήσουν τα παιδιά τους ως δούλους. Ένας άνδρας θα μπορούσε να δώσει ολόκληρη την οικογένειά του ως δούλους στους δανειστές του, αλλά μόνο για τρία χρόνια.

Όπως και σε όλα τα άλλα μέρη όπου ίσχυε το καθεστώς της δουλείας, ο δούλος αποτελούσε περιουσιακό στοιχείο του ιδιοκτήτη του. Ο δούλος ήταν, ως εκ τούτου, αντικείμενο αγοραπωλησιών. Η τιμή ενός δούλου στις αγορές ήταν ποικίλη. Η μέση τιμή για ένα ώριμο άντρα ήταν είκοσι shekels, που ήταν πιο κάτω από την τιμή ενός γαϊδαρου. Ο ιδιοκτήτης θα μπορούσε να τιμωρήσει τον δούλο βάνουσα, αν αποπειράτο να δραπετεύσει. Όμως, συνήθως, οι δούλοι τύχχαναν καλομεταχείρισης, γιατί συνέφερε στους ιδιοκτήτες τους να είναι υγιείς και δυνατοί. Ακόμη, είχαν και μερικά νομικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα να διεξάγουν επιχειρήσεις και να δανείζονται. Επίσης, είχαν το δικαίωμα να εξαγοράσουν την ελευθερία τους. Αν ένας δούλος, ανεξαρτήτως φύλου, παντρευόταν ένα ελεύθερο πρόσωπο, τα τέκνα τους ήταν ελεύθερα.⁷²

(7) Η λογοτεχνία

Αδιαμφισβήτητη είναι η κληρονομιά των Σουμερίων στη λογοτεχνία στους πολιτισμούς που ακολούθησαν. Οι Ακκάδιοι, οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι υιοθέτησαν πλήρως το λογοτεχνικό έργο των Σουμερίων και το συνέχισαν. Οι Χετταίοι και οι Χαναῖτες το μετάφρασαν στη γλώσσα τους και το μιμήθηκαν. Οι Εβραίοι και, σε κάποιο βαθμό, οι Έλληνες επηρεάστηκαν από αυτό.⁷³

Με βάση το υλικό που μας προσφέρουν κάπου δέκα χιλιάδες πινακίδες, μπορούμε να αποκτήσουμε μια επαρκή εικόνα για την ενασχόληση των Σουμερίων με τα γράμματα και τη λογοτεχνία και, ειδικά, για το λογοτεχνικό τους έργο που, αναμφίβολα, αποτελεί το αρχαιότερο στον κόσμο.

Το σύνολο του λογοτεχνικού έργου των Σουμερίων αποτελείται από μύθους,

⁷¹ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σσ. 87, 88.

⁷² Ό.π., σ. 78.

⁷³ Ό.π., σ. 166.

έπη, ύμνους, θρήνους, ιστοριογραφίες, παραινέσεις και παροιμίες. Το μεγαλύτερο μέρος του είναι γραμμένο σε ποιητική μορφή.

Ανάμεσα στους διασωθέντες μύθους, διακρίνονται οι ακόλουθοι: «Enlil και Ninlil: Η γέννηση του Θεού-Σελήνη», «Enki και η Παγκόσμια Τάξη: Η Οργάνωση της Γης και η Πολιτιστική της Πορεία», «Enki και Ninhursag: Ο Μύθος του Σουμεριακού Παραδείσου», «Enki και Nimmah: Η Δημιουργία του Ανθρώπου» και «Enki και Eridu».⁷⁴

Οι ύμνοι και οι θρήνοι ήταν έργα θρησκευτικού περιεχομένου για χρήση στους ναούς. Για να απαγγέλλονται από τους ιερείς στους ναούς κατά τη διάρκεια θρησκευτικών τελετών.⁷⁵

Η λογοτεχνία στη Σουμερία άρχισε να ανθεί περί το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ., όταν λειτουργούσε το σχολείο edubba, που ήταν ένα σημαντικό κέντρο παιδείας και γνώσης. Στο σχολείο αυτό, που λειτουργούσε καθ' όλη τη διάρκεια της Δυναστείας Isin και στα επόμενα χρόνια, γινόταν η μελέτη, η αντιγραφή και η έκδοση των πρώτων λογοτεχνικών έργων. Οι λογοτεχνικές δραστηριότητες των Σουμερίων συνεχίστηκαν και κατά το πρώτο ήμισυ της δεύτερης χιλιετίας, παρά το γεγονός της σταδιακής υποκατάστασης της γλώσσας των Σουμερίων με τη σημιτική ακαδική γλώσσα.⁷⁶

Όπως έχει αναφερθεί, η διαγραφή των Σουμερίων από την Ιστορία συντελέστηκε από τους Βαβυλώνιους και, συγκεκριμένα, από τον Αμορίτη ηγεμόνα της Βαβυλώνας Χαμουραπί. Όμως, όπως συνέβη και στην περίπτωση των Ελλήνων και των Ρωμαίων, οι κατακτητές κατακτήθηκαν πολιτιστικά από τους κατακτηθέντες.

Με εξαίρεση τη γλώσσα, οι Βαβυλώνιοι παράλαβαν και υιοθέτησαν τον πολιτισμό των Σουμερίων. Το εκπαιδευτικό σύστημα, η θρησκεία, η μυθολογία και η λογοτεχνία των Βαβυλωνίων είναι ταυτόσημη με αυτήν των Σουμερίων, με ελάχιστες παραλλαγές, λόγω των πολιτικών εξελίξεων και της παρόδου του χρόνου.

Πέραν τούτου, οι Βαβυλώνιοι βοήθησαν ώστε να διοχετευθεί ο σπόρος αυτού του πολιτισμού και στους άλλους γειτονικούς λαούς της Μέσης Ανατολής, ειδικά στους Ασσυρίους, στους Χετταίους, στους Εβραίους και στους Χαναϊτες.

Τα Σουμεριακά Έπη, γραμμένα σε ποιητική αφηγηματική μορφή, είναι, αναμφίβολα, ο πρόδρομος του αντίστοιχου λογοτεχνικού είδους που άνθισε στις γειτονικές χώρες και από εκεί στην Ελλάδα, στην Ινδία και στη Βόρεια Ευρώπη. Τα πιο γνωστά από τα ανευρεθέντα έπη, αναφέρονται στον ήρωα Γκιλγκαμές (Gilgamesh), άρχοντα της πόλης κράτους Uruk, άλλως Erech. Αυτά είναι: «Γκιλγκαμές και Agga της Kish», «Γκιλγκαμές και ο Τόπος των Ζωντανών» και «Γκιλγκαμές και Enkidu».

Όπως αναφέρθηκε, από τον πολιτισμό των Σουμερίων επηρεάστηκαν και οι γειτονικοί λαοί της Μέσης Ανατολής, μεταξύ των οποίων και οι Χετταίοι.

Οι επαφές των Χετταίων με τον μυκηναϊκό κόσμο της ηπειρωτικής Ελλάδας και των δυτικών παραλίων της Ανατολίας, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση

74 Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*, σ.171.

75 Ο.π., σ.170.

76 Ο.π., σσ.168-170.

στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών όπως των Χουριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν. Υπάρχει η άποψη ότι υπήρξε σημαντική επίδραση των λογοτεχνικών έργων των Σουμερίων στα έπη του Ησιόδου και του Ομήρου.

Β. ΔΥΤΙΚΗ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ

Παράλληλα με τον πολιτισμό της Σουμερίας, στα τέλη του 19ου αιώνα π.Χ., στη δυτική Εγγύς Ανατολή, στην περιοχή που βρίσκεται η σημερινή δυτική Συρία, άνηκε ο πολιτισμός αρκετών μικρών κρατών στα οποία μια πόλη ασκούσε κυριαρχία σε άλλες, είτε στην ίδια περιοχή, είτε σε άλλες. Άξιες μνείας είναι οι Yamkhad, Alalakh, Ugarit, Ebla και Qatna και στα βόρεια της Μεσοποταμίας, στην περιοχή Jezireh, το Mari (Mari).

(1) Yamkhad

Το κράτος της Yamkhad, με πρωτεύουσα το Χαλέπι (Aleppo), ήταν κυρίαρχο της περιοχής από τα παράλια της Μεσογείου μέχρι την κοιλάδα του μέσου Ευφράτη. Η Yamkhad όφειλε τη δύναμή της στη γεωγραφική της θέση, που ήταν στη διασταύρωση των εμπορικών οδών μεταξύ βορρά και νότου και ανατολής και δύσης.⁷⁷ Η Yamkhad παρέμεινε η κύρια δύναμη στη βορειοδυτική Συρία και έλεγχε μεγάλο αριθμό υποτελών και συμμάχων πόλεων, όπως τις Alalakh, Κάρχεμις (Carchemish), Ebla, Hashshu και Emar. Μεταξύ αυτών, η πιο σημαντική, ίσως, ήταν η Alalakh, που ήταν κτισμένη σε μια εύφορη γεωργική γη, κοντά στον ποταμό Orontes. Ήταν η πρωτεύουσα της περιοχής, παρά το ότι ήταν υποτελής στη Yamkhad. Από τα ευρήματα στο ανάκτορο της πόλης, φαίνεται ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της πόλης και ο επηρεασμός της από ξένους πολιτισμούς. Τούτο, προκύπτει από τους τοίχους που ήταν διακοσμημένοι με τοιχογραφίες με νατουραλιστικά σχέδια που θυμίζουν μινωική τέχνη και από τη συχνή απεικόνιση αιγυπτιακών εικόνων στη γλυπτική της Alalakh.⁷⁸

Όπως θα αναφερθεί στο σχετικό Κεφάλαιο, το κράτος της Yamkhad αποτελούσε το κυριότερο εμπόδιο για τη στρατιωτική επέκταση των Χετταίων από την Ανατολία στη Συρία. Πρωτεύουσα του κράτους, όπως αναφέρθηκε, ήταν το Χαλέπι (Aleppo). Επειδή το Χαλέπι κατοικείται χωρίς διακοπή από τότε μέχρι και σήμερα, οι ανασκαφές είναι δύσκολες και δεν υπάρχουν γραπτές πηγές αυτής της περιόδου από την ίδια την πόλη. Όμως, με βάση τα αρχεία του Μαρί, γνωρίζουμε

77 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 297.

78 Ο.π., σ. 304.

ότι αυτή η πόλη αποτέλεσε ένα σημαντικό θρησκευτικό κέντρο για τη λατρεία του θεού της Καταιγίδας Άντου (Addu). Επίσης, τα αρχεία του Μαρί αποκαλύπτουν ότι ο πιο σημαντικός αντίπαλος της Yamkhad ήταν η Qatna, που ήταν κτισμένη στο μέσο της περιοχής του ποταμού Orontes, πάνω σε έκταση 100 εκταρίων. Η πόλη Yamkhad ήταν οχυρωμένη με πηλινούς προμαχώνες και πύλες με θαλάμους. Μεταξύ των ευρημάτων από τις ανασκαφές, ήταν και τα υπολείμματα αιγυπτιακού αγάλματος της σφίγγας.⁷⁹

Τελικά, το κράτος της Yamkhad κυριεύθηκε και διαλύθηκε από τους Χετταίους. Το πρώτο πλήγμα έδωσε ο Χαττούσίλι Ι, με την καταστροφή υποτελών πόλεων όπως της Alalakh, της Κάρχεμις (Carchemish) και της Hashshu, και το τελικό, ο διάδοχός του Μουρσίλι Ι, όταν τα στρατεύματά του πορεύονταν προς τη Βαβυλώνα, κατά το 1595 π.Χ.⁸⁰

(2) Ugarit

Στη δυτική Εγγύς Ανατολή ευδοκίμωσε η Ουγκαρίτ (Ugarit), στην περιοχή της σημερινής Ras Shamra, που βρισκόταν στις μεσογειακές ακτές της σημερινής Συρίας. Ήταν μία από τις πιο σημαντικές πόλεις της εποχής, με έντονη εμπλοκή στο εμπόριο με χώρες της Μεσογείου. Οι τάφοι και οι οικοδομές που ανακαλύφθηκαν, προσφέρουν αυτά παραδείγματα εισαγωγών από την Κύπρο και τη Μινωική Κρήτη. Παρά τις γεωπολιτικές αναταραχές στην περιοχή, η Ugarit εξακολούθησε να ακμάζει και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η Ugarit εξακολούθησε να ήταν μια ασυνήθιστα ευημερούσα πόλη, αξιοποιούσα τον ρόλο της ως διαμετακομιστικού σταθμού στις εμπορικές δραστηριότητες μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου και της ασιατικής ενδοχώρας. Πέραν τούτου, η επικράτειά της, παρά τη μικρή της έκταση, περιλάμβανε μια εύφορη παράκτια πεδιάδα στην οποία καλλιεργούσαν σιτάρι, σταφύλια, ελιές και υψίπεδα που προμήθευαν ξυλεία για την κατασκευή πλοίων. Επίσης, από τις ακτές η πόλη προμηθευόταν θαλάσσιους πόρους, όπως κελύφη για την παραγωγή βαφής.

Το ανάκτορο της Ugarit, που κάλυπτε έκταση ενός περίπου εκταρίου και με εκατό δωμάτια, ήταν ένα από τα θαύματα της εποχής. Το ανάκτορο, εκτός από τα περίφημα έργα τέχνης και τα πολυτελή αντικείμενα, περιείχε μεγάλο αριθμό σφηνοειδών πινακίδων, πολλές από τις οποίες ήταν γραμμένες σε ένα αλφαβητικό σφηνοειδές σύστημα σε σημιτική γλώσσα, μοναδικό κατά την εποχή εκείνη. Πρόσθετα, βρέθηκαν αρκετά έγγραφα και κείμενα στην ακκαδική, τη σουμεριακή, τη χεττιτική, την αιγυπτιακή και την κυπρο-μινωική. Στα πολυτελή αντικείμενα που βρέθηκαν στο ανάκτορο και σε οικίες πλουσίων, περιλαμβάνονταν και αγγεία κυπριακής και μυκηναϊκής προέλευσης. Με βάση τις έρευνες που έγιναν, προκύπτει ότι υπήρχαν πολύ στενές εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Ugarit και της Κύπρου, η οποία αναφερόταν στα κείμενα ως Αλάσια. Αρκετά είδη εισάγονταν από την Κύ-

79 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 297-306.

80 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 158.

προ, όπως χαλκός και αγγεία. Ένα από τα είδη που εισήγαγε η Κύπρος από την Ugarit ήταν εξαρτήματα από βασάλτη (μελανόλιθο).⁸¹

Τα ανευρεθέντα κείμενα αποκαλύπτουν ότι, την εποχή εκείνη, η Ουγκαρίτ υπήρξε και πνευματικό κέντρο. Η λογοτεχνία στην Ουγκαρίτ είχε έντονη τη σουμεριακή επίδραση. Άρτια εκπαιδευμένοι γραφείς ήταν υπεύθυνοι για τη συγγραφή και διατήρηση της λογοτεχνίας της περιοχής. Οι γραφείς συνέθεσαν μια ομάδα θρησκευτικών κειμένων σχετικών με το τοπικό πάνθεον. Ο Θεός της Καταιγίδας Βάαλ ή Μπάαλ (Ba'al), μια πολύ σημαντική θεότητα της περιοχής, ήταν πρωταγωνιστής σε ένα κύκλο μύθων που περιγράφουν πώς νίκησε τις δυνάμεις του χάους και ανέλαβε τη βασιλεία των θεών. Επίσης, τα κείμενα μάς προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τον λεγόμενο χαανατικό πολιτισμό, δηλαδή τη λογοτεχνία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της δυτικής Συρίας, της Φοινίκης και της Παλαιστίνης. Οι γραφείς έγραφαν, βασικά, στην ουγκαριτική γλώσσα και στο σφηνοειδές αλφάβητο αυτής της πόλης, που ήταν σχετικά εύκολο, αποτελούμενο από ένα μικρό αριθμό χαρακτήρων, αλλά, μπορούσαν και έγραφαν και στα ακκαδικά, στα χουριτικά, καθώς και στα χεττιτικά.⁸²

Παρά τον σημαντικό εμπορικό της ρόλο και την οικονομική και πολιτιστική της ακμή, η Ugarit ήταν υποτελής στις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, πρώτα στους Αιγυπτίους και, στη συνέχεια, στους Χετταίους.⁸³ Το ιστορικό τέλος της Ugarit και άλλων μεγάλων αστικών κέντρων, που ήκμασαν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, συμπίπτει με τα κατακλυσμιαία γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Ανατολική Μεσόγειο περί το 1200 π.Χ., ως αποτέλεσμα των οποίων ήταν και η κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Χετταίων και η παρακμή και καταστροφή της μυκηναϊκής Ελλάδας, που ορισμένοι τις αποδίδουν στην εισβολή των λεγόμενων «λαών της θάλασσας». Οπωσδήποτε, η εισβολή των λαών της θάλασσας ήταν ένας από τους κύριους λόγους.

Ο τελευταίος βασιλιάς της Ουγκαρίτ ήταν ο Αμουράπι (Ammurapi). Ήταν πιστός υποτελής των Χετταίων και διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Χετταίο αντιβασιλέα στην Κάρχεμις και με τον βασιλιά της Αλάσιας (Κύπρου). Ο τελευταίος, σε μια επιστολή του προς τον Αμουράπι, τον πληροφορεί ότι εχθρικά πλοία έχουν εντοπιστεί στη θάλασσα και τον συμβούλευσε να οχυρώσει τις πόλεις του και να συγκεντρώσει μέσα σ' αυτές τους πολεμιστές και τα άρματα τους. Η απάντηση του Αμουράπι δίνει ανάγλυφη την αποκαρδιωτική εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε. Στην επιστολή του, στην οποία αποκαλεί τον βασιλιά της Αλάσιας «πατέρα» του, αναφέρει: «Πατέρα, τα πλοία του εχθρού πλησιάζουν. Καίνε τα χωριά μου και ασχημονούν στη χώρα μου. Δεν γνωρίζει ο πατέρας μου ότι όλα τα στρατεύματα και τα άρματα μου βρίσκονται στο Χάττι (στη χώρα των Χετταίων) και ότι όλα τα πλοία μου στη Λούκα (Lukka, νότια ακτή της Ανατολίας); Δεν έχουν ακόμη έλθει

81 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 335, 352, 353.

82 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 244.

83 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 335-339.

πίσω και, έτσι, η χώρα είναι ανυπεράσπιστη. Ας το γνωρίζει αυτό ο πατέρας μου. Τώρα, τα επτά πλοία του εχθρού που ήλθαν, έκαναν άσχημα πράγματα. Αν εμφανιστούν και άλλα εχθρικά πλοία, στείλε μου ένα μήνυμα για να το γνωρίζω».⁸⁴ Υποστηρίζεται ότι ο Αμουράπι δεν πρόλαβε να στείλει την επιστολή αυτή. Γύρω στα 1190 π.Χ., η Ουγκαρίτ καταλήφθηκε και καταστράφηκε και δεν ξανακατοικήθηκε για χίλια περίπου χρόνια. Το λιμάνι της, επίσης, λεηλατήθηκε, αλλά σύντομα ξαναλειτούργησε, πιθανόν από τους επιδρομείς. Μερικά σημαντικά λιμάνια της της Συρίας, όπως οι πόλεις της Φοινίκης Βύβλος και Σιδώνα, δεν είχαν το μοιραίο τέλος της Ουγκαρίτ και παρέμεινα αλώβητα. Στην Παλαιστίνη, νέοι λαοί, όπως οι Φιλισταίοι, που ήταν πιθανότατα μεταξύ των «λαών της θάλασσας», απέκτησαν σημαντικό ρόλο στην περιοχή και ανέλαβαν τον έλεγχο της νότιας παράκτιας ζώνης, κοντά στα αιγυπτιακά σύνορα.⁸⁵

(3) Ebla

Στα δυτικά, κοντά στη σημερινή Tell Mardikh, ανθούσε η πόλη Ebla, παρά το ότι, σύμφωνα με ιστορικές πηγές, ήταν υποτελής στη Yamkhad.⁸⁶ Η Ebla, όπως και η Yamkhad, όφειλε τη δύναμή της στη γεωγραφική της θέση, που ήταν στη διασταύρωση των εμπορικών οδών μεταξύ βορρά και νότου και ανατολής και δύσης.

Στην Ebla, οι ανασκαφές έφεραν στο φως το μεγαλοπρεπές της ανάκτορο στα ερείπια του οποίου βρέθηκαν περί τις 17.000 πήλινες πινακίδες, χαραγμένες με κείμενα σε σφηνοειδή γραφή. Βασικά, το περιεχόμενο των πινακίδων περιείχε στοιχεία και πληροφορίες διοικητικής φύσης, ήταν ένα είδος αρχείου του κράτους, ενός κράτους συγκεντρωτικού με ένα πολύπλοκο γραφειοκρατικό μηχανισμό. Οι πινακίδες μάς προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τις κοινωνικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στην περιοχή κατά το μέσο της τρίτης χιλιετηρίδας π.Χ. Είναι ξεκάθαρο ότι η περιοχή αποτελείτο από πόλεις-κράτη με μια τριμερή πολιτειακή δομή την οποία συγκροτούσαν ο βασιλέας, οι βασιλικοί αξιωματούχοι και οι «πρεσβύτεροι» (elders). Κατά πάσα πιθανότητα, οι πρεσβύτεροι ήταν μέλη εξεχουσών οικογενειών, με διασυνδέσεις με το βασιλικό κατεστημένο. Επίσης, από το περιεχόμενο των πινακίδων φαίνονται οι σχέσεις της Ebla με την πόλη Marī και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός για απόκτηση σφαιρών επιρροής, κυρίως στην περιοχή του Ευφράτη. Στη διοικητική πτέρυγα του ανακτόρου, δάπεδα δωματίων ήταν σπαρμένα με σωρούς από χοντρά κομμάτια ακατέργαστου λάπης λάζουλι, ενός ημιπολύτιμου μετάλλου. Το λάπης λάζουλι θα έπρεπε να είχε εισαχθεί από το ανατολικό Αφγανιστάν, το μόνο μέρος από το οποίο μπορούσε κάποιος να το προμηθευτεί, κάπου 3.000 χλμ. μακριά, πιθανότατα μέσω Marī. Εκ τούτου, μπορεί κάποιος να εικάσει ότι ο βασιλικός οίκος είχε το μονοπώλιο της εμπορίας του λάπης λάζουλι

84 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 278.

85 Ό.π., σσ. 277, 279.

86 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 298.

στην περιοχή. Η ανεύρεση θραυσμάτων αιγυπτιακών αγγείων από αλάβαστρο και διορίτη, με κάλυμμα επιγραφή του βασιλιά *Peri I* της Έκτης Δυναστείας, υποδηλώνει ύπαρξη εμπορικών σχέσεων με την Αίγυπτο, πιθανόν μέσω του λιμένος της Βύβλου, στον σημερινό Λίβανο, η οποία είχε, κατά την περίοδο αυτή, στενές σχέσεις με την Αίγυπτο. Η Eb1a κατακτήθηκε και το ανάκτορό της καταστράφηκε από τον Σαργών, τον ιδρυτή της μεγάλης Δυναστείας των Ακκαδίων. Όμως, η πόλη εξακολούθησε να ανθεί ως περιφερειακό κέντρο.⁸⁷

(4) Mari

Στα ανατολικά, στα βόρεια της Μεσοποταμίας, στην περιοχή Jezireh, κοντά στην σημερινή Tell Hariri, και στη συμβολή των ποταμών Ευφράτη και Khabur ή Habur, το κύριο κέντρο πολιτικής και οικονομικής ισχύος ήταν η πόλη Μαρί (Mari). Η γεωγραφική της θέση της παρείχε τη δυνατότητα να ελέγχει τις συγκοινωνίες μεταξύ νότιας Μεσοποταμίας και Συρίας. Όπως προαναφέρθηκε, η πόλη ήταν κτισμένη στη συμβολή των ποταμών Ευφράτη και Khabur. Η πόλη δεν μπορούσε να επιβιώσει χωρίς προστασία από την υπερχείλιση του ποταμού Ευφράτη και, ταυτόχρονα, χωρίς πρόσβαση στα νερά του. Οι ανασκαφές ανακάλυψαν την ύπαρξη ενός αξιόλογου οχυρωματικού έργου, οχυρώματος ή αναχώματος, που περικλείει μια έκταση πέραν των 250 εκταρίων και, επίσης, ενός αγωγού μήκους δύο χιλιομέτρων προς τον ποταμό Ευφράτη. Στα ερείπια του μεγαλοπρεπούς ανακτόρου της πόλης, σε ένα δωμάτιο, που πιθανό να ήταν βωμός, υπήρχε μια μεγάλη εξέδρα στην οποία βρέθηκε το σώμα του λευκού λίθινου αγάλματος της «θεάς του ρέοντος αγγείου», ενός από τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς της αρχαίας Συρίας. Στο άγαλμα της θεάς υπήρχε κανάλι διά μέσου του οποίου έρεε νερό από και προς το αγγείο που κρατούσε η θεά.⁸⁸

Την εποχή εκείνη, ήταν έντονη η παρουσία στην περιοχή της Μεσοποταμίας πολλών νομαδικών ομάδων Αμοριτών, που είχαν στενές επαφές τόσο με τους κατοίκους όσο και με την άρχουσα τάξη. Μάλιστα, σύμφωνα με γραπτά κείμενα, η Μαρί κυβερνήθηκε από δυναστεία βασιλέων, που είχαν αμοριτική καταγωγή.⁸⁹ Η ομάδα αυτή των Αμοριτών κατάγονταν από τη βορειοδυτική Συρία και είχαν κατακτήσει διάφορες πόλεις του Μέσου Ευφράτη προτού εγκατασταθούν στο Μαρί. Κατέλαβαν την εξουσία στο Μαρί στα μέσα του 19ου αιώνα π.Χ. Κατά τον χρόνο που διήρκεσε η δυναστεία τους, το Μαρί αναδείχθηκε στο ισχυρότερο κράτος στον Μέσο Ευφράτη. Η επέκτασή του στην περιοχή του ποταμού Khabur, το έφερε αντιμέτωπο με το βασίλειο της Ασσούρ, που καλείται και βασίλειο της Άνω Μεσοποταμίας, και του οποίου βασιλέας ήταν ο Shamshi-Adad. Ο τελευταίος, κατά το 1797, κατάκτησε το Μαρί και το ενσωμάτωσε στο κράτος του. Μετά τη βασιλεία του Shamshi-Adad, που διάρκεσε 20 χρόνια, το βασίλειο της Άνω Μεσοποταμίας

87 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 235-244.

88 Ό.π., σσ. 308, 314, 315.

89 Ό.π., σ. 313.

κατέρρευσε και διασπάστηκε. Τον έλεγχο του Μαρί ανέλαβε ο Zimri-Lin. Επί της βασιλείας του, το Μαρί άνθισε. Το παλάτι του Zimri-Lin αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της εποχής του. Ο Zimri-Lin έμελλε να ήταν ο τελευταίος βασιλέας του Μαρί. Επι της βασιλείας του, το Μαρί κατακτήθηκε, περί το 1761 π.Χ., από τον βασιλέα της Βαβυλώνας Χαμουραμπί, ο οποίος το ενσωμάτωσε, όπως και την κοιλάδα του Ευφράτη, στην αυτοκρατορία του.⁹⁰

Με εξαίρεση την περίοδο της κατάκτησής του από τον Shamshi-Adad, το Μαρί υπήρξε, κατά τις αρχές της δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ., η κυρίαρχη δύναμη της βόρειας Μεσοποταμίας.⁹¹ Είχε αναπτύξει στενές πολιτικές και οικονομικές σχέσεις με άλλα κράτη όχι μόνο της περιοχής, αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου, όπως με τη Μινωική Κρήτη και την Κύπρο. Η Κύπρος υπήρξε ο κύριος προμηθευτής χαλκού.⁹² Κείμενα χαραγμένα πάνω στην άργιλο, όπου καταγράφονται οι οικονομικές πράξεις των ανακτόρων της πόλης Μαρί στα μέσα του 18ου αιώνα π.Χ., αναφέρουν, εκτός από κρητικά προϊόντα, χαλκό προερχόμενο από τη χώρα Αλάσια (Alashiya), όνομα που χρησιμοποιείται από το σύνολο των ανατολικών πηγών καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου, τόσο στη σφηνοειδή γραφή όσο και στην ακκαδική γλώσσα, για προσδιορισμό της νήσου Κύπρος. Πρέπει, ασφαλώς, να συμπεράνουμε ότι, κατά τα ταξίδια τους προς τις ακτές της Συρίας, οι Κρήτες της Μινωικής Παλαιοανακτορικής Εποχής (περί το 1900-1650 π.Χ.), στάθμευαν συνήθως στην Κύπρο και προμηθεύονταν κυπριακό χαλκό και, ανάλογα με την κατεύθυνση του ταξιδιού τους, έφερναν το μέταλλο στο Αιγαίο ή το αντάλλασσαν στη Συρία, ίσως έναντι κασσιτέρου, στην Ugarit ή ακόμη και στη Βύβλο, δύο παράλια αστικά κέντρα που αναφέρονται στα αρχεία της Μαρί.⁹³ Επρόκειτο για μια πλούσια και ευημερούσα πόλη που η λάμψη της έσβησε όταν, όπως προαναφέρθηκε, επί βασιλείας Zimri-Lim, κατακτήθηκε από τον Χαμουραμπί της Βαβυλώνας περί το 1761 π.Χ.

90 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 156, 157. Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 317.

91 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 262-267.

92 Ό.π., σ. 323.

93 Claude Baurain, «Σχέσεις Κύπρου και Εγγύς Ανατολής», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 440.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΤΑ ΕΔΑΦΙΚΑ ΚΡΑΤΗ

(1) Το πολιτικό σύστημα των εδαφικών κρατών

Την περίοδο από το 1500 έως το 1300 π.Χ. αναπτύσσονται στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου μια σειρά από εδαφικά (territorial) κράτη, που βρίσκονται σε επαφή το ένα με το άλλο, είτε ως ισότιμοι καλοί γείτονες είτε ως ανταγωνιστές. Πρόκειται για ένα διεθνές πολιτικό σύστημα, που περιλάμβανε, στην Εγγύς Ανατολή, τα κράτη του Μιτάννι, της Βαβυλώνας και της Ασσυρίας, στα βόρεια, το κράτος των Χετταίων, στα νότια, το κράτος της Αιγύπτου και, στα δυτικά, το κράτος της Κύπρου, γνωστής τότε ως Αλάσιας, το Μινωικό κράτος της Κρήτης και το Μυκηναϊκό κράτος των Αχαιών. Κρίνεται ορθό, πριν εξεταστεί η ιστορία των επί μέρους κρατών, να επιχειρηθεί η σκιαγράφηση ενός γενικού πλαισίου μέσα στο οποίο λειτουργούσαν αυτά. Τούτο θα βοηθήσει τον μελετητή να κατανοήσει καλύτερα τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στα επί μέρους κράτη, από το αν λαμβάναμε υπόψη μας μόνο τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό τους.

Την εποχή εκείνη, μέσα στην Εγγύς Ανατολή, στη Συρία και στην Παλαιστίνη, βρίσκονταν διάφορα μικρά κράτη, που ουσιαστικά ήταν πόλεις-κράτη, ως προς την έκταση και τη δομή τους, τα οποία πάντοτε εξαρτιόντουσαν από κάποια μεγάλη δύναμη. Μπορούμε να πούμε ότι τότε πρωτοεμφανίστηκε ο ιμπεριαλισμός, ο οποίος έμελλε, στους αιώνες που ακολούθησαν, να εδραιωθεί και να εξαπλωθεί σε όλες τις ηπείρους της υφηνίου και να επιφέρει τόσα δεινά στην ανθρωπότητα. Τα μεγάλα εδαφικά κράτη ανταγωνίζονταν το ένα το άλλο, είτε απευθείας είτε μέσω φερέφωνών τους, ποιος θα επιτύχει να έχει τον πολιτικό έλεγχο της περιοχής και να μετατρέψει τους τοπικούς ηγεμόνες σε υποτελείς του. Ο πολιτικός κατακερματισμός της περιοχής την κατέστησε εύκολο στόχο για τις γειτονικές μεγάλες δυνάμεις, ενώ ο πλούτος και η τεχνολογία της την καθιστούσαν ελκυστική λεία. Πρώτα, έχουμε τον ανταγωνισμό της Αιγύπτου με το Μιτάννι. Μετά,

της Αιγύπτου και του κράτους των Χετταίων και της Ασσυρίας. Στα μέσα της 2ης χιλιετίας, το Μιτάννι κυριαρχούσε στη βόρεια Συρία, μέσω ενός συστήματος υποτελών κρατών. Την περιοχή, όμως, εποφθαλμιούσαν και οι Αιγύπτιοι. Σύντομα, η Αίγυπτος επεκτάθηκε σ' αυτήν την περιοχή. Αφού κατέκτησε την Παλαιστίνη, η Αίγυπτος εξουδετέρωσε έναν έναν τους υποτελείς του Μιτάννι στον βορρά, φθάνοντας μέχρι την Ουγκαρίτ στη μεσογειακή ακτή και στο Καντές στην ενδοχώρα. Ο έλεγχος της Αιγύπτου στις περιοχές που είχε κατακτήσει ήταν πιο άμεσος από εκείνον του Μιτάννι. Δημιούργησε τρεις επαρχίες, το Αμούρου (Amurru), το Ούπε (Upe) ή Απού (Apu) και τη Φοινίκη, που καλείτο και Χαναάν (Canaan). Στη συνέχεια, έχουμε τις επεκτατικές στρατιωτικές εκστρατείες των Χετταίων. Αφού υπέταξαν το Μιτάννι, επεκτάθηκαν προς τα νότια. Όταν οι Αιγύπτιοι, επί βασιλείας του Ραμσή II, επιχειρήσαν να επεκταθούν προς τον βορρά, σε μέρη υπό την επικυριαρχία των Χετταίων, συγκρούστηκαν με τους τελευταίους στη γνωστή μάχη του Καντές το 1274 π.Χ.

Από τη μελέτη της ιστορίας αυτών των κρατών προκύπτει μια κοινή αντίληψη σχετικά με τις δομές της κοινωνίας στα κράτη τους και τον ρόλο των ανθρώπων που ζούσαν σ' αυτά. Αν και η πολιτική οργάνωση των κρατών τους διέφερε μεταξύ τους, διαπιστώνονται σε όλα οι ίδιες κοινωνικές ανισότητες. Υπήρχε σε όλες μια αυστηρή κοινωνική ιεραρχία. Στη μια πλευρά υπήρχε η μάζα του πληθυσμού και από την άλλη μια μικρή ελίτ με πλούτο και ισχύ. Τα μέλη αυτής της προνομιούχας ελίτ ζούσαν σε ξεχωριστές συνοικίες και επεδίωκαν έναν κοινό υπερπολυτελή και επιδεικτικό τρόπο ζωής, ο οποίος τους διαφοροποιούσε περισσότερο από τους πληθυσμούς τους. Για ένα μεγάλο διάστημα, οι στρατιωτικές ελίτ βρίσκονταν στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Κοινές, επίσης, ήταν οι αρχές που διείπαν το νομικό καθεστώς των δούλων.

Οι σχέσεις μεταξύ των κρατών, φιλικές ή εχθρικές, ήταν στενές και είχαν μια κοινή βάση ως προς τις αρχές που πρέπει να τις διέπουν. Είναι, επί του προκειμένου, πολύ διαφωτιστικά τα στοιχεία που μας παρέχονται από αριθμό πηλινων πινακίδων με επιστολές ηγεμόνων της εποχής, που ανακαλύφθηκαν στο σημερινό χωριό Αμάρνα της Αιγύπτου. Πρόκειται για τις γνωστές «επιστολές της Αμάρνα». Σ' αυτές, περιλαμβάνονται ένα τμήμα της αλληλογραφίας μεταξύ των βασιλέων της Αιγύπτου και των ισοτίμων τους βασιλέων, όπως και των υποτελών τους. Μια ομάδα σαράντα περίπου επιστολών περιέχει αλληλογραφία μεταξύ του Αιγυπτίου βασιλέα και των ισοτίμων του βασιλέων της Βαβυλώνας, της Ασσυρίας, του Μιτάννι, των Χετταίων, της Κύπρου που είχε τότε την ονομασία Αλάσια (Alashiya) και της Αρζάβα (Arzawa) που βρισκόταν στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Οι βασιλείς των δύο τελευταίων περιλαμβάνονταν στους «μεγάλους βασιλείς», λόγω, κυρίως, των πρώτων υλών που διέθεταν οι χώρες τους, τις οποίες χρειαζόνταν όλα τα μεγάλα κράτη, όπως τον χαλκό, στην περίπτωση της Κύπρου. Αυτοί οι βασιλείς θεωρούσαν τους εαυτούς τους ίσους μεταξύ τους και αποκαλούσαν ο ένας τον άλλο «αδελφό». Στις επιστολές συζητούσαν διπλωματικά ζητήματα, την ανταλλαγή πολυτίμων αγαθών, τη σύναψη γάμων μεταξύ των μελών των οικογενειών τους που ισχυροποιούσαν τους μεταξύ τους δεσμούς. Οι υποτελείς

βασίλεις, αλλά και αυτοί που βρίσκονταν χαμηλότερα στην ιεραρχία, αυτοαποκαλούνταν «υπηρέτες».¹

(2) Διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις. Αντιπαλότητες και πόλεμοι

Οι διπλωματικές σχέσεις, ιδίως όταν αφορούσαν τα μεγάλα βασίλεια και τους υποτελείς τους, καταγράφονταν σε συνθήκες που συνομολογούσαν οι ηγεμόνες τους. Επρόκειτο για διμερείς συμφωνίες μεταξύ δύο ηγεμόνων και όχι μεταξύ κρατών. Έτσι, έπρεπε να ανανεώνονται, όταν κάποιος νέο ηγεμόνας ανέβαινε στον θρόνο. Υπήρχαν δύο είδη συνθηκών: Μεταξύ δύο μεγάλων δυνάμεων και μεταξύ ενός «μεγάλου βασιλέα» και ενός υποτελούς του. Παράδειγμα συνθήκης της πρώτης περίπτωσης είναι η περίφημη συνθήκη που σύναψαν ο Χαττούσιλι ΙΙΙ των Χετταίων και ο Ραμσής ΙΙ της Αιγύπτου το 1258, 16 χρόνια μετά τη σύγκρουση των στρατών τους σε μια μάχη κοντά στη συριακή πόλη Καντές, για την οποία γίνεται εκτενής λόγος στα Κεφάλαια που αναφέρονται στα δύο κράτη. Η σημαντικότητα αυτής της συνθήκης έγκειται στο ότι στις διατάξεις της περιέχεται συμφωνία των δύο μερών να μην επιτεθεί το ένα στο άλλο και να αλληλοβοηθούνται σε περίπτωση που ένα από αυτά αντιμετωπίσει εξωτερική απειλή. Παραδείγματα της δεύτερης περίπτωσης έχουμε τις συνθήκες υποτέλειας που συνομολογούνταν μεταξύ των βασιλέων των Χετταίων και των υποτελών τους στη Μικρά Ασία και Συρία. Πρόβλεπαν, κατά κανόνα, την υποχρέωση των υποτελών κρατών για καταβολή φόρων, συνεισφορά στρατιωτών, την αποποίηση του δικαιώματος να έχουν ανεξάρτητες εξωτερικές σχέσεις και την απαγόρευση εμπλοκής τους σε πόλεμο εναντίον άλλων υποτελών στους Χετταίους κρατών.²

Στην ενδυνάμωση των διπλωματικών σχέσεων των κρατών συνέβαλαν και οι «διπλωματικοί γάμοι» που συνομολογούνταν μεταξύ των βασιλικών οικογενειών. Επίσης, η ανταλλαγή δώρων αποτελούσε έναν ακόμη τρόπο διατήρησης και ενίσχυσης των διακρατικών σχέσεων.

Την εποχή των μεγάλων εδαφικών κρατών, βρισκόταν σε μεγάλη άνθηση ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο το οποίο επέτρεπε τη διακίνηση υλικών και κατεργασμένων προϊόντων σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.

Το εμπόριο ήταν έντονο και συνέδεε τα διάφορα εμπορικά κέντρα, στα νησιά και τις παράκτιες περιοχές, σε ένα ενιαίο σύστημα. Τα πλοία ήταν φορτωμένα με μια ποικιλία αγαθών και προϊόντων από ολόκληρη την περιοχή. Τούτο, αποδεικνύει η περίπτωση ενός ναυαγίου που βρέθηκε κοντά στην ακτή της νότιας Μικράς Ασίας, στο Ουλουμπουρούν (Uluburun) και το οποίο χρονολογείται στον ύστερο 14ο αιώνα π.Χ. Το κυρίως φορτίο του αποτελούσαν 10 τόνοι κυπριακού χαλκού και ένας τόνος κασσίτερου άγνωστης προέλευσης. Επίσης, το φορτίο του πλοίου περιλάμβανε κορμούς εβένου, που οι Αιγύπτιοι μάλλον είχαν προμηθευτεί από την τροπική Αφρική, κορμούς κέδρου από τη Φοινίκη, τον σημερινό Λίβανο, καυλιόδοντες ιπ-

1 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 198-201.

2 Ό.π., σ. 203, 204.

ποπόταμου από την Αίγυπτο, καθώς και κοχύλια *murex*, τα οποία ήταν περιζήτητα για τη βαφή, με προέλευση διάφορες περιοχές της βόρειας Αφρικής, της συριακής ή της λιβανικής ακτής. Πέραν από αυτές τις πρώτες ύλες, το πλοίο μετέφερε και βιοτεχνικά προϊόντα, όπως χανανιτικά κοσμήματα, κυπριακά κεραμικά αγγεία, χάντρες από χρυσό, φαγεντιανή, αχάτη και γυαλί, όλα από διάφορες πηγές. Λόγω της τόσο ετερογενούς ποικιλίας του φορτίου είναι αδύνατο να εντοπιστεί η προέλευση του πλοίου.³

Για τη λειτουργία του όλου συστήματος λειτουργούσαν, σε διάφορες περιοχές, πόλεις ως εμπορικά κέντρα. Ένα από αυτά, πιθανόν το πιο αξιόλογο, ήταν η Ουγκαρίτ, μια πόλη στη συριακή ακτή, για την οποία έγινε αναφορά σε προηγούμενο Κεφάλαιο. Το εμπόριο στην Ουγκαρίτ ήταν, πιθανότατα, στα χέρια ιδιωτών εμπόρων, τόσο από την ίδια την πόλη όσο και από άλλα κράτη. Έμποροι από την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Ανατολία και τη βόρεια Συρία, είχαν εκεί την έδρα τους. Η πόλη δεν λειτουργούσε μόνο ως διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο, αλλά και ως χώρος παραγωγής. Τα πορφύρα υφάσματα, που παράγονταν στην Ουγκαρίτ, ήταν φημισμένα σε ολόκληρη την περιοχή.⁴

Το εμπόριο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη διπλωματία εκείνη την περίοδο. Τα κράτη προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν το διεξαγόμενο διεθνές εμπόριο και να το ρυθμίζουν στα πλαίσια του μεταξύ τους ανταγωνισμού, για προσπορισμό, όχι μόνο οικονομικού οφέλους, αλλά και πολιτικού.

Παράλληλα με τις εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις, τα μεγάλα κράτη της περιοχής βρίσκονταν σε μια μόνιμη αντιπαλότητα και προσπαθούσαν να επεκτείνουν την επικράτειά τους σε βάρος των γειτόνων τους. Η βιογραφία πολλών βασιλέων μοιάζει με ένα μακρύ κατάλογο στρατιωτικών εκστρατειών. Οι πόλεμοι διεξάγονταν με δύο τρόπους: είτε για εξουδετέρωση των υποτελών του αντιπάλου, είτε με απευθείας σύγκρουση. Ο πρώτος τρόπος αποτελούσε τη συνήθη τακτική των μεγάλων κρατών σε σχέση με τα υποτελή κράτη στη συροπαλαιστινιακή περιοχή. Αρχικά, ανταγωνίστηκαν η Αίγυπτος και το Μιτάννι. Μετά, ήταν η σειρά της Αιγύπτου και των Χετταίων. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο αυτών κρατών κατέληξε σε απευθείας σύγκρουση στη γνωστή μάχη στο Καντές το 1274 π.Χ. Σε σχέση με τις απευθείας συγκρούσεις, έχουμε και τους συχνούς συνοριακούς πολέμους μεταξύ Βαβυλώνας και Ασσυρίας. Το μόνο εδαφικό κράτος που έχασε την ανεξαρτησία του εκείνη την περίοδο, ως αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων, ήταν το Μιτάννι. Όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, αρχικά, το κράτος αυτό κατείχε την πρωτοκαθεδρία στη βόρεια Συρία. Οι Χετταίοι, με τις εναντίον του στρατιωτικές εκστρατείες τους, μείωσαν σημαντικά την επικράτεια και τη δύναμή του, το μετέτρεψαν σε υποτελή τους, αλλά του επέτρεψαν να επιβιώσει ως κράτος. Το τελικό κτύπημα στο Μιτάννι, το έδωσαν οι Ασσύριοι.

3 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 207, 208.

4 Ο.π., σ. 210.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΜΙΤΑΝΝΙΟΙ-ΧΟΥΡΡΙΤΕΣ

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1600-1200 π.Χ.), η Συρία γίνεται το κέντρο αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων πολυπεριφερειακών δυνάμεων, που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την κυριαρχία της περιοχής. Κύριοι πρωταγωνιστές ήταν οι Μιτάννιοι (Mitannian), οι Αιγύπτιοι, οι Χετταίοι και οι Ασσύριοι. Εξ αυτών, οι Μιτάννιοι μπορούν να θεωρηθούν ως οι μόνοι αυτόχθονες. Τα σύνορα του κράτους τους, με κέντρο τις πεδιάδες του Άνω Καμπούρ (Khabur), εκτεινονταν από την Κιλικία, στα δυτικά, μέχρι τους πρόποδες του όρου Ζάγκρος, στα ανατολικά.

Η παρουσία τους στην περιοχή χρονολογείται από τις αρχές του 15ου αιώνα π.Χ. Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο πώς και πότε ακριβώς αναπτύχθηκε το κράτος των Μιταννίων. Η καταγραφή της πολιτικής ιστορίας του κράτους του Μιτάννι παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, λόγω της σχεδόν απουσίας πηγών από το ίδιο το κράτος. Οι ιστορικοί βασίζονται κυρίως σε αιγυπτιακές, χεττιτικές και ασσυριακές πηγές. Μια άλλη, επίσης, δυσκολία στη μελέτη της μιταννικής ιστορίας είναι η αβεβαιότητα σχετικά με τις χρονολογίες.

Από τα ονόματα που έφεραν οι βασιλείς τους και μεγάλο μέρος του πληθυσμού, μπορεί να συναχθεί ότι οι Μιτάννιοι ανήκαν στη φυλετική ομάδα των Χουρριτών (Hurrians ή Khurrites ή Churri), που μετανάστευσαν στην περιοχή, σταδιακά και σε μεγάλη κλίμακα, από την ανατολική Ανατολία, στο άνω μέρος του ποταμού Καμπούρ και στο σημερινό βόρειο Ιράκ, κατά το τέλος της τρίτης χιλιετίας, και στη δυτική Συρία, κατά τη δεύτερη χιλιετία.¹

Φαίνεται ότι, στην ανάπτυξη της κυριαρχίας των Μιταννίων στην περιοχή, συνέβαλε σημαντικά το κενό που δημιούργησε η κατάρκτηση και κατάρρευση, περί το 1600 π.Χ., του Χαλεπίου (Aleppo) από τους Χετταίους, που άρχισε επί βασιλείας του Χαττούσιλι και ολοκληρώθηκε επί βασιλείας του Μουρσίλι. Η επακολουθήσασα δολοφονία του τελευταίου και η εσωτερική αναστάτωση που αυτή επέφερε, δεν

1 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σσ. 327-329.

επέτρεψε στους Χετταίους να κεφαλαιοποιήσουν αυτή τη μεγάλη στρατιωτική τους επιτυχία. Όταν βασιλιάς του Μιτάννι ήταν ο Parrattarna, ολόκληρη η περιοχή που τελούσε υπό την κυριαρχία του Χαλεπίου, τέθηκε υπό την πλήρη κυριαρχία του Μιτάννι, εκτός από μια μικρή περιοχή στα δυτικά, η οποία παρέμεινε στο Χαλέπι, που στο μεταξύ ανασυστάθηκε, αλλά, όμως, ως χώρα υποτελής στους Μιτάννιους.²

Τελικά, οι Χουρρίτες έγιναν η πιο επιφανής πληθυσμιακή ομάδα εντός μιας μεγάλης γεωγραφικής περιοχής. Από τις αρχές του 15ου αιώνα, απέκτησαν το δικό τους εδαφικό κράτος, το Μιτάννι. Οι Χουρρίτες διακρίνονταν για τις στρατιωτικές τους ικανότητες και αποτελούσαν απειλή για τα ισχυρά κράτη της εποχής όπως αυτό των Χετταίων. Εισήγαγαν στον στρατό τους μια σημαντική τεχνολογική καινοτομία, την οποία εφάρμοσαν στη συνέχεια και οι υπόλοιποι στρατοί της Εγγύς Ανατολής: τη χρήση των αλόγων και των αρμάτων. Παλαιότερα, οι στρατοί αποτελούνταν αποκλειστικά από πεζικό και χρησιμοποιούσαν γαϊδάρους ή μουλάρια ως υποζύγια. Ωστόσο, σε αντίθεση με την πολιτική τους παρουσία, η πολιτιστική επίδραση των Χουρριτών στην ιστορία της Μέσης Ανατολής δεν είχε αντίστοιχη βαρύτητα.³

Κέντρο του κράτους του Μιτάννι ήταν η περιοχή της βόρειας Συρίας, μεταξύ του Τίγρη και του Ευφράτη, με έκταση περίπου 400 χλμ. Στο απόγειο της δύναμής του, περιλάμβανε και περιοχές εκτός αυτών των ορίων, στα ανατολικά του Τίγρη και στη νότια ακτή της Ανατολίας. Στα νότια, ασκούσε επιρροή στην κοιλάδα του Μέσου Ευφράτη. Σε όλη αυτήν την περιοχή, υπήρχαν μικρά κρατίδια που ήταν υποτελή στους Μιτάννιους. Μεταξύ αυτών, αξιο ιδιαίτερης μνείας είναι αυτό της Κάρχεμις (Carchemish). Τα βόρεια σύνορά του είναι δύσκολο να προσδιοριστούν. Η πρωτεύουσά του ήταν η Βασουκάνι (Washukanni), μια πόλη που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, που πιθανότατα βρισκόταν κοντά στις πηγές του ποταμού Καμπούρ.⁴

Όταν το Μιτάννι αναπτύχθηκε σε ισχυρό κράτος, έρχεται σε συγκρούσεις με την Αίγυπτο. Ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων, οι Αιγύπτιοι είχαν υπό την κυριαρχία τους τις συριακές ακτές και τη νότια Συρία και οι Μιτάννιοι κατείχαν τη βόρεια Συρία και τη βόρεια Μεσοποταμία. Η κυριαρχία της Αιγύπτου συνίστατο στην υποχρέωση καταβολής φόρου υποτελείας από τους τοπικούς άρχοντες, τους οποίους διατήρησαν στη θέση τους. Το ισοζύγιο δυνάμεων μεταξύ Αιγύπτου και Μιτάννι διατηρήθηκε μέχρι την έλευση των Χετταίων, κατά το μέσο του 14ου αιώνα π.Χ. Στην εισβολή των Χετταίων στην περιοχή συνέβαλε και η πολιτική κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Μιτάννι, μετά την άνοδο στον θρόνο του Tushratta, ο οποίος διέκειτο φιλικά προς τους Αιγυπτίους. Οι φιλικές σχέσεις μεταξύ Μιτάννιων και Χετταίων, που διασφάλιζαν τα συμφέροντα των τελευταίων, απειλούνταν. Οι Χετταίοι, υπό την ηγεσία του βασιλέα τους Suppiluliuma I, εκστράτευσαν στην περιοχή και κατόρθωσαν να θέσουν υπό την κυριαρχία τους ολόκληρη σχεδόν την περιοχή βόρεια της Δαμασκού και να εγκαταστήσουν σ' αυτή ένα δίκτυο υποτελών

2 Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, 2005, σσ. 116, 117.

3 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 184, 185.

4 Ο.π., σ. 220.

κρατών. Μεταξύ αυτών, ήταν οι Alalakh, η Ugarit και η Kadesh, η οποία βρισκόταν υπό την επικυριαρχία της Αιγύπτου. Όμως, οι επιτυχίες των Χετταίων δεν ήταν πλήρεις. Παρέμεινε το κράτος των Μιταννίων υπό τον Tushratta και το υποτελές τους κράτος, η Κάρχεμις. Προς τούτο, ο Suppiluliuma I επιδόθηκε σε μια εκστρατεία που διάρκεσε έξι περίπου χρόνια, καλούμενος «Δεύτερος Συριακός Πόλεμος», που κατέληξε στην τελική υποταγή του Μιτάννι και την παγίωση του χεττιτικού ελέγχου στη Συρία, βόρεια της Δαμασκού.⁵

Ακολούθησε η σύμβαση Αιγυπτίων και Χετταίων που κατάληξε σε συνθήκη ειρήνης, μετά τη μάχη της Qadesh, ως αποτέλεσμα της οποίας ήταν ο διαμοιρασμός της Συρίας σε σφαίρες επιρροής μεταξύ Αιγυπτίων και Χετταίων. Στο μεταξύ, οι εξασθενημένοι Μιτάννιοι υπέστησαν τις επιθέσεις των ηγεμόνων της Assur στον Τίγρη, που έθεσαν ένα τέλος στο κράτος των Μιταννίων και την ανάδειξη, κατά τον 13ο αιώνα, της αυτοκρατορίας των Ασσυρίων, στην περιοχή Jezireh.⁶

5 Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, σσ. 175, 176.

6 Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*, σ. 329.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΟΙ ΒΑΒΥΛΩΝΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, ιδρυτής και πρώτος βασιλιάς της Πρώτης Δυναστείας της Βαβυλώνας (1800-1600 π.Χ.) ήταν ο Σουμού Αμπούμ (1894 π.Χ.), Αμορίτης, σημαντικής καταγωγής. Απόγονος του Σουμού Αμπούμ ήταν ο Χαμουραμπί, ο έκτος βασιλιάς της Πρώτης Δυναστείας, ένας από τους κορυφαίους βασιλείς της Βαβυλώνας.

Όταν ο Χαμουραμπί ανήλθε στον θρόνο της Βαβυλώνας το 1792 π.Χ., ο Rim-Sin είχε μόλις ενοποιήσει τη νότια Σουμερία, ενώ ο Shamshi-Adad είχε τον έλεγχο του βορρά.

Με τον Χαμουραμπί ξεκινά η περίοδος που οι ιστορικοί ονομάζουν «Παλαιοβαβυλωνιακή Περίοδο», που είναι η αρχή της πολιτικής κυριαρχίας της Βαβυλώνας στη νότια Μεσοποταμία για τα επόμενα 1.500 χρόνια. Σε λίγα χρόνια, ο Χαμουραμπί κατόρθωσε να επεκτείνει το βασίλειό του και να ελέγχει ολόκληρη την περιοχή της Μεσοποταμίας. Βασίλευσε 42 χρόνια, δείχνοντας εκπληκτικές στρατιωτικές και διοικητικές ικανότητες, μετατρέποντας τη Βαβυλώνα σε κοσμοκρατορία της εποχής του.

Ο Χαμουραμπί είναι ο βασιλιάς που συνέταξε τον γνωστό νομικό κώδικα. Ο κώδικας απέβλεπε στην ομοιόμορφη ρύθμιση των σχέσεων των υπηκόων του μεγάλου βασιλείου του Χαμουραμπί το οποίο, κατά τον χρόνο του θανάτου του, κάλυπτε την περιοχή από τον Περσικό Κόλπο μέχρι τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη και αποτελείτο από διάφορες φυλές. Κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως ανθρωποκτονία, διαζύγιο, χρέη, υιοθεσία, θέματα σχετιζόμενα με τη γεωργία, ακόμη δε και διαφορές σχετικές με τη ζυθοποιία. Ο κώδικας είναι καταγραμμένος σε μια τεράστια στήλη ύψους 2,25 μέτρων που φυλάσσεται σήμερα στο μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι.

Προς το τέλος της βασιλείας του, ο Χαμουραμπί είχε αλλάξει ριζικά το πολιτικό σκηνικό της Μεσοποταμίας. Η Βαβυλώνα ήταν η μόνη μεγάλη δύναμη και

περιβαλλόταν από τους αδύναμους, πλέον, παλαιούς της αντιπάλους, το Ελάμ, την Εσνούνα και την Ασσούρ. Μόνο στη δυτική Συρία υπήρχαν κάποια κράτη, όπως το Yamkhad. Οι κατακτήσεις του Χαμουραμπί, όμως, ήταν πολύ ευθραυστες. Με τον θάνατό του, ο γιος του Σαμσουιλούνα (Samsuiluna) βρέθηκε αντιμέτωπος με σημαντικές εξεγέρσεις, ιδίως στη Larsa και στην Uruk, στον νότο. Χρειάστηκε δύο χρόνια να καταπνίξει αυτές τις εξεγέρσεις.¹

Εκείνη την εποχή, αναπτύσσεται στη Βαβυλώνα η επιστήμη των μαθηματικών. Όπως φανερώνουν τα ανακαλυφθέντα κείμενα, η γνώση τους ήταν πολύ προχωρημένη και βασιζόταν στην αλγεβρική λογική. Υποστηρίζεται ότι οι Βαβυλώνιοι είχαν υπολογίσει την τετραγωνική ρίζα του 2 με ακρίβεια και χρησιμοποιούσαν το αποτέλεσμα για διάφορους γεωμετρικούς υπολογισμούς.²

Τελευταίος βασιλιάς της αρχαίας αυτοκρατορίας της Βαβυλώνας ήταν ο Σαμσού Ντιτάνα. Στα τέλη της βασιλείας του (1595 π.Χ.), περίπου 150 χρόνια μετά τον θάνατο του Χαμουραμπί, οι Χετταίοι με τον βασιλιά Μουρσίλις Ι κυριεύσαν τη Βαβυλώνα.

Ωστόσο, η στρατιωτική αυτή επιχείρηση των Χετταίων, όπως και αυτή της κυρίευσης της Aleppo, δεν οδήγησε σε μόνιμη κατάκτηση. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ενός πολιτικού κενού στη Βαβυλώνα. Το κενό ήλθαν να καλύψουν οι Κασσίτες, οι οποίοι κατέλαβαν την εξουσία στη Βαβυλώνα λίγα χρόνια μετά την κυρίευσή της από τους Χετταίους.

Οι Κασσίτες ήταν μια φυλή προερχόμενη από τα βουνά του Ζάγκρος, στο σημερινό Ιράν. Οι Κασσίτες ζούσαν βόρεια της Βαβυλώνας από τον 18ο αιώνα και μιλούσαν μια γλώσσα σαφώς διακριτή από τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής. Αλλά, όπως είχε συμβεί και στην περίπτωση παλαιότερων ημινομαδικών ομάδων, όπως των Γκουτιανών και των Αμοριτών, αρκετοί Κασσίτες είχαν ενσωματωθεί πλήρως στις γεωργικές και αστικές κοινωνίες με τις οποίες ήλθαν σε επαφή. Στη συνέχεια, απέκτησαν τον πολιτικό έλεγχο κάποιων πόλεων στην περιοχή του Μέσου Ευφράτη.³

Οι Κασσίτες, αν και θεωρητικά κατακτητές, αποτελούν την Τρίτη Δυναστεία της Βαβυλώνας. Κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Κασσιτών, η νότια Μεσοποταμία κατέστη ένα ενιαίο κράτος και έπαυσε να είναι ένα δίκτυο από συμμαχικές ή ανταγωνιστικές πόλεις κράτη. Το κράτος αναδείχθηκε σε μια υπολογίσιμη διεθνή δύναμη. Παρά το ότι είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό της Ασσυρίας στον βορρά και του Ελάμ στα ανατολικά, ανέπτυξε στενές εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις τόσο με αυτά τα κράτη όσο και με άλλα της περιοχής, όπως με την Αίγυπτο και με το κράτος των Χετταίων.

Οι Κασσίτες είχαν δικό τους πάνθεον. Όμως, οι θεοί τους δεν κατέλαβαν κάποια σημαντική θέση στη λατρεία στο κράτος της Βαβυλώνας. Οι Κασσίτες βασιλείς τιμούσαν τους βαβυλωνιακούς θεούς, σαν δικούς τους. Όπως και στην περίπτωση

1 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής (περ. 3000-323 π.Χ.)*, Πατάκης 2016, σ. 172.

2 Ο.π., σ. 176.

3 Ο.π., σ. 183.

των Αμοριτών παλαιότερα, οι Κασσίτες, παρά τη μακρόχρονη πολιτική τους παρουσία στην περιοχή, δεν άφησαν κάποιο αποτύπωμα στον πολιτισμό της. Οι Κασσίτες βασιλείς, αν και ήταν αρχικά ξένοι με τον βαβυλωνιακό πολιτισμό, δεν επιβράδυναν την εξέλιξή του. Αντίθετα, την υποστήριξαν. Οι γραφείς και οι συγγραφείς δεν εγκατέλειψαν τα σουμεριακά, ως γλώσσα του πολιτισμού και της λατρείας. Αρκετά από τα λογοτεχνικά έργα των Σουμερίων διατηρήθηκαν στη γλώσσα που ήταν γραμμένα και μερικά μεταφράστηκαν στα ακκαδικά. Πολλά νέα λογοτεχνικά έργα παρήχθησαν στην ακκαδική, αλλά και σε μια λογοτεχνική διάλεκτο, την οποία οι σύγχρονοι μελετητές ονομάζουν «πρότυπη βαβυλωνιακή» (standard Babylonian).

Ο πολιτισμός των Βαβυλωνίων, που αποτελεί συνέχεια αυτού των Σουμερίων, είχε σημαντική επίδραση σε ολόκληρο τον κόσμο της Μέσης Ανατολής. Στο ανάκτορο της πρωτεύουσας των Χετταίων, στη Χαττούσα, βρέθηκαν αντίγραφα λεξικογραφικών και ιατρικών κειμένων, ύμνων και μαγικών επικλήσεων, μερικά από τα οποία ήταν γραμμένα στα σουμεριακά και στα ακκαδικά. Επίσης, διασώζεται και μια βαβυλωνιακή εκδοχή του *Έπους του Γιλγαμές*, αλλά και μεταφράσεις του στα χεττιτικά και τα χουριτικά, καθώς και μύθοι αναφερόμενοι στους Σουμερίους βασιλείς Σαργών και Νάραμ-Σιν στα βαβυλωνιακά. Ακόμη και στην Αίγυπτο, με την πολύ διαφορετική λογοτεχνική της παράδοση, βρέθηκαν στην Αμάρνα βαβυλωνιακά λογοτεχνικά κείμενα.⁴

Η Βαβυλώνα παρέμεινε υπό τη διοίκηση των Κασσιτών περίπου 450 χρόνια ως τα μέσα του 12ου αιώνα π.Χ.

Το τέλος της δυναστείας των Κασσιτών ήλθε ως αποτέλεσμα των επιθέσεων που δέχθηκε πρώτα από την Ασσυρία και μετά από το Ελάμ. Ο ηγεμόνας της Ασσυρίας Tukulti-Ninurta, που βασίλευσε την περίοδο 1233-1197 π.Χ., συνεχίζοντας τη σταδιακή εξάπλωση της Ασσυρίας, εισέβαλε στη Βαβυλώνα και εκθρόνισε τον βασιλέα της Kashtiliashu IV και τον πήρε μαζί του στην Ασσούρ αλυσοδεμένο. Αφού ανέλαβε ο ίδιος ο Tukulti-Ninurta για σύντομο χρονικό διάστημα τη βασιλεία της Βαβυλώνας, στη συνέχεια ανέβασε στον θρόνο της, για δέκα περίπου χρόνια, μια σειρά από ηγεμόνες που στην πραγματικότητα ήταν ανδρείκελά του και εκπροσωπούσαν τα ασσυριακά συμφέροντα.⁵

Το τελειωτικό κτύπημα το έδωσαν οι επιδρομές του Ελάμ, που οδήγησαν σταδιακά στην κατάρρευση της δυναστείας των Κασσιτών. Το 1158 π.Χ. ο ηγεμόνας των Ελαμιτών Shutruk-Nahhunte εισέβαλε στη Βαβυλωνία, λεηλάτησε τις πόλεις της και, αφού εκθρόνισε τον Κασσίτη βασιλιά της, πήρε από όλες τις σημαντικές πόλεις της περιοχής τεράστια ποσότητα από λάφυρα, μεταξύ των οποίων και τη στήλη του Χαμουραμπί, και τα μετέφερε στην πρωτεύουσά τους, τα Σούσα. Ο Shutruk-Nahhunte δολοφονήθηκε, μάλλον από τον ίδιο τον γιο του Kutir-Nahhunte, που είχε μητέρα μια Βαβυλώνια πριγκίπισσα, κόρη του βασιλιά της Βαβυλώνας Kurigalzu. Θεωρώντας ότι, λόγω αυτής της καταγωγής του, ο θρόνος της Βαβυλώνας του ανήκε, εισέβαλε στη χώρα το 1155 π.Χ., τη λεηλάτησε, όπως και άλλες

4 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 257, 258.

5 Ο.π., σ. 254.

πόλεις, μεταφέροντας στα Σούσα, μεταξύ άλλων, και το άγαλμα του Μαρντούκ. Έβαλε, έτσι, ένα τέρμα στην κασσιτική δυναστεία της Βαβυλώνας. Αλλά, ο ίδιος δεν πήρε τον θρόνο της Βαβυλώνας. Μια άλλη δυναστεία, που αναφέρεται ως η Δεύτερη Δυναστεία της Isin ή η Τέταρτη Δυναστεία της Βαβυλώνας, ανέλαβε τον έλεγχο.⁶

Ο βασιλιάς Ναβουχοδονόσωρ Α΄ (1126-1103 π.Χ.), τέταρτος βασιλιάς της Βαβυλώνας από την Τέταρτη Δυναστεία, η οποία αναδείχθηκε μετά την πτώση των Κασσιτών, αποδείχθηκε η μεγάλη μορφή της Βαβυλώνας κατά τον 12ο αιώνα. Κατάφερε να συντρίψει τους Ελαμίτες (1126 π.Χ.) και να απελευθερώσει τη Βαβυλώνα από κάθε κυριαρχία τους. Ταυτόχρονα, λεηλάτησε την πρωτεύουσα τους Σούσα, μεταφέροντας πίσω όλα τα κλεμμένα από τη Βαβυλώνα ιερά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και το άγαλμα του Μαρντούκ.

Στη συνέχεια, δύο νέες φυλές αναδείχθηκαν στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής, οι Αραμαίοι και οι Χαλδαίοι, που διαδραμάτισαν σημαντικότερο ρόλο στις εξελίξεις που επακολούθησαν.

Οι Αραμαίοι ήταν πιθανότατα κτηνοτρόφοι στη βόρεια Συρία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα πριν από το 1200 π.Χ. Εκμεταλλευόμενοι την αποδυνάμωση των κρατών της περιοχής, κατόρθωσαν να εξαπλωθούν σε μεγάλα τμήματά της, αποκτώντας πολιτική δύναμη, αλλά και τον έλεγχο πόλεων. Οι Αραμαίοι ξεκίνησαν τον 11ο αιώνα, μετά τον Ναβουχοδονόσωρ Ι, με σκληρές επιδρομές, που έφεραν μεγάλη σύγχυση στο βασίλειο της Βαβυλώνας, και οδήγησαν στην πτώση της Τέταρτης Δυναστείας. Τον 9ο αιώνα, οι Αραμαίοι κυριαρχούσαν πολιτικά σε ολόκληρη τη Συρία.

Οι μεσοποταμιακές παραδόσεις συνέχισαν να κυριαρχούν στη ζωή των πόλεων που κυριαρχούσαν οι Αραμαίοι. Τα ακαδικά παρέμειναν η επίσημη γλώσσα και χρησιμοποιούνταν για τις επίσημες επιγραφές, επιστολές και διοικητικά κείμενα. Αλλά, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μιλούσε αραμαϊκά. Σε αντίθεση, όμως, με τους Αμορίτες και τους Κασσίτες παλαιότερα, οι άνθρωποι που μιλούσαν αραμαϊκά εφάρμοζαν ένα δικό τους, παράλληλο σύστημα γραφής. Στην 1η χιλιετία υπάρχουν δύο κατηγορίες γραφών: εκείνοι που γράφουν σε πήλινες πινακίδες και εκείνοι που γράφουν σε δερμάτινες περγαμνές. Το επάγγελμα του γραφέα σε δέρμα αναφέρεται σε αρκετά κείμενα. Όμως, δεν έχουν διασωθεί δερμάτινες περγαμνές και, έτσι, δεν έχουμε τα κείμενά τους.

Τις επιδρομές των Αραμαίων, ακολούθησαν οι επιδρομές των Χαλδαιών, αρκετοί από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Βαβυλώνας, και σε περιοχές που έλεγχαν οι Ασσύριοι. Ήταν η εποχή που στον Άνω Τίγρη οι Ασσύριοι είχαν αρχίσει να ιδρύουν πολιτείες. Ακολούθησε περίοδος προσωρινής ευημερίας για τη Βαβυλώνα, αφού οι επιδρομές των Αραμαίων είχαν λήξει και οι Χαλδαίοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα, ενσωματώθηκαν στον πληθυσμό της Βαβυλώνας. Τα επόμενα χρόνια, μάλιστα, οι Χαλδαίοι θα γίνουν οι πρωταγωνιστές στη ζωή της πόλης.

Τελευταία αναλαμπή για τη Βαβυλώνα, τον 8ο αιώνα π.Χ., ήταν η βασιλεία του Χαλδαίου Ναβονάσσарου. Ακολούθησε μια περίοδος εμφύλιων συγκρούσεων

6 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 269-271.

κατά την οποία ανέβαιναν στον θρόνο σφετεριστές βασιλείς, ανίκανοι να προστατέψουν αμυντικά την πόλη.

Ο Τιγκλάθ Πιλεσέρ III της Ασσυρίας βρήκε την ευκαιρία να καταλάβει τη Βαβυλώνα το 729 π.Χ., τον τρίτο χρόνο μετά τον θάνατο του Ναβονάσσарου, μετατρέποντάς την σε ασσυριακή επαρχία. Ο ίδιος ορκίστηκε βασιλιάς της Βαβυλώνας, εκτός από βασιλιάς της Ασσυρίας.

Τελικά, οι Ασσύριοι έγιναν η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη της περιοχής. Ο Θαλγαφθελασσάρ III ίδρυσε αυτό που οι ιστορικοί ονομάζουν Νέα Ασσυριακή Αυτοκρατορία. Πρωτεύουσα των Ασσυρίων ήταν η Νινευή. Το 649 π.Χ. οι Ελαμίτες κατέλαβαν τη Βαβυλώνα από την Ασσυρία, σε συνεργασία με τους Χαλδαίους, σκότωσαν τον υποτελή βασιλιά που είχαν τοποθετήσει οι Ασσύριοι, τοποθετώντας στη συνέχεια δικούς τους υποτελείς βασιλείς. Οι Ασσύριοι, ύστερα από πολιορκία που κράτησε πέντε χρόνια, την ανακατέλαβαν.

Το 627 π.Χ. ο υποτελής ηγεμόνας της Βαβυλώνας Κανταλανός ή Κανδαλανός (Kandalanu ή Kandalana), που είχε διορίσει ο Ασσυρμπανιπάλ, πέθανε. Το επόμενο έτος, ένας πρώην Ασσύριος αξιωματούχος από την Ουρούκ, ο Ναμποπολάσαρ (Nabopolassar) κατάλαβε την εξουσία και ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Βαβυλώνας από την Ασσυρία. Ο Nabopolassar κυβέρνησε τη Βαβυλώνα από το 626 μέχρι το 605 π.Χ. και θεωρείται ο ιδρυτής της Νέο Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας.⁷ Ο Ναμποπολάσαρ σταδιακά κατέλαβε όλες τις επαρχίες της Ασσυρίας.

Τον Ναμποπολάσαρ διαδέχθηκε ο γιος του Ναβουχοδονόσωρ II ο Μέγας (634-562 π.Χ.), ο μεγαλύτερος βασιλιάς της βαβυλωνιακής ιστορίας και ένας από τους πιο ένδοξους αρχαίους βασιλείς της Ασίας. Υπήρξε μεγάλος στρατηγός και διπλωμάτης. Κατέκτησε τη Φοινίκη, τη Συρία, την Παλαιστίνη και το βασίλειο της Ιουδαίας, το οποίο δεν είχαν κατορθώσει ποτέ να καταλάβουν οι Ασσύριοι. Πολιόρκησε δύο φορές την Ιερουσαλήμ, το 597 π.Χ. και το 586 π.Χ. Την πρώτη φορά, ύστερα από μια δεκάμηνη πολιορκία, κατόρθωσε να αιχμαλωτίσει τον βασιλέα Ιεχοαχίν (Jehoiachin), ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του Ιωακείμ (Jehoiachim) στον θρόνο της Ιουδαίας μόλις τρεις μήνες νωρίτερα. Ο Ναβουχοδονόσωρ τον εκτόπισε, μαζί με 3.000 επιφανείς κατοίκους, και τοποθέτησε στον θρόνο ένα ηγεμόνα ανδρείκελο, τον Ζεδεκία. Γύρω στα 590 π.Χ., εκδηλώθηκε μια νέα εξέγερση από τον λαό της Ιουδαίας και άλλων γειτονικών κρατών. Ο στρατός του Ναβουχοδονόσωρα επέστρεψε και χρειάστηκε μια πολιορκία 18 μηνών για να κατακτηθεί το 587 π.Χ. η Ιερουσαλήμ. Οι Βαβυλώνιοι λεηλάτησαν και κατέστρεψαν τον ναό της και εκτόπισαν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της Ιουδαίας στη Βαβυλώνα. Η εβραϊκή Βίβλος διεκτραγωδεί αυτά τα γεγονότα ως την πιο τραυματική εμπειρία που υπέστησαν οι Ιουδαίοι στην ιστορία τους. Η Ιουδαία μετατράπηκε σε επαρχία της Βαβυλώνας με κυβερνήτη ένα ντόπιο, ονόματι Γεδαλίας (Gedaliah). Όταν αυτός δολοφονήθηκε το 582, ο Ναβουχοδονόσωρ διέταξε και ένα τρίτο εκτοπισμό.⁸

7 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 374. *Ancient Anatolia, Captivating History*, σ. 58.

8 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 387.

Ο Ναβουχοδονόσωρ, εκτός από μεγάλος στρατιωτικός αρχηγός, ήταν και μεγάλος κτίστης. Η ανοικοδόμηση της Βαβυλώνας από τον Ναβουχοδονόσωρα εξήγησε τη φαντασία του αρχαίου κόσμου. Ο θαυμασμός που προκαλούσε η Βαβυλώνα φαίνεται στην περιγραφή του Ηροδότου. Η πόλη ήταν γιγαντιαία σε μέγεθος, καθώς καταλάμβανε μια επιφάνεια 9.000 στρεμμάτων. Το *ziggurat* (ζιγκουράτ) του θεού Μαρντούκ ήταν τόσο μνημειώδες, που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης του βιβλικού μύθου του πύργου της Βαβέλ. Σημαντικότερο έργο του ήταν οι κρεμαστοί κήποι της Βαβυλώνας, που εντάσσονται στα επτά θαύματα της αρχαιότητας. Όμως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι μερικοί υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ανύπαρκτο μνημείο. Μια ερευνήτρια υποστηρίζει ότι οι «κρεμαστοί κήποι της Βαβυλώνας» δεν βρίσκονται στη Βαβυλώνα, αλλά στην παλαιότερη ασσυριακή πρωτεύουσα Νινευή.⁹

Μετά τον θάνατο του Ναβουχοδονόσωρα II, εξασθένησε σημαντικά η Βαβυλώνα. Η διαδοχή του υπήρξε ταραχώδης, αφού τρεις βασιλείς βασίλευσαν συνολικά για μόλις έξι χρόνια και δύο από αυτούς δολοφονήθηκαν. Τελικά, το 555 π.Χ., ένας άνδρας με μη βασιλική καταγωγή, ο Ναβονίδης, ανέβηκε στον θρόνο. Είναι μια από τις μυστηριώδεις μορφές της μεσοποταμιακής ιστορίας. Επηρεασμένος από τη μητέρα του, έδειξε μεγάλη αφοσίωση στο θεό Σιν (Sin). Στις επιγραφές του, ισχυριζόταν ότι ο Σιν ήταν η κύρια θεότητα, κάτι που προκάλεσε την εκθρόνιση του ιερατείου του Μαρντούκ.

Επί βασιλείας του Ναβονίδη, ο Κύρος, βασιλιάς των Μήδων, που έγινε και βασιλιάς των Περσών, κατάφερε εύκολα να καταλάβει τη Βαβυλώνα το 539 π.Χ., χωρίς να συναντήσει σοβαρή αντίσταση από τον ντόπιο πληθυσμό. Έγινε βασιλιάς της Βαβυλώνας και για πολλούς αιώνες αργότερα κανείς ντόπιος ηγεμόνας δεν θα ανέβαινε στον θρόνο της. Η Περσία κατάλαβε ολόκληρη την επικράτεια της βαβυλωνιακής αυτοκρατορίας.

Μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Ασίας από τον Κύρο, ο μεγάλος Πέρσης κατακτητής επέτρεψε σε όλους τους υποδουλωμένους λαούς, που είχαν εκτοπιστεί, να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να λατρεύουν ελεύθερα τον θεό τους. Το ίδιο συνέβη και με τους Ιουδαίους που επέστρεψαν στην Ιερουσαλήμ, όπως περιγράφεται και από τη *Βίβλο*. Οι Πέρσες βασιλείς μετά τον Κύρο, με πρώτο τον Δαρείο, καθιέρωσαν τη Βαβυλώνα ως την πρωτεύουσα της 9ης σατραπείας και ως το μεγαλύτερο επιστημονικό κέντρο της αυτοκρατορίας.

(2) Ο κώδικας του Χαμουραμί

Η πρώτη συστηματική κωδικοποίηση νόμων, από αυτές που έχουν μέχρι σήμερα διασωθεί, έγινε επί βασιλείας του βασιλιά των Βαβυλωνίων Χαμουραμί.

Για τον περίφημο κώδικα του Χαμουραμί έγινε πολλή συζήτηση μεταξύ των επιστημόνων. Αρκετοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι δεν πρόκειται για ένα κώ-

9 Stephanie Dailey, *The Mystery of the Hanging Gardens of Babylon*. Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας Ανατολής*, σ. 401,

δικα νόμων, αλλά για ένα μνημείο που παρουσιάζει τον Χαμουραμπί ως το πρότυπο του δίκαιου βασιλιά.¹⁰

Ο κώδικας του Χαμουραμπί κωδικοποιεί μια σειρά από 300 κανόνες και νόμους που θέσπισε ο Χαμουραμπί κατά τη βασιλεία του, που διήρκεσε από το 1792 ως το 1750 π.Χ. Ο κώδικας απέβλεπε στην ομοιόμορφη ρύθμιση των σχέσεων των υπηκόων του μεγάλου βασιλείου του Χαμουραμπί, το οποίο, κατά τον χρόνο του θανάτου του, κάλυπτε την περιοχή από τον Περσικό Κόλπο μέχρι τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη και αποτελείτο από διάφορες φυλές. Κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως ανθρωποκτονία, διαζύγιο, χρέη, υιοθεσία, θέματα σχετιζόμενα με τη γεωργία, ακόμη δε και διαφορές σχετικές με τη ζυθοποιία. Ο κώδικας είναι καταγραμμένος σε μια τεράστια στήλη ύψους 2,25 μέτρων από μαύρο βασάλτη και φυλάσσεται σήμερα στο μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι.

Στον πρόλογο, ο Χαμουραμπί αναφέρει ότι θέσπισε τους νόμους μετά από διαταγή των θεών Άνου και Ένλιλ «για να εφαρμόσει τη δικαιοσύνη στον τόπο, να εξαλείψει το κακό, να σταματήσει την εκμετάλλευση των αδυνάτων από τους δυνατούς...».

Οι νόμοι διακρίνονται για την αυστηρότητα και την ακαμψία τους. Προβλέπεται η θανατική ποινή ακόμη και όταν διαπράττεται κλοπή περιουσίας των ναών ή του παλατιού ή όταν παρέχεται άσυλο σε φυγά δούλο ή στον μάρτυρα που ψευδομαρτυρούσε. Επίσης, προβλεπόταν θανατική ποινή στον οικοδόμο του σπιτιού που λόγω κακοτεχνιών έπιπτε και προκαλούσε τον θάνατο του ιδιοκτήτη του. Αν προκαλούσε τον θάνατο του γιου του ιδιοκτήτη, τότε η θανατική ποινή επιβαλλόταν στον γιο του οικοδόμου. Η επιμέτρηση των ποινών διείπετο από την αρχή «οφθαλμός αντί οφθαλμού» την οποία δανείστηκαν αργότερα οι Εβραίοι. Οι σκληρές ανταποδοτικές ποινές που προβλέπονταν στον κώδικα δεν παρείχαν περιθώριο για μετρίασμό τους λόγω μεταμέλειας ή λόγω άλλων ελαφρυντικών. Αλλά, παρέχόταν η ευκαιρία σε ένα κατηγορούμενο να αποδείξει την αθωότητά του με το να πηδήξει στον ποταμό Ευφράτη. Επειδή δεν γνώριζε κολύμπι, αν τα κύματα, με τη θεία βοήθεια, τον έφερναν στην ξηρά, θεωρείτο αθώος.

Όμως, η τιμωρία «οφθαλμό αντί οφθαλμού» προβλεπόταν μόνο όταν οι εμπλεκόμενοι ήταν ίσοι. Οι ποινές που προβλέπονται δεν ήταν ομοιόμορφες αλλά εξαρτιόνταν από την κοινωνική θέση του κατηγορουμένου και του κατηγορού. Στον κώδικα αναφέρονται τρεις κοινωνικές τάξεις. Οι ελεύθεροι (*amelu* ή *awilum*), οι εξαρτώμενοι (*muskīnu* ή *mushkenum*) και οι δούλοι (*ardu* ή *wardum*). Οι *amelu* ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη. Σ' αυτήν ανήκαν ο βασιλιάς, τα μέλη της αυλής, οι κρατικοί αξιωματούχοι. Σ' αυτούς ανήκε η γη. Οι *muskīnu*, αν και ελεύθεροι, δεν μπορούσαν να έχουν περιουσία. Ζούσαν σε ξεχωριστό μέρος της πόλης. Οι *ardu* ήταν οι δούλοι που αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο των κυρίων τους. Όμως, θα μπορούσαν να έχουν δική τους περιουσία και, ακόμη, να έχουν δικούς τους δούλους. Τα παιδιά που αποκτούσε ένας δούλος που νυμφευόταν μια δούλη ανήκαν κατά κυριότητα στον κύριο του δούλου. Αν νυμφευόταν ελεύθερη, τα παι-

10 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 170.

διά που θα αποκτούσε από τον γάμο αυτό ήταν ελεύθερα. Ένας ελεύθερος γινόταν δούλος είτε λόγω αιχμαλωσίας σε πόλεμο είτε λόγω διάπραξης ενός εγκλήματος ή αδυναμίας του να πληρώνει τα χρέη του. Οι δούλοι έφεραν στο σώμα τους ανεξίτηλη σφραγισμένη ταυτότητα.

Ένας δούλος θα μπορούσε να αποκτήσει την ελευθερία του κατόπιν, είτε εξαγοράς της, είτε αφιέρωσής του σε ένα ναό, είτε υιοθεσίας. Αν ένας δούλος δραπέτευε, αυτός που θα τον έβρισκε είχε υποχρέωση να τον παραδώσει στον κύριο του. Σε τέτοια περίπτωση, λάμβανε ως αμοιβή δύο σέκελ (shekel), που αντιστοιχούσαν με το ένα δέκατο περίπου της αξίας του δούλου. Αν τον κατακρατούσε ή του παρείχε άσυλο ή τον υποβοηθούσε να διαφύγει έξω από την πόλη, διέπραττε έγκλημα, για το οποίο προβλεπόταν θανατική ποινή.

Προβλέπονταν συνέπειες και για τους κατηγορούς που δεν αποδείκνυαν την καταγγελία τους. Αν αυτός που κατηγορούσε κάποιο για διάπραξη ανθρωποκτονίας, δεν αποδείκνυε τον ισχυρισμό του, υπόκειτο ο ίδιος στη θανατική ποινή. Αν δικαστής, κατά την εκδίκαση μιας υπόθεσης, υπέπιπτε σε σοβαρό λάθος απολυόταν διά παντός και του επιβαλλόταν βαρύ πρόστιμο.

Στον επίλογο του κώδικα, ο Χαμουραμπί προειδοποιεί όσους θα επιχειρήσουν στο μέλλον να τον καταργήσουν ή να τον τροποποιήσουν πως θα έχουν την κατάρα του Ανου, του πατέρα των θεών.

(3) Η θρησκεία

Λόγω της πολιτικής πρωτοκαθεδρίας της, η Βαβυλώνα αποτέλεσε, σταδιακά, το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της περιοχής. Επί της βασιλείας του Χαμουραμπί και του διαδόχου του Σαμουσιλούνα, καθιερώθηκε στην κορυφή του πανθέου των Βαβυλωνίων ο Μαρντούκ (Marduk).

Όπως προαναφέρθηκε, στο πάνθεο των Βαβυλωνίων, ο Ένκι (Enki) κατείχε την πρωτοκαθεδρία, αντικαθιστώντας τον αδελφό του Ένλιλ. Δόθηκε η πρωτοκαθεδρία στον Ένκι γιατί θεωρήθηκε ότι τούτο ήταν σύμφωνο με τις αρχές του Anunnaki, αφού η μητέρα του ήταν η «κύρια» σύζυγος του πατέρα τους, παρά το ότι ο Ένλιλ ήταν ο πρωτότοκος.¹¹ Στη συνέχεια, τη θέση του λαμβάνει ο γιος του Ένκι, ο Μαρντούκ (Marduk). Ο Marduk θεωρείτο ως ο προστάτης των Βαβυλωνίων και απόλυτος ηγέτης όλων των θεών. Όμως, δεν μπορούμε να μιλούμε για «μονοθεϊσμό», όπως στην περίπτωση του Ιεχωβά των Ιουδαίων και του Θεού των Χριστιανών, αλλά, μάλλον, για «μονολατρισμό». Τα ίδια ισχύουν και για τη θρησκεία των Ασσυρίων, όταν τον Μαρντούκ αντικατέστησε ο Ασσούρ.¹²

Προηγήθηκε ένας «ουράνιος πόλεμος» μεταξύ παλαιών και νέων θεών, που κατέληξε σε επικράτηση των δευτέρων. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για διαμάχη που αφορούσε τη θέση του «γήινου πατέρα του σύμπαντος». «Ουράνιος πατέρας» παρέμεινε ο Άνου, όπως αποκαλείτο από τους Βαβυλωνίους ή Αν, όπως αποκα-

¹¹ Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 60.

¹² Ο.π., σσ. 58, 116, 175.

λείτο προηγουμένως από τους Σουμερίους.¹³ Οι παλαιοί είτε δαιμονοποιήθηκαν, δηλαδή έγιναν διάβολοι και διαγράφηκαν εντελώς από το πάνθεο, είτε περιθωριοποιήθηκαν και περιέπεσαν σε ασημαντότητα. Έτσι, άρχισε ο πόλεμος του θεού εναντίον του διαβόλου, που απαντάται στους πολιτισμούς των άλλων λαών που ακολούθησαν, όπως στους Αιγυπτίους και στους Πέρσες και, αργότερα, στους λαούς που ασπάστηκαν τις μονοθεϊστικές θρησκείες, δηλαδή τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ. Στις σκέψεις των φιλοσόφων ήταν ένας αγώνας του «φωτός εναντίον του σκότους», «του καλού εναντίον του κακού». Αξίζει να γίνει, εκ νέου και παρενθετικά, μια αναφορά στον ζωροαστρισμό, που ήταν μια σημαντική θρησκεία στην περσική Αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών (550-330 π.Χ.) και, αργότερα, έγινε η επίσημη θρησκεία της περσικής Αυτοκρατορίας των Σασσανιδών (224-651 μ.Χ.). Ο Ζαρατούστρα διέκρινε τους θεούς σε δύο ομάδες και τοποθέτησε επικεφαλής της μιας τον Ahura Masda (Ωρομάσδη), θεό του Φωτός και του Αγαθού, και επικεφαλής της άλλης τον Ahriman (Αρειμάνιο), θεό του Σκότους και του Κακού. Ο Μίθρας έγινε ένας από τους βοηθούς του. Με τον καιρό, κατά την ελληνιστική περίοδο, ο Μίθρας θεωρήθηκε ισότιμος του Ahura Masda. Διαμορφώθηκε, τότε, και αναπτύχθηκε η θρησκεία του Μιθραϊσμού, η οποία διαδόθηκε σε μη ιρανικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, δεχόμενη ελληνικές και μικρασιατικές επιδράσεις. Ωστόσο, ο Μιθραϊσμός διατήρησε τις βασικές θρησκευτικές δοξασίες των αρχαίων Ιρανών και την ηθική του ζωροαστρισμού, η οποία διδασκε ότι ο άνθρωπος πρέπει να εργάζεται για την επικράτηση του Ahura Masda και την ήττα του Ahriman, κάνοντας καλές πράξεις και βελτιώνοντας τον εαυτό του.

Την πτώση στην κατάσταση του διαβόλου δεν γλύτωσε ούτε και η «μπτέρα των θεών και της δημιουργίας», η «αρχέγονη θάλασσα» Τιαμάτ (Tiamat), για την οποία έγινε αναφορά πιο πάνω. Το κλασικό βαβυλωνιακό έργο «το Έπος της Δημιουργίας» περιγράφει πώς ο Μαρντούκ κατόρθωσε να εξοντώσει την κακή δαίμονα Τιαμάτ, που προσομοιάζει με τον εβραϊκό Λεβιάθαν και, ίσως, τον ελληνικό Τυφώνα. Επίσης, διαπιστώνουμε μια ομοιότητα του τρόπου της εξόντωσης της Τιαμάτ, με αποκεφαλισμό, με αυτόν της Μέδουσας στην ελληνική μυθολογία.¹⁴ Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο, η Μέδουσα που ήταν ιέρεια της θεάς Αθηνάς, μεταμορφώθηκε από την τελευταία σε τέρας, που αντί μαλλιά είχε φίδια. Την σκότωσε ο Περσέας με τη βοήθεια της Αθηνάς.

Ο Μαρντούκ, ως ο «αρχέγονος δρακοκτόνος», ήταν για τους Βαβυλωνίους ο «δημιουργός του σύμπαντος» και ο προστάτης των ιερέων και των μάγων. Η μαγεία, κατά την περίοδο της Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας, βρισκόταν σε εξελιγμένο στάδιο. Ασκείτο με τη χρήση συμβόλων και σημείων, ονομάτων και αριθμών, με προσευχές και ξόρκια.¹⁵

Στο πάνθεο των Βαβυλωνίων, εξέχουσα θέση είχαν ο θεός Ναμπού (Nabu), γιος και διάδοχος του Μαρντούκ και η σύζυγός του θεά Τασμίτ (Tasmit). Μπτέρα του

13 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ.169.

14 Ό.π., σσ. 37, 38.

15 Ό.π., σ. 115.

Ναμπού και σύντροφος του Μαρντούκ ήταν η Σάρπανιτ (Sarpanit).¹⁶ Ο Ναμπού, το όνομα του οποίου μεταφράζεται ως «αυτός που ομιλεί», ήταν ο αγγελιαφόρος και ο Γραμματέας των θεών, ο προστάτης της σοφίας, της γνώσης και των γραμμάτων. Η Τασμίτ ενεργούσε ως αποδέκτρια των παρακλήσεων των ανθρώπων, τις οποίες έστελναν εκ μέρους τους οι ιερείς, για να τις μεταβιβάσει στον σύζυγό της και στους άλλους θεούς.¹⁷

Η θεά Ινάννα (Inanna), με το όνομα Ιστάρ (Ishtar), εξακολουθήσε να έχει δεσπόζουσα θέση στο βαβυλωνιακό πάνθεο. Άλλος θεός, σύντροφος της Ιστάρ, ήταν ο Νταμουζι (Damuzi), ο νεότερος γιος του Ένκι. Ο θεός του ήλιου Utu των Σουμερίων εξακολουθούσε να λατρευόταν με το όνομα Σιαμάς (Shammash ή Samas) με τη σύζυγό του Άγια (Aya ή Aia).¹⁸ Θεότητες του κάτω κόσμου ήταν ο Νεργκάλ (Nergal) και η σύζυγός του Ερεσκιγκάλ (Ereshkigal), αδελφή της θεάς του έρωτα και του πολέμου Ιστάρ.¹⁹ Η παράδοση φέρει τον Μαρντούκ να φεύγει από τη Βαβυλώνα και να μεταβαίνει στην Αίγυπτο όπου λατρευόταν ως θεός Ρα. Τον ακολούθησε ο Ναμπού.²⁰ Επίσης, η παράδοση φέρει τον Μαρντούκ να έχει αδελφούς τον Σούτου -πιθανό αντίπαλό του- και τον Άσαρ, που ήταν οι θεοί των Αιγυπτίων Σεθ και Όσιρις, αντίστοιχα.²¹

16 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 112.

17 Ο.π., σσ. 73-75, 171, 172.

18 Ο.π., σ. 91.

19 Ο.π., σ. 101.

20 Ο.π., σ. 106.

21 Ο.π., σ. 172.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΟΙ ΑΣΣΥΡΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Οι Ασσύριοι ήταν λαός σημαντικής καταγωγής. Ζούσαν τα προϊστορικά χρόνια ως περιφερόμενες νομαδικές φυλές στην περιοχή της Μεσοποταμίας, στις κοιλάδες του Τίγρη και του Ευφράτη. Η Ασσυρία πήρε το όνομά της από την πόλη-κράτος Ασσοūr, αρχική πρωτεύουσα των Ασσυρίων, και τον θεό Ασσοūr, που ήταν ο θεός της πόλης. Η περιοχή στην οποία βρισκόταν, αρχικά, το κράτος των Ασσυρίων ήταν στο σημερινό βορειοανατολικό Ιράκ.

Η ιστορία της Ασσυρίας μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους: Την Παλαιά, τη Μέση και τη Νέα Ασσυριακή.

Σημαντικός σταθμός στην ιστορία της Ασσοūr, ήταν η κατάληψη της εξουσίας, περί το 1807 π.Χ., από τον Shamshi-Adad. Εκείνη την εποχή, το μικρό κράτος της Ασσοūr ήταν ένας μικρός παίκτης στην περιοχή. Σύντομα, όμως, επεξέτεινε την επιρροή του δυτικά, προς τη βόρεια Συρία, κατακτώντας, όπως αναφέρθηκε, και το Μαρί. Ολόκληρη η περιοχή της βόρειας Μεσοποταμίας ενσωματώθηκε στο κράτος του, ονομαζόμενη συμβατικά ως «Βασίλειο της Άνω Μεσοποταμίας». Ο Shamshi-Adad ήταν πολύ ανεκτικός ως προς τα έθιμα και τις πεποιθήσεις των διαφόρων κρατών που ενοποίησε. Στην Ασσοūr υιοθέτησε τον βασιλικό τίτλο του «κυβερνήτη του θεού Ασσοūr» και στη Νινευή ανακαίνισε τον ναό της θεάς Ιστάρ.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα παρουσιάζουν την Ασσοūr να αποτελεί, στην αρχή της 2ης χιλιετίας π.Χ., το κέντρο ενός δικτύου διεθνών εμπορικών συναλλαγών, που περιλάμβαναν κασσίτερο από τα ανατολικά, υφάσματα από τη Βαβυλώνα, άργυρο και χρυσό από την Ανατολία. Ιδιώτες επιχειρηματίες αποτελούσαν την καρδιά αυτής της δραστηριότητας. Αρκετές πληροφορίες έχουμε από πινακίδες Ασσυρίων εμπόρων εγκαταστημένων σε ένα εμπορικό τους κέντρο -ουσιαστικά αποικία τους- στην πόλη Κανές (Kanesh) στην άκρη της κεντρικής Ανατολίας. Αν και η πόλη τελούσε υπό τη διοίκηση και έλεγχο του τοπικού ηγεμόνα, η κοινότητα των Ασσυρίων

εμπόρων, που διέμενε σ' αυτή, λειτουργούσε ως μια αυτοδιοικούμενη κοινότητα. Τα περιθώρια κέρδους από αυτές τις εμπορικές δραστηριότητες ήταν υψηλά. Παράλληλα, οι κίνδυνοι ήταν πολύ μεγάλοι. Τα καραβάνια ταξίδευαν μέσα από περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο πολλών, ενίοτε εχθρικών, ηγεμόνων. Η Ασσούρ, παρά το ότι δεν ήταν ισχυρότερη από τους γείτονές της, κατόρθωνε να διαπραγματεύεται με αυτούς για να διασφαλίζει την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου.¹

Το κράτος του Shamshi-Adad κατέρρευσε περί το 1775 π.Χ., όταν οι δύο σημαντικοί γείτονές του, Yamkhad και Eshnunna, του επιτέθηκαν ταυτόχρονα. Η βόρεια Συρία μετατράπηκε εκ νέου σε ένα μωσαϊκών ανεξαρτήτων μικρών κρατών, μεταξύ των οποίων ήταν και η Ασσούρ.²

Από τον 14ο αιώνα αρχίζει η Μέση Περίοδος. Έως και τον 11ο αιώνα π.Χ., η Ασσυρία κατόρθωσε να μετατραπεί από ένα μικρό κράτος, γύρω από την πόλη Ασσούρ, σε ένα μεγάλο εδαφικό κράτος.

Ο πρώτος σημαντικός ηγεμόνας της περιόδου αυτής, ήταν ο Ασούρ-Ουμπάλιτ Ι (Assur-Uballit I), ο οποίος βασίλευσε την περίοδο 1353-1318 π.Χ. Ο Ασούρ-Ουμπάλιτ Ι, εκμεταλλευόμενος το κενό που άφησε η κατάκτηση του κράτους των Μιτάννι από τους Χετταίους, άρχισε να επεκτείνει τα εδαφικά όρια της χώρας του.³

Ο θάνατος του Ασούρ-Ουμπάλιτ ανέστειλε προσωρινά την εξελικτική πορεία της Ασσυρίας. Όμως, σύντομα, τρεις βασιλείς, των οποίων η συνολική περίοδος βασιλείας έφθανε τον ένα αιώνα, ανέδειξαν τη χώρα σε μεγάλη δύναμη. Πρόκειται για τους Αντάντ-Νιράρι Ι (Adad-Nirari I) που βασίλεψε την περίοδο 1295-1264, τον Σαλμανέσερ Ι (Shalmaneser I) που βασίλεψε την περίοδο 1263-1234 και τον Τουκούλτι-Νινούρτα Ι (Tukulti-Ninurta I) που βασίλεψε την περίοδο 1233-1197 π.Χ. Η στρατιωτική τους δραστηριότητα εστιάστηκε κυρίως στη δύση, όπου σταδιακά ενέταξαν στην ασσυριακή επικράτεια την περιοχή που ανήκε στο Μιτάννι. Ο Τουκούλτι-Νινούρτα προσάρτησε στο βασίλειό του ολόκληρη τη βόρεια Συρία, ανατολικά του Ευφράτη, που αποτέλεσε το σύνορο με το βασίλειο των Χετταίων στη δυτική Συρία. Άρχισε, τότε, ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κρατών. Για την επίσημη αποδοχή της Ασσυρίας στην ομάδα των μεγάλων κρατών, προηγήθηκε μια μακρά και αργή πορείας. Όταν ο Αντάντ-Νιράρι έγραψε στον Χετταίο βασιλέα και τον αποκάλεσε «αδελφό» του, ο τελευταίος τού απάντησε: «Για ποιο λόγο να σου γράψω για αδελφосύνη; Μήπως, εσύ και εγώ γεννηθήκαμε από την ίδια μητέρα;».⁴

Ο βασιλιάς Τικουλτί-Νινουρτά Ι έφτασε την Ασσυριακή αυτοκρατορία στο αποκορύφωμά της. Είναι αυτός που, περί το 1230 π.Χ., συνέτριψε τον βασιλιά των Χετταίων Τανταλίγια IV στη μάχη του Νιρίγια και κατέλαβε, για πρώτη φορά στην ασσυριακή ιστορία, τη Βαβυλώνα, τοποθετώντας στον θρόνο της μια σειρά από φερέφωνά του. Λίγο μετά τον θάνατό του, οι Κασσίτες επανέκτησαν τον έλεγχο της Βαβυλώνας. Ακολούθησαν οι επιδρομές του Ελάμ, που οδήγησαν σταδιακά στην κατάρρευση της δυναστείας των Κασσιτών. Τελευταία αναλαμπή για τη Βαβυλώ-

1 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 146-151.

2 Ο.π., σσ. 163-166.

3 Ο.π., σσ. 259, 261.

4 Ο.π., σ. 262.

να, τον 8ο αιώνα π.Χ., ήταν η βασιλεία του Χαλδαίου Ναβονάσσαρου. Ακολούθησε μια περίοδος εμφύλιων συγκρούσεων κατά την οποία ανέβαιναν στον θρόνο σφετεριστές βασιλείς ανίκανοι να προστατέψουν αμυντικά την πόλη. Όπως έχει αναφερθεί, ο Τιγκλάθ Πιλεσέρ III της Ασσυρίας βρήκε την ευκαιρία να καταλάβει τη Βαβυλώνα το 729 π.Χ., τον τρίτο χρόνο μετά τον θάνατο του Ναβονάσσαρου, μετατρέποντάς την σε ασσυριακή επαρχία. Ο ίδιος ορκίστηκε βασιλιάς της Βαβυλώνας, εκτός από βασιλιάς της Ασσυρίας.

Οι στρατιωτικές επιτυχίες εξασφάλισαν τους οικονομικούς πόρους, που απαιτούνταν για την οικοδομική δραστηριότητα στην ίδια την Ασσυρία. Οικοδομήθηκε, τότε, με απόφαση του Τουκούλτι-Νινούρτα I (Tukulti-Ninurta I), μια νέα πρωτεύουσα που ονόμασε Kar- Tukulti-Ninurta, απέναντι από την Ασσούρ, στην άλλη όχθη του Τίγρη. Την έκτισε μετά τη νίκη του κατά της Βαβυλώνας, χρησιμοποιώντας τα λάφυρα από αυτή την εκστρατεία. Ωστόσο, η πόλη παρέμεινε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα η πρωτεύουσα του κράτους. Έπειτα από τη δολοφονία του, υποβαθμίστηκε η σημασία της.⁵

Αλλά, αυτή η περίοδος ισχύος τερματίστηκε απότομα με τη δολοφονία του Τιγκούλτι-Νινουρτά I το 1197 π.Χ. και τη σύγχυση που επακολούθησε στην Ασσυρία, γεγονός που επέτρεψε σε νομαδικές ομάδες ανθρώπων να αυξήσουν την πολιτική τους επιρροή στην ανατολική Μικρά Ασία και τη βόρεια Συρία. Στη Συρία, οι Αραμαίοι ανέλαβαν τον έλεγχο πολλών πόλεων.

Δύο βασιλείς ανέκοψαν, προσωρινά, την παρακμή της Ασσυρίας: ο Ασσούρ-Ρέσα-Ίσι I (βασιλέψε την περίοδο 1132-1115), που σταθεροποίησε το εσωτερικό της και ο Tiglath-Pileser I (βασιλέψε την περίοδο 1114-1076), ο οποίος επιδόθηκε σε μια σειρά από επιτυχείς στρατιωτικές εκστρατείες. Οι επιτυχίες του, όμως, ήταν εφήμερες και, μέχρι το 1050 π.Χ., η Ασσυρία είχε περιοριστεί μόνο στην περιοχή του πυρήνα της, με τους Αραμαίους να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Συρίας και μεγάλα τμήματα της Μεσοποταμίας. Στη συνέχεια, ακολούθησε μια περίοδος εκατό χρόνων πλήρους αφάνειας.⁶

Στα τέλη του 10ου αιώνα π.Χ., οι Ασσύριοι άρχισαν να πραγματοποιούν σημαντικές εκστρατείες, με στόχο την επαναφορά του κράτους τους στα όρια που είχε κατά τη Μέση Ασσυριακή Περίοδο. Άρχισε, τότε, η περίοδος της Νέας Ασσυριακής Αυτοκρατορίας. Ο πρώτος βασιλιάς της ήταν ο Ασσούρ-Νταν II (Ashur-Dan II), ο οποίος βασιλέψε μεταξύ 934 και 912 π.Χ. Ο διάδοχός του ήταν ο Adad-Nirari II. Αυτή η ανάκαμψη, κορυφώθηκε την περίοδο της βασιλείας δύο ηγεμόνων, που έθεσαν τα θεμέλια της Νέας Ασσυριακής Αυτοκρατορίας σε ένα διάστημα 60 χρόνων: Του Assurnasirpal II, που βασιλέψε την περίοδο 883-859 και του Shalmaneser III, που βασιλέψε την περίοδο 883-859.⁷

Η Νέα Ασσυριακή Αυτοκρατορία ήκμασε κατά την Εποχή του Σιδήρου και υπήρξε η μεγαλύτερη αυτοκρατορία του τότε κόσμου. Στην ακμή της, επεκτεινόταν, ανα-

5 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 264.

6 Ό.π., σ. 263.

7 Ό.π., σ. 340.

τολικά, από το όρος Ζάγκρος μέχρι τις Συρία και Παλαιστίνη και μεγάλο μέρος της Αιγύπτου και, νότια, από τον Περσικό Κόλπο μέχρι τις πηγές των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη στην Ανατολία. Διέθετε τον πιο ισχυρό στρατό στον τότε κόσμο. Στους πολέμους που διεξήγαγε, χρησιμοποιούσε πολιορκητικές μηχανές, πολιορκητικά έμβολα, άρματα και ιππικό.

Όταν βασιλιάς ήταν ο Ασournasirpal II (Assurnasirpal II) (883-859 π.Χ.), οι Ασσύριοι κατάκτησαν τα Νεοεττιτικά κράτη της Κάρχεμις στη Συρία και Πατιν, καθώς και τα δυτικά παράλια της Συρίας. Επί της βασιλείας του, ανεγέρθηκε η νέα πρωτεύουσα του κράτους, η Kalhu, περισσότερο γνωστή ως Nimrud.

Όταν βασίλευε ο Adad-nirari III (810-783 π.Χ.), στις εκστρατείες που διεξήγαγε, τον ακολουθούσε η μητέρα του Σαμμουραμάτ (Sammuramat), η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στις επιτυχίες του. Είναι η γνωστή Σεμίραμις στις ελληνικές και άλλες πηγές της εποχής.⁸

Η Νέα Ασσυριακή Αυτοκρατορία διήλθε μια περίοδο στασιμότητας στα χρόνια μεταξύ 783 και 745 π.Χ. και, στη συνέχεια, ανάκαμψε. Μετάξυ του 745 και 612 π.Χ., η Ασσυρία επέκτεινε την πολιτική κυριαρχία της σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Σ' αυτήν την περίοδο, η Ασσυρία είχε υπό τον έλεγχό της μια τεράστια περιοχή από το δυτικό Ιράν έως τη Μεσόγειο και από τη νότια Ανατολία έως την Αίγυπτο. Όπως και παλαιότερα, οι βασιλείς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σ' αυτή την ανοδική πορεία της Ασσυρίας και, ειδικά, στις στρατιωτικές της επιτυχίες. Και οι έξι άνδρες, που ανέβηκαν διαδοχικά στον θρόνο, ήταν δυνατοί και ικανοί ηγέτες.

Το 744 π.Χ. ανήλθε στον θρόνο ο Tiglath-Pileser III. Ο Tiglath-Pileser III, αφού κατέλαβε τα υπόλοιπα Νεοεττιτικά κράτη, εισέβαλε και κατέκτησε το κράτος του Ισραήλ. Στη συνέχεια, κατέλαβε τη Δαμασκό. Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, ο Τιγκλάθ-Πιλεσέρ III βρήκε την ευκαιρία να καταλάβει τη Βαβυλώνα το 729 π.Χ., μετατρέποντάς την σε ασσυριακή επαρχία. Πριν πεθάνει, το 727 π.Χ., έστεψε τον εαυτό του ως τον νέο βασιλιά της Βαβυλώνας, αυτοκληθείς ως «Βασιλέας Πούλου (Pulu)».⁹

Όταν ο Tiglath-Pileser III ανέβηκε στον θρόνο, η Ασσυρία μοιραζόταν τον έλεγχο της Εγγύς Ανατολής με διάφορα άλλα μεγάλα κράτη στα σύνορά της: τη Βαβυλώνια στον νότο, το Ελάμ στα νοτιοανατολικά, την Ουράρτου στα βόρεια, καθώς και την Αίγυπτο. Στόχος του Tiglath-Pileser III και των διαδόχων του ήταν πώς να καθυποτάξουν ή να αποδυναμώσουν αυτούς τους ισχυρούς αντιπάλους τους.

Η Νέα Ασσυριακή Αυτοκρατορία έφτασε στον κολοφώνα της δόξας της όταν τον θρόνο κατάβαλε το 722 π.Χ. ο Σαργών II. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, οι Ασσύριοι υπέταξαν την Κύπρο και τη Φρυγία. Επίσης, η Κάρχεμις έπαψε να είναι κράτος και προσαρτήθηκε στην Ασσυρία. Ο Σαργών πέθανε το 705. Τον διαδέχθηκε ο γιος του Sennacherib.

Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η εκστρατεία που διενήργησε το 689 π.Χ. ο

⁸ Ancient Anatolia, *Captivating History*, σσ. 48, 49.

⁹ Ο.π., σ. 51.

Sennacherib κατά της Βαβυλωνίας, η οποία άρχισε το 691 π.Χ., για να συντριψεί τον αντιασσυριακό συνασπισμό από Βαβυλωνίους, Χαλδαιούς, Αραμαίους και Ελαμίτες, που σχημάτισε ο Χαλδαίος ηγεμόνας της Βαβυλώνας Mushezir-Marduk. Η εκστρατεία διήρκεσε δύο χρόνια. Τελικά, ο σκοπός επιτεύχθηκε και η Βαβυλώνα κυριεύθηκε, λεηλατήθηκε, ερημώθηκε και ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού εκτοπίστηκε.¹⁰

Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η καταστολή της εξέγερσης της Κιλικίας, με τη βοήθεια των Ελλήνων.

Κατά τη βασιλεία του Sennacherib, μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας στη Νινευή. Ο Sennacherib δολοφονήθηκε το 681 π.Χ. και τον διαδέχθηκε ο νεότερος από τους γιους του, ο Εσαρχαντόν (Esarhaddon). Ο Εσαρχαντόν, για να διασφαλίσει τη διακυβέρνηση των εδαφών που καταλάμβανε, εφάρμοσε το σύστημα του εποικισμού τους, με μετακινήσεις πληθυσμών.

Πιο πάνω, έγινε αναφορά στην κατάκτηση και ερήμωση της Βαβυλώνας από τον Sennacherib το 689 π.Χ. Όμως, επειδή η Βαβυλώνα ήταν σημαντική για την Ασσυρία, ο διάδοχος του Sennacherib, ο Esarhaddon, αποφάσισε να την ανοικοδομήσει και προσπάθησε να παρουσιάσει τον εαυτό του στα επίσημα κείμενα ως τον βασιλέα που ένωσε τα δύο κράτη. Αλλά, πριν πεθάνει, όρισε έναν από τους γιους του, τον Assurbanipal, ως διάδοχο του για το βασίλειο της Ασσυρίας και τον Shamash-Shuma-Ukin για τη Βαβυλωνία.¹¹

Από τις εκστρατείες που διεξήγαγε ο Εσαρχαντόν, η πιο σημαντική ήταν αυτή εναντίον της Αιγύπτου. Η κατάκτηση της Αιγύπτου ήταν από καιρό ο στόχος της Ασσυρίας. Όμως, η μακρινή θέση της και η αδυναμία των Ασσυρίων να ελέγχουν τις ενδιάμεσες περιοχές, καθιστούσε δύσκολο το εγχείρημα. Ο Εσαρχαντόν, αφού παγίωσε τον έλεγχό του στη νότια Παλαιστίνη, μέσω του συστήματος των τοπικών υποτελών ηγετών, πραγματοποίησε την εισβολή, το 671 π.Χ., στην Αίγυπτο, όταν φαραώ ήταν ο Ταχάρκα ή Ταχάρκο (Taharqa ή Taharqo) της Δυναστείας των Νουβίων (Nubian). Ήδη, οι Νούβιοι του Σουδάν, από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ., είχαν κατακτήσει την Αίγυπτο και έλεγχαν τα ορυχεία χρυσού, που προμήθευαν ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Ο ασσυριακός στρατός εισέβαλε στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα Μέμφις και εκδίωξε τους Νουβίους. Όμως, ο έλεγχος της Ασσυρίας στην Αίγυπτο ήταν αδύναμος και όταν πέθανε ο Εσαρχαντόν (Esarhaddon), ο Ταχάρκα ανέκτησε την εξουσία σε ολόκληρη την περιοχή. Ο διάδοχος του Εσαρχαντόν, ο Ασσυρμπανιπάλ (Ashurbanipal), εκστράτευσε εναντίον της Αιγύπτου κατά τα έτη 664 και 663 π.Χ. και κατόρθωσε να θέσει τέρμα στον έλεγχο των Νουβίων. Όμως, επειδή δεν μπορούσε να θέσει την Αίγυπτο υπό τον άμεσο έλεγχό του, διόρισε ένα υποτελή, ονόματι Νεκάου (Nekau), να την κυβερνά. Το 656 ένας γιος του Νεκάου, ο Πσαμτίκ (Psamtik) ή Ψαμμήτιχος, κήρυξε την ανεξαρτησία της Αιγύπτου και αυτοανακηρύχθηκε ως φαραώ Πσαμτίκ Ι.¹²

10 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 357, 358.

11 Ό.π., σ. 358.

12 Ό.π., σσ. 359, 360.

Διάδοχος του Εσαρχαντόν, όπως αναφέρθηκε, ήταν ο Ασουρμπανιπάλ (Ashurbanipal), ο οποίος αναφέρεται παρεφθαρμένα και ως Σαρδανάπαλος, που βασιλείψε από 668 μέχρι 627 π.Χ. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, η Ασσυρία ήταν μία από τις μεγαλύτερες αυτοκρατορίες. Τα όριά της άρχιζαν από τον Καύκασο στον βορρά μέχρι τη βόρεια Αφρική στον νότο και από την Κύπρο στα δυτικά μέχρι το σημερινό κεντρικό Ιράν στα ανατολικά.¹³

Ο Assurbanipal μεταχειριζόταν τον αδελφό του Shamash-Shuma-Ukin, ηγεμόνα της Βαβυλωνία, ως υποτελή. Ο Shamash-Shuma-Ukin επαναστάτησε το 652 π.Χ. με τη βοήθεια Χαλδαιών, των Αραμαίων και των Ελαμιτών. Η επανάσταση καταστάληκε, αλλά χρειάστηκαν προς τούτο τέσσερα χρόνια. Ο Assurbanipal, εκδικούμενος την υποστήριξη του Ελάμ στην επανάσταση του αδελφού του, κατέλαβε το 647 την πρωτεύουσά του, τα Σούσα, και τη λεηλάτησε.¹⁴

Το 649 π.Χ. οι Ελαμίτες κατέλαβαν τη Βαβυλώνα από την Ασσυρία, σε συνεργασία με τους Χαλδαιούς, σκότωσαν τον υποτελή βασιλιά που είχαν τοποθετήσει οι Ασσύριοι, τοποθετώντας στη συνέχεια δικούς τους υποτελείς βασιλείς. Οι Ασσύριοι, ύστερα από πολιορκία που κράτησε πέντε χρόνια, την ανακατέλαβαν.

Το 640 π.Χ. η Ασσυρία βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος της και είχε υπό τον έλεγχό της μια τεράστια περιοχή από το δυτικό Ιράν ως την Αίγυπτο, έχοντας εξουδετερώσει όλες τις αξιόλογες δυνάμεις που θα μπορούσαν να της αντισταθούν.

Τριάντα χρόνια αργότερα, η ασσυριακή αυτοκρατορία δεν υπήρχε πλέον. Μετά τον θάνατό του Ασουρμπανιπάλ, άρχισε η παρακμή της αυτοκρατορίας. Μπορούν να εντοπιστούν διάφοροι λόγοι που συνέτειναν στην κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Υπήρξε ένας συνδυασμός εξωτερικών πιέσεων και εσωτερικών διαμαχών. Πιθανότατα, πρέπει να τους αναζητήσουμε μέσα στην ίδια τη δομή της. Πρώτιστα, ήταν οι διαμάχες που ξέσπασαν για τη διεκδίκηση του θρόνου μετά τον θάνατο του Ασουρμπανιπάλ. Επίσης, η σκληρότητα και η αρπακτική διάθεση που έδειχνε η Ασσυρία στις περιοχές που κατακτούσε, με τους εκτοπισμούς πληθυσμών και τις απαιτήσεις για υπέρογκους φόρους, τις οδήγησε να αρπάζουν κάθε ευκαιρία που τους δινόταν για να επιτύχουν την ανεξαρτησία τους. Οι αποικίες και οι υποτελείς χώρες, η μία μετά την άλλη, άρχισαν να επαναστατούν και να επιδιώκουν την ανεξαρτησία τους.

Το τελειωτικό κτύπημα στην αυτοκρατορία το έδωσαν οι Βαβυλώνιοι και οι Μήδοι.

Στη Βαβυλώνα, ο υποτελής ηγεμόνας της Κανταλανός ή Κανδαλανός (Kandalanu ή Kandalana) που είχε διορίσει ο Ασουρμπανιπάλ πέθανε το 627 π.Χ. και η διαμάχη επεκτάθηκε και σ' αυτήν την περιοχή. Το επόμενο έτος, ένας πρώην Ασσύριος αξιωματούχος από την Ουρούκ, ο Ναμποπολάσαρ (Nabopolassar) κατέλαβε την εξουσία και ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Βαβυλώνας από την Ασσυρία. Ο Nabopolassar κυβέρνησε τη Βαβυλώνα από το 626 μέχρι το 605 π.Χ. και θεωρεί-

13 *Ancient Anatolia, Captivating History*, σ. 57.

14 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 358, 359.

ται ο ιδρυτής της Νέο Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας.¹⁵ Ο Ναβοπολάσσαρ σταδιακά κατέλαβε όλες τις επαρχίες της Ασσυρίας.

Τελευταίος βασιλιάς της Ασσυρίας ήταν ο Ασούρ-Ουμπάλιτ II (Ashur-Uballit II) που βασίλεψε από το 612 μέχρι το 608 π.Χ. Το 615 οι Μήδοι άρχισαν να επιτίθενται σε διάφορες πόλεις στο κέντρο της Ασσυρίας. Συμμάχησαν με τον Βαβυλώνιο βασιλέα Nabopolassar, πιθανόν προσφέροντας τις υπηρεσίες τους ως μισθοφόροι. Το 612 π.Χ. οι συνασπισμένες δυνάμεις τους, βοηθούμενες και από άλλες ομάδες, στις οποίες περιλαμβάνονταν και οι Σκύθες, επιτέθηκαν στην πρωτεύουσα Νινευή και τη λεηλάτησαν. Ο Ασσύριος ηγεμόνας, ο Sin-Shar-Ishkun, πέθανε στη μάχη και ο διάδοχός του Ασούρ-Ουμπάλιτ II συνέχισε την αντίσταση. Το 609 ο Ασούρ-Ουμπάλιτ II πέθανε, αλλά η τοπική αντίσταση εναντίον των Βαβυλωνίων συνεχίστηκε μέχρι και το 605. Το έτος αυτό σήμανε το τέλος της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας. Η Ασσυρία διαλύθηκε και έγινε επαρχία της Βαβυλώνας.

(2) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση

Η Ασσυρία ήταν μια στρατοκρατική πολιτεία. Ο στρατός παρείχε τη βασική δομή και ιεραρχία της. Όλοι οι άνδρες μπορούσαν να κληθούν να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία. Γενικά, η ασσυριακή πολιτεία είχε το σχήμα μιας πυραμίδας με το βασιλιά στην κορυφή, τη μάζα του πληθυσμού στη βάση και ένα πλήθος αξιωματούχων βρίσκονταν ανάμεσά τους και διαχειριζόνταν τις σχέσεις τους.

Ο βασιλιάς ήταν ο ανώτατος άρχοντας, ο οποίος ασκούσε απόλυτη κρατική εξουσία, επιβάλλοντας στον λαό τη θέληση του θεού Ασσούρ, ως ο αντιπρόσωπός του. Κύριος ρόλος του ήταν να πραγματοποιεί πολέμους προς όφελος του θεού Ασσούρ και του κράτους. Παράλληλα, ενεργούσε και ως ο ανώτατος θρησκευτικός ηγέτης, ως νομοθέτης και αρχιδικαστής.

Όλα τα κρατικά αξιώματα είχαν στρατιωτικό χαρακτήρα, ακόμη και αν δεν σχετιζόνταν ευθέως με στρατιωτικά καθήκοντα. Η προσωπική πίστη και νομιμοφροσύνη αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ του βασιλέα και των αξιωματούχων. Τα καθήκοντα των αξιωματούχων δεν ήταν διατυπωμένα με νομικούς όρους. Οι αξιωματούχοι ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν πιστά τον βασιλέα και αυτός τους χάριζε την εύνοια και την εμπιστοσύνη του. Νομιμοφροσύνη στον βασιλέα δεν όφειλαν μόνο οι αξιωματούχοι, αλλά και οι υποτελείς ηγεμόνες.¹⁶

Αρχικά, οι στρατιωτικές εκστρατείες γίνονταν το καλοκαίρι, την εποχή μετά τον θερισμό, όταν οι γεωργικές εργασίες ήταν περιορισμένες και οι άνδρες διαθέσιμοι. Αργότερα, υπήρχε ένας μόνιμος στρατός που μπορούσε να πολεμήσει οποιαδήποτε στιγμή. Ο αριθμός των στρατιωτών πρέπει να ανερχόταν σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες. Ο απαιτούμενος αριθμός στρατιωτών δεν μπορούσε να καλυφθεί μόνο από την Ασσυρία και, έτσι, οι άνδρες των υποταγμένων λαών έπρεπε να ενσωματώνονται στον στρατό της. Σύμφωνα με αποκαλυφθέντα κείμενα, λίγο μετά την κα-

15 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 374. *Ancient Anatolia, Captivating History*, σ. 58.

16 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 364.

τάκτηση της Σαμάρειας, πρωτεύουσα του Ισραήλ, για την οποία γίνεται αναφορά πιο κάτω, ομάδες αρμάτων από αυτήν την περιοχή ενσωματώθηκαν στον ασσυριακό στρατό. Έτσι, ο στρατός περιλάμβανε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων που μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες και είχαν διαφορετική καταγωγή. Η Ασσυρία δεν διέθετε δικό της ναυτικό. Χρησιμοποιούσε φοινικικά πλοία και Φοίνικες ναυτικούς, για μάχες στη Μεσόγειο και αλλού.

Οι μεγάλες μάχες σε ανοικτό πεδίο ήταν η τελευταία επιλογή και δεν αποτελούσαν τον κανόνα για τον ασσυριακό στρατό. Συχνά, κατέφευγαν στην τρομοκρατία των αντιπάλων, ώστε αυτοί να αναγκαστούν να παραδοθούν. Οι πόλεις που πρόβαλλαν αντίσταση καταστρέφονταν. Οι κάτοικοί της τιμωρούνταν παραδειγματικά, με μεγάλη σκληρότητα. Βασανίζονταν, βιάζονταν, αποκεφαλίζονταν, γδέρνονταν ζωντανοί. Τα σπίτια κατεδαφίζονταν και τα χωράφια καλύπτονταν με αλάτι. Ο ψυχολογικός πόλεμος αποτελούσε, σε μεγάλο βαθμό, μέρος της ασσυριακής πολιτικής. Αυτή η πολιτική είχε χαρακτηριστεί ως «συνειδητή τρομοκρατία», καθώς αποσκοπούσε στο να κάνει τους αντιπάλους να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος των συνεπειών μιας στρατιωτικής ήττας, πράγμα που θα τους ωθούσε να επιλέξουν την υποταγή δίχως αντίσταση.¹⁷

Η οικονομία της Ασσυρίας στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τη λεία που αποκόμιζε από τις εκστρατείες. Η εισροή πολύτιμων αγαθών, μετάλλων, όπλων κ.λπ. ήταν τεράστια, καθώς πολλά από τα θύματα των Ασσυρίων ήταν πλούσια. Τμήμα της λείας αποτελούσαν και ζώα, όπως βοοειδή, αιγοπρόβατα, άλογα και καμήλες. Ειδικά, για τις καμήλες, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, με την εξημέρωση τους από τους Άραβες στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ., σημειώθηκε μια σημαντική αλλαγή στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου, αφού αυτές κατέστησαν το βασικό μέρος μεταφοράς εμπορευμάτων. Έκτοτε, οι Άραβες έγιναν τμήμα του κόσμου της Εγγύς Ανατολής.¹⁸

Άλλη μεγάλη πηγή κρατικών εισοδημάτων -και μάλιστα διαρκής- ήταν οι ετήσιοι φόροι υποτέλειας που κατέβαλλε ένα κράτος μετά την κατάκτησή του. Οι Ασσύριοι όριζαν το ποσό του ετήσιου φόρου υποτέλειας, που συχνά έπρεπε να πληρώνεται σε είδος. Για παράδειγμα, οι Φοίνικες έπρεπε να προσφέρουν πορφυρά υφάσματα και ξυλεία κέδρων, ενώ οι κάτοικοι του Ζάγκρου άλογα. Το ίδιο ίσχυε και για το ανθρώπινο δυναμικό. Εργατικά χέρια για τις αγροτικές και οικοδομικές εργασίες. Οι Ασσύριοι χρησιμοποιούσαν, κατά κόρο, την τακτική εκτοπισμού πληθυσμιακών ομάδων από τα κατακτηθέντα εδάφη. Ολόκληρες κοινότητες μετακινούνταν με τη βία από τη μια άκρη της αυτοκρατορίας στην άλλη. Την ίδια τακτική εφάρμοζαν και στις περιπτώσεις που μια περιοχή προκαλούσε προβλήματα στην ομαλή διακυβέρνησή της. Τότε, η πλειονότητα του πληθυσμού της μετακινείτο. Μια τέτοια πρακτική είχε εμφανή στρατηγικά πλεονεκτήματα για την Ασσυρία, αφού εξουδετέρωνε την αντίσταση των ανυπότακτων μερών ενός κατακτηθέντος πληθυσμού, με τον εκτοπισμό του σε ένα εχθρικό γι' αυτούς περιβάλλον.¹⁹

17 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 294.

18 Ο.π., σ. 329.

19 Ο.π., σσ. 329, 330.

Στη διοίκηση του κράτους υπήρχε διάκριση μεταξύ αφενός των περιφερειών που βρίσκονταν στον γεωγραφικό πυρήνα του κράτους και στη βόρεια Μεσοποταμία, που διοικούσαν από κυβερνήτες που διορίζονταν από τον βασιλέα και αφετέρου των χωρών που τελούσαν υπό καθεστώς υποτέλειας και διοικούσαν από τοπικούς άρχοντες που ήταν νομοταγείς στον βασιλέα.²⁰ Υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ των περιοχών της «χώρας της Ασσούρ» και εκείνων που τελούσαν υπό τον «ζυγό της Ασσούρ». Ο γεωγραφικός πυρήνας της Ασσυρίας, η «χώρα της Ασσούρ», ήταν η περιοχή που εκτεινόταν από τον Ζάγκρο έως και τον Ευφράτη. Αυτή η περιοχή διοικούσαν με ενιαίο τρόπο, μέσω ενός συστήματος επαρχιών. Ο βασιλέας διόριζε κυβερνήτες για να διοικούν τις επαρχίες, οι επαρχίες ήταν ενσωματωμένες σε ένα ενιαίο σύστημα το οποίο είχε ως σκοπό του τη συντήρηση της κεντρικής γραφειοκρατίας του κράτους. Από πολιτική άποψη, οι επαρχίες ήταν ισότιμες μεταξύ τους, αν και μερικές είχαν ένα μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας από τις άλλες. Πέρα από τα όρια του κέντρου, οι Ασσύριοι είχαν υπό τον έλεγχό τους κράτη, που τυπικά παρέμεναν ανεξάρτητα, οι ηγεμόνες τους, όμως, είχαν καταστεί υποτέλεις. Στα καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν η αποστολή του ετήσιου φόρου, ο οποίος προοριζόταν για τον βασιλέα. Ως υποτέλεις, οι τοπικοί ηγεμόνες δεσμεύονταν με συνθήκες μεταξύ αυτών και του βασιλέα και με όρκο αφοσίωσης, που έδιναν κάθε φορά που άλλαζε ο βασιλέας.²¹

Η αυτοκρατορία στόχευε στη μεγιστοποίηση των πόρων που εισέρρεαν στον πυρήνα της, παρά στην εδαφική της μεγέθυνση. Πράξεις ανυπακοής των υποτέλων κρατών, μπορούσε να οδηγήσει στη μετατροπή τους σε επαρχίες. Ο Tiglath-Pileser III αύξησε τον αριθμό των επαρχιών κατά μήκος των μεσογειακών ακτών. Είχε εξασφαλίσει, με αυτό τον τρόπο, την ανενόχλητη πρόσβαση στη θάλασσα και τον έλεγχο της διαδρομής από βορρά προς νότο. Αργότερα, μετέτρεψε τα συροπαλαιστινιακά κράτη της ενδοχώρας, εξ αιτίας της ανυπακοής τους, σε επαρχίες. Η ιστορία του βασιλείου του Ισραήλ μάς προσφέρει ένα καλό παράδειγμα για το πώς λειτουργούσε αυτή η πολιτική. Νωρίς στη βασιλεία του Tiglath-Pileser, ο βασιλιάς του Ισραήλ Menachem πρόσφερε οικειοθελώς στους Ασσυρίους φόρο υποτέλειας. Μετά τον θάνατο του Menachem και κατάλαβε την εξουσία με την υποστήριξη του κράτους της Δαμασκού και του πληθυσμού του Ισραήλ, που ήταν αγανακτισμένος από τους βαρείς φόρους. Το 734 π.Χ. ο Tiglath-Pileser, αφού εκστράτευσε κατά μήκος της συριακής ακτής και μετέτρεψε τα κατά τόπους κράτη σε επαρχίες, προχώρησε εναντίον της Δαμασκού, του κέντρου της αντίστασης την οποία και προσάρτησε. Ταυτόχρονα, μετέτρεψε τα βόρεια τμήματα του Ισραήλ σε ασσυριακές επαρχίες. Επίσης, εκθρόνισε τον Pekah και τοποθέτησε στη θέση του ένα φιλοασσύριο ηγεμόνα, τον Hoshea. Όταν πέθανε ο Tiglath-Pileser, ο Hoshea αρχικά παρέμεινε πιστός στην Ασσυρία, αλλά αργότερα προσπάθησε να απεξαρτηθεί και έπαψε να πληρώνει φόρο. Η συμπεριφορά αυτή προκάλεσε την αντίδραση του

20 *Ancient Anatolia, Captivating History*, σσ. 38, 39.

21 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 344, 364.

Shalmaneser V, που πολιορκήσε την πρωτεύουσα του Ισραήλ Σαμάρεια για τρία χρόνια και την κατέκτησε λίγο πριν από τον θάνατό του. Ο διάδοχός του, Σαργών ΙΙ, μετέτρεψε την περιοχή σε επαρχία. Οι Ασσύριοι εκτόπισαν ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων και τους εγκατέστησαν στη βορειοανατολική Συρία και στο δυτικό Ιράν. Στην περιοχή της Σαμάρειας εγκατέστησαν ανθρώπους από άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας και, έτσι, δημιουργήθηκε ένας λιγότερος ομοιογενής πληθυσμός που ήταν πιο υπάκουος στην Ασσυρία.²²

Η Ασσυρία, διοικώντας τις δυτικές περιοχές, επεδίωκε, με κέντρα που εγκατάστησε σε στρατηγικές τοποθεσίες, να προστατεύει και να ελέγχει τις εμπορικές οδούς. Οι εκεί εγκατεστημένοι Ασσύριοι αξιωματούχοι διοικούσαν αυτές τις περιοχές, δίδως να λαμβάνουν υπόψη τους τους τοπικούς πληθυσμούς. Δεν προσπάθησαν να μετατρέψουν του ντόπιους κατοίκους σε Ασσυρίους. Μάλιστα, ο Σαλμανέσερ εισήγαγε μια νέα μέθοδο ελέγχου του τοπικού πληθυσμού: Εγκατέστησε ολόκληρες ομάδες πληθυσμού στην περιοχή, μεταφέροντάς τες από άλλα μέρη. Ο Τουκούλτι-Νινούρτα εκτόπισε μεγάλο αριθμό ανθρώπων από τη βόρεια Συρία στην Ασσυρία, όπου εργάστηκαν σε μεγάλα οικοδομικά προγράμματα και στη γεωργία.²³

Η επίσημη γλώσσα της Ασσυρίας ήταν η αραμαϊκή, αλλά ομιλείτο και αρκετές άλλες γλώσσες, μεταξύ των οποίων η χεττιτική, η χουριτική, η αιγυπτιακή και η φοινικική.

(3) Λογοτεχνία

Οι Ασσύριοι διατήρησαν, επίσης, ένα ζωνρό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και την επιστήμη, υπό την αιγίδα του ανακτόρου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της βιβλιοθήκης που ο Assurbanipal δημιούργησε στην πρωτεύουσά του Νινευή. Περίπου, πέντε χιλιάδες λογοτεχνικά και επιστημονικά κείμενα είχε η βιβλιοθήκη, μαζί με επιστολές και διοικητικά έγγραφα, σχετικά με τις υποθέσεις του κράτους. Τα κείμενα, που σώθηκαν στη Νινευή, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, περίπου 300 πινακίδες με οiwονούς, 60 με ιατρικά κείμενα και περί τα 40 με έπη και άλλες λογοτεχνικές συνθέσεις.

Ο μεγάλος αριθμός των πινακίδων με οiwονούς δείχνει τη σημασία που είχαν τα κείμενα αναφορικά με τις πεποιθήσεις για τους οiwονούς στην Ασσυρία και, γενικότερα, στη Μεσοποταμία. Κάθε τι που συνέβαινε στον φυσικό κόσμο αποτελούσε έναν εν δυνάμει οiwνό, όπως το πέταγμα των πουλιών ή τα φυσικά χαρακτηριστικά των ζώων. Για παράδειγμα, η εμφάνιση μιας γάτας μπορούσε να ερμηνευθεί ως καλός ή κακός οiwνός, ανάλογα με το χρώμα της.

Τα ασυνήθιστα γεγονότα θεωρούνταν ακόμη πιο σημαντικά. Ειδικοί οiwονοσκοποι άνοιγαν την κοιλιά ενός προβάτου για να μελετήσουν το συκώτι του. Αν ο αριθμός λοβός ενός συκωτιού ήταν καλυμμένος από μια μεμβράνη ή ήταν αφύσικος, η γνωμάτευση ήταν πως ο βασιλιάς θα πεθάνει από ασθένεια. Επίσης, ερμήνευαν

22 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 353.

23 Ο.π., σ. 262.

το σχήμα του καπνού, τους σχηματισμούς του λαδιού που έπεφτε σε νερό κ. ά. Την 1η χιλιετία οι αστρονομικοί οίωνοι είχαν μεγάλη διάδοση. Μακροσκελή κείμενα ερμήνευαν τις συζυγίες των πλανητών, τις εκλείψεις και άλλα αστρονομικά φαινόμενα. Οι παρατηρήσεις δεν γίνονταν απλώς για να καθορισθεί αν οι οίωνοι ήταν ευνοϊκοί ή μη, αλλά και για να δοθούν οι κατάλληλες συμβουλές για το τι έπρεπε να γίνει για να αλλάξουν γνώμη οι θεοί.²⁴

Το διασημότερο από τα λογοτεχνικά κείμενα της βιβλιοθήκης του Assurbanipal είναι το «Έπος του Γίλγαμές», το οποίο ανήκει σε μια ομάδα αφηγηματικών κειμένων που σχετίζονται με τους θεούς και τους ήρωες της Σουμερίας, για τα οποία έγινε αναφορά στο Κεφάλαιο για τη Σουμερία.

Στον μύθο του «Ατράχασις» (Atrahasis) περιγράφεται η ιστορία του κατακλυσμού, μια ιστορία σουμεριακής προέλευσης. Ο Ατράχασις ήταν ο άνθρωπος που έσωσε ο θεός Εα, έτσι ώστε οι θνητοί να συνεχίσουν να κάνουν τις προσφορές στους θεούς. Επίσης, υπήρχε ο ακκαδικός «Μύθος της δημιουργίας», που περιέγραφε την οργάνωση του σύμπαντος από τον θεό Μαρντούκ, που αντικαταστάθηκε από τον Ασσούρ σε μερικές ασσυριακές εκδοχές του κειμένου.²⁵

(4) Η θρησκεία

Στην Ασσυριακή Αυτοκρατορία η θρησκεία υπήρξε το βασικό ενοποιητικό στοιχείο. Ο βασιλιάς ήταν συνάμα και αρχιερέας και κυβερνούσε ως αντιπρόσωπος του θεού Ασσούρ, του επικεφαλής του ασσυριακού πανθέου, στη γη.

Οι κύριες ασσυριακές θεότητες ήταν βαβυλωνιακής προέλευσης. Από τους έξι κύριους θεούς των Ασσυρίων, οι τέσσερις, οι Ιστάρ (Ishtar), Σιαμάς (Shamash), Αντάντ (Adad) και Σιν (Sin), ήταν θεότητες που λατρεύονταν με το ίδιο όνομα και τις ίδιες ιδιότητες από τους Βαβυλωνίους. Επίσης, λατρευόταν και ο ηγέτης του βαβυλωνιακού πανθέου, ο Μαρντούκ (Marduk), Όμως, ηγέτης του ασσυριακού πανθέου ήταν ο Ασσούρ. Για του Ασσυρίου, ο Ασσούρ είναι ο θεός που τους παραχώρησε την αυτοκρατορία τους και είναι ο προστάτης της. Ο Ασσούρ δεν είχε μόνο υπό την προστασία του τον ασσυριακό στρατό, αλλά θεωρείτο και ως ο ιερός αρχιστράτηγός του και, για τούτο, οι βασιλείς του έδιναν αναφορά μετά από κάθε εκστρατεία.²⁶

Όπως έχει αναφερθεί, οι Ασσύριοι είχαν μεγάλη πίστη στους οίωνους. Κάθε τι που συνέβαινε στον φυσικό κόσμο αποτελούσε έναν εν δυνάμει οίωνό, όπως το πέταγμα των πουλιών ή τα φυσικά χαρακτηριστικά των ζώων. Ειδικοί οίωνοσκοποι άνοιγαν την κοιλιά ενός προβάτου για να μελετήσουν το συκώτι του. Επίσης, ερμήνευαν το σχήμα του καπνού, τους σχηματισμούς του λαδιού που έπεφτε σε νερό κ. ά. Την 1η χιλιετία οι αστρονομικοί οίωνοι είχαν μεγάλη διάδοση. Μακροσκελή κείμενα ερμήνευαν τις συζυγίες των πλανητών, τις εκλείψεις και άλλα αστρονομικά φαινόμενα.

24 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 368, 369.

25 Ό.π., σσ. 370, 371.

26 Sean McLoughlin, *World Religions*, σσ. 98, 99.

(5) Το Δίκαιο

Ανάμεσα στα κείμενα που αναφέρονται στη Μέση Ασσυριακή Αυτοκρατορία είναι και μια ομάδα πινακίδων που καλείται «Μεσοασσυριακοί νόμοι και ανακτορικά διατάγματα». Στα κείμενά τους παρατηρούμε αρκετά ενδιαφέροντες κοινωνικούς κανόνες, ιδίως όσον αφορά τις γυναίκες, που εξαρτιόνταν πλήρως από τους συζύγους και τους πατέρες τους και τιμωρούνταν πολύ αυστηρά για κάθε παράπτωμά τους. Για παράδειγμα, μια γυναίκα της οποίας ο σύζυγος είχε αιχμαλωτιστεί από εχθρό, έπρεπε να περιμένει δύο χρόνια για να μπορεί να ξαναπαντρευτεί. Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, τη συντηρούσαν ο πατέρας ή οι γιοι της και, σε περίπτωση που αυτοί δεν υπήρχαν, αναλάμβανε η κοινότητα τη διατροφή και συντήρησή της. Σε περίπτωση επιστροφής του πρώτου συζύγου της μετά την παρέλευση των δύο χρόνων, τότε έπρεπε να την πάρει πίσω. Όμως, τα παιδιά, που είχε τυχόν αποκτήσει με τον δεύτερο σύζυγό της, παρέμεναν σ' αυτόν. Μεγάλη αυστηρότητα υπήρχε και αναφορικά με τις δημόσιες εμφανίσεις των γυναικών. Οι παντρεμένες γυναίκες επιτρεπόταν να βγαίνουν μόνες τους από το σπίτι τους, αλλά έπρεπε να έχουν καλυμμένο το κεφάλι τους, ενώ οι ανύπανδρες γυναίκες, οι δούλες και οι πόρνες απαγορεύονταν να κάνουν το ίδιο. Μια πόρνη, που κάλυπτε το κεφάλι της, δεχόταν ως τιμωρία πενήντα μαστιγώματα, της αφαιρούσαν τα ρούχα και επάνω στο κεφάλι της χυνόταν καυτή πίσσα. Τα «ανακτορικά διατάγματα» ρύθμιζαν τη διαγωγή εντός του ανακτόρου σε σχέση, κυρίως, με τις γυναίκες. Η πρόσβαση στις γυναίκες ήταν ελεγχόμενη και οι επισκέπτες υποβάλλονταν σε σωματικό έλεγχο. Αν μια γυναίκα του ανακτόρου συναντούσε κάποιον άνδρα, δίχως να συνοδεύεται, η τιμωρία και για τους δύο ήταν ο θάνατος.²⁷

27 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 264, 266.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ

Α. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

(1) Η ταυτότητα των Χετταίων

Οι Χετταίοι ή Χάττι (Hittites ή Hatti) ήταν λαός μάλλον ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, που κατέβηκαν από τη βορειοανατολική Ευρώπη, κατά πάσα πιθανότητα από την περιοχή στην οποία βρίσκεται σήμερα η Ουκρανία, μέσω της Κασπίας Θάλασσας και εγκαταστάθηκαν στα υψίπεδα της Μικράς Ασίας. Εκεί συνάντησαν έναν αυτόχθονα λαό, τους Χάττι. Βαθμιαία, οι δύο λαοί αναμείχθηκαν και οι Χάττι απορροφήθηκαν από τους κατακτητές. Τόσο η κάθοδος όσο και η ανάμειξη πρέπει να έγιναν ειρηνικά, χωρίς βίαιες επιδρομές, και σταδιακά.

Το βασίλειο των Χετταίων καθιερώθηκε, ως κυρίαρχη δύναμη του γεωγραφικού χώρου της Μικράς Ασίας, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, περί το 1600 π.Χ. Ήταν η εποχή που στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής υπήρχαν ισχυρά βασίλεια, τα «εδαφικά» κράτη, για τα οποία έγινε λόγος σε προηγούμενο Κεφάλαιο. Μεταξύ τους, διεξαγόταν ένας διαρκής ανταγωνισμός για επέκταση και διατήρηση των συνόρων τους και για απόκτηση σφαιρών επιρροής.

Προηγουμένως, στην περιοχή υπήρχαν διάσπαρτα μικρά και μεγάλα βασίλεια. Ένα από τα τελευταία, ήταν το βασίλειο του Purushanda στη Nesa. Σταδιακά κατακτήθηκαν, αρχικά από τους Pithana και Anitta, βασιλείς του βασιλείου της πόλης Kussara, και, στη συνέχεια, από τους Χετταίους.

Το κράτος των Χετταίων διατηρήθηκε για πέντε αιώνες. Στην ακμή της δύναμής του, στους 14ο και 13ο αιώνες, περιλάμβανε μια μεγάλη περιοχή της Ανατολίας και βόρειας Συρίας, από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μέχρι τον Ευφράτη ποταμό.

Το κράτος συγκροτείτο από τα ακόλουθα συστατικά μέρη: (α) τον «εδαφικό πυρήνα» στον οποίο βρίσκονταν η πρωτεύουσα Χαττούσα και αριθμός τοπικών διοι-

κητικών κέντρων, (β) τις επαρχιακές διοικητικές περιφέρειες, υπό τον άμεσο έλεγχο του βασιλέα και (γ) τα κράτη υποτελείας, τα οποία ήταν υποταγή στον βασιλέα, αλλά υπό τη διοίκηση τοπικών αρχόντων. Από τη βασιλεία του Suppiluliuma I και μετά, δύο κράτη στη βόρεια Συρία, το ένα στο σημερινό Χαλέπι (Aleppo) και το άλλο στην Κάρχεμις (Carchemish), στον Ευφράτη, τα κυβερνούσαν αντιβασιλείς, γιοι του βασιλέα ή άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας.

Ο εδαφικός πυρήνας του κράτους βρισκόταν στο βόρειο μέρος της κεντρικής Ανατολίας, στη γεωγραφική καμπύλη που σχηματίζει ο ποταμός Άλυσ, ο σημερινός Kizil Irmak (Ερυθρός ποταμός), ο μεγαλύτερος ποταμός της Τουρκίας. Οι Χετταίοι τον αποκαλούσαν Marassantiya. Η πρωτεύουσα του βασιλείου ήταν η Χαττούσα (Hattusa), που τα ερείπιά της ανακαλύφθηκαν στο σημερινό τουρκικό χωριό Μπογάζκιοϊ το 1906 και βρισκόταν 150 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της Άγκυρας.¹ Για μια μικρή περίοδο, επί βασιλείας του Muwatalli II (1295-1272 π.Χ.), η πρωτεύουσα του κράτους μεταφέρθηκε στην πόλη Tarhuntassa, στην περιοχή που αργότερα κατέστη γνωστή ως Κιλικία.²

Τον πληθυσμό του βασιλείου των Χετταίων δεν τον συνέδεε οποιαδήποτε εθνοτική ή πολιτιστική συλλογική ταυτότητα. Αυτοί που κατοικούσαν στην επικράτεια του βασιλείου ήταν ένα μείγμα εθνοτήτων, μεταξύ των οποίων ήταν οι Χάτι ή Νεσίτες (Nesites), οι Λούβιοι (Luwians), οι Χουρρίτες (Hurrians), που μιλούσαν διάφορες γλώσσες. Ένα μεγάλο μέρος από αυτούς, δεν μιλούσαν την επίσημη γλώσσα που ήταν η χεττιτική, γνωστή και ως Nesite. Πρόκειται για γλώσσα που έχει υποστεί την επίδραση των διαφόρων ασιατικών γλωσσών, αλλά ο πυρήνας της είναι ινδοευρωπαϊκός και επομένως είναι συγγενής με την ελληνική, την ινδική και γενικά την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική ομάδα. Στην ίδια ομάδα ανήκε και η γλώσσα των Λουβίων (Luwian) που χρησιμοποιείτο στις υποτελείς πολιτείες της δυτικής Μικράς Ασίας. Αντίθετα, η ακκαδική ήταν γλώσσα σημιτική. Ως γλώσσα στις πινακίδες, χρησιμοποιείτο βασικά η ακκαδική, που θεωρείτο ως η διεθνής γλώσσα της διπλωματίας, αλλά και η χεττιτική. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην αλληλογραφία μεταξύ των βασιλέων των Χετταίων και των Αχαιών (Ahhiyawan) και, δη, στη γνωστή «επιστολή Tawagalawa», για την οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω, χρησιμοποιείτο η χεττιτική γλώσσα.³

(2) Ιστορική αναδρομή

Η ιστορία των Χετταίων είναι μια ιστορία πολέμων που διεξήγαγαν οι βασιλείς τους σε μια συνεχή προσπάθεια να επεκτείνουν ή να διασφαλίσουν τα εδαφικά όρια της επικράτειας του βασιλείου τους και τα πολιτικά και οικονομικά του συμφέροντα. Οι επιτυχείς στρατιωτικές εκστρατείες απέφεραν τεράστια οικονομικά οφέλη στο κράτος, όπως εύφορα εδάφη, λάφυρα και δούλους. Η ύπαρξη θεοτήτων που είχαν να παίξουν πρωταρχικό στρατιωτικό ρόλο, όπως της θεάς Ishktar/Shauhska, υποδηλοί

1 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σ. 44.

2 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σ. 230.

3 Ο.π., σσ. 11, 18, 19.

πως ο πόλεμος ήταν μια φυσιολογική και θεϊκά ευλογημένη ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι βασιλείς θεωρούσαν πως στις μάχες είχαν την καθοδήγηση και προστασία των θεών, όπως οι Ασσύριοι που θεωρούσαν ιερό αρχιστράτηγό τους τον θεό Ασούρ και όπως, αιώνες μετά, ο Μέγας Κωνσταντίνος θεώρησε ότι καθοδηγήθηκε από το όραμα του φωτεινού σταυρού με τη φράση «εν τούτω νίκα», πριν από τη μάχη στη Μουλβία γέφυρα κατά του Μαξέντιου.⁴ Οι Χετταίοι είχαν τον ισχυρότερο στρατό στον τότε κόσμο λόγω της χρήσης του σιδήρου στα όπλα και τα άρματα τους. Ανακάλυψαν την κατεργασία του σιδήρου, κρατώντας το πολύτιμο μυστικό μόνο για τον εαυτό τους, γι' αυτό και ο στρατός τους, με τα σιδηρά όπλα, ήταν ανίκητος. Μετά την πτώση τους, ο σίδηρος έγινε γνωστός στους υπόλοιπους λαούς.

Το κράτος τους περιτριγυριζόταν από εχθρικές δυνάμεις με τις οποίες διαρκώς βρισκόταν σε σύρραξη. Στα βόρεια βρίσκονταν οι Κάσκα (Kaska), στα νοτιοανατολικά ήταν οι Χουρρίτες (Hurrians) και στα νοτιοδυτικά η Αρζάβα (Arsawa), μια ομάδα κρατών τα οποία, κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, έγιναν υποτελή στους Χετταίους.

Η Αρζάβα κατοικείτο κατά το πλείστο από Λουβίους, αν και αυτοί ήταν διασκορπισμένοι και σε άλλα μέρη της Ανατολίας, όπως στη Lukka, μια εδαφική περιοχή που περιλάμβανε εδάφη, τα οποία κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή ήταν γνωστά ως Λυκία, Παμφυλία, Λυκαονία και Πισιδία.⁵ Πυρήνας της ομάδας των κρατών που απάρτιζαν την Αρζάβα ήταν η Μικρά Αρζάβα (Arzawa Minor) με πρωτεύουσα την Άπασα (Apasa), που βρισκόταν στο μέρος της σημερινής Εφέσου. Η Αρζάβα περιλάμβανε και τη Μίλητο, η οποία αναφέρεται στα χεττιτικά αρχεία ως Milawata.

Βόρεια της Μιλήτου, στο τμήμα της μικρασιατικής χερσονήσου που φθάνει από τις Σάρδεις ως την Τρωάδα και αντιστοιχεί προς τις μεταγενέστερες Λυδία και Μυσία, υπήρχε μια άλλη ισχυρότατη συνομοσπονδία από 22 πόλεις-κράτη. Οι Χετταίοι την αποκαλούσαν Assuwa (Ασσούα), όνομα που μετεξελίχθηκε σε Ασία (Asia) και κατέληξε να δηλώνει ολόκληρη την ήπειρο της Ασίας.⁶ Μεταξύ των χωρών αυτών ήταν και η Wilusa ή Wilusina την οποία οι ιστορικοί ταυτίζουν με το Ίλιον, την Τροία των ομηρικών επών.

Στην περιοχή που βρίσκονταν τα κράτη της δυτικής Μικράς Ασίας, οι σχέσεις των Χετταίων με τους Αχαιούς, τόσο οι εμπορικές όσο και οι πολιτιστικές, ήταν στενές. Φαίνεται ότι τα κράτη τα δυτικής Μικράς Ασίας τα οποία, με εξαίρεση τη Μίλητο, ήταν υπό την επικυριαρχία των Χετταίων, ξεγεύονταν συχνά εναντίον των επικυριάρχων τους. Τις εξεγέρσεις συχνά υποδαύλιζαν οι Αχαιοί, οι οποίοι κατείχαν με την ανοχή των Χετταίων τη Μίλητο και διεκδικούσαν την επέκταση της επικυριαρχίας τους στην περιοχή.

Οι βλέψεις των Αχαιών για την Αρζάβα και την Ασσούα και οι παρεμβάσεις τους στις σχέσεις των πολιτειών αυτών με τους Χετταίους προκαλούσαν την αντίδραση και τη δυσφορία των τελευταίων, που, όμως, δεν έφτανε στο σημείο της σύρραξης.

4 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 100, 101.

5 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 47, 54.

6 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 275, 276.

Επί του προκειμένου, είναι αρκετά ενδιαφέρον το κείμενο της γνωστής «επιστολής Tawagalawa» που διασώζεται αποσπασματικά και απευθύνεται στον βασιλιά των Αχαιών (Αχιγιάβα). Αποστολέας της εν λόγω επιστολής, που γράφτηκε περί το 1250 π.Χ., ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, ο Hattusili III. Η επιστολή αναφέρεται στις επαναστατικές δραστηριότητες, στην περιοχή Ίλιον (Wilusa) όπου βρισκόταν η Τροία, κάποιου Piyaamaradu, ο οποίος είχε στενές διασυνδέσεις με τους Αχαιούς και ήταν πενθερός του κυβερνήτη της Μιλήτου Άππα, η οποία τότε, ήταν υπό την επικυριαρχία των Αχαιών. Η επανάσταση απέτυχε και ο Piyaamaradu διέφυγε τη σύλληψη και κατάφυγε για να προστατευθεί, αρχικά, στη Μίλτο και, στη συνέχεια, στη χώρα των Αχαιών. Στην επιστολή ζητείται η βοήθεια του βασιλιά των Αχαιών, για να παραδοθεί στους Χετταίους ο επαναστάτης. Εκείνο που προκαλεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιστορικών ερευνητών είναι το ήπιο ύφος της επιστολής. Παρά το παράπονο που εκφράζεται για τη συμπεριφορά των Αχαιών, η επιστολή είναι γραμμένη σε πολύ ήπιο τόνο και με πνεύμα συνδιαλλαγής, ώστε να μη διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο χωρών. Δεν είναι γνωστό ποια ήταν η ανταπόκριση των Αχαιών.⁷

Η Μίλτος αρχικά ήταν υποτελής στο κράτος των Χετταίων. Κατά το τρίτο έτος της βασιλείας του Μουρσίλι II, περί το 1324 π.Χ., η Μίλτος συμμαχισε με τους Αχαιούς. Τούτο έδωσε αφορμή στους Χετταίους να εκστρατεύσουν εναντίον της και να της επιφέρουν μεγάλες καταστροφές.⁸ Τέθηκε υπό την κυριαρχία των Αχαιών, μετατρεπόμενη σε αποικία τους, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουβατάλλις II (Muwatalli II), (1295-1272 π.Χ.). Η προσάρτηση της Μιλήτου έγινε με την ανοχή και η και τη συναίνεση των Χετταίων, πιθανό μέσα στο πλαίσιο μιας συμφωνίας. Ακολούθησε μια περίοδος ειρηνικών σχέσεων μεταξύ των δύο Δυνάμεων της περιοχής.⁹ Επί της βασιλείας του Tudhaliya IV, που διαδέχθηκε τον Hattusili III περί το 1237 π.Χ., η Μίλτος περιήλθε υπό την επικυριαρχία των Χετταίων. Τούτο, εξασθένησε σημαντικά την επιρροή που είχαν οι Αχαιοί στη δυτική Μικρά Ασία.¹⁰

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, τα υποτελή στους Χετταίους κράτη της δυτικής Μικράς Ασίας εξεγείρονταν συχνά με στόχο την ανεξαρτησία τους. Οι εξεγέρσεις καταστέλλονταν από τους Χετταίους. Ακολουθούσαν σκληρά αντίποινα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της εξέγερσης του βασιλιά της Μικράς Αρζάβα (Arzawa Minor) Uhhaziti, με τη βοήθεια των Αχαιών και άλλων υποτελών βασιλέων της περιοχής, όταν βασιλιάς των Χετταίων ήταν ο Μουρσίλι II. Όταν ο Μουρσίλι κατέστειλε την εξέγερση, δεν αρκέστηκε στη λεηλασία και καταστροφή της πρωτεύουσας Άπασα (Apasa), αλλά εκτόπισε ολόκληρο τον πληθυσμό της χώρας και τον αντικατέστησε με άλλο. Υπήρξαν και περιπτώσεις που η κυριευθείσα πόλη ερημωνόταν για πάντα.¹¹

Επίσης, οι επεκτατικές βλέψεις των Χετταίων στη Συρία τούς έφεραν σε αντιπαράθεση με δύο άλλες δυνάμεις, την Αίγυπτο και, μετά την κατάρρευση του Κράτους των Μιταννίων, με το βασίλειο των Ασσυρίων.

7 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 224, 290.

8 Ο.π., σσ. 193-195.

9 Ο.π., σ. 224.

10 Ο.π., σ. 309.

11 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σ. 117. Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σ. 193.

Η Ιστορία των Χετταίων μπορεί να διαιρεθεί σε δύο περιόδους. Στην περίοδο του Παλαιού Βασιλείου και την περίοδο του Νέου Βασιλείου.

Ο πρώτος βασιλιάς ήταν ο Hattusili I ο οποίος φαίνεται ότι έφερε και το όνομα Labarna. Το τελευταίο όνομα έφεραν και επόμενοι βασιλείς, πλάι στο δικό τους. Ήταν όπως το όνομα «Καίσαρ» στους Ρωμαίους. Στα επεκτατικά του σχέδια, προέβλεπε θέση είχε η κατάκτηση συριακών εδαφών και, ειδικά, του κράτους της Yamkhad με πρωτεύουσα το Χαλέπι (Aleppo), το οποίο εξουσίαζε ολόκληρη τη βορειοδυτική Συρία. Τα σχέδια αυτά τα ολοκλήρωσε με επιτυχία ο διάδοχός και εγγονός του Hattusili I, ο Mursili I. Επί της βασιλείας του, οι Χετταίοι, μετά την κατάκτηση της Yamkhad, προχώρησαν και κυριεύσαν το Μαρί και, περί το 1531 π.Χ., τη Βαβυλώνα, με τη βοήθεια των Κασσιτών. Στη συνέχεια, η Βαβυλώνα κυριαρχήθηκε από τους Κασσίτες, οι οποίοι την κυβέρνησαν για 450 περίπου χρόνια. Η κατάκτηση της Βαβυλώνας έδωσε τη χαριστική βολή στην άλλοτε κραταιά δυναστεία του βασιλιά της Χαμουραμπί.¹²

Η δολοφονία του Mursili I δεν επέτρεψε στους Χετταίους να κεφαλαιοποιήσουν τις επιτυχίες τους στη βόρεια Συρία και το κενό εξουσίας που άφησε επέτρεψε στο αναδυόμενο κράτος των Μιταννίων να το καλύψουν. Παράλληλα, υπήρχε και το ενδιαφέρον των Αιγυπτίων για την περιοχή το οποίο εκδηλώθηκε με την εκστρατεία του φαράω Τουθμωσισ I (Tuthmosis I), τρίτου φαράω της 18ης Δυναστείας, που κατάληξε στην κατάκτηση της Παλαιστίνης.

Η περίοδος του Παλαιού Βασιλείου τελειώνει με τη δολοφονία του Muwattalli. Με την άνοδο στον θρόνο του Tudhaliya I, περί το έτος 1400, αρχίζει η περίοδος του Νέου Βασιλείου.¹³

Ένας από τους βασιλείς που ξεχώρισαν κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, ήταν ο Suppiluliuma I, ο οποίος διακρίθηκε τόσο για τις στρατιωτικές όσο και για τις διπλωματικές του ικανότητες. Επί της βασιλείας του, το κράτος των Χετταίων κατέστη η πιο ισχυρή δύναμη στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Μεταξύ των επιτυχιών του κατατάσσεται και η συμμαχία που πέτυχε με την Ουγκαρίτ (Ugarit) από την οποία πολλά ήταν τα οφέλη για το κράτος των Χετταίων. Εκτός από τον μεγάλο φόρο υποτέλειας που κατάβαλλε η Ουγκαρίτ, που την καθιστούσε την πλουσιότερη υποτελή χώρα των Χετταίων, η γεωστρατηγική της θέση και η ισχυρή ναυτική δύναμη που διέθετε, διασφάλιζε τα γενικότερα συμφέροντά τους.¹⁴ Η εκστρατεία του στη Συρία είχε, ως αποτέλεσμα, να καταστούν υποτελείς και άλλες σημαντικές χώρες στην περιοχή, όπως η Καντές (Qadesh ή Kadesh), η οποία βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής της Αιγύπτου. Η μεγάλη στρατιωτική του επιτυχία, μετά από στρατιωτικές επιχειρήσεις που διήρκεσαν περί τα έξι χρόνια, ήταν η υποταγή του κράτους των Μιταννίων.¹⁵

Το κενό που άφησε η κατάρρευση του κράτους των Μιταννίων συνέβαλε στη ραγδαία ανάπτυξη του κράτους των Ασσυρίων, που κατέστησαν η μεγάλη απει-

12 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 98, 99.

13 Ό.π., σ. 121.

14 Ό.π., σ. 164.

15 Ό.π., σσ. 175, 176.

λή για τις περιοχές που κατείχαν οι Χετταίοι στα δυτικά του Ευφράτη.

Παράλληλα, η Αίγυπτος εξακολουθούσε να αποτελεί το «αντίπαλο δέος». Για δύο σχεδόν αιώνες αντιμάχονταν τα δύο κράτη για τον έλεγχο της μεταξύ τους περιοχής και ειδικότερα της περιοχής της Μεσοποταμίας. Σ' αυτή την περίοδο των συγκρούσεων, η Κύπρος κατάφερε, μερικές φορές όχι χωρίς δυσκολία, να διαφυλάξει την ανεξαρτησία της και να παραμείνει εκτός των συγκρούσεων, επιλέγοντας τις σωστές συμμαχίες. Σε αλληλογραφία, που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα π.Χ., μεταξύ του φαραώ Ακενατόν και του βασιλιά της Αλάσιας (Κύπρου), ο τελευταίος αποκαλεί τον φαραώ «αδελφό» του, που σημαίνει ότι η Κύπρος ήταν σύμμαχος της Αιγύπτου. Ο Κύπριος βασιλιάς συμβουλεύει τον φαραώ να μην συνάψει συμμαχία με τους Χετταίους, που ήταν εχθροί της Κύπρου.¹⁶

Το 1285 π.Χ., ο φαραώ Ραμσή II ξεκίνησε, επικεφαλής μεγάλης στρατιάς, για να πολεμήσει εναντίον των Χετταίων. Βασιλιάς των Χετταίων ήταν ο Μουβατάλλης II (Muwatalli II). Η αναμέτρηση έγινε στην πόλη Καντές (Qadesh ή Kadesh) περί το 1274 π.Χ. Αμφότερες πλευρές είχαν σημαντικές απώλειες. Και οι δύο πλευρές ισχυρίστηκαν ότι από τη σύγκρουση βγήκαν νικήτριες. Ο πραγματικός νικητής ήταν μάλλον ο Μουβατάλλης II, αφού ανάγκασε τον Ραμσή να αποσύρει τα στρατεύματά του πίσω, στον νότο. Επίσης, οι Χετταίοι πέτυχαν την ανακατάληψη του κράτους των Αμοριτών, που τους απέσπασαν, προηγουμένως, οι Αιγύπτιοι.¹⁷

Μετά τον θάνατο του Μουβατάλλης II, ανήλθε στον θρόνο για μικρό χρονικό διάστημα ο γιος του ως Μουρσίλι III και στη συνέχεια, ο αδελφός του Hattusili III, αφού κατόρθωσε, μετά από πραξικόπημα, να εκθρονίσει τον Μουρσίλι III. Όταν ανήλθε στον θρόνο ήταν ηλικίας πενήντα χρόνων. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, διακρίθηκε για τις διπλωματικές του ικανότητες. Προσπάθησε να διασφαλίσει τα σύνορα, τις κτήσεις και τα συμφέροντα του βασιλείου του με τη σύναψη συμμαχιών. Προσπάθησε να έχει φιλικές σχέσεις με την Ασσυρία και την Αίγυπτο, τους δύο μεγάλους ανταγωνιστές του στη νοτιοανατολική Μικρά Ασία. Στην αναβάθμιση των διπλωματικών σχέσεων του βασιλείου με τις άλλες χώρες, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της βασίλισσας Puduhera. Επίσης, η Puduhera είχε ενεργό ανάμιξη σε θέματα εσωτερικής διακυβέρνησης, κυρίως θρησκευτικά ως η αρχιερέα, που συνεχίστηκε και μετά τον θάνατο του συζύγου της.¹⁸

Την περίοδο αυτή αρχίζει η αποδυνάμωση των κρατών των Χετταίων και των Αιγυπτίων και η άνοδος των Ασσυρίων, οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να αποκαταστήσουν τις σχέσεις τους με τους Χετταίους. Τούτο οδήγησε σε μια Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ του Χαττούσιλι III (Hattusili III) και Ραμσή II (Ramesses II) το 1258 π.Χ. Η Συνθήκη, η οποία έμεινε γνωστή στην Ιστορία ως η «Αιώνια Συνθήκη», συντάχθηκε σε δύο εκδοχές, στη χετιτική και στην αιγυπτιακή. Η χετιτική εκδοχή της είναι γραμμένη στην ακκαδική γλώσσα σε μια ασημένια πινακίδα

16 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 247.

17 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 239, 240.

18 Ο.π., σσ. 286, 287.

και στάλθηκε στην Αίγυπτο, όπου και μεταφράστηκε στην αιγυπτιακή γλώσσα. Η αιγυπτιακή εκδοχή συντάχθηκε στην αιγυπτιακή γλώσσα και, στη συνέχεια, μεταφράστηκε στην ακκαδική σε ασημένια πινακίδα. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη σύναψη της Συνθήκης αποτελεί κλασικό παράδειγμα για τη χρήση της ακκαδικής γλώσσας ως της γλώσσας της διεθνούς διπλωματίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.¹⁹

Στη Συνθήκη περιλαμβάνεται σύμφωνο μη επίθεσης της μιας χώρας εναντίον της άλλης. Πρόσθετα, οι δύο συμβαλλόμενες χώρες αναλαμβάνουν να προστρέξουν η μία σε βοήθεια της άλλης, τόσο σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη χώρα, όσο και σε περίπτωση εσωτερικής αντικαθεστωτικής απειλής.²⁰ Με τη σύναψη της Συνθήκης, αρχίζει μια περίοδος φιλικών σχέσεων των δύο χωρών. Επιστέγασμα αυτών των φιλικών σχέσεων ήταν, δεκατρία χρόνια μετά τη Συνθήκη, ο γάμος του Ραμσή και μιας από τις θυγατέρες του Χαττούσιλι.¹⁹

Η συνθήκη ειρήνης μεταξύ Χετταίων και Αιγυπτίων είχε ευνοϊκά για την Κύπρο αποτελέσματα. Εκτός του ότι διαφύλαξε την ανεξαρτησία της, ειδικά έναντι των Χετταίων, διευκόλυνε τις εμπορικές σχέσεις της με την Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση πλούτου. Όμως, τούτο δεν φαίνεται να διήρκεσε για πολύ. Επί της βασιλείας του Tudhaliya, που διαδέχθηκε τον Hattusili III, περί το 1237, η Κύπρος κυριεύθηκε από τους Χετταίους. Τούτο, προκύπτει από μια επιγραφή σε άγαλμα του Tudhaliya όπου αναφέρεται ότι την κατάληψη της Κύπρου ακολούθησε ευρείας κλίμακας λεηλασίες και αρπαγή πολλών κατοίκων του νησιού και μεταφορά τους στη Χαττούσα. Πιθανοί λόγοι της κατάληψης της Κύπρου και της μετατροπής της σε χώρα υποτελείας των Χετταίων, ήταν ο πλούτος της σε μεταλλεύματα και ξυλεία και η διασφάλιση της ελεύθερης θαλάσσιας μεταφοράς εμπορευμάτων, κυρίως σίτου, από την Αίγυπτο και τη Χαναάν, μέσω της Ουγκαρίτ.²¹

(3) Η κατάρρευση. Οι «λαοί της θάλασσας»

Στο τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., η Ανατολική Μεσόγειος συγκλονίστηκε από πολεμικές συγκρούσεις και επιδρομές. Η εισβολή από κύματα τυχοδιωκτών ποικίλης προέλευσης, των λεγόμενων «λαών της θάλασσας», που στα μέσα του 12ου αιώνα π.Χ. αποβιβάστηκαν στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, επέφερε καίριο πλήγμα στο κράτος των Χετταίων. Οι μεγαλύτερες πόλεις των Χετταίων καταστράφηκαν από εμπρησμούς ή εγκαταλείφθηκαν.

Θα πρέπει να αναφερθεί πως αυτές οι επιδρομές δεν είχαν τη μορφή στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επρόκειτο για βίαιες μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, διά ξηράς και θάλασσας, για εγκατάσταση σε νέους τόπους. Ο όρος «λαοί της θάλασσας» είναι παραπλανητικός. Οι εισβολείς δεν προέρχονταν αποκλειστικά

19 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 277, 278.

20 Ό.π., σ. 279.

21 Ό.π., σσ. 321-323.

από νησιά ή παράκτιες περιοχές. Το θέμα της προέλευσής τους, οι τόποι από τους οποίους εξορμούσαν, προκάλεσε αρκετές συζητήσεις και έδωσε αφορμή για πολλές εικασίες. Η πιο πιθανή εκδοχή είναι ότι επρόκειτο για περιπλανώμενες ομάδες επιδρομών προερχόμενες από κράτη της Ανατολικής Μεσογείου τα οποία βρίσκονταν σε κατάσταση αποσύνθεσης και διάλυσης. Σ' αυτές τις ομάδες, περιλαμβάνονται οι Τυρρηνοί ή Τυρσανοί (Tursha, Teresh, Tyersenoι) οι οποίοι, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, κατάγονταν από τη Λυδία, οι Λύκιοι (Lukka), οι Σικελοί (Shekelesh), οι Σαρδηννοί (Sherden) και οι Peleset, που ταυτίζονται με τους Παλαιστίνιους και έλκουν την καταγωγή τους από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και πολύ πιθανόν από την ηπειρωτική Ελλάδα, μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κράτους.²²

Οι επιδρομές των «λαών της θάλασσας» είχαν ως αποτέλεσμα και την προσωρινή κατάληψη της Κύπρου, της Αλάσιας, όπως την αναφέρουν τα κείμενα της εποχής, από τους «λαούς της θάλασσας» και, στη συνέχεια, την καταστροφή της Ουγκαρίτ (Ugarit) μεταξύ των ετών 1188 και 1180 π.Χ. Τότε, η Κύπρος και η Ουγκαρίτ ήταν χώρες υποτελείς στους Χετταίους. Ενδεικτικό της καώδους κατάστασης που επικρατούσε είναι το περιεχόμενο μιας επιστολής που απέστειλε ο τελευταίος βασιλιάς της Ουγκαρίτ Ammurapi στον βασιλιά της Κύπρου, σε απάντηση έκκλησης του τελευταίου για βοήθεια. Στην επιστολή αναφέρει ότι όλος ο στρατός και τα άρματα της χώρας του βρίσκονται στη χώρα των Χετταίων και τα πλοία της βρίσκονται στη χώρα Lukka. Όπως, προαναφέρθηκε, η Lukka ήταν μια εδαφική περιοχή που περιλάμβανε εδάφη, τα οποία κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή ήταν γνωστά ως Λυκία, Παμφυλία, Λυκαονία και Πισιδία. Επίσης, ο βασιλιάς της Ουγκαρίτ απευθύνθηκε για βοήθεια και στον αντιβασιλέα της Κάρχεμις (Carchemish).²³

Ο τελευταίος βασιλιά των Χετταίων Suppiluliuma II, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να αποφευχθεί η κατάρρευση του κράτους του, επιχείρησε να απελευθερώσει τον ζωτικής σημασία εμπορικό δρόμο που καθιστούσε δυνατή την αποστολή σιταριού από την Αίγυπτο. Προς τούτο, με την υποστήριξη του στρατού και του στόλου της Ουγκαρίτ, εκστράτευσε, περί το 1185 π.Χ., εναντίον της Κύπρου, «των εχθρών από την Αλάσια», όπως αναφέρεται σε ιερογλυφική επιγραφή.²⁴ Δεν είναι απόλυτα βέβαιο ποιοι ήταν αυτοί οι «εχθροί από την Αλάσια». Η πιο πιθανή εκδοχή είναι ότι αυτοί ήταν οι «λαοί της θάλασσας», που είχαν στο μεταξύ κατακτήσει την Κύπρο.²⁵ Φαίνεται, όμως, πως η εκστρατεία για ανακατάληψη της Κύπρου δεν επέφερε το σκοπούμενο αποτέλεσμα. Οι επιδρομές των «λαών της θάλασσας», σε συνδυασμό με τις εξεγέρσεις των κατοίκων της πρωτεύουσας του κράτους Χαττούσα, λόγω του λιμού που επακολούθησε, και η καταστροφή της Ουγκαρίτ, είχαν ως αποτέλεσμα να καταρρεύσει το μεγάλο κράτος των Χετταίων

22 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 338, 339. Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αρχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 286, 287.

23 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 333, 334.

24 Ό.π., σ. 332.

25 Wolfgang Helck, «Σχέσεις Κύπρου και Αιγύπτου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 364.

περί το 1180 π.Χ. και να υποταχθεί σε νέες ισχυρές δυνάμεις, όπως οι Φρύγες και οι Ασσύριοι που πρόβαλαν στο προσκήνιο.²⁶

Μετά την καταστροφή της αυτοκρατορίας των Χετταίων, αρκετοί εγκαταστάθηκαν στη βόρεια Συρία, όπου και κυριάρχησαν σε πολλές πόλεις, μεταξύ των οποίων ήταν η Κάρχεμις (Carchemish), Εύρωπος στα ελληνικά, που βρισκόταν στην περιοχή της μετέπειτα Κιλικίας. Οι λαοί αυτοί, καλούμενοι πλέον ως «Νεοχετταίοι» ή «Συροχετταίοι» ή «Λουβιάν-Αραμαίοι», είναι εκείνοι που αναφέρονται στα Βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Οι επιγραφές μερικών ηγεμόνων τους ήταν γραμμένες στη γλώσσα των Λουβίων, μια από τις γλώσσες της αυτοκρατορίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και πιθανό να ήταν η γλώσσα που μιλιόταν στην Τροία στην περίοδο του Τρωικού Πολέμου.

Για τους Χετταίους, κάνει αναφορά η Εβραϊκή *Βίβλος*, η οποία, προφανώς, αναφέρεται στους «Νεοχετταίους», για τους οποίους έγινε αναφορά πιο πάνω. Σύμφωνα με την Εβραϊκή *Βίβλο*, οι Χετταίοι ήταν απόγονοι του Χετ, γιου του Χαναάν και εγγονού του Χάμ. Οι Χετταίοι ήταν μία από τις δέκα φυλές που κατοικούσαν στη Χαναάν. Στην εποχή του Αβραάμ, Χετταίοι κατοικούσαν στη Χεβρών. Ο Αβραάμ αγόρασε από ένα Χετταίο, τον Εφρών, ένα κτήμα, το οποίο το χρησιμοποίησε ως οικογενειακό τάφο.

B. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

(1) Δομή και λειτουργία του κράτους

Ανώτατος άρχοντας στην αυτοκρατορία ήταν ο βασιλέας που δεν είχε θεϊκό χαρακτήρα. Ασκούσε τις εξουσίες του «ελέω θεού», ως εντολοδόχος και υπηρέτης του Θεού της Καταιγίδας, του ηγέτη του πολυπληθούς χεττιτικού πανθέου, προς τον οποίο ήταν και υπόλογος για τις πράξεις του, γιατί «η γη ανήκει μόνο στον Θεό της Καταιγίδας». Παράλληλα, κάθε βασιλέας είχε και τις προσωπικές του θεότητες, που τον προστάτευαν. Ο Μουρσίλι (Mursili) II ήταν υπό την προστασία της Θεάς του Ήλιου, της Αρίνα (Arinna), ο Μουβατάλλης (Muwatalli) II του Θεού των Αστραπών, ο Χαττούσιλι (Hattusili) III της θεάς Ιστάρ (Ishtar).²⁷

Στο βασιλικό ανάκτορο, στην ακρόπολη της πρωτεύουσας Χαττούσα, πλάι στον βασιλέα ήταν η αυτοκράτειρα, η καλούμενη Tawanna η οποία, κατά κανόνα, ήταν η κύρια σύζυγός του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τον ρόλο αυτό τον έπαιζε η βασιλομήτορα. Ο βασιλέας περιστοιχιζόταν και από τα άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας, όπως τον εκ των γιών του που είχε επιλέξει ως διάδοχο του θρόνου και φρόντιζε όπως λαμβάνει την απαραίτητη εκπαίδευση.

Στο πρόσωπο του βασιλέα ήταν συγκεντρωμένες όλες οι εξουσίες του κράτους.

26 Wolfgang Helck, «Σχέσεις Κύπρου και Αιγύπτου», *Ιστορία της Κύπρου*, Τόμος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 364, 365.

27 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 18, 19.

Ο βασιλέας, ως ο εντολοδόχος του θεού, ήταν, εκτός από αρχηγός του κράτους, αρχιερέας, αρχηγός του στρατού και αρχιδικαστής. Επειδή ήταν πρακτικά αδύνατο να ασκεί αυτοπροσώπως όλες αυτές τις εξουσίες και αρμοδιότητές του, εκχωρούσε την άσκηση μέρους αυτών σε άλλους, κυρίως, σε μέλη της βασιλικής οικογένειας.

Στην πολιτικοκοινωνική δομή του κράτους, εξέχουσα θέση είχαν οι γραφείς. Οι γραφείς ήταν επιφορτισμένοι με τη σύνταξη, σε σφηνοειδή γραφή, των πινακίδων. Στις πινακίδες αναγράφονταν η αλληλογραφία του βασιλέα με τους βασιλείς των άλλων κρατών και οι διαταγές και οδηγίες του στους υπηκόους του. Εκ τούτου, καταφαίνεται πόσο νευραλγική ήταν η θέση των γραφέων στον κρατικό μηχανισμό. Ήταν άτομα της απόλυτης εμπιστοσύνης του βασιλέα και, προφανώς, ασκούσαν επιρροή, με τις συμβουλές τους, στις βασιλικές αποφάσεις.

Όπως έχει αναφερθεί, οι Σουμέριοι ήταν οι πρώτοι που ανακάλυψαν τη γραφή. Οι Σουμέριοι έγραφαν πάνω σε πηλό με ξύλινες γραφίδες, που σχημάτιζαν σφηνοειδή σημεία και, γι' αυτό, η σουμεριακή γραφή ονομάζεται σφηνοειδής γραφή. Η μεγάλη αυτή εφεύρεση μεταδόθηκε, αρχικά, στους Βαβυλώνιους και από αυτούς στους Χετταίους κατά τη διάρκεια των εκστρατειών των τελευταίων, που κατέληξαν στην κυρίευση της Βαβυλώνας περί το 1595 π.Χ.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως, για αρκετούς αιώνες μετά την ανακάλυψη της γραφής, τα «εγγράμματα» άτομα, τα οποία μπορούσαν να διαβάζουν, ήταν ελάχιστα. Μεταξύ αυτών, μόνο μια μικρή ομάδα μπορούσε να γράψει στις πινακίδες. Αυτοί ήταν οι γραφείς. Το έργο των γραφέων ήταν αρκετά δύσκολο και μόνο μετά από μια μακρόχρονη εκπαίδευση, μπορούσαν να το επιτελούν. Ως γλώσσα στις πινακίδες χρησιμοποιείτο, βασικά, η ακκαδική, που ήταν γλώσσα σημαντική και θεωρείτο ως η διεθνής γλώσσα της διπλωματίας, αλλά και η χεττιτική. Στην ίδια ομάδα με τη χεττιτική, ανήκε και η γλώσσα των Λουβιών (Luwian), που χρησιμοποιείτο στις υποτελείς πολιτείες της δυτικής Μικράς Ασίας.

Σημαντική πηγή των κρατικών εσόδων ήταν οι φόροι και, κυρίως, οι φόροι υποτέλειας που κατέβαλλαν τα κατακτηθέντα κράτη, όπως οι κτήσεις της Συρίας Carchemish (Κάρχεμις) και Aleppo (Χαλέπι) και τα κράτη που τελούσαν υπό την επικυριαρχία των Χετταίων, όπως οι πολιτείες στη δυτική Μικρά Ασία Arzawa και Assuwa.

Η συντήρηση του πληθυσμού του κράτους των Χετταίων εξαρτιόταν, εκτός από την εγχώρια γεωργική παραγωγή, και στην εισαγωγή γεωργικών προϊόντων, όπως σιταριού, κυρίως από την Αίγυπτο.

Επειδή οι μόνιμοι κάτοικοι ήταν, σχεδόν πάνω σε μόνιμη βάση, απασχολημένοι στις στρατιωτικές εκστρατείες που διενεργούσε το κράτος τους, τη γη καλλιεργούσαν, κατά το πλείστον ξένοι που μεταφέρθηκαν από τις κατακτηθείσες πολιτείες. Αρκετοί από αυτούς ήταν δούλοι οι οποίοι, φαίνεται, αμειβόντουσαν για την εργασία τους.

Κατά την περίοδο που το κράτος των Χετταίων βρισκόταν στην ακμή του, ανθούσε το διεθνές εμπόριο με άλλα γειτονικά κράτη, όπως με την Αίγυπτο, κράτη της Μεσοποταμίας, τη Βαβυλώνα, την Κύπρο (γνωστή ως Αλάσια) και το μυκηναϊκό

κράτος. Το διεθνές εμπόριο διεξαγόταν από ξένους εμπόρους, επιχειρηματίες και μεσάζοντες. Σε αντίθεση με άλλες χώρες, με τις οποίες οι Χετταίοι συναλλάσσονταν, η χώρα των Χετταίων δεν είχε άμεση πρόσβαση στη θάλασσα. Δημιουργήθηκαν εμπορικά κέντρα σε χώρες που ήταν υποτελείς στους Χετταίους στις ακτές της δυτικής Μέσης Ανατολής, Το πιο σημαντικό, ήταν αυτό της Ουγκαρίτ (Ugarit). Στα εμπορικά κέντρα διενεργούνταν -κατά το πλείστον, αν όχι αποκλειστικά- οι εμπορικές συναλλαγές. Τα μεταφορικά πλοία ταξίδευαν κατά μήκος των ακτών και όχι σε ανοικτή θάλασσα για να μην κινδυνεύουν από τους πειρατές και τις δυνάμεις της φύσης.²⁸

Οι επαφές των Χετταίων με τον μυκηναϊκό κόσμο της ηπειρωτικής Ελλάδας και των δυτικών παραλίων της Ανατολίας συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών όπως των Χουρριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν. Οι ιδέες των Σουμερίων, για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος, αποτέλεσαν τον πυρήνα των δοξασιών που αναπτύχθηκαν σε όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με τους Σουμερίους φιλοσόφους, τα κύρια συστατικά στοιχεία του σύμπαντος ήταν ο Ουρανός και η Γη, που ήταν αρχικά ενωμένα. Μετά τον διαχωρισμό τους, υπήρχε μεταξύ τους μια ύλη που την ονόμαζαν «lil», λέξη που μπορεί να θεωρηθεί αντιστοιχεί με τη δική μας «ατμόσφαιρα». Ο ήλιος, η σελήνη και τα άστρα έγιναν από την ίδια ύλη με την ατμόσφαιρα, αλλά εμπλουτίστηκαν με φωτεινότητα. Γύρω από τον ουρανό και τη γη, σε όλες τις πλευρές, υπήρχε η απέραντη θάλασσα.

Υπάρχει η άποψη ότι υπήρξε σημαντική επίδραση των λογοτεχνικών έργων των Σουμερίων στα έπη του Ησιόδου και Ομήρου.

Στους μύθους των Χουρριτών (Hurrian), που αναφέρονται στα τραγούδια τους για τον Kumarbi -που είναι ο θεός Ένλιλ με άλλο όνομα, ο «πατέρας των θεών»- περιλαμβάνεται και αυτός που περιγράφει τη διαμάχη των θεών για την κυριαρχία του σύμπαντος. Αρχικά, κυριαρχούσε ο Alalu. Τον εκθρονίζει ο Anu και αυτόν ο γιος του Alalu Kumarbi, ο οποίος κόβει και καταπίνει τα γεννητικά όργανα του Anu και, από αυτό, καθίσταται έγκυος και γεννά τρεις θεότητες: τον Θεό της Καταιγίδας Teshub, τον Τίγρη Ποταμό και τον Tasmisu. Μπορεί ένας, βάσιμα, να σημειώσει τις ομοιότητες του Alalu με τον Ουρανό, του Anu με τον Κρόνο και του Teshub με τον Δία.²⁹

Αναφορικά με τα ομηρικά έπη, παρατηρείται μια ομοιότητα των περιπετειών του Γκιλγκαμές και του Οδυσσέα. Ο πειρασμός που αντιμετώπισε ο Γκιλγκαμές από τη Σιδούρι (Siduri) έχει αρκετές ομοιότητες με τους πειρασμούς που αντιμετώπισε ο Οδυσσέας από την Καλυψώ και την Κίρκη. Ομοιότητα, επίσης, παρατηρείται στις αντιλήψεις για τη ζωή στον κάτω κόσμο, που επισκέφθηκαν οι δύο ήρωες, στον οποίο συνάντησαν μόνο τα φαντάσματα των προσφιλών τους προσώπων.

28 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 53-55.

29 Ο.π., σσ. 223, 224.

(2) Η θρησκεία

Η θρησκεία των Χετταίων διέφερε από τη θρησκεία των σημιτικών λαών της Ανατολής και φαίνεται ότι αποτέλεσε συγκερασμό θρησκευτικών στοιχείων από τους λαούς, με τους οποίους ήρθαν σε επαφή.

Η θρησκεία των Χετταίων ήταν πολυθεϊστική στον ύψιστο βαθμό. Με τις κατακτήσεις άλλων λαών, μεγάλωνε και το χεττιτικό πάνθεον. Μετά από κάθε κατάκτηση, μεταξύ των λαφύρων ήταν και η αρπαγή των αγαλμάτων των θεών των κατακτηθέντων, η μεταφορά τους στη χώρα των Χετταίων και η συμπερίληψή τους στο χεττιτικό πάνθεον, με το όνομά τους να διατηρείται, έστω και αν ήταν το ίδιο με το χεττιτικό. Έτσι, είχαμε αριθμό Θεών της Καταιγίδας, Θεών του Ήλιου κ.λπ. Στους νέους θεούς προστίθετο, ως μέρος του ονόματος, ο τόπος της καταγωγής τους.³⁰

Το βασικό γνώρισμα των θεών των Χετταίων, όπως και των θεών των Σουμερίων, των ολυμπίων θεών και αργότερα των Ρωμαίων, είναι ο ανθρωπομορφικός τους χαρακτήρας. Οι θεοί αναπαριστάνονται κατ' εικόνα των ανθρώπων και ως προς τη σωματική τους διάπλαση (αγάλματα) και ως προς τον ψυχισμό τους. Μιλούν και μαλώνουν μεταξύ τους, ζηλεύουν, επιθυμούν ο ένας τον άλλον, έχουν τις ίδιες απολαύσεις που έχουν οι άνθρωποι. Οι θεοί παρεμβαίνουν στις ανθρώπινες υποθέσεις για να βοηθήσουν ή να καταστρέψουν. Οι σχέσεις των θεών με τους πιστούς είναι όπως οι σχέσεις βασιλέα και υπηκόων, του κυρίου και των δούλων του.

Στο χεττιτικό πάνθεον, την πιο εξέχουσα θέση είχε ο Θεός της Καταιγίδας. Ήταν ο διαφυλακτής της παγκόσμιας τάξης και ο προστάτης της χώρας των Χετταίων. Η ίδια η ζωή εξαρτιόταν από την καλή του θέληση. Οι καταστροφές και τα δεινά που υφίσταντο οι άνθρωποι, ήταν αποτέλεσμα της οργής του. Αυτός ενεργούσε τις καταιγίδες, τους κεραυνούς, τις βροντές και τις ευεργετικές βροχές. Αντιπρόσωπός του στη Γη ήταν ο βασιλέας. Πρόκειται για τον θεό Αντάντ (Adad), γιο του θεού Ένλιλ (Enlil ή Kumarbi) των Σουμερίων και μετέπειτα των Ασσυρίων. Στους Χετταίους έφερε το όνομα Hadad ή Teshub ή Baal Hadad.³¹ Σύζυγός του ήταν η Θεά του Ήλιου της Αρίνα (Arinna).³²

Εξέχουσα μορφή στο πάνθεον ήταν η θεά του έρωτα, αλλά και του πολέμου, η οποία διατηρούσε το βαβυλωνιακό της όνομα Ishtar και ήταν η ίδια η θεά Inanna των Σουμερίων. Ως θεά του έρωτα συχνά παριστάνεται χωρίς οποιοδήποτε ένδυμα και, ως θεά του πολέμου παριστάνεται να φέρει ρόπαλο. Ήταν γνωστή και με το όνομα Shaushka στη γλώσσα των Χουρριτών (Hurrian).³³ Όπως έχει προαναφερθεί, στη θρησκεία των Σουμερίων, η θεά Inanna ήταν θυγατέρα του Θεού της Σελήνης Nanna, γνωστού και ως Sin. Η θεά Inanna ήταν η αναμφισβήτητη «βασιλισσα» στο πάνθεον των Σουμερίων και, αργότερα, των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων, που ήταν γνωστή ως Ishtar. Στις τέχνες των Ασσυρίων, η Ishtar παριστάνεται

30 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 135, 136.

31 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 267.

32 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σ. 145.

33 Ο.π., σ. 147.

πτερωτή, όπως και η αιγυπτιακή της μορφή ως Isis. Το όνομά της έγινε θρύλος όχι μόνο στη Μεσοποταμία ως Inanna και Ishtar. Λατρεύτηκε ως θεά, με τις ίδιες ιδιότητες, στην Αίγυπτο ως Isis, στη Φοινίκη ως Astarte, στην Ελλάδα και στην Κύπρο ως Αφροδίτη και στη Ρώμη ως Venus.³⁴

Οι Χετταίοι πίστευαν στη μεταθανάτια ζωή. Η αντίληψή τους για τον κάτω κόσμο δεν διέφερε από αυτήν των άλλων λαών στη Μεσοποταμία, όπως αυτή καταγράφεται στον μύθο της μετάβασης σ' αυτόν της Θεάς Ishtar. Ήταν ένα μέρος ζοφερό, χωρίς το φως του ήλιου. Ήταν ένα αχανές ερημικό μέρος στο μέσο του οποίου ήταν μια πόλη στην οποία ήταν εγκατεστημένη η θεά των Νεκρών Ereshkigal. Εκεί, ανέμενε τα πνεύματα των βασιλιάδων και τα μέλη της οικογένειάς τους μια άνετη και ευτυχισμένη ζωή σ' ένα εύφορο λιβάδι.³⁵

Οι ιεροτελεστίες της κηδείας διαρκούσαν 14 μέρες. Η ταφή των νεκρών γινόταν είτε με την καύση τους είτε με τον ενταφιασμό τους. Το ταφικό έθιμο της καύσης ακολουθείτο στην περίπτωση των βασιλέων. Μια τέτοια αντίληψη ήταν αδιανόητη στους αρχαίους Αιγυπτίους, που πρέσβευαν ότι το σώμα του νεκρού έπρεπε να διατηρείται και μετά τον θάνατό του, γιατί ήταν η οικία του πνεύματός του στο οποίο θα επιστρέφει μετά το ταξίδι του στον κάτω κόσμο κατά τη διάρκεια της νύκτας. Κατά τους Χετταίους, το σώμα του ανθρώπου, μετά τον θάνατό του, ήταν τελείως περιττό για το πνεύμα του, το οποίο, μετά το τέλος της ταφικής ιεροτελεστίας, ήταν καθόλα προετοιμασμένο για το ταξίδι του στον κάτω κόσμο.

Οι Χετταίοι διατήρησαν αρκετά από τα ταφικά έθιμα των λαών που διαβιούσαν πριν στην περιοχή. Ένα από αυτά ήταν η συνήθεια να ενταφιάζεται ο νεκρός κάτω από το δάπεδο της οικίας στην οποία ζούσε. Τούτο, όπως έχει αναφερθεί, ήταν το έθιμο των κατοίκων των πρώτων οικισμών στο Çatalhöyük, όπως και στο Aşıklı Höyük, στις περιοχές του Ικονίου και της Καππαδοκίας, καθώς και σε άλλα μέρη της Ανατολίας και μέρη της Μεσοποταμίας κατά τη Νεολιθική περίοδο. Η πρακτική αυτή υποδηλοί την πεποίθηση των μελών της οικογένειας του νεκρού ότι αυτός εξακολουθούσε να είναι μέλος της.³⁶

(3) Το Δίκαιο

Η γνώση που έχουμε για το δίκαιο των Χετταίων προέρχεται από διάφορες πηγές, όπως πρακτικά δικών και γενικές οδηγίες του βασιλέα προς τους εξουσιοδοτημένους από αυτόν να ασκούν, εξ ονόματός του, δικαιοδοτική αρμοδιότητα. Στο κράτος των Χετταίων δεν υπήρχαν γραπτοί νομικοί κώδικες, όπως στη Σουμερία, με τους κώδικες του Ur-Nammu και του Lipit-Ishtar και στη Βαβυλώνα, με τον περίφημο κώδικα του βασιλιά της Χαμουραμπί. Υπήρχε, όμως, μια σύνοψη από νομικές αρχές, σε 200 παραγράφους, οι οποίες καθοδηγούσαν αυτούς που ήταν επιφορτισμένοι με το δικαστικό έργο. Με βάση το περιεχόμενο αυτής της σύνο-

34 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σσ. 84, 85.

35 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 180, 183.

36 Joshua Free, *Sumerian Religion*, σ. 179. Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor; From complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, σσ. 61-65.

ψης, μπορούμε να πούμε ότι οι δικαστικές αποφάσεις που εκδίδονταν απέβλεπαν περισσότερο στην αντισταθμιστική δικαιοσύνη, δηλαδή στην αποκατάσταση του θύματος, ώστε αυτός να επανέλθει, όσο τούτο είναι δυνατό, στην κατάσταση που βρισκόταν πριν από τη διάπραξη της εις βάρος του παρανομίας, παρά στην τιμωρία του ενόχου.

Η δικαστική εξουσία ανήκε στον βασιλέα, την οποία ασκούσε αυτοπροσώπως σε σοβαρές υποθέσεις, όπως ήταν η επίλυση διαφορών μεταξύ υποτελών κρατών ή των κυβερνητών τους και η εκδίκηση εφέσεων. Όμως, υπήρχαν περιπτώσεις που τέτοιας φύσης υποθέσεις εκδικάζονταν, εξ ονόματός του, από μέλη της βασιλικής οικογενείας. Επίσης, τη δικαστική εξουσία ασκούσαν, εξ ονόματος του βασιλέα, οι αντιβασιλείς, που ήταν κατά κανόνα γιοι ή αδελφοί του βασιλέα, στις κτήσεις της Συρίας Carchemish (Κάρχεμις) και Aleppo (Χαλέπι), οι κυβερνήτες στα υποτελή κράτη και οι περιφερειακοί κυβερνήτες στις επαρχίες.

Για τον μελετητή του δικαίου είναι αρκετά ενδιαφέρον το περιεχόμενο των παραγράφων της σύνοψης.

Στη σφαίρα του ποινικού δικαίου, ενώ γίνεται αναφορά σε διάφορα εγκλήματα, όπως στην εξ ατυχήματος ή χωρίς προμελέτη ανθρωποκτονία, την επίθεση, την απαγωγή, την κλοπή, τη βλασφημία, τις διάφορες κατηγορίες σεξουαλικών επαφών, δεν γίνεται οποιαδήποτε μνεία για τον φόνο εκ προμελέτης. Πιθανόν, το θέμα να ρυθμιζόταν από το εθιμικό δίκαιο. Φαίνεται ότι, τουλάχιστον κατά την εποχή του Παλαιού Βασιλείου, αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια των συγγενών του θύματος η τύχη του δράστη, αν δηλαδή θα τιμωρείτο με θάνατο ή αν απλώς θα κατέβαλλε αποζημίωση. Τούτο, έπαυσε να ισχύει στα νεότερα χρόνια, με εξαίρεση τις περιοχές όπου τούτο προβλεπόταν από το εθιμικό δίκαιο. Στην περίπτωση της μοικείας, αν ο απατηθείς σύζυγος δολοφονούσε τη μοιχαλίδα σύζυγό του και τον εραστή της, το δίκαιο παρέβλεπε, αν δεν νομιμοποιούσε την πράξη του.³⁷

Σε περίπτωση που ο δράστης του φόνου δεν συλλαμβανόταν ή δεν ανακαλυπτόταν, ο ιδιοκτήτης του κτήματος, στο οποίο βρέθηκε το πτώμα του θύματος, έφερε την ευθύνη της αποκατάστασης, με μεταβίβαση γης και καταβολή αποζημίωσης σε χρήμα στους συγγενείς του θύματος, αν το θύμα ήταν άνδρας. Αν το θύμα ήταν γυναίκα, καταβαλλόταν μόνο αποζημίωση. Αν το πτώμα βρέθηκε σε μη ιδιόκτητη και μη καλλιεργήσιμη γη, την ευθύνη έφεραν οι κάτοικοι της κοινότητας στην οποία βρισκόταν η γη. Είναι προφανές ότι το μέτρο αυτό, το οποίο είναι βαβυλωνιακής προέλευσης και προνοείται στον Κώδικα του Χαμουραμπί, απέβλεπε στο να επιβάλλει στους κατοίκους μιας κοινότητας, ατομικά ή συλλογικά, την υποχρέωση της συνδρομής για τη σύλληψη του δράστη ενός φόνου και, γενικά, για την επικράτηση της ευνομίας.³⁸

Μεγάλο μέρος της νομοθεσίας των Χετταίων αναφέρεται σε σεξουαλικά εγκλήματα, όπως αιμομιξία, κτηνοβασία, βιασμό, μοικεία. Τούτο, υποδηλοί τη συχνότητα της διάπραξης τέτοιας φύσης εγκλημάτων. Ειδικά, στην περίπτωση της κτηνοβα-

37 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σ. 35.

38 Ο.π., σ. 36.

σίας. Η κτηνοβασία με χοίρο, σκύλο και πρόβατο επέφερε την ποινή του θανάτου, ποινή που σπάνια προβλέπεται για άλλα εγκλήματα. Όμως, στην περίπτωση της κτηνοβασίας, παρατηρούμε κάτι το παράδοξο που πολύ δύσκολα μπορεί να ερμηνευτεί. Δεν συνιστούσε αξιόποινη πράξη η σεξουαλική επαφή με ίππο ή ημίονο. Φαίνεται ότι, για λόγους... «τεχνικούς», δεν υπήρχε το φαινόμενο αυτό.

Την ποινή του θανάτου αντιμετώπιζαν και οι δράστες άλλων σεξουαλικών εγκλημάτων, όπως οι αιμομικτικές σχέσεις μεταξύ αδελφών και εξαδελφών, γονέων και τέκνων. Δεν θεωρούνταν αξιόποινες πράξεις οι σεξουαλικές επαφές μεταξύ μη εξ αίματος συγγενών, όπως ενός άνδρα ή μιας γυναίκας με θετό τους τέκνο ή ενός άνδρα με την κουνιάδα του, νοουμένου ότι ο σύζυγος της γυναίκας και αδελφός του άνδρα δεν ζούσε. Όχι μόνο ήταν ανεκτή η σχέση ενός άνδρα και της χήρας κουνιάδας του, αλλά επιβαλλόταν η σύναψη γάμου μεταξύ τους. Ήταν ο λεγόμενος «ανδραδελφικός γάμος». Από αυτή την πρόνοια του Χεττιτικού Δικαίου, επηρεάστηκε και ο Μωσαϊκός Νόμος.³⁹ Ουδεμία πρόνοια στη σύνοψη των Νόμων των Χετταίων αναφέρεται στην ομοφυλοφιλία. Φαίνεται πως μια τέτοια συμπεριφορά ήταν επιτρεπτή.⁴⁰ Η μοικεία θα μπορούσε να επιφέρει την ποινή του θανάτου. Εναπόκειτο στον απατηθέντα σύζυγο η τύχη των μοικιών. Θα μπορούσε, ενώπιον του δικαστηρίου, να προτείνει είτε τη θανατική καταδίκη τους ή να τους συγχωρέσει. Αν τους συλλάμβανε επ'αυτοφώρω και τους σκότωνε, δεν διέπραττε οποιοδήποτε αδίκημα. Επρόκειτο για πράξη που τελείτο «εν βρασμώ ψυχής».⁴¹

Αρκετές διατάξεις του δικαίου ρύθμιζαν τα θέματα του γάμου. Ο γάμος θεωρείτο μια μορφή σύμβασης. Του γάμου προηγείτο ο αρραβώνας πριν από τον οποίο υπήρχε έθιμο όπως ο μελλοντικός σύζυγος δίδει συμβολικά μια δωρεά στη μελλοντική σύντροφό του ή στην οικογένειά της. Μετά την τέλεση του αρραβώνα, ο μελλοντικός σύζυγος πρόσφερε μια μεγαλύτερη δωρεά, την kusata, που μπορεί να μεταφραστεί ως «συζυγική δωρεά». Οι γονείς της μέλλουσας νύφης της έδιδαν προίκα η οποία παρέμενε, κατά τη διάρκεια του γάμου, υπό την κυριότητά της. Ο σύζυγος είχε την επικαρπία της προίκας, δηλαδή τη διαχείρισή της. Αποκτούσε την κυριότητά της, αν η σύζυγος απέθνησκε πριν από αυτόν, εφόσον το ζεύγος διέμενε στον οίκο του πατέρα του συζύγου και ήταν μέρος της οικογένειάς του. Αν η σύζυγος απέθνησκε στον οίκο του πατέρα της και υπήρχαν τέκνα, την προίκα κληρονομούσαν τα τέκνα.⁴²

Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που κατοικούσαν στη χώρα των Χετταίων, ήταν δούλοι. Όπως ίσχυε και στις άλλες δουλοκτητικές χώρες της αρχαιότητας, οι δούλοι ήταν περιουσιακό στοιχείο του ιδιοκτήτη τους, το οποίο μπορούσε να διαθέσει όπως και κάθε πράγμα που είχε. Ο ιδιοκτήτης του δούλου είχε απεριόριστες εξουσίες πάνω σ' αυτόν. Θα μπορούσε να τον σκοτώσει ή να τον ακρωτηριάσει. Οι περισσότεροι δούλοι ήταν λάφυρα πολέμου. Όπως ίσχυε και στις χώρες της Μεσοποταμίας και στην Ελλάδα, ένας ελεύθερος ήταν δυνατό να υπαχθεί στο

39 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 50, 131.

40 Ό.π., σ. 51.

41 Ό.π., σ. 128.

42 Ό.π., σ. 120.

καθεστώς του δούλου λόγω αδυναμίας του να εκπληρώσει τις οφειλές του προς ένα δανειστή. Επίσης, ο δράστης ενός φόνου μπορούσε, ως είδος ποινής, να καταστεί, ο ίδιος ή ένα τέκνο του, δούλος της οικογένειας του θύματος. Σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε σε άλλες δουλοκτητικές κοινωνίες, ένας δούλος μπορούσε να έχει δική του περιουσία. Τούτο, προκύπτει από τις νομικές διατάξεις που προβλέπουν τη δυνατότητα σε ένα άτομο, που κατέστη δούλος λόγω αδυναμίας του να εκπληρώσει ένα δάνειο, να ανακτήσει την ελευθερία του εξοφλώντας το δάνειο ή που επιβάλλουν χρηματική ποινή σε ένα δούλο που καταδικάστηκε για ληστεία. Επίσης, ένας δούλος θα μπορούσε, καταβάλλοντας ένα σεβαστό ποσό ως δωρεά, την *kusata*, να επιτύχει γάμο της θυγατέρας του με ελεύθερο και, έτσι, τα εγγόνια του να είναι ελεύθεροι άνθρωποι.⁴³ Σε μια τέτοια περίπτωση, ο άνδρας διατηρούσε το στάτους του ως ελεύθερος. Επίσης, αν ένας δούλος, καταβάλλοντας την *kusata*, νυμφευόταν μια ελεύθερη, δεν άλλαζε το στάτους αμφοτέρων. Ελεύθερη γυναίκα που νυμφευόταν δούλο, χωρίς την καταβολή *kusata*, έχανε την ελευθερία της και μετατρεπόταν σε δούλη.⁴⁴

(4) Λογοτεχνία

Στο δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, σημειώνεται σημαντική εξέλιξη στη χειττική λογοτεχνία, αποκορύφωμα της οποίας είναι τέσσερα έργα τα οποία γράφτηκαν σε ελάχιστη χρονική απόσταση μεταξύ τους: «Οι Άθλοι του Σουππιλιουιούμα», τα «Δεκαετή Χρονικά», τα «Μεγάλα Χρονικά» και οι «Προσευχές κατά της Πανούκλας» του Μουρσίλις. Σε αυτά τα έργα, που χρονολογούνται γύρω στα 1320 π.Χ., ο Μουρσίλις Β΄ κάνει απολογισμό, όχι μόνο της διακυβέρνησής του, αλλά και αυτής του πατέρα του, του Σουππιλιουιούμα.

Οι «Άθλοι του Σουππιλιουιούμα» αποτελούν ένα είδος ιστοριογραφίας που είναι μοναδικό για την εποχή του σε πλούτο λεπτομερειών και αναφορών σε πρωτακουστα γεγονότα: Ο Σουππιλιουιούμα στέλνει στρατό στην Άμκα, που βρίσκεται υπό την κυριαρχία της Αιγύπτου. Οι Αιγύπτιοι, λόγω του γεγονότος αυτού, αλλά και λόγω του πρόσφατου θανάτου το βασιλέα τους Ακενατόν, πανικοβάλλονται. Η Αιγύπτια βασίλισσα απευθύνεται στον Σουππιλιουιούμα και του ζητά να της στείλει ένα Χετταίο πρίγκιπα για να τον παντρευτεί και να γίνει διάδοχος του αποθανόντα βασιλέα. Ο Σουππιλιουιούμα αποδέχεται την πρόταση. Δεν αναφέρεται η συνέχεια.

Η ιστορία συμπληρώνεται από ένα άλλο κείμενο το οποίο ανάγεται, επίσης, στον Μουρσίλις και πραγματεύεται τα ίδια ακριβώς γεγονότα. Πρόκειται για τις παρακλήσεις στον επικεφαλής του χειττικού πανθέου Θεό της θύελλας, να εξαλείψει την πανούκλα που μαινόταν πολλά χρόνια στη χώρα. Πώς ήλθε η πανούκλα στη χώρα των Χετταίων, περιγράφεται στο κείμενο: Ο Χετταίος βασιλέας στέλνει ένα από τους γιους του στην Αίγυπτο, για να νυμφευθεί τη βασίλισσα, αλλά δολοφονείται

43 Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, σσ. 51-55.

44 Ο.π., σ. 122.

κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Ο Σουππιλουλιούμα κηρύσσει τον πόλεμο κατά της Αιγύπτου και, με απόφαση του θεού της Θύελλας, κέρδισε τον πόλεμο. Όμως, οι Αιγύπτιοι αιχμάλωτοι, που οι Χετταίοι έφεραν, έφεραν μαζί τους την πανούκλα που σκόρπισε τον θάνατο σε μεγάλο μέρος του λαού. Ο Μουρσίλις, βασιζόμενος σε χρησμό, αποδίδει τη συμφορά που έπληξε τη χώρα των Χετταίων, σε απόφαση του θεού της Θύελλας, γιατί οι Χετταίοι παραβίασαν όρκο που έδωσαν στον θεό, να τηρούν συμφωνία που είχαν με την Αίγυπτο.

Οι «Προσευχές κατά της πανούκλας» έχουν κάποια ομοιότητα με τον μύθο του Οιδίποδα. Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρούμε μια «ιεροδικαική» διαδικασία. Η χώρα μαστίζεται από συμφορές, όπως πανούκλα, ξηρασία, λιμό, που μπορούν να ερμηνευθούν μόνο ως τιμωρητικές ενέργειες μιας οργισμένης θεότητας. Η συμφορά ερμηνεύεται, κατά βάση, ως θεία τιμωρία, η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί με τον εξευμενισμό της οργισμένης θεότητας και τη δημόσια ομολογία της ενοχής.

Όμως, οι θεοί δεν παρεμβαίνουν μόνο ως τιμωροί, αλλά και ως σωτήρες. Εδώ, ανήκει, μεταξύ άλλων, η απολογία του Χαττούσιλι ή Χαττουσίλις ΙΙΙ, γιου του Μουρσίλις και εγγονού του Σουππιλουλιούμα. Ο Χαττουσίλις περιγράφει τις σωτήριες γ' αυτόν επεμβάσεις της θεάς Ιστάρ, που τον είχε υπό την προστασία της.⁴⁵

45 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 343-346.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΟΙ ΑΙΓΥΠΤΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Ο πολιτισμός της αρχαίας Αιγύπτου αρχίζει περί το έτος 3150 π.Χ., με την ενοποίηση της Άνω και της Κάτω Αιγύπτου υπό τον πρώτο φαραώ, τον Μήνη. Αρχικά, στην Αίγυπτο υπήρχαν οι «Δύο Χώρες». Αυτό είναι το όνομα που χρησιμοποιούσαν για τον εαυτό τους οι αρχαίοι Αιγύπτιοι. Οι «Δύο Χώρες» είναι η Άνω και η Κάτω Αίγυπτος. Η ενοποίηση ήταν έργο δύο θεοτήτων, που ανταγωνίζονταν η μία την άλλη, του Ώρου και του Σεθ. Ο μύθος του Ώρου και του Σεθ είναι ο ιδρυτικός μύθος του αιγυπτιακού κράτους. Οι δύο θεοί αντιπροσωπεύουν, ωστόσο, κάτι παραπάνω από τη γεωγραφική διαίρεση σε Άνω και Κάτω Αίγυπτο. Αντιπροσωπεύουν δύο αρχές που αντιτίθενται η μία την άλλη. Ο Ώρος είναι η προσωποποίηση του πολιτισμού, του δικαίου και της τάξης, ο Σεθ της άγριας φύσης, της βίας και του χάους. Ενότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν η πρώτη δαμάσει τη δεύτερη, ώστε η τάξη να επικρατήσει επί του χάους, ο πολιτισμός επί της άγριας φύσης και το δίκαιο επί της βίας.¹

Η ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου διαιρείται στις πιο κάτω περιόδους, τις οποίες διέκοπταν «ενδιάμεσες περιόδοι» αστάθειας: Την Πρώιμη Δυναστική Περίοδο (3150-2686 π.Χ.), την Περίοδο του Παλαιού Βασιλείου (2686-2181 π.Χ.), την Περίοδο του Μέσου Βασιλείου (2134-1690 π.Χ.), την Περίοδο του Νέου Βασιλείου (1549-1069 π.Χ.) και την Ύστερη Περίοδο (672-332 π.Χ.).

Η Πρώιμη Δυναστική Περίοδος συμπίπτει χρονολογικά με τον πολιτισμό των Σουμερίων-Ακκαδίων στη Μεσοποταμία και των Ελαμιτών. Κατά την περίοδο αυτή, σταθεροποιείται ο έλεγχος της Κάτω Αιγύπτου και καθιερύεται η Μέμφις ως πρωτεύουσα του βασιλείου.

Στην Περίοδο του Παλαιού Βασιλείου, παρατηρούνται μεγάλα επιτεύγματα στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της τέχνης και της τεχνολογίας. Τέτοια επιτεύγ-

1 Jan Assman, *Η Πολιτισμική Μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 232, 233.

ματα είναι η πυραμίδα της Γκίζας και η Μεγάλη Σφίγγα. Το 2500 π.Χ., όταν φαραώ ήταν ο Χέοπας, κτίστηκε η ομώνυμη περίφημη πυραμίδα. Για να κτιστεί χρειάστηκαν τριάντα χρόνια και δούλεψαν περίπου 100.000 άνθρωποι, που ήταν σχεδόν όλοι σκλάβοι.

Ο τελευταίος των φαραώ της Περιόδου του Μέσου Βασιλείου, ο Amenemhat III, επέτρεψε σε ομάδες ξένων, μεταξύ των οποίων ήταν και Χαναϊτες, ένας σημαντικός λαός από την Εγγύς Ανατολή, να εγκατασταθούν στην περιοχή του Δέλτα. Περί το 1785 π.Χ., καθώς η εξουσία των φαραώ είχε εξασθενήσει, οι εγκατεστημένοι στο Δέλτα του Νείλου ξένοι, οι αποκαλούμενοι Υκώς ή Υξώς (Hyksos), που σημαίνει «κυρίαρχος ξένης χώρας», ανέλαβαν αρχικά τον έλεγχο της πόλης Άβαρις (Avaris) της περιοχής του Ανατολικού Δέλτα και, στη συνέχεια, τον έλεγχο μεγάλου μέρους της Αιγύπτου. Υπάρχει και η άποψη ότι οι Υκώς ήταν ένα πλήθος ή στίφος πολεμιστών, ένα είδος προπομπού των μεταγενεστέρων «λαών της θάλασσας», οι οποίοι, ως πειρατές, προωθήθηκαν στο ανατολικό Δέλτα και κατέλαβαν αρχικά τη μητρόπολη του θαλάσσιου εμπορίου Άβαρις και στη συνέχεια ολόκληρη την Αίγυπτο.² Οι Υκώς διατήρησαν το αιγυπτιακό σύστημα διακυβέρνησης και οι ηγέτες τους παρίσταναν εαυτούς σαν φαραώ. Ύστερα από συγκρούσεις που κράτησαν περί τα 30 χρόνια, μέχρι το 1555 π.Χ., ο Ahmose I κατόρθωσε να εκδιώξει τους Υκώς και να εγκαθιδρύσει τη 18η Δυναστεία, τη δυναστεία του Νέου Βασιλείου. Με βάση τις ανασκαφές που έγιναν, φαίνεται ότι, κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Υκώς, η Κύπρος, που παρουσιάζεται ως Αλάσια, διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο, τις οποίες διατήρησε και μετά την εκδίωξή τους.

Κατά τη διάρκεια της δυναστείας του Νέου Βασιλείου, η Αίγυπτος γνώρισε μια άνευ προηγουμένου περίοδο ευημερίας. Ήταν η εποχή που η Αίγυπτος επεξεκίνησε την εδαφική της επικράτεια, κατακτώντας γειτονικές χώρες τις οποίες είτε προσαρτούσε είτε τις καθιστούσε φόρου υποτελείς. Οι κατακτήσεις επέφεραν τη σύλληψη και μεταφορά στην Αίγυπτο ενός μεγάλου αριθμού δούλων και την εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου των κατακτημένων χωρών, όπως χρυσού από τη Νουβία (Nubia), στο σημερινό Σουδάν, και χαλκού από το Σινά. Επί βασιλείας του Τούθμοση III (Tuthmosis ή Thutmose III), η Αίγυπτος είχε τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία που είχε ποτέ. Μεταξύ των επιφανών φαραώ της εποχής αυτής, ήταν και μια γυναίκα, η Hatshepsut.

Γύρω στα 1279 π.Χ., ανήλθε στον θρόνο ο Ραμσής II (Ramesses II), που είναι γνωστός στην Ιστορία ως ο Ραμσής ο Μέγας. Ο Ραμσής II υπήρξε ένας τολμηρός στρατιωτικός ηγέτης. Αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον των Χετταίων. Η αναμέτρηση έγινε στη μάχη του Καντές (Qadesh) (1274 π.Χ.) και κατέληξε στην οριστική εγκατάλειψη των επεκτατικών βλέψεων των Αιγυπτίων. Ούτε και οι Χετταίοι, όμως, θα επιχειρήσουν πια εκστρατείες στα νότια. Ακολούθησε Συνθήκη Ειρήνης, που καθόριζε τα σύνορα των δύο κρατών και την επιστροφή αιχμαλώτων.

2 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 258.

Με βάση τη συνθήκη, η Αίγυπτος αποσύρθηκε από μεγάλο μέρος των κτήσεών της στην Εγγύς Ανατολή.

Την περίοδο αυτήν αρχίζει η αποδυνάμωση των κρατών των Χετταίων και των Αιγυπτίων και η άνοδος των Ασσυρίων. Τούτο οδήγησε σε μια νέα Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ του Χαττούσιλι ΙΙΙ (Hattusili III) και Ραμσή ΙΙ (Ramesses II) το 1258 π.Χ. Στη Συνθήκη περιλαμβάνεται σύμφωνα με την επίθεση της μιας χώρας εναντίον της άλλης. Πρόσθετα, οι δύο συμβαλλόμενες χώρες αναλαμβάνουν να προστρέξουν η μια σε βοήθεια της άλλης, σε περίπτωση επίθεσης από τρίτη χώρα. Η Συνθήκη η οποία έμεινε γνωστή στην Ιστορία ως η «Αιώνια Συνθήκη», συντάχθηκε σε δύο εκδοχές, στη χετιτική και στην αιγυπτιακή. Η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη σύναψη της Συνθήκης αποτελεί κλασικό παράδειγμα για τη χρήση της ακαδικής γλώσσας ως της γλώσσας της διεθνούς διπλωματίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.³ Με τη σύναψη της Συνθήκης, αρχίζει μια περίοδος φιλικών σχέσεων των δύο χωρών. Επιστέγασμα αυτών των φιλικών σχέσεων ήταν, δεκατρία χρόνια μετά τη Συνθήκη, ο γάμος του Ραμσή με μια από τις θυγατέρες του Χαττούσιλι.

Κατά το 1186 π.Χ. ανήλθε στον θρόνο ο Ραμσής ΙΙΙ, ο οποίος βασιλεύσε μέχρι το 1155 π.Χ. Την εποχή εκείνη, ο πλούτος της Αιγύπτου αποτέλεσε δέλεαρ και στόχο για εισβολή από άλλους, γειτονικούς, κατά το πλείστον, λαούς. Ήταν, από δυσμάρ, οι Λίβυοι Βέρβεροι (Berbers) και οι «λαοί των θαλασσών» από τα βόρεια, για τους οποίους γίνεται εκτενής αναφορά στο Κεφάλαιο που αναφέρεται στο κράτος των Χετταίων. Σύμφωνα με σχετικό κείμενο του Ραμσή ΙΙΙ, οι εισβολείς αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς από τον αιγυπτιακό στρατό. Σε κάθε περίπτωση, η κατάρρευση των κρατών των Χετταίων και των Αχαιών, δεν επηρέασε σημαντικά την Αίγυπτο. Παρέμεινε ένα ισχυρό κράτος, παρά το ότι έχασε τις κτήσεις της στη Μέση Ανατολή.

Μετά τον θάνατο του Ραμσή ΙΙΙ, η Αίγυπτος αποδυναμώνεται. Οι Λίβυοι Βέρβεροι αποκτούν, κατά το 945 π.Χ., την κυριαρχία στο Δέλτα και εγκαθιδρύουν τη δυναστεία Bubastite που διάρκεσε 200 χρόνια.

Ακολούθησε η εισβολή της Ασσυρίας στην Αίγυπτο κατά το έτος 671 π.Χ., όταν βασιλιάς της Ασσυρίας ήταν ο Esarhaddon. Η κατάκτηση της Αιγύπτου από την Ασσυρία επιτεύχθηκε κατά τη βασιλεία του Ashurbanipal, διαδόχου του Esarhaddon.

Όταν ο Εσαρχαντόν πραγματοποίησε την εισβολή, το 671 π.Χ., στην Αίγυπτο, η τελευταία ήταν υπό την κυριαρχία των Νουβίων. Φαραώ ήταν ο Ταχάρκα ή Ταχάρκο (Taharqa ή Taharqo) της Δυναστείας των Νουβίων (Nubian). Ήδη, οι Νούβιοι του Σουδάν, από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ., είχαν κατακτήσει την Αίγυπτο και έλεγχαν τα ορυχεία χρυσού, που προμήθευαν ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή. Ο ασσυριακός στρατός εισέβαλε στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα Μέμφις και εκδίωξε τους Νουβίους. Όμως, ο έλεγχος της Ασσυρίας στην Αίγυπτο ήταν αδύναμος και όταν πέθανε ο Εσαρχαντόν (Esarhaddon), ο Ταχάρκα ανέκτησε την εξουσία σε ολόκληρη την περιοχή. Ο διάδοχος του Εσαρχαντόν, ο Ασουρμπανιπάλ (Ashurbanipal), εκστράτευσε εναντίον της Αιγύπτου κατά τα έτη 664 και 663 π.Χ. και κατόρθωσε να θέσει τέρμα στον έλεγχο των Νουβίων. Όμως, επειδή δεν μπορούσε να θέσει

3 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 277-278.

την Αίγυπτο υπό τον άμεσο έλεγχό του, διόρισε έναν υποτελή, ονόματι Νεκάου (Nekau), να την κυβερνά. Το 656 ένας γιος του Νεκάου, ο Πσαμτίκ (Psamtik) ή Ψαμμήτικος, κήρυξε την ανεξαρτησία της Αιγύπτου και αυτοανακηρύχθηκε ως φαραώ Πσαμτίκ Ι.⁴

Οι Ασσύριοι επέβαλαν στην Αίγυπτο βασιλιάδες που ήταν υποτελείς τους. Ο Psamtik I κατόρθωσε, με τη βοήθεια Λύδιων και Ελλήνων μισθοφόρων, να απαλλάξει την Αίγυπτο από τον ασσυριακό ζυγό της υποτέλειας.

Ακολούθησε η κατάκτηση της Αιγύπτου από την Περσία, όταν βασιλιάς της τελευταίας ήταν ο Καμβύσης ΙΙ (Cambyses II), ο οποίος αυτοαποκλήθηκε φαραώ. Η Αίγυπτος προσαρτήθηκε στην Περσική Αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών (Achaemenid) και αποτελούσε, μαζί με την Κύπρο και τη Φοινίκη, την πέμπτη σατραπεία της Αυτοκρατορίας.

Το 332 π.Χ., η κατακτημένη από τους Πέρσες Αίγυπτος, παραδόθηκε αμαχητί στον Μέγα Αλέξανδρο. Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο στρατηγός του Πτολεμαίος ο Λάγος έγινε κυβερνήτης της Αιγύπτου και, αργότερα, το 305 π.Χ., πήρε τον τίτλο του βασιλιά της Αιγύπτου και έγινε ο ιδρυτής της Δυναστείας των Πτολεμαίων.

(2) Η κοινωνική και οικονομική οργάνωση

Πάνω από όλους, ήταν ο βασιλέας, ο φαραώ, ο οποίος, παρά την ανθρώπινη φύση του και τις ανθρώπινες αδυναμίες του, λατρευόταν ως θεός, αφού ενσάρκωνε τη θεία βασιλική εξουσία και είχε ως αποστολή τη διασφάλιση της μα'ατ, με το να εφαρμόζει τη δικαιοσύνη και να διατηρεί την αρμονία στην ανθρώπινη κοινωνία. Θεωρείτο ως τέκνο του θεού Ra, που, ως θεός Ήλιος, κυβερνούσε τη φύση. Οι φαραώ κυβερνούσαν ελέω θεού. Αντλούσαν την εξουσία τους από θείο δικαίωμα και μετέδιδαν, ως μεσάζοντες, τη θεία θέληση στον λαό. Ο φαραώ ήταν ο απόλυτος άρχων της χώρας. Ήταν ο ηγέτης της κυβέρνησης και του στρατού.

Στην Αίγυπτο, οι κάτοικοι της είχαν την ευλογία του Νείλου. Δύο φορές τον χρόνο, ο ποταμός πλημμύριζε ολόκληρη τη χώρα και, όταν το νερό υποχωρούσε, η γη έμενε ποτισμένη, γεμάτη λιπάσματα από την υγρή λάσπη. Γι' αυτό, οι Αιγύπτιοι λάτρευαν το Νείλο σαν να ήταν ο ίδιος ο θεός. Χάρη στον Νείλο, η χώρα έγινε πλούσια και απέκτησε μεγάλη δύναμη.

Το εύφορο έδαφος από το νερό του Νείλου, πρόσφερε στους αρχαίους Αιγύπτιους άφθονη γεωργική παραγωγή. Καλλιεργούνταν δημητριακά, όπως σίτος και κριθάρι, που αποτελούσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή του ψωμιού και της μπύρας. Καλλιεργείτο το λινάρι, τα δενδρύλλια του οποίου ξεριζώνονταν προτού ανθίσουν, για να χρησιμοποιηθούν οι ίνες των κορμών τους για την κατασκευή σεντονιών και ενδυμάτων. Ο πάπυρος, που φύτευε στις όχθες του Νείλου, χρησιμοποιείτο για την κατασκευή χαρτιού. Λαχανικά και φρούτα καλλιεργούνταν σε κήπους κοντά σε κατοικίες και σε ψηλότερο επίπεδο από τις όχθες του ποταμού

4 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 359, 360.

και, ως εκ τούτου, αρδεύονταν με μεταφορά του νερού με τα χέρια. Τα λαχανικά περιλάμβαναν πράσα, κολοκύθια, σκόρδα, πεπόνια, όσπρια και μαρούλια. Καλλιεργούνταν και αμπέλια, που παρήγαγαν σταφύλια, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή οίνου.

Όμως, δεν ήταν όλη η γη της Αιγύπτου «ευλογημένη» από τα νερά του Νείλου. Μόνο δύο λωρίδες γης, πλάτους μερικών χιλιομέτρων εκατέρωθεν του ποταμού, ήταν καλλιεργήσιμη. Η υπόλοιπη γη ήταν έρημος. Για τον λόγο αυτό, η έγγειος ιδιοκτησία είχε εξαιρετική σημασία στην αρχαία Αίγυπτο. Στα πρώτα χρόνια είναι πολύ πιθανόν η γη να ανήκε στον βασιλέα, ο οποίος παραχωρούσε την κατοχή μέρους αυτής σε κατοίκους, έναντι ανταλλαγμάτων. Κατά τη 2η Δυναστεία (2925 – 2700 π.Χ.) και μετά, καθιερώθηκε η ιδέα της ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας. Κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, η αγροτική γη ήταν διαμοιρασμένη στον βασιλέα, στους ναούς, στους ευγενείς και στους ιδιώτες. Οι τελευταίοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στον βασιλέα φόρο για τη γη που κατείχαν. Για τον σκοπό αυτό, κρατικοί υπάλληλοι διεξήγαγαν κάθε χρόνο απογραφή της ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας.⁵

Από τα ζώα που εξέτρεφαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, την πρώτη θέση κατείχαν τα βοοειδή. Ακολουθούσαν τα πρόβατα, τα γίδια και οι χοίροι. Επίσης, εξέτρεφαν πουλερικά, όπως πάπιες, χήνες και περιστέρια. Στο διαιτολόγιό τους περιλαμβάνονταν και τα ψάρια, που ήταν άφθονα στον Νείλο.

Οι γεωργοί αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Οι γεωργοί ή ήταν ιδιοκτήτες μικρής έκτασης γης ή άκληροι, οι οποίοι δούλευαν ως δουλοπάροικοι στις περιουσίες αυτών στους οποίους ανήκε το μεγαλύτερο μέρος της γης και της γεωργικής παραγωγής και που ήταν το κράτος, οι ναοί και οι ευγενείς. Οι έμποροι και οι τεχνίτες ανήκαν σε ανώτερη από τους γεωργούς κοινωνική τάξη. Στην ανώτερη κοινωνική τάξη ανήκαν οι ευγενείς, που ήταν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, οι κρατικοί αξιωματούχοι, οι ιερείς, οι στρατιωτικοί και οι γραφείς. Ουσιαστικά, η αρχαία Αίγυπτος ήταν διαιρεμένη κοινωνικά στους ευγενείς και στους υπόλοιπους μη ευγενείς. Σύμφωνα με τις αρχικά επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, η κοινωνική ιεραρχία διατηρείτο και μετά τον θάνατο. Μόνο οι ευγενείς μπορούσαν να απολαύσουν, μαζί με τον βασιλέα, μεταθανάτια ζωή.⁶

Μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην αρχαία Αίγυπτο, αποτελούσαν οι δούλοι που, κατά το πλείστο, κατάγονταν από ξένες χώρες και εισάγονταν στην Αίγυπτο, ως αιχμάλωτοι, κατά τις νικηφόρους εκστρατείες που διεξήγαγαν οι βασιλείς, κυρίως κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Στο νομικό καθεστώς του δούλου, ήταν δυνατό να υποπέσουν και γηγενείς λόγω χρέους. Οι δούλοι θεωρούνταν ως περιουσιακό στοιχείο και, ως τέτοιο, οι ιδιοκτήτες τους θα μπορούσαν να τους πωλήσουν, να τους μισθώσουν ή να τους μεταβιβάσουν στους κληρονόμους τους.⁷

Στην αρχαία Αίγυπτο ανθούσε το εμπόριο, τόσο το εγχώριο όσο και το διεθνές

5 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 191, 116.

6 Ό.π., σ. 209.

7 Ό.π., σ. 215.

με τις γειτονικές χώρες, που ήταν οι χώρες της Εγγύς Ανατολής, η Ελλάδα, η Κρήτη και η Κύπρος. Στους πρώτους χρόνους, το εμπόριο διεξαγόταν με ανταλλαγή εμπορευμάτων. Η ανταλλαγή δεν γινόταν πάντα ταυτόχρονα. Η αντιπαροχή θα μπορούσε να δοθεί σε μεταγενέστερο στάδιο. Άρχισαν τότε να καταρτίζονται οι πρώτες συμβάσεις, που πρόβλεπαν την αμοιβαία εκπλήρωση των συμφωνηθέντων. Προς τούτο, υπήρχαν οι γραφείς που κατέγραφαν τα συμφωνηθέντα στην παρουσία μαρτύρων. Πριν από την ανταλλαγή, καθοριζόταν με συμφωνία η αξία που είχαν τα εμπορεύματα που θα ανταλλάσσονταν, με αναφορά σε «μονάδα», που είχε κοινά αποδεκτή αξία. Η μονάδα αυτή θα μπορούσε να ήταν ένα τεμάχιο πολυτίμου μετάλλου με συγκεκριμένο βάρος. Κατά την εποχή του Παλαιού Βασιλείου, εμφανίζεται η πρακτική να χρησιμοποιείται ως μέσο ανταλλαγής, ένα χάλκινο δακτύλιο. Κατά την εποχή του Μέσου Βασιλείου, το δακτύλιο ήταν συνήθως αργυρό και κατά την εποχή του Νέου Βασιλείου, χρυσό. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν, ως μέσο ανταλλαγής, συγκεκριμένη ποσότητα σιταριού ή υφάσματος.⁸

Στα πρώτα χρόνια, κατά την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου, η γυναίκα θεωρείτο μάλλον σαν ένα πολύτιμο αντικείμενο, παρά σαν άνθρωπος. Κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, η θέση της γυναίκας σημείωσε αλματώδη αναβάθμιση. Η γυναίκα απέκτησε νομικό στάτους σχεδόν ίσο με αυτό του ανδρός. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι, κατά την περίοδο αυτή, η θέση της γυναίκας, σε σύγκριση με αυτή σε άλλες χώρες του αρχαίου κόσμου, ήταν υψηλότερη. Η γυναίκα είχε το δικαίωμα να έχει δική της ιδιοκτησία, να συμβάλλεται, να είναι διάδικος σε δικαστική διαδικασία και να υπογράφει ως μάρτυρας σε μια σύμβαση ή διαθήκη. Επίσης, μπορούσε να εκτελεί δικαστικά καθήκοντα. Υπήρξαν περιπτώσεις γυναικών που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα, όπως είναι η περίπτωση της Tiye, συζύγου του Amenhotep III (1390 – 1352 π.Χ.) και της Nefertiti, συζύγου του Akhenaton/ Amenhotep IV (1352 – 1348 π.Χ.). Ακόμη, υπήρχαν γυναίκες που κατόρθωσαν να γίνουν φαραώ, όπως η Hatshepsut, η οποία βασιλεύσε για περίπου είκοσι χρόνια (1478 – 1458 π.Χ.) και, αργότερα η Κλεοπάτρα. Όμως, γενικά, οι γυναίκες της Αιγύπτου δεν είχαν τις ίδιες ευκαιρίες με τους άνδρες για μόρφωση και κατάληψη κρατικών αξιωμάτων.⁹

Στην αρχαία Αίγυπτο ίσχυε ο θεσμός της πυρηνικής οικογένειας. Οι Αιγύπτιοι, κατά το πλείστον, ήταν μονογαμικοί. Εξάιρεση αποτελούσαν ο φαραώ και οι ευγενείς, οι οποίοι μπορούσαν να έχουν χαρέμι από δευτερες συζύγους. Μόνο σε μέλη της βασιλικής οικογένειας συνέβαινε γάμος μεταξύ πατέρα και θυγατέρας ή μεταξύ ετεροθαλών αδελφών.

Τα σπίτια των περισσότερων αρχαίων Αιγυπτίων, που ήταν κατά το πλείστο γεωργοί, ήταν κτισμένα από πήλινα καλούπια, κατάλληλα για προφύλαξη από την υπερβολική ζέση. Κάθε σπίτι είχε την κουζίνα του, η οποία είχε ανοικτή οροφή και στην οποία υπήρχε μυλόπετρα για άλεσμα των σιτηρών και φούρνος για το ψήσιμο του ψωμιού.

⁸ Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 205-207.

⁹ Ο.π., σ. 211.

Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι απέδιδαν μεγάλη αξία στην υγιεινή του σώματος και στην εμφάνισή τους. Λουζόντουσαν στον Νείλο και καθάριζαν το σώμα τους με σαπούνη κατασκευασμένο από ζωικό λίπος και γύψο. Οι άνδρες ξύριζαν ολόκληρο το σώμα τους και το αλείφαν με αρώματα. Άνδρες και γυναίκες, των ανώτερων τάξεων, φορούσαν περούκες και διάφορα στολίδια και κοσμήματα. Τα παιδιά κυκλοφορούσαν γυμνά μέχρι να ωριμάσουν και να υποβληθούν σε περιτομή, στην ηλικία των 12 ετών.

Αναφορικά με τη μόρφωση που λάμβαναν τα παιδιά των Αιγυπτίων, ενδιαφέρουσες πληροφορίες μας παρέχει ο Διόδωρος Σικελιώτης.¹⁰ Οι ιερείς μορφώνουν τα παιδιά τους και τα μαθαίνουν δύο είδη γραφής: το ένα ήταν τα λεγόμενα «ιερά» και το άλλο, ήταν αυτό που χρησιμοποιούνταν γενικά. Ιδιαίτερα, τους μαθαίνουν γεωμετρία και αριθμητική. Η λέξη «γεωμετρία» που χρησιμοποιεί ο Διόδωρος, έχει την αρχική της σημασία, δηλαδή «μέτρηση της γης». Γιατί, ο ποταμός κάθε χρόνο με τις πλημμύρες μετασχηματίζει τη χώρα και δημιουργεί παντός είδους αμφισβητήσεις μεταξύ των γειτόνων για τα σύνορα των κτημάτων τους, που επιλύονται μόνο αν κάποιος γεωμέτρης, εφαρμόζοντας τις γνώσεις του, εξακριβώσει τα πραγματικά σύνορα. Επίσης, η αριθμητική είναι χρήσιμη για τις οικονομικές συναλλαγές της καθημερινής ζωής και για τη μελέτη της αστρολογίας.

Η θέση και η διάταξη των άστρων, καθώς και οι κινήσεις τους υπήρξαν πάντοτε το αντικείμενο προσεκτικής παρατήρησης. Από παλιά, οι Αιγύπτιοι έδειξαν μεγάλο ζήλο στη μελέτη αυτών των φαινομένων. Σύμφωνα πάντα με τον Διόδωρο Σικελιώτη, πολλές φορές, οι αστρολόγοι προλέγουν με επιτυχία στους ανθρώπους τα μέλλοντα να συμβούν στη ζωή τους, συχνά προλέγουν την καταστροφή της σοδειάς ή την πολυκαρπία. Ακόμη, προλέγουν επιδημίες που πρόκειται να πλήξουν τους ανθρώπους ή τα ζώα, σεισμούς και κατακλυσμούς και εμφάνιση κομπτών αστερών.¹¹

Η μεγάλη μάζα των Αιγυπτίων μαθαίνει από την παιδική ηλικία από τους πατεράδες τους και τους παππούδες τους ή τους συγγενείς τους την άσκηση διαφόρων επαγγελμάτων. Όσο για τη γραφή και την ανάγνωση, οι Αιγύπτιοι και, κυρίως, όσοι ασχολούνται με τις διάφορες τέχνες, δίνουν στα παιδιά τους μια επιφανειακή μόρφωση. Γενικά, στην πάλη και στη μουσική δεν συνήθιζαν να ασκούνται και, τούτο, γιατί πίστευαν ότι, από την καθημερινή άσκηση στην παλαίστρα, οι νέοι δεν αποκτούν υγεία, αλλά μια σωματική ρώμη πρόσκαιρη και πολύ επικίνδυνη, ενώ τη μουσική τη θεωρούσαν όχι μόνο άχρηστη, αλλά και επιζήμια, γιατί κάνει τις ψυχές των ακροατών θηλυπρεπείς.¹²

Όμως, υπήρχαν και αυτοί, που αγαπούσαν τη μουσική και τον χορό. Τα πρώτα μουσικά όργανα ήταν τα φλάουτα και οι άρπες. Αργότερα, χρησιμοποιούνταν όργα-

10 Ο Διόδωρος Σικελιώτης ήταν Έλληνας ιστορικός που γεννήθηκε στον Αγύριο της Σικελίας μεταξύ 80-20 π.Χ. Το ιστορικό του έργο, που φέρει τον τίτλο *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, αποτελείται από 40 βιβλία από τα οποία σώθηκαν τα πρώτα 5. Το πρώτο βιβλίο αναφέρεται στους μύθους, τους βασιλείς και τα έθνη της Αιγύπτου. Ο Διόδωρος, για να γράψει το βιβλίο αυτό, επισκέφθηκε την Αίγυπτο και παρέμεινε εκεί για αρκετό χρονικό διάστημα. Το βιβλίο θεωρείται ότι αποτελεί την πληρέστερη έκθεση της ιστορίας και των εθίμων της χώρας αυτής, μετά τον Ηρόδοτο.

11 Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλίο Ι, σ. 81.

12 Ό.π.

να που έμοιαζαν με τρομπέτες, αυλούς, κύμβαλα, ντέφια. Επίσης, εισήχθησαν από την Ασία το λαούτο και η λύρα. Ένα μουσικό όργανο, το σείστρο (sistrum), που έμοιαζε με κουδουνίστρα, ήταν ιδιαίτερα απαραίτητο στις θρησκευτικές τελετές.

Η γραφή την οποία χρησιμοποιούσαν ήταν η ιερογλυφική. Από τον πρώτο μ.Χ. αιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται το κοπτικό αλφάβητο, που είναι μια παραλλαγή του ελληνικού αλφαβήτου. Για την ιερογλυφική γραφή, γίνεται εκτενής αναφορά στο πρώτο Κεφάλαιο του πρώτου Μέρους του βιβλίου.

Στην αρχαία Αίγυπτο άκμασε και η λογοτεχνία. Τα δύο σημαντικότερα κείμενα της αιγυπτιακής λογοτεχνίας είναι: « Η συνομιλία ενός κουρασμένου από τη ζωή με το βα του» και ο «Ύμνος στον Ήλιο του Ακενατόν».¹³

Τα δημιουργήματα της αρχιτεκτονικής της αρχαίας Αιγύπτου είναι μεταξύ των πιο αξιοθαύμαστων έργων του αρχαίου κόσμου. Μεταξύ αυτών είναι οι Μεγάλες Πυραμίδες της Γκίζας και οι ναοί της Θήβας. Τα λιγοστά ανάκτορα που διατηρήθηκαν, όπως αυτά στη Malkata και στην Amarna, της περιόδου του Νέου Βασιλείου, μας δείχνουν πλούσια διακοσμημένους τοίχους και πατώματα. Σημαντικά κτίσματα, όπως οι ναοί και οι τάφοι, που προορίζονταν να διαρκέσουν για πάντα, ήταν κτισμένα από πέτρα και όχι από καλούπια.

Η τέχνη των αρχαίων Αιγυπτίων είχε μια ξεχωριστή, δική της μορφή. Ένα από τα πιο αξιοθαύμαστα αριστουργήματα της αρχαίας αιγυπτιακής τέχνης είναι η προτομή της Νεφερτίτης. Τα έργα τέχνης κατασκευάζονταν για να εξυπηρετήσουν ένα συγκεκριμένο λειτουργικό σκοπό. Σε ανάγλυφα απεικονίζονταν νίκες των φαραώ, βασιλικά διατάγματα και θρησκευτικές σκηνές. Στους τάφους, τοποθετούσαν διάφορα έργα τέχνης από πηλό και ξύλο, που παρίσταναν σκηνές της καθημερινής ζωής, για να χρησιμεύσουν, όπως πίστευαν, στον νεκρό στη μεταθανάτια ζωή του.

(3) Το Δίκαιο

Στην αρχαία Αίγυπτο, πηγή δικαίου ήταν οι αποφάσεις του βασιλέα, του φαραώ, ο οποίος θεωρείτο ο αντιπρόσωπος των θεών στη γη και λατρευόταν ο ίδιος ως θεός. Αρχικά, δεν υπήρχαν γραπτοί νόμοι, όπως στις περιπτώσεις της Σουμερίας και Βαβυλωνίας. Οι αποφάσεις του φαραώ, που βασιζόνταν στις αρχές της μα'ατ, εξέφραζαν τον θείο νόμο. Στους νεότερους χρόνους, τουλάχιστον από την περίοδο της 24ης Δυναστείας (700 π.Χ.), κάνουν την εμφάνισή τους γραπτοί νομικοί κώδικες, όπως ο «νομικός κώδικας της Ερμούπολης», που χρονολογείται στην πρώτη χιλιετία π.Χ.¹⁴

Όπως προαναφέρθηκε, οι νόμοι, εθιμικοί ή γραπτοί, και οι δικαστικές αποφάσεις διέπονταν από τις αρχές της μα'ατ. Κατά τη μελέτη του δικαίου στην αρχαία Αίγυπτο, είναι σχεδόν αδύνατος ο διαχωρισμός κοσμικών και θείων επιταγών. Ως θεά, η Μα'ατ κατείχε μια πολύ εξέχουσα θέση στο αιγυπτιακό πάνθεο. Ως αφηρημένη έννοια, η μα'ατ καθόριζε και επηρέαζε σημαντικά την ατομική και κοινωνική

13 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 133.

14 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 5-9.

συμπεριφορά των αρχαίων Αιγυπτίων στην καθημερινή τους ζωή. Η λέξη *ma'at* είναι μια λέξη που περιλαμβάνει πολλές έννοιες, όπως «αλήθεια», «δικαιοσύνη», «τάξη». *Ma'at* ήταν η σταθερή και αιώνια τάξη που διείπε τη λειτουργία του κόσμου από την αρχή της δημιουργίας του. Θα μπορούσε ένας να χαρακτηρίσει τη *ma'at* ως το «φυσικό δίκαιο».¹⁵ Αποτελούσε την πιο βασική αρχή του δικαίου τους και το κριτήριο για την αξιολόγηση των πράξεων του ατόμου, τόσο ενώπιον του δικαστηρίου όσο και κατά τη μεταθανάτια κρίση του. Κατά τη δοκιμασία, μετά τον θάνατο ενός ανθρώπου, οι θεοί ζύγιζαν την καρδιά του αποθανόντα, που συμβολικά αντιπροσώπευε την ψυχή (*ba*), με φτερό στρουθοκαμήλου, που συμβόλιζε τη *ma'at*. Ο νεκρός έπρεπε, βοηθούμενος, προς τούτο, από το «Βιβλίο των Νεκρών», για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω, να απαριθμήσει 42 αμαρτίες, διαβεβαιώνοντας ότι δεν υπέπεσε σε καμία από αυτές. Σε κάθε ψέμα, η καρδιά του γινόταν βαρύτερη. Αν είχαν το ίδιο βάρος, ο αποθανών κέρδιζε την αιώνια ζωή. Με άλλα λόγια, αξιολογούσαν τις πράξεις του αποθανόντα όταν αυτός ή αυτή βρισκόταν στη ζωή, που τις συμβόλιζε η καρδιά, με βάση τις επιταγές της *ma'at*, για να αποφασίσουν κατά πόσο αυτός ή αυτή άξιζαν να έχουν μια αιώνια ζωή.

Δεν υπήρχαν επαγγελματίες δικαστές. Τα δικαστήρια συγκροτούνταν από μια ομάδα ατόμων, που καλούνταν «οι τριάντα μεγάλοι άνδρες του νότου» οι οποίοι είχαν σημαίνουσα θέση στη διοίκηση. Σε όλη τη χώρα λειτουργούσαν έξι Μεγάλα Δικαστήρια. Σε ειδικές σοβαρές περιπτώσεις όπως συνωμοσία, κλοπή κρατικής περιουσίας ή ληστεία σε βασιλικό τάφο, ο βασιλέας συγκροτούσε ειδικά δικαστήρια. Επίσης, υπήρχαν και τοπικά δικαστήρια συγκροτούμενα από κατοίκους διαφόρων επαγγελματιών για να εκδικάζουν μη σοβαρές υποθέσεις.

Μετά τον βασιλέα, επικεφαλής του δικαστικού σώματος ήταν ο αρχιδικαστής, ο οποίος θεωρείτο ως ο πρώτος τη τάξει αξιωματούχος. Τον αρχιδικαστή διόριζε ο βασιλέας. Αρχικά, διορίζονταν αρχιδικαστές από τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, αλλά τούτο δεν ήταν απαραίτητο μετά την περίοδο της 5ης Δυναστείας (2510-2460 π.Χ.). Από την περίοδο της 18ης Δυναστείας, περί το 1500 π.Χ., ο βασιλέας διόριζε και δεύτερο αρχιδικαστή για τον Βορρά, με έδρα την Ηλιούπολη.

Κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου και, ειδικά, επί βασιλείας του φαραώ Horemhab (1323-1295 π.Χ.) σημειώθηκε μια ριζική αναδιοργάνωση στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης. Συγκροτήθηκαν δύο Μεγάλα Δικαστήρια με δύο αρχιδικαστές. Το ένα στην Ηλιούπολη για την Κάτω Αίγυπτο και το άλλο στη Θήβα. Οι δικαστές λάμβαναν ικανοποιητικό μισθό και εξαιρούνταν από την καταβολή οποιουδήποτε φόρου. Σκοπός ήταν ο περιορισμός της δωροληψίας, της οποίας η ποιινή αυξήθηκε σε θανατική.

Κατά τις αρχές της 19ης Δυναστείας (1295-1188), την περίοδο που ακολούθησε τη βασιλεία Horemhab, άρχισε η θέσπιση γραπτών νόμων.¹⁶ Όπως μας πληροφορεί ο Διόδωρος Σικελιώτης, στην Αίγυπτο υπήρχαν αξιόλογοι νόμοι, οι οποίοι ρύθμιζαν ακόμη και τη ζωή των βασιλέων. Οι ζωή που ζούσαν οι βασιλείς της

15 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 20-23.

16 Ό.π., σσ. 45, 53.

Αιγύπτου δεν ήταν ίδια με τη ζωή των άλλων μοναρχών, που έκαναν τα πάντα σύμφωνα με τη δική τους επιθυμία, χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανένα. Όλες οι πράξεις των φαραώ, ρυθμιζονταν σύμφωνα με τις επιταγές των νόμων, όχι μόνο ο δημόσιος βίος τους, αλλά και η καθημερινή τους ζωή και η διαίτα τους. Οι βασιλείς δεν δίκασαν κατά το δοκούν, αλλά πάντοτε σύμφωνα με τους κειμένους νόμους και «κατά το έθος» πράττοντες.¹⁷ Σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη, ο πρώτος φαραώ που θέσπισε γραπτούς νόμους ήταν ο Μνεύης. Το παράδειγμα του Μνεύη ακολούθησαν και άλλοι φαραώ, μεταξύ των οποίων ήταν ο Βόκχορις και ο Άμασις. Επίσης, αναφέρει και τον Δαρείο, πατέρα του Ξέρξη, προφανώς κατά την περίοδο που η Αίγυπτος ήταν υπό την κυριαρχία της Περσίας. Εκθειάζεται ο Δαρείος γιατί «μίσησε την παρανομία που έδειξε για τα ιερά της Αιγύπτου ο προκάτοχός του Καμβύσης» και έζησε μια ζωή με δικαιοσύνη και ευσέβεια προς τους θεούς. Για τον λόγο αυτό, προσαγορευόνταν από τους Αιγυπτίους θεός όσο ακόμα ζούσε. Μετά τον θάνατό του, οι Αιγύπτιοι τού απέδωσαν τιμές ίσες με εκείνες που απένειμαν στους αρχαίους βασιλείς τους.¹⁸

Για τους Αιγυπτίους, η ορθή απονομή της δικαιοσύνης είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί θεωρούσαν ότι οι αποφάσεις των δικαστηρίων ασκούσαν μεγάλη επίδραση στην κοινωνική ζωή και γι' αυτό διόριζαν ως δικαστές τους άριστους πολίτες.

Επίσης, σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη, άλλαξε και ο τρόπος διορισμού του αρχιδικαστή. Από την Ηλιούπολη, τη Θήβα και τη Μέμφι συνήθιζαν να εκλέγουν δέκα δικαστές από την καθεμία. Όταν συνέρχονταν οι «τριάκοντα», εξέλεγαν έναν, ως αρχιδικαστή. Ο βασιλέας χορηγούσε ικανοποιητικούς μισθούς στους δικαστές για να προμηθεύονται τα αναγκαία για τη ζωή τους.¹⁹

Ο αρχιδικαστής, κατά κανόνα, έφερε κρεμασμένο από τον λαιμό του με χρυσή αλυσίδα ένα μικρό αγαλματίδιο από πολύτιμο λίθο, που το ονόμαζαν «Αλήθεια». Η διαδικασία άρχιζε όταν ο αρχιδικαστής φορούσε αυτό το αγαλματίδιο. Όλο το σώμα των νόμων ήταν καταγεγραμμένο σε οκτώ τόμους που ήταν τοποθετημένοι δίπλα στους δικαστές. Η πρακτική ήταν ο κατηγορος να παρουσιάσει γραπτώς ένα προς ένα τα αδικήματα που κατήγγελλε, τα γεγονότα και το μέγεθος της βλάβης που υπέστη. Ο κατηγορούμενος, αφού έπαιρνε το γραπτό κατηγορητήριο, έπρεπε να απαντήσει γραπτά σε κάθε κατηγορία. Ακολουθούσε η ανταπάντηση του κατηγορούμενου και η ανταπάντηση του κατηγορουμένου. Δινόταν ιδιαίτερη σημασία στη γραπτή επιχειρηματολογία των διαδίκων γιατί, έτσι, θα αποφευγόταν ο κίνδυνος να συσκοτιστούν τα αληθή γεγονότα και να παραπλανηθούν οι δικαστές από τη ρητορεία των συνηγόρων. Μετά την παρουσίαση της γραπτής επιχειρηματολογίας των διαδίκων, λαμβανόταν η απόφαση από τους δικαστές και ο αρχιδικαστής έθετε το αγαλματίδιο της Αλήθειας στη μία από τις δύο πλευρές.²⁰

Η διαδικασία διεξαγόταν με την προσαγωγή τόσο γραπτής όσο και προφορικής ένορκης μαρτυρίας. Ένας μάρτυρας, κατά την ένορκη κατάθεσή του, έδινε

17 Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλίο Ι, σσ. 70, 71.

18 Ο.π., σσ. 94, 95.

19 Ο.π., σ. 75.

20 Ο.π., σσ. 75, 76.

διαβεβαίωση ότι δεν θα διαπράξει ψευδορκία και ανέφερε τις σοβαρές συνέπειες που θα έχει αν ψευδομαρτυρήσει, όπως ακρωτηριασμό ή ανασκολοπισμό (κοινώς παλούκωμα). Αρκετές φορές ένας μάρτυρας υποβαλλόταν σε βασανιστήρια, όπως ξυλοδαρμό, από υπαλλήλους του δικαστηρίου, για να διασφαλιστεί η ειλικρινής του κατάθεση. Σε φρικτά βασανιστήρια υποβαλλόταν και ο κατηγορούμενος, για να αναγκαστεί να ομολογήσει.²¹

Πέραν της διαδικασίας ενώπιον των δικαστηρίων, υπήρχε και η διαδικασία ενώπιον μαντείου, με βάση την οποία η ετυμηγορία θα δινόταν από μαντείο. Το αίτημα για δική ενώπιον μαντείου έπρεπε να υποβληθεί γραπτώς. Η διαδικασία ήταν κάπως περίπλοκη. Ιερείς περιέφεραν πάνω σε φορείο άγαλμα θεού προς τον οποίο υποβάλλονταν ερωτήσεις από τους διαδίκους. Στις ερωτήσεις, ο θεός απαντούσε διά των ιερέων με την κλίση του αγάλματος, άλλοτε προς τα εμπρός και άλλοτε προς τα πίσω. Στην πρώτη περίπτωση, η απάντηση στην ερώτηση εκλαμβάνονταν ως καταφατική, ενώ, στη δεύτερη περίπτωση, ως αρνητική. Δηλαδή, στην πραγματικότητα, την ετυμηγορία την έδιναν οι ιερείς, ενεργώντας ως δικαστές.²²

Στο αρχαίο αιγυπτιακό δίκαιο δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ ποινικών και αστικών αδικημάτων, με την έννοια που έχουν αυτοί οι δύο όροι στο σύγχρονο δίκαιο. Από το διασωθέν έργο «Βιβλίο του Νεκρού» αντλούμε αρκετές πληροφορίες για το ποιες πράξεις θεωρούνταν κολάσιμες. Το «Βιβλίο του Νεκρού» ήταν ένα εγχειρίδιο που το τοποθετούσαν πλάι στον νεκρό για να τον καθοδηγήσει πώς θα πείσει τον Όσιρι και τους άλλους κριτές του κάτω κόσμου ότι ήταν άξιος της αιώνιας ζωής. Ο νεκρός, καθοδηγούμενος από το εγχειρίδιο, ισχυριζόταν ότι έζησε χρηστό βίο, αναφέροντας ένα μακρύ κατάλογο αδικημάτων που δεν διέπραξε. Μεταξύ των αδικημάτων, ποινικών και αστικών, που περιλαμβάνονταν στον κατάλογο, ήταν τα ακόλουθα: φόνος, συνωμοσία κατά του βασιλέα, προδοσία, ληστεία σε τάφους, κοινή ληστεία, κλοπή, βιασμός, διαφθορά και δωροληψία από δικαστές και άλλους αξιωματούχους, βλασφημία, θανάτωση ιερών ζώων, υποκλοπή, δυσφήμιση, βιαιοπραγία, παραποίηση στοιχείων σε σχέση με την έκταση γης ή την ποσότητα αγαθών κατά τις συναλλαγές, εκτροπή του νερού από το γειτονικό ακίνητο στο δικό του.

Οι ποινές που επιβάλλονταν ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, βάνανυες. Ανάμεσα σε αυτού του είδους τις ποινές, ήταν ο θάνατος με ανασκολοπισμό, ακρωτηριασμός (αποκοπή της μύτης και/ή των αφτιών), το σημάδεμα και ο ραβδισμός. Στις πιο σοβαρές υποθέσεις, η ποινή επιβαλλόταν από τον ίδιο τον βασιλέα, μετά την ετυμηγορία του δικαστηρίου ως προς την ενοχή του κατηγορουμένου. Η ποινή του θανάτου επιβαλλόταν σε σχέση με αρκετά εγκλήματα. Μεταξύ αυτών, ήταν ο φόνος, δηλαδή η ανθρωποκτονία εκ προμελέτης, η συνωμοσία κατά του βασιλέα, η προδοσία, η ληστεία βασιλικών τάφων και η διαφθορά δικαστών. Στην περίφημη δίκη της συνωμοσίας κατά του φαραώ Ραμσή III στην οποία μεταξύ των ενόχων,

21 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 78, 80.

22 Ό.π., σσ. 58, 59.

που καταδικάστηκαν σε θάνατο, ήταν και μέλη της βασιλικής οικογένειας, επιτράπηκε στους τελευταίους να αυτοκτονήσουν.²³

Αξιοσημείωτα είναι τα όσα καταγράφει ο Διόδωρος Σικελιώτης για τα αδικήματα και τις ποινές που προβλέπονταν: Όσοι κατηγορήσαν άλλους ψευδώς υφίστατο αυτοί την ποινή που θα επιβαλλόταν στους συκοφαντημένους, αν πράγματι ήταν ένοχοι και καταδικάζονταν. Όλοι οι Αιγύπτιοι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν στους άρχοντες τα εισοδήματα και τις πηγές τους και όποιος υπέβαλλε ψευδή δήλωση ή είχε παρανόμους πόρους τιμωρείτο με την ποινή του θανάτου.

Στην περίπτωση που οι γονείς σκότωναν το παιδί τους, δεν υπόκειντο στην ποινή του θανάτου, αλλά τους υποχρέωναν επί τρεις ημέρες και τρεις νύχτες συνεχώς να κρατούν στην αγκαλιά τους το νεκρό παιδί τους, γιατί έκριναν ότι δεν είναι δίκαιο να στερήσουν τη ζωή από αυτούς που έδωσαν τη ζωή στα παιδιά τους. Το μέτρο απέβλεπε, όπως αναφέρει ο Διόδωρος Σικελιώτης, στο να νοθευτεί τους γονείς και, με την οδύνη, να τους οδηγήσει στη μεταμέλεια και να τους αποτρέψει από παρόμοιες πράξεις. Όμως, για τα παιδιά που σκότωσαν τους γονείς τους, θέσπισαν μια ιδιότυπη τιμωρία. Έπρεπε από το σώμα αυτών που καταδικάζονταν για τέτοιο έγκλημα να κόψουν με κοφτερά καλάμια κομμάτια κρέας στο μέγεθος ενός δακτύλου και μετά να τους ρίξουν πάνω σε σωρό από αγκάθια και να τους κάψουν ζωντανούς. Γιατί θεωρούσαν μέγιστο έγκλημα να αφαιρέσουν με τη βία τη ζωή αυτών που τους έδωσαν τη ζωή.

Μια έγκυος γυναίκα που καταδικαζόταν σε θάνατο δεν θανατωνόταν πριν να γεννήσει. Ο ίδιος νόμος ίσχυε και σε πολλές ελληνικές πόλεις, γιατί θεωρούσαν ότι είναι εντελώς άδικο αυτό το αγέννητο πλάσμα, που σε τίποτε δεν έφταιξε, να υποστεί την ίδια τιμωρία με αυτήν που αδίκησε και, το σπουδαιότερο, ενώ η ενοχή αφορά αποκλειστικά την έγκυο, δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να σκοτωθεί και ένα πλάσμα που δεν απέκτησε ακόμα συνείδηση και ανήκει εξ ίσου στον πατέρα και τη μητέρα. Επίσης, θεωρούνταν χείριστοι δικαστές αυτοί που χάριζαν τη ζωή στους ενόχους για φόνο, όπως και εκείνοι που καταδικάζαν σε θάνατο αθώους.²⁴

Ως η μέγιστη τιμωρία δεν θεωρείτο η ποινή του θανάτου αλλά η ατιμωση. Με την τιμωρία αυτή, τιμωρούσαν τους λιποτάκτες. Για όσους μετέδιδαν στον εχθρό μυστικά του κράτους, ο νόμος προέβλεπε να τους κόβουν τη γλώσσα. Για τους παραχαράκτες του νομίσματος ή για όσους ζύγιζαν με λιποβαρή σταθμά ή πλαστογραφούσαν τις σφραγίδες του κράτους ή για τους γραφείς που παραποιούσαν τα πρακτικά με ψευδείς προσθήκες ή με παραλείψεις, ή για όσους προσκόμιζαν πλαστά έγγραφα, ο νόμος όριζε να τους κόβουν τα δύο χέρια, ώστε αυτοί να έχουν ανίατη τη συμφορά μέχρι τον θάνατό τους και οι άλλοι να παραδειγματίζονται. Σκληροί ήταν οι νόμοι που είχαν για τις γυναίκες. Όποιος βίαζε ανύπαντρη γυναίκα καταδικάζονταν στην αποκοπή των γεννητικών του οργάνων. Αν κανείς μοιχεύσει με τη συγκατάθεση της γυναίκας, ο νόμος όριζε να δώσουν στον άνδρα χίλιους ραβδισμούς και της γυναίκας να κόψουν τη μύτη, γιατί έκριναν ότι η γυναίκα που

23 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σσ. 151-186.

24 Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλίο Ι, σ. 77.

καλλωπιζόταν για να εκτρέπεται σε απαγορευμένες απολαύσεις έπρεπε να στερηθεί αυτό ακριβώς που συντελεί τα μέγιστα στη γυναικεία χάρη.²⁵

Ενδιαφέρουσες είναι και οι πρόνοιες των νόμων των Αιγυπτίων σχετικά με τον γάμο. Δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ νόμιμων και νόθων παιδιών. Όλα τα παιδιά που γεννιούνταν τύχχαναν της ίδιας ανατροφής με σκοπό την αύξηση του πληθυσμού, που αποτελεί σημαντικό παράγοντα της ευδαιμονίας της χώρας. Θεωρούσαν ότι ο πατέρας είναι ο μόνος συντελεστής της δημιουργίας του παιδιού.

Για τη σύναψη του γάμου δεν υφίσταντο νομικές διατυπώσεις. Επικρατούσε το έθιμο όπως προ του γάμου ο γαμπρός προσφέρει ένα περιουσιακό στοιχείο, ως δώρο, στον πατέρα της νύφης. Η νύφη, διά του πατέρα της, πρόσφερε ένα είδος προίκας η οποία περιλάμβανε, εκτός από περιουσία, προσωπικά είδη και κεφάλαιο για τη συντήρηση και τη συντήρηση των τέκνων. Ο σύζυγος είχε τον έλεγχο και τη διαχείριση της προίκας κατά τη διάρκεια του γάμου την οποία ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει, σε περίπτωση λύσης του γάμου, εκτός αν ο γάμος διαλύθηκε λόγω κακής συμπεριφοράς της συζύγου, όπως, για παράδειγμα μοιχείας.²⁶

Όταν ένας Αιγύπτιος πέθαινε χωρίς διαθήκη, η περιουσία του περιερχόταν αδιαιρέτη, κατά ίσα μέρη, στα τέκνα του. Μεταξύ των τέκνων, το μεγαλύτερο είχε περισσότερα δικαιώματα. Είναι αυτό το οποίο κληρονομούσε σε μερικές περιπτώσεις και το αξίωμα του αποθανόντα πατέρα, όπως το αξίωμα του αρχιδικαστή και του επαρχιακού διοικητή. Αν δεν υπήρχαν τέκνα, τον κληρονομούσαν τα αδέρφια του και, αν δεν υπήρχαν ούτε αδέρφια, κληρονόμοι ήταν οι γονείς. Ο ή η σύζυγος δεν κληρονομούσαν ο ένας τον άλλον.²⁷

Συνακόλουθο της άνηθσης του εμπορίου στην αρχαία Αίγυπτο ήταν ανάπτυξη του δικαίου των συμβάσεων. Η σύμβαση ήταν γραπτή και, για να είναι έγκυρη, θα έπρεπε να κατατεθεί στο γραφείο του αρχιδικαστή. Στη σύμβαση προβλεπόταν και ποινική ρήτρα την οποία θα κατέβαλλε στον αντισυμβαλλόμενο αυτός που θα την παραβίαζε. Επίσης, προβλεπόταν η προσαγωγή του παραβιάσαντος τη σύμβαση στο δικαστήριο ενώπιον του οποίου έδινε ενόρκως την υπόσχεση να τηρήσει τη συμβατική του υποχρέωση, διαφορετικά θα υφίστατο τις συνέπειες, οι οποίες συνήθως περιλάμβαναν 100 μαστιγώματα και/ή την καταβολή του διπλάσιου του οφειλόμενου ποσού. Υπήρχαν πολλών ειδών συμβάσεις. Άξιες ιδιαίτερης μνείας είναι η σύμβαση για ταφικές υπηρεσίες μεταξύ ευγενών και ιερέων και η σύμβαση για αγορά εργασίας. Υπήρχε και η σύμβαση ενεχύρου. Η ευθύνη του προσώπου, στο οποίο δινόταν το κινητό πράγμα ως ενέχυρο, για φύλαξη του, ήταν αντικειμενική. Δηλαδή, είχε ευθύνη σε περίπτωση καταστροφής ή απώλειας του ενεχύρου, έστω και αν τούτο δεν οφειλόταν σε δικό του λάθος ή υπαιτιότητα. Επίσης, υπήρχε και η σύμβαση πώλησης εμπορευμάτων επί πιστώσει. Συνήθως, για εξασφάλιση του πωλητή, ο αγοραστής παρείχε εγγύηση.²⁸

25 Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλίο Ι, σ. 78.

26 Russ VerSteeg, *Law in ancient Egypt*, σ. 136.

27 Ό.π., σ. 149.

28 Ό.π., σσ. 187-208.

Οι αιγυπτιακοί ναοί είχαν τους δικούς τους νόμους, που μπορούν να συνοψιστούν σε αριθμό ηθικών αρχών, που διέπουν τον τρόπο ζωής, βασικά των ιερέων, αλλά και των ανθρώπων γενικότερα, και συνδέουν τη λατρευτική αγνότητα και την κοινωνική ηθική. Αυτοί οι κανονισμοί είναι διαφορετικοί ανά ναό και διοικητική επαρχία. Για παράδειγμα, στον ναό του Όσιρις απαγορεύεται να υψώσει κανείς τη φωνή του, στο άβατο της Έσνα δεν επιτρέπεται να νικήσει σάλπιγγα.

Αναφορικά με τη λατρευτική αγνότητα, υπάρχει ένα πλήθος κανονισμών, που έχουν κατά κύριο λόγο λατρευτικό χαρακτήρα και σχετίζονται ιδιαίτερα με τη διατροφή.

Μερικές από τις απαγορεύσεις, υπό τύπο διαβεβαιώσεων, που δίνουν οι ιερείς κατά τη χειροτονία τους, είναι: Δεν θα φάγω ό,τι είναι απαγορευμένο στους ιερείς. Δεν έχω κόψει το κεφάλι κανενός έμψυχου όντος. Δεν έχω κοιμηθεί με έφηβο. Δεν θα πατήσω σε ακάθαρτο τόπο. Δεν θα κρατήσω ζύγι στο χέρι. Δεν θα πιάσω μαχαίρι μέχρι την ημέρα του θανάτου μου.

Τέτοιες διαβεβαιώσεις, οι οποίες ήταν μέρος του όρκου, που έπρεπε να δώσει ο δόκιμος ιερέας κατά τη χειροτονία του, έχουν εκπληκτική ομοιότητα με την «αρνητική εξομολόγηση» που αποτελεί ένα Κεφάλαιο του «Βιβλίου των Νεκρών», το οποίο αποτελούσε ένα εγχειρίδιο για να βοηθήσει τον νεκρό κατά τη δοκιμασία στην οποία υποβαλλόταν μετά τον θάνατό του. Ήταν το ζύγισμα της καρδιάς του, για να κριθεί η πορεία του στη μεταθανάτια ζωή. Ο νεκρός έπρεπε να απαριθμήσει 42 αμαρτίες, διαβεβαιώνοντας ότι δεν υπέπεσε σε καμιά από αυτές. Σε κάθε ψέμα, η καρδιά του γινόταν βαρύτερη. Το Κεφάλαιο αυτό, με το αναλυτικό του κατάλογο αμαρτιών, υπήρχε, ήδη, από την εποχή του Νέου Βασιλείου, δηλαδή από τον 15ο αιώνα π.Χ., ενώ η αντίληψη για την κρίση των νεκρών ανάγεται σε πολύ πρότερο χρόνο.²⁹

(4) Η θρησκεία

Στις κοσμογονικές αντιλήψεις των αρχαίων Αιγυπτίων κυριαρχεί η ιδέα της προϋπαρξής της εξουσίας. Εν αρχή ήν η εξουσία. Οι θεοί την ασκούν με το να οργανώνουν, να διαμορφώνουν και να καθιστούν κατοικήσιμο έναν κόσμο, που αναδύθηκε από το αρχέγονο ύδωρ. Μετά από τη μεταβίβαση μέρους της εξουσίας των θεών στη γη στις δυναστείες των ημιθέων και των ανθρώπων, αυτή η κοσμολογική διαδικασία συνεχίζεται από τους θεούς στον ουρανό, υπηρετώντας, με τη μορφή της ηλιακής τροχιάς, όχι τόσο το πλάσιμο του κόσμου, αλλά τη διατήρησή του σε λειτουργία, κάτι στο οποίο συμβάλλουν και οι άνθρωποι. Ο τόπος αυτής της ανθρώπινης συμβολής είναι ο ναός. Οι βασιλείς πιστεύουν ότι είναι διάδοχοι, κυβερνήτες και γιοι του Δημιουργού.³⁰

Η θρησκεία των αρχαίων Αιγυπτίων ήταν πολυθεϊστική. Αναφορικά με τη μορφή του κόσμου, οι Αιγύπτιοι προσωποποίησαν με θεούς τα διάφορα μέρη του.

29 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 259-261.

30 Ο.π., σσ. 256, 257.

Θεωρούσαν τη Γη ως μια επίπεδη έκταση, που ήταν ο θεός Geb, πάνω ήταν ο θόλος του Ουρανού, που ήταν η θεά Nut και, μεταξύ τους ο Shu, ο θεός του Αέρα. Κάτω από τη γη, ήταν ο κάτω κόσμος και πιο πάνω από τον ουρανό ο Nu, μια άπειρη έκταση, που προϋπήρχε της δημιουργίας. Υπήρχε, επίσης, μια μυστηριώδους περιοχής, η Duat, που ήταν συνδεδεμένη με τον θάνατο και την αναγέννηση. Η πιο σημαντική θεότητα ήταν ο Ra, ο θεός Ήλιος, που κυβερνούσε τη φύση. Κάθε μέρα ο θεός Ra ταξίδευε διαμέσου της Γης και το βράδυ κατέβαινε στην Duat για να αναγεννηθεί. Στον κόσμο υπήρχαν τριών ειδών όντα: Οι θεοί, τα πνεύματα των τεθνεώτων ανθρώπων και οι άνθρωποι.

Λάτρευαν πολλές θεότητες οι οποίες, πίστευαν ότι έλεγχαν όλα τα στοιχεία της φύσης. Οι θεοί στο πάνθεο των Αιγυπτίων είχαν υπερφυσικές δυνάμεις, τις οποίες επιζητούσαν οι πιστοί για βοήθεια και προστασία. Πίστευαν ότι οι θεοί εμπλέκονταν σε κάθε φαινόμενο της φύσης και σε κάθε ενέργεια στην ανθρώπινη κοινωνία και για τον λόγο αυτό οι λατρευτικές πράξεις απέβλεπαν στο να εκμαιεύουν τον κατευνασμό και τη συμπάθεια των θεών. Κάθε θεός είχε ξεχωριστό ρόλο να διαδραματίσει. Οι απεικονίσεις των θεών στην τέχνη απέβλεπαν στο να παρουσιάσουν τον ρόλο που είχε ο καθένας από αυτούς και τη μορφή τους. Υπήρχαν και οι θεοί που σκορπούσαν το κακό και, γι' αυτό, οι Αιγύπτιοι προσπαθούσαν, με δώρα και προσευχές, να τους κατευνάσουν.

Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι, από την απαρχή του πολιτισμού τους, είχαν βαθιά ριζωμένη μέσα τους την πίστη στο θείο και στη μεταθανάτια ζωή. Η επιθυμία της αθανασίας υπήρξε πολύ ισχυρή στον αιγυπτιακό νου. Έτσι, η θρησκευτική ζωή της χώρας στράφηκε προς την κατεύθυνση αυτή. Η αιγυπτιακή θρησκεία υπήρξε θρησκεία της αθανασίας όσο καμιά προγενέστερη.

Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι κάθε άνθρωπος αποτελείται από φυσικά και πνευματικά μέρη. Πίστευαν ότι κάθε άνθρωπος διαθέτει, εκτός από το σώμα, μια ζωή-δύναμη (ka), η οποία εγκαταλείπει το σώμα κατά τον χρόνο του θανάτου του. Επίσης, κάθε άνθρωπος έχει ένα αριθμό πνευματικών χαρακτηριστικών που είναι μοναδικά στον καθένα και μπορούμε να την αποκαλέσουμε ψυχή (ba). Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με το ka, το ba παραμένει προσκολλημένο στο σώμα και μετά τον θάνατο. Ο τελικός στόχος του νεκρού ήταν η επανένωση του ka με το ba, ώστε να μπορεί να ζει ως ακh (ενεργός). Οι τελετές της κηδείας σκοπό είχαν την απελευθέρωση του ba από το σώμα, για να μπορεί να κινείται ελεύθερα και να επανενωθεί με ka, έτσι ώστε να συνεχίσει να ζει ως ένα ακh. Πριν, όμως, γίνει αυτό κατορθωτό, η ψυχή θα έπρεπε να αποφύγει διάφορους υπερφυσικούς κινδύνους στην Duat και, στη συνέχεια, να υποστεί μια δοκιμασία, γνωστή ως «Ζύγισμα της Καρδιάς». Κατά τη δοκιμασία οι θεοί ζύγιζαν την καρδιά του αποθανόντα, που συμβολικά αντιπροσώπευε την ψυχή (ba), με φτερό στρουθοκαμήλου, που συμβόλιζε τη μα'at. Δηλαδή, σύγκριναν τις πράξεις του αποθανόντα, όταν βρισκόταν στη ζωή, που τις συμβόλιζε η καρδιά, με τη μα'at, για να αποφασίσουν κατά πόσο αυτός ή αυτή έζησε σύμφωνα με τη μα'at. Η λέξη μα'at είναι μια λέξη που περιλαμβάνει πολλές έννοιες, όπως «αλήθεια», «δικαιοσύνη», «τάξη». Μα'at ήταν η σταθερή και αιώνια τάξη που διέπει τη λειτουργία του κόσμου από την αρχή της δημιουργίας του. Αν ο

αποθανών κρινόταν άξιος, το ka και το ba του συνενωνόταν σε ένα akh. Υπήρχαν αρκετές δοξασίες σχετικά με τον προορισμό του akh. Σύμφωνα με μια από αυτές, ο αποθανών ζούσε μαζί με τον Osiris στο παραδεισένιο βασίλειό του στον κάτω κόσμο. Σύμφωνα με μια άλλη δοξασία το akh κυκλοφορούσε αόρατα στον κόσμο των ζώντων. Τη δοκιμασία τη διεξήγαγαν σαράντα δύο θεότητες. Αν αποδεικνυόταν ότι ο αποθανών έζησε σύμφωνα με τις αρχές της θεάς Μα'ατ, εισερχόταν στο βασίλειο του Όσιρις. Αν ο αποθανών δεν περνούσε τη δοκιμασία, ριχνόταν σε ένα «καταβροχθιστή» και δεν είχε αιώνια ζωή. Αυτός που ριχνόταν στον καταβροχθιστή υποβαλλόταν σε φοβερά βασανιστήρια. Αυτοί οι μύθοι φαίνεται ότι επηρέασαν τις χριστιανικές αντιλήψεις που αναπτύχθηκαν κατά τον μεσαίωνα για την κόλαση.

Αρχικά, οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι μόνο οι φαραώ είχαν το ba και μόνο αυτοί θα μπορούσαν να γίνουν ένα με τους θεούς. Οι κοινοί θνητοί, μετά τον θάνατο τους, πορεύονταν στην άβυσσο, σε ένα τόπο ζοφερό που αντιπροσώπευε το αντίθετο της ζωής. Αργότερα, η αντίληψη αυτή εγκαταλείφθηκε και επικράτησε η πεποίθηση ότι το ba ήταν κτήμα και των κοινών θνητών και ότι είχαν και αυτοί τη δυνατότητα να απολαύσουν μια παραδεισένια μεταθανάτια ζωή.

Με τις πιο πάνω αντιλήψεις είναι συνυφασμένο και το έθιμο της μουμιοποίησης, που προσφερόταν για τους πλούσιους. Συντηρούσαν το σώμα των νεκρών με ένα ευφυή τρόπο. Το έτριβαν με μύρο και βότανα και το τύλιγαν με μακριές λωρίδες υφάσματος. Αυτό το ταριχευμένο πτώμα, που δεν μπορούσε να αποσυντεθεί, το καλούμε μούμια. Τη μούμια την έβαζαν μέσα σε τάφους που ήταν διαμορφωμένοι σαν κατοικίες για τις ψυχές, όταν θα επέστρεφαν για να επισκεφθούν το σώμα τους. Γι' αυτό, μέσα έβαζαν τρόφιμα, έπιπλα και ρούχα και ζωγράφιζαν σκηνές από τη ζωή του νεκρού καθώς και ομοίωμα του ίδιου, για να τα έβρισκε η ψυχή εύκολα τον σωστό τάφο, άμα ήθελε να τον επισκεφθεί. Επίσης, συνηθιζόταν να φυλάσσονται μερικά μέρη του σώματος σε κανωπικά βάζα. Για τους φτωχούς υπήρχε το έθιμο της ταφής σε λάκκους της ερήμου όπου το σώμα διατηρείτο, φυσικά με την αποξηράνσή του.

Επίκεντρο των ιεροτελεστιών ήταν ο φαραώ τον οποίο θεωρούσαν ότι, παρά την ανθρώπινη φύση του, καταγόταν από τους θεούς. Ο φαραώ, παρά την ανθρώπινη φύση του και τις ανθρώπινες αδυναμίες του, λατρευόταν ως θεός, αφού ενσάρκωνε τη θεία βασιλική εξουσία και είχε ως αποστολή τη διασφάλιση της μα'ατ με το να εφαρμόζει τη δικαιοσύνη και διατηρεί την αρμονία στην ανθρώπινη κοινωνία. Θεωρείτο ως τέκνο του θεού Ra, που κυβερνούσε τη φύση. Οι φαραώ κυβερνούσαν ελέω θεού. Αντλούσαν την εξουσία τους από θείο δικαίωμα και μετέδιδαν, ως μεσάζοντες, τη θεία θέληση στον λαό. Η λατρεία των θεών λάμβανε χώρα σε ναούς από ιερείς που ενεργούσαν ως αντιπρόσωποι του βασιλιά.

Μερικοί θεοί προείχαν, κατά καιρούς, έναντι των άλλων από πλευράς σπουδαιότητας. Μεταξύ αυτών, στους οποίους δινόταν ιδιαίτερη σημασία, ήταν ο Θεός Ήλιος Ra, ο Θεός Δημιουργός Amun και η θεομήτωρ Isis. Επίσης, στη Θήβα λατρευόταν ο θεός Άμμων. Ιδιαίτερη θέση στο πάνθεο είχε ο Osiris, ο μεγαλύτερος γιος του Θεού της Γης Geb και της Θεάς του Ουρανού Nut, αδελφός και σύζυγος της θεάς Isis, με την οποία απέκτησε τον γιο Horus, σύμφωνα με τον σχετικό μύθο,

που παρατίθεται πιο κάτω: Ο Όσιρις δολοφονήθηκε και το σώμα του κατατεμαχίστηκε από τον ζηλόφθονο αδελφό του Set, το όνομα του οποίου ήταν συνταυτισμένο με το χάος και το κακό. Η αδελφή και σύζυγος του Όσιρι Isis βρήκε τα κομμάτια του σώματος του Όσιρι και τα επανασύνδεσε, εκτός από τον φαλλό, τον οποίο αντικατέστησε με ένα χρυσαφένιο που κατασκεύασε. Στη συνέχεια, κατάφερε να αναστήσει για λίγο τον Όσιρι, χρησιμοποιώντας διάφορα μάγια που έμαθε από τον πατέρα της. Ο Όσιρις, κατά τη διάρκεια της σύντομης επανόδου του στη ζωή, συνευρέθηκε με την Isis η οποία, μετά την επαφή αυτή, συνέβαλε και γέννησε τον Horus. Ο Όσιρις, μετά τη σύντομη νεκρανάστασή του εισήλθε στον κάτω κόσμο και έγινε ο άρχοντας των νεκρών. Όταν μεγάλωσε ο Horus νίκησε τον Set. Ο μύθος της ανάστασης του Όσιρι αποτέλεσε το έναυσμα για τις αντιλήψεις περί μεταθανάτιας ζωής. Κατά την αυτοκρατορική εποχή τελούνταν δύο μεγάλες ισιακές εορτές τον χρόνο. Η μία από αυτές, που ήταν φθινοπωρινή, είχε, ως περιεχόμενό της, την αναπαράσταση των παθών και του θανάτου του Όσιρι, το πένθος της Ίσιδας, την αναζήτηση και την ανεύρεση του νεκρού αδελφού και συζύγου από τη θεά και τις προσπάθειές της να τον αναστήσει. Η άλλη, που ήταν εαρινή, απέβλεπε στην εξασφάλιση ευπλοίας και καλής εσοδείας.³¹

Κατά την ελληνιστική περίοδο, επί Πτολεμαίων, λατρευόταν μια νέα θεότητα, ο Serapis (Σέραπις), ο οποίος υποκατάστησε τον Όσιρι και τον Apis των γηγενών Αιγυπτίων και τον Άδη των Ελλήνων εποίκων, σε μια προσπάθεια να συγκεραστούν οι διιστάμενες θρησκευτικές δοξασίες. Ο Πτολεμαίος Α΄ έκτισε ένα μεγάλο ναό, το Σεράπειον, αφιερωμένο στη λατρεία μιας τριπλής θεότητας. Την τριάδα αυτή, την αποτελούσαν ο Σέραπις, δηλαδή ο Όσιρις ή Άπις μεταβαπτισμένος, η Ίσιδα και ο Ώρος. Οι τρεις αυτοί θεοί δεν αποτελούσαν χωριστές οντότητες, αλλά τρεις όψεις του ενός θεού. Ταυτόχρονα, ο Όσιρις ταυτίστηκε με τον Δία των Ελλήνων, τον Δία των Ρωμαίων και τον Μίθρα των Περσών. Την εποχή εκείνη, σε ένα κόσμο που ο απλός άνθρωπος ένιωθε ναυαγισμένος, χωρίς καμιά ελπίδα διάσωσης, η ιδέα της αθανασίας, μιας αθανασίας ανταμοιβών και παρηγοριάς, δεν άργησε να ριζώσει. Ο Σέραπις ονομαζόταν «σωτήρας των ψυχών». «Όταν πεθάνουμε θα μας φροντίζει η πρόνοιά του» έλεγε ένας ύμνος της εποχής.³² Στην Αλεξάνδρεια ανεγέρθηκε ένας μεγαλοπρεπής ναός προς τιμή της νέας θεότητας, το περίφημο Σεράπειον, το οποίο καταστράφηκε το 389 μ.Χ. από όχλο Χριστιανών, καθοδηγούμενο από τον πατριάρχη Θεόφιλο. Η λατρεία του Σεράπιδος συνεχίστηκε μέχρι το έτος 391 μ.Χ. όταν ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ απαγόρευσε τη λατρεία όλων των θρησκειών, πλην της χριστιανικής.

Η λατρεία του Όσιρι και της Ίσιδας διαδόθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και έξω από την Αίγυπτο, σε περιοχές της ελληνιστικής Ανατολής και της Ελλάδας και συνεχίστηκε και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Για τον ελληνιστικό κόσμο των αυτοκρατορικών χρόνων, η Ίσις ήταν μια θεά παγκόσμια και

31 Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Οι αρχαίες θρησκείες και η προχριστιανική θρησκευτικότητα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Εταιρεία Αθηνών, τ. ΣΤ΄, σ. 496.

32 H. G. Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 173.

παντοδύναμη, που προστρέχει σε βοήθεια και σώζει τους πάσχοντες και, γι' αυτό, απέκτησε τις προσωνυμίες «σώτειρα», «επήκοος», «ευεργέτης». Επίσης, εμφανίζεται ως προστάτιδα των ναυτιλλομένων και επιφωνείται «εὐπλοία, «πελαγία», «ναυτιλίας κυρία». Οι πιστοί, της αφιέρωναν αγαματίδια, βωμούς, λατρευτικά σκεύη και όργανα, στήλες από απεικονίσεις αφτιών και αποτυπωμάτων από πόδια. Οι άρρωστοι, που αποθεραπεύονταν, αφιέρωναν ομοιώματα των ασθενών μελών του σώματός τους. Οι εικόνες της εποχής παρίσταναν τη θεά Ίσιδα σαν βασίλισσα του ουρανού και να κρατά τον μικρό Όρο στην αγκαλιά της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

(1) Οι πρώτοι κάτοικοι

Υπάρχουν πολλές ασάφειες για την καταγωγή των πρώτων κατοίκων της Κύπρου, των Ετεοκυπρίων, όπως τους αποκαλούν οι ιστορικοί.

Η Κύπρος, μέχρι τα τέλη της όγδοης ή τις αρχές της έβδομης χιλιετίας π.Χ., ήταν ακατοίκητη. Για αρκετό καιρό, υπήρχε η άποψη ότι οι πρώτοι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στη Χοιροκοιτία. Νεότερες, όμως, ανασκαφές έδειξαν ότι του οικισμού στη Χοιροκοιτία προηγήθηκαν οι οικισμοί στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια και στη Παρεκκλησιά-Σιπλλουρόκαμπο και, στη συνέχεια, οι οικισμοί σε άλλες τοποθεσίες. Η περίοδος αυτή, κατά την οποία αποικήθηκε η Κύπρος, ονομάζεται ως πρώιμη Προκεραμική Νεολιθική.¹

Πριν από τη μόνιμη εγκατάσταση αποίκων στην Κύπρο, την επισκέπτονταν περιοδικά και για αρκετό διάστημα, στις αρχές της Ολοκαίνου, περίπου 10,5 χιλιάδες χρόνια π.Χ., άνθρωποι από τις γειτνιάζουσες περιοχές, κατά πάσα πιθανότητα από την Εγγύς Ανατολή ή τη Νότια Μικρά Ασία. Τούτο, επιβεβαιώνουν τα ευρήματα στην περιοχή Αετόκρεμμος στο Ακρωτήριο, που θεωρείται η αρχαιότερη από τις ανασκαφείς περιοχές της Κύπρου. Δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν ο απώτερος σκοπός αυτών των επισκεπτών. Επρόκειτο για ανεπιτυχείς απόπειρες αποικισμού ή για εποχιακή εκμετάλλευση του ζωικού πλούτου της Κύπρου. Στον καταυλισμό της περιοχής αυτής, βρέθηκαν αρκετά εργαλεία και αντικείμενα που υποδηλώνουν ότι το μέρος αυτό ήταν το ορμητήριο των επισκεπτών του για κυνήγι της πλούσιας και σπάνιας πανίδας του νησιού. Φαίνεται ότι το κυνήγι ήταν τόσο εντατικό, ώστε να οδηγήσει στην εξάλειψη της ενδημικής πανίδας της Κύπρου, που περιλάμβανε

1 Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σ. 33.

σπάνια είδη του ζωικού βασιλείου, όπως τον νάνο ελέφαντα (*Elephas cypriotes*) και τον νάνο ιπποπόταμο (*Phanourios minutus*). Τελικά, με την εξαίλεψη της ενδημικής πανίδας, τερματίστηκαν και οι επισκέψεις και, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι τον πρώτο αποικισμό της, η Κύπρος παρέμεινε ακατοίκητη.²

Οι πρώτοι άποικοι εγκαταστάθηκαν, κατά το πλείστο σε παράκτιες περιοχές, όπως στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια και στη Παρεκκλησιά - Σιηλλουρόκαμπο. Όμως, ανακαλύφθηκαν οικισμοί και στην ενδοχώρα, όπως στην Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρεμμος.

Ο πιο αξιόλογος οικισμός της πρώιμης Ακεραμικής Νεολιθικής είναι αυτός στη Παρεκκλησιά-Σιηλλουρόκαμπο. Αξιοσημείωτα είναι τα ευρήματα πηγαδιών που χρησίμευαν για άντληση υπόγειου νερού και λεκανών και μιας σειράς χαντακιών, που πιθανό να χρησιμοποιείτο ως χώρος περιφραξης ζώων. Πηγάδια βρέθηκαν και στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια.

Αναφορικά με τα ταφικά έθιμα, έχει παρατηρηθεί από τις ανασκαφές στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια, ομοιότητα με αυτές που επικρατούσαν στην Εγγύς Ανατολή κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β, κυρίως αναφορικά με τη μεταχείριση του κρανίου του νεκρού κατά τη δευτεροβάθμια ταφή του. Ομοιότητα υπάρχει και ως προς τα εργαλεία και αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν, με αυτά της Μικράς Ασίας κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β. Μεγάλες ποσότητες μικρολεπίδων από οψιανό, που εισήχθησαν από την Καππαδοκία, βρέθηκαν στη Παρεκκλησιά-Σιηλλουρόκαμπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ποσότητες των ευρεθέντων αντικειμένων από οψιανό στους οικισμούς της ύστερης Ακεραμικής Νεολιθικής ήταν ελάχιστες.³

Οι πρώτοι άποικοι της Κύπρου θα πρέπει να διέθεταν αξιόλογες ικανότητες στη ναυσιπλοΐα, με βάση τα μέτρα της εποχής εκείνης. Θα πρέπει να έφεραν μαζί τους και ένα αριθμό ημιεξημερωμένων και άγριων ζώων, αφού, όταν έφθασαν στο νησί, η ενδημική πανίδα είχε εξαφανιστεί. Από το μέγεθος των ναυτικών σκαφών και βαρκών που διέθεταν και το οποίο θα ήταν μάλλον μικρό, μπορεί ένας να υποθέσει ότι ο αποικισμός δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας μαζικής εκστρατείας, αλλά πραγματοποιήθηκε σταδιακά και μέσα σε μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η πανίδα της Κύπρου κατά την πρώιμη Προκεραμική Νεολιθική Περίοδο, που αρχίζει με τον αποικισμό της, αποτελείται από ζαρκάδια (*Dama mesopotamia*), πρόβατα, γίδια, χοίρους και βόδια, καθώς επίσης και σκύλους, γάτες και αλεπούδες. Φαίνεται πως οι σκύλοι χρησιμοποιούνταν κατά τη βοσκή ημιεξημερωμένων ζώων. Τα ζαρκάδια, οστά των οποίων βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα, ήταν θηράματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό το είδος του ελαφιού είχε εισαχθεί και σε αριθμό νησιών του Αιγαίου κατά τη Λίθινη Εποχή.

Τελικά, οι άποικοι, με τη μόνιμη παρουσία τους, κατάφεραν να αλλοιώσουν το οικοσύστημα της Κύπρου και να καθιερώσουν το γεωργικό στοιχείο στην οικονομία της. Τούτο εξάγεται από τα ανευρεθέντα εργαλεία, όπως δρεπάνια, που, προφανώς, χρησιμοποιούνταν για θερισμό, κυρίως δημητριακών, κοπανιστά εργαλεία

² Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σσ. 23-32.

³ Ο.π., σσ. 37, 38.

και χειρόμυλοι.⁴ Όμως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάπτυξη των γεωργικών κοινοτήτων της Κύπρου κατά την Προκεραμική Νεολιθική διαφέρει ουσιαστικά από την αντίστοιχη της ασιατικής ενδοχώρας της ίδιας χρονικής περιόδου. Μετά την εγκατάστασή τους, δεν πρέπει να είχαν επαφές με τους κατοίκους της χώρας από την οποία έφυγαν. Υπήρξε, τρόπον τινά, μια απομόνωσή τους.⁵ Ειδικότερα, ενώ κατά τη χρονική αυτή περίοδο στην ασιατική ενδοχώρα ήταν ανεπτυγμένη η τέχνη της κεραμικής, αυτή στην Κύπρο ήταν άγνωστη. Άγνωστη, επίσης, ήταν και η αρχιτεκτονική των ορθογώνιων οικιών, αντί των κυκλικών.⁶

(2) Προκεραμική Νεολιθική. Χοιροκοιτία

Κατά την Προκεραμική Νεολιθική Περίοδο, η Κύπρος κατοικείται από καλλιεργητές-κτηνοτρόφους, που ασχολούνται επίσης και με την αλιεία, και που ζουν συγκεντρωμένοι σε χωριά. Μετά από τους οικισμούς στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια και στη Παρεκκλησιά-Σηπλλουρόκαμπο, αναπτύσσονται οικισμοί σε είκοσι περίπου περιοχές, μεταξύ των οποίων οι πιο σημαντικοί είναι στην Πέτρα του Λιμνίτη, στο Ακρωτήριο Ανδρέα-Κάστρος, στην Καλαβασό-Τέντα και στη Χοιροκοιτία-Βουνί.⁷

Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει η Χοιροκοιτία, η οποία θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους νεολιθικούς οικισμούς στην ανατολική Μεσόγειο. Η Χοιροκοιτία βρίσκεται στην κοιλάδα του Μαρωνίου, κοντά στην Καλαβασό-Τέντα. Ο μέγιστος αριθμός των κατοίκων της εκτιμάται ότι ήταν περί τους 300, ενώ στην Καλαβασό-Τέντα ήταν περίπου 150. Από αρχαιολογικής άποψης, ο οικισμός της Χοιροκοιτίας παρουσιάζει μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών με άλλους οικισμούς της ίδιας περιόδου, σε γειτνιάζουσες με την Κύπρο περιοχές και που αφορούν τόσο το σχέδιο των κατασκευών και τα υλικά, όσο και τις τεχνικές δόμησης. Το κυκλικό σχέδιο αποτελεί τον γενικό κανόνα, είτε εφαρμόζεται στις απλές κατασκευές, των οποίων η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ 1,40 και 4,80 μ., είτε στις πιο επεξεργασμένες δομήσεις. Τα χρησιμοποιούμενα υλικά είναι η πέτρα, το μπαγδατί και η άψητη πλίνθος, που χρησιμοποιούνται είτε ξεχωριστά, είτε σε συνδυασμό. Με βάση τις ανασκαφές στη Χοιροκοιτία, η σύνθεση μιας κατοικίας μπορεί να προσδιοριστεί ως η συνένωση γύρω από έναν ακάλυπτο χώρο, πολλών κατασκευών που εκπροσωπεί η καθεμία και μια ξεχωριστή οικιακή δραστηριότητα.⁸

Τα εργαλεία της καθημερινής ζωής είναι από πυρίτη, από πέτρα ή από οστόν. Ήταν πολύ ακατέργαστα, από τεμαχισμό μετά από θραύσμα. Τα χρησιμοποιούσαν για τη συγκομιδή δημητριακών, την κοπή καλαμιών, την επεξεργασία του ξύλου (ξεφλούδισμα και πριόνισμα) και το ξύσιμο νωπών δερμάτων. Ασφαλώς, θα χρησιμοποιούνταν και δοχεία από φθαρτά υλικά, όπως από ξύλο ή δέρματα τα οποία,

4 Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σσ. 40-42.

5 Ό.π., σ. 45.

6 Ό.π., σ. 50.

7 Alain Le Brun, «Η Κύπρος πριν από το 5000 B.P./ 3000 π.Χ.», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α' σ. 62.

8 Ό.π., σ. 68.

όμως, δεν έχουν διατηρηθεί. Από πέτρα, επίσης, είναι τα υλικά αλέσματος, που περιλαμβάνουν μυλόπετρες, σταθερές ή κινούμενες, γουδόχερα, κόπανους, τρίφτες και πελέκεις, που σχηματίζονται με εγχάραξη και λείανση λίθων ανδεσίτη. Άλλα εργαλεία που βρέθηκαν είναι αυτά που χρησιμοποιούνταν σε εργασίες καλαθοποιίας, στην ύφανση ή για την κατασκευή δικτύων.⁹

Η γεωργία, η κτηνοτροφία, το κυνήγι, αλλά και η αλιεία και η συλλογή κογχυλιών στους παράκτιους χώρους, αποτελούσαν την καθημερινή ενασχόληση των κατοίκων. Τα πιο βασικά είδη που καλλιεργούσαν οι κάτοικοι ήταν τα δημητριακά, όπως το μονόκοκκο σιτάρι, το δίκκοκο σιτάρι, το κοινό κριθάρι. Ο θερισμός γινόταν με τη βοήθεια σύνθετων χειροδρέπανων που έφεραν στοιχείο πυρίτη στερεωμένο με τη βοήθεια φυτικής κόλλας σε μια λαβή φθαρτής ύλης, ξύλου ή οστού. Οι κόκκοι αλέθονταν με μυλόπετρες, οι οποίες αποτελούσαν μέρος του κανονικού εξοπλισμού των κατοικιών. Η καλλιέργεια των δημητριακών συμπληρωνόταν από την καλλιέργεια των ψυχανθών, όπως η φακή και, πιθανότατα, το μπιζέλι. Τη διατροφή συμπλήρωναν η συλλογή καρπών από άγρια δένδρα, όπως φυσιτικές, ελιές, συκιές, δαμασκηνίες.

Μεταξύ των ζωικών ειδών που εντοπίστηκαν, ήταν τα ζαρκάδια, τα πρόβατα, τα γίδια, οι χοίροι, οι γάτες και οι αλεπούδες. Το πρόβατο, το γίδι και ο χοίρος ήταν εξημερωμένα. Ζήτημα γεννάται αν το ζαρκάδι ήταν τελείως άγριο ή ήταν σε μια ημιάγρια και ελεγχόμενη κατάσταση που επέτρεπε την εκμετάλλευσή του. Η αλιεία και η συλλογή κογχυλιών, καβουριών, αχινών και οστρακοειδών, αποτελούσαν ένα αξιόλογο ποσοστό στη διατροφή των παράλιων οικισμών.

Η εκμετάλλευση των πόρων του περιβάλλοντος δεν περιοριζόταν μόνο στα είδη διατροφής. Χρησιμοποιείτο το λινάρι για την υφαντουργία. Τα καλάμια και η ξυλεία, όπως το πεύκο και ο δρυς, χρησιμοποιούνταν ως υλικά δόμησης για την οροφή και την πλαίσίωση των ανοιγμάτων. Ψάθες φυτικής προέλευσης, μη πλεγμένες, κάλυπταν ορισμένα μέρη των δαπέδων των κατοικιών.¹⁰

Εκτός από δοχεία από πετρώματα τοπικής προέλευσης, υπήρχαν και αυτά από υλικά άγνωστα στην Κύπρο, όπως ο σαρδόνυξ και ο οψιανός λίθος. Δεν είναι γνωστή η προέλευση του σαρδόνυχος από τον οποίο έχουν γίνει στοιχεία περιδέραιου. Η πιο πιθανή πηγή είναι το όρος Σινά και η νότια Παλαιστίνη. Ο οψιανός θα πρέπει να προέρχεται από την περιοχή Ciftlik στην κεντρική Ανατολία. Όμως, η μικρή ποσότητα αντικειμένων από οψιανό που βρέθηκαν στους κυπριακούς αρχαιολογικούς χώρους καθιστά απίθανη την ύπαρξη ενός συνεχούς, τακτικού ανεφοδιασμού. Γι' αυτό προτάθηκε η άποψη ότι ο οψιανός και πιθανότατα και ο σαρδόνυξ είχαν εισαχθεί στην Κύπρο, υπό μορφή ετοιμών προϊόντων από τους πρώτους αποίκους.¹¹

9 Alain Le Brun, «Η Κύπρος πριν από το 5000 B.P./ 3000 π.Χ.», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 68-71.

10 Ο.π., σσ. 75-77.

11 Ο.π., σ. 78.

(3) Κεραμική Περίοδος

Υπάρχει η άποψη ότι πριν από την έναρξη της Κεραμικής Περιόδου, κατά τα μέσα της τέταρτης χιλιετίας π.Χ., νέες ομάδες αποίκων έφθασαν στην Κύπρο, προερχόμενες, ίσως, από τους ίδιους χώρους από τους οποίους ορμήθηκαν και οι πρώτοι άποικοι, που καταλαμβάνουν, στην αρχή, τα παράλια και, στη συνέχεια, αποτολμούν διεισδύσεις στο εσωτερικό.¹²

Οι κυριότεροι οικισμοί της Κεραμικής Περιόδου ήταν στις περιοχές Άγιος Επίκτητος-Βρύση, Σωτήρα-Τέντα, Φιλιά-Δράκος, Δάλι-Αγρίδι και Καλαβασός-Τέντα. Η χερσόνησος της Καρπασίας και η δυτική Κύπρος φαίνεται ότι δεν κατοικήθηκαν.

Κατά την περίοδο αυτή, παρατηρείται μία αλματώδης αύξηση του πληθυσμού της νήσου, η οποία οδήγησε στην αύξηση του αριθμού των χωριών στις διάφορες κατοικημένες περιοχές και όχι στην αύξηση του πληθυσμού των χωριών. Θα πρέπει να εγκαθιδρύθηκε ένας μηχανισμός αυτορρύθμισης, για να αντιμετωπίσει τις εντάσεις τις οποίες μια τέτοια δημογραφική πίεση, ίσως, άσκησε στην κοινωνική συγκρότηση των χωριών και στη χρήση του αγροτικού χώρου. Όμως, φαίνεται ότι αυτός ο μηχανισμός δεν ήταν αρκετά εξοπλισμένος για να αντιμετωπίσει τις εντάσεις από τη δημογραφική πίεση, ώστε να διατηρηθεί η συνοχή της κοινότητας και η μη διάσπασή της.¹³ Με βάση αυτόν τον μηχανισμό αυτορρύθμισης, πραγματοποιείται η διάσπαση, η διαίρεση της κοινότητας, την οποία εγκαταλείπει ένα μέρος των μελών της, για να πάει αλλού και να ιδρύσει ένα νέο καταυλισμό.¹⁴

(4) Χαλκολιθική Περίοδος

Η έναρξη της Χαλκολιθικής Περιόδου έχει καθοριστεί στο 3200 π.Χ.¹⁵ Πολιτιστικά, οι κοινότητες της Κύπρου, κατά τη πρώιμη και μέση Χαλκολιθική Περίοδο, ήταν καθυστερημένες σε σύγκριση με τις αστικοποιούμενες κοινότητες της ίδιας χρονικής περιόδου στην Εγγύς Ανατολή, στο Αιγαίο και στην κεντρική Ασίας και δεν είχαν την ίδια με αυτές κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη. Δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες, που να καταδεικνύουν πως οι Κύπριοι της εποχής εκείνης διέθεταν τις κατάλληλες ναυτικές δεξιότητες που να τους επιτρέπουν να έρχονται σε επαφή με του κατοίκους των πέριξ περιοχών.¹⁶

Κατά την πρώιμη Χαλκολιθική Περίοδο παρατηρείται ένα νέο δείγμα οικισμών. Σε ένα μέρος της Καλαβασού, στην τοποθεσία Αγίου, με έκταση τουλάχιστον 1,2 εκταρίων, ανευρέθηκαν 80 περίπου λάκκοι με ένα σύστημα υπόγειας

12 Claude Baurain, «Σχέσεις Κύπρου και Εγγύς Ανατολής», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 435, 436.

13 Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 140.

14 Alain Le Brun, «Η Κύπρος πριν από το 5000 B.P./ 3000 π.Χ.», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 104.

15 Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 125.

16 Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σσ. 86, 87.

διόδου σε μια περίπτωση. Συγκεντρώσεις αγγείων και λίθων πάνω σε επιφάνειες υποδηλούν ότι μερικοί λάκκοι χρησίμευαν ως μέρη για στεγασμένες δραστηριότητες, ένα είδος υπόγειας κατοίκησης. Επίσης, στη Φιλιά-Δράκος, δυτικά της Λευκωσίας, υπήρχε ένα υπόγειο δίκτυο σπηλαίων, στο οποίο εισερχόταν κανείς μέσα από λάκκους. Τέτοιες υπόγειες κατοικίες υπήρξαν και στην Παλαιστίνη. Επειδή την εποχή εκείνη, κατά τα μέσα της τέταρτης χιλιετίας π.Χ., έλαβαν χώρα σοβαρές μετακινήσεις πληθυσμών στην Παλαιστίνη, είναι πιθανό να έφθασαν και στην Κύπρο αρκετοί μετανάστες οι οποίοι και έφεραν, κατά τον Πορφύριο Δίκαιο, αυτήν την τεχνοτροπία. Το σύμπλεγμα των υπογείων ορυγμάτων στην Καλαβασό-Αγίους είναι παρόμοιο με τις πολυθάλαμες υπόγειες οικήσεις στο Σαφάντι και Αμπού Ματάρ.¹⁷

Στην τέχνη, που κυριαρχεί την περίοδο αυτή, αξιοσημείωτα είναι τα περίτεχνα ζωγραφισμένα και προσεκτικά λαξευμένα γυναικεία ειδώλια. Αυτά τα ειδώλια, μαρτυρούν την ύπαρξη θρησκείας κατά την περίοδο αυτήν. Σε ένα πλούσια διακοσμημένο γυναικείο ειδώλιο της μέσης Χαλκολιθικής Περιόδου, που βρέθηκε στην Κισσόνεργα-Μοσφίλια, υπάρχει αναπαράσταση γέννας. Ζωγραφισμένα πάνω σε μια επικλινή προεξοχή μεταξύ των μηρών της μητέρας είναι το κεφάλι και οι βραχίονες του νεογνού που ξεπροβάλλει. Οι γυναικείες μορφές των ειδωλίων που βρέθηκαν στην Κισσόνεργα-Μοσφίλια δίνουν έμφαση στο ενδιαφέρον της χαλκολιθικής κοινωνίας για την ανθρώπινη γονιμότητα. Τα ειδώλια από πικρίτη κατασκευάζονταν στο κλασικό σταυροειδές σχήμα με σφικτά διπλωμένα πόδια, βραχίονες πλήρως εκτεινόμενους, επιμήκεις λαιμούς και ελλειπτικά κεφάλια εγχάρακτα.¹⁸

Η μέση Χαλκολιθική Περίοδο χαρακτηρίζεται από την ανέλιξη νέων σχημάτων στην αγγειοπλαστική, την αυξημένη διάδοση διακοσμημένων αγγείων, την τυποποίηση των σταυρόσχημων ειδωλίων, κατασκευασμένων από πικρίτη. Πρόκειται για μια νέα μορφή υλικού πολιτισμού την οποία οι αρχαιολόγοι αποκαλούν πολιτισμό της Ερήμης. Ο πικρίτης χρησιμοποιείτο, επίσης, για την κατασκευή αγγείων, περιδέραιων και περιόπτων.

Κατά το τέλος της Χαλκολιθικής Περιόδου, παρατηρούνται σημαντικές πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στη ζωή των Κυπρίων. Από αυτές, αξιοσημείωτη είναι η αύξηση των επαφών των κατοίκων της νήσου με τις πέριξ περιοχές και, κυρίως, με τη νοτιοδυτική Ανατολία.

(5) Εποχή του Χαλκού

Η αρχή της Εποχής του Χαλκού μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ 2500-2000 π.Χ.¹⁹ Στην Εποχή του Χαλκού, παρατηρούμε νέες κοινότητες στη Σωτήρα-Καμινούδια, στο Πέλλαπαϊς-Βουνοί και στη Λάπηθο.

17 Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 138.

18 Ό.π., σσ. 146-147.

19 Stuart Swiny, «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 208. (171-208)

Η αγροτική παραγωγή αλλάζει ριζικά, με τη χρήση βοοειδών τα οποία, πιθανότατα, οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν ως υποζύγια και για την παραγωγή γάλακτος. Ένα σπουδαίο παράγωγο, από την εκτροφή αιγοπροβάτων, ήταν η λήψη πρώτων υλών για υφαντικούς σκοπούς, όπως δείχνει η παρουσία πηλινών και πέτρινων αδρακτιών καθώς και βαριδιών αργαλειού. Επίσης, το γαϊδούρι ήταν ένα συνηθισμένο ζώο για μεταφορά φορτίου.²⁰

Συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο αυτή οι επαφές με περιοχές της Ανατολίας, όπως της Ταρσούς, όπως προκύπτει από τα ευρήματα στη Φιλιά, παρά το ότι αυτές οι επαφές ήταν περιορισμένης κλίμακας.²¹

Αλλαγές συντελέστηκαν και στον τρόπο ταφής των νεκρών. Ο ενταφιασμός λάμβανε χώρα σε μεγάλα κοιμητήρια, έξω από την κατοικημένη κοινότητα μέσα σε νέου τύπου τάφους.²²

Η εκμετάλλευση του κυπριακού χαλκού χρονολογείται τουλάχιστον από τη μέση Περίοδο του Χαλκού, όπως προκύπτει από τα ευρήματα των φρεάτων των ορυχείων.

Κατά τη μέση Περίοδο του Χαλκού, παρατηρείται μετακίνηση του πληθυσμού από το εσωτερικό προς τα νότια παράλια. Ιδρύονται τα αστικά κέντρα, που θα κυριαρχήσουν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, όπως το Μαρώνι, ο Χαλάν Σουλτάν Τεκκέ και η Έγκωμη.²³ Στην Ύστερη Χαλκοκρατία ιδρύεται η Μόρφου.

Κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία, η Κύπρος εμπλέκεται στις εμπορικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στον άξονα Αιγύπτου και Εγγύς Ανατολής. Οι σχέσεις της Κύπρου με την Αίγυπτο ήταν πολύ στενές. Επιστολές από τα αρχεία της Αμάρνα δείχνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Αιγύπτου δεν ήταν μόνο εμπορικές, αλλά και διπλωματικές. Σε αλληλογραφία, που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα π.Χ., μεταξύ του φαραώ Ακενατόν και του βασιλιά της Αλάσιας (Κύπρου), ο τελευταίος αποκαλεί τον φαραώ «αδελφό» του, που σημαίνει ότι η Κύπρος είναι σύμμαχος της Αιγύπτου. Ο Κύπριος βασιλιάς συμβουλεύει τον φαραώ να μη συνάψει συμμαχία με τους Χετταίους, που ήταν εχθροί της Κύπρου.²⁴

Η συνθήκη ειρήνης που είχε συναφθεί μεταξύ των Χετταίων και των Αιγυπτίων, μετά τη μάχη του Qadesh, δημιούργησε μια νέα εποχή σταθερών συνθηκών, ευνοϊκών για την Κύπρο και τις εμπορικές της σχέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο. Αυτό, είχε σαν αποτέλεσμα τη συσσώρευση πλούτου στην Κύπρο, πράγμα που είναι φανερό στην οικοδομική δραστηριότητα όχι μόνο στην Έγκωμη, η οποία ανοικοδομείται, αλλά και σε άλλα μέρη της νήσου. Στην περίοδο αυτή, κτίστηκε

20 Stuart Swiny, «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 196, 197.

21 Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σ. 127.

22 Stuart Swiny, «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 139.

23 Paul Astrom, «Η Μέση Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 235, 236.

24 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 247.

το Κίτιο, στη νοτιοανατολική ακτή της νήσου. Η επιλογή της περιοχής οφείλεται στην εγγύτητά της με την Αίγυπτο και τη Συρία, καθώς και με τα μεταλλεία των Τρούλλων και της Καλαβασού.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, η κυπριακή κεραμική εξαγόταν στη Συρία, όπως στην Ugarit και στην Παλαιστίνη. Χαλκός εξαγόταν σε περιοχές της Συρίας μεταξύ 1850-1700 π.Χ.

Ο εξοπλισμός των τάφων δείχνει ότι οι Κύπριοι της εποχής εκείνης, όπως και οι πρόγονοί τους, πίστευαν στη μετά θάνατον ζωή. Τούτο υποδηλώνει το ταφικό έθιμο της προσφοράς αντικειμένων πλάι στον νεκρό.²⁵

Αυτή είναι η περίοδος που έχει εισαχθεί στην Κύπρο η μινωική γραφή. Τη γραφή αυτή, οι Κύπριοι την προσαρμοσαν στις δικές τους ανάγκες και είναι γνωστή ως κυπρομινωική γραφή. Ήταν προφανής η ανάγκη μιας τέτοιας γραφής για την εκπλήρωση διοικητικών και άλλων σκοπών στα ραγδαίως εξελισσόμενα «βιομηχανικά» κέντρα της ανατολικής και νότιας ακτής. Η γραφή αυτή, που έχει παραβληθεί με τη Γραμμική Α γραφή της Κρήτης, χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Χαλκοκρατίας και εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται κατά την εποχή του Σιδήρου σε εξελιγμένη μορφή. Αυτή η μεταγενέστερη μορφή είναι γνωστή ως κυπροσυλλαβική γραφή. Η κυπρομινωική γραφή, που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για μια γλώσσα που δεν μας είναι ακόμη γνωστή, δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί.²⁶

(6) Οι Αχαιοί στην Κύπρο

Γεγονότα στο Αιγαίο, που συχνά αναφέρονται ως «η πτώση της Κνωσσού», που τώρα χρονολογείται γύρω στο 1380 π.Χ., συνετέλεσαν στο να διαδεχθούν τους Κρήτες οι Μυκηναίοι στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο χαλκός της Κύπρου και, γενικά, ο πλούτος της Εγγύς Ανατολής προσείλκυσαν τους νέους κυρίαρχους του Αιγαίου, οι οποίοι, πολύ σύντομα, ίδρυσαν, κατά μήκος της ανατολικής και νότιας ακτής της Κύπρου, εμπορεία από τα οποία εμπορεύονταν, με ασφάλεια, με τα παράλια της Συρίας και της Παλαιστίνης. Φαίνεται ότι οι σχέσεις των Αχαιών με την Κύπρο ήταν, αρχικά, μόνο εμπορικές και μόνο γύρω στο 1230 π.Χ. έγινε εγκατάσταση Μυκηναίων εποίκων στη νήσο.²⁷

Την κατάρρευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, που επέφεραν το κύμα των «λαών της θάλασσας» στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου και η κάθοδος των Δωριέων, ακολούθησε η φυγή των Αχαιών από τον τόπο τους. Παρατηρείται μεγάλο κύμα εκπατρισμού των Αχαιών με κύρια κατεύθυνση την Ανατολική Μεσόγειο. Αρκετοί εγκαθίστανται στην Κύπρο.

Οι πρώτοι Αχαιοί έποικοι, που έφθασαν στην Κύπρο μετά το 1200 π.Χ., δεν μπόρεσαν να επιβάλουν απόλυτα την κυριαρχία τους στη νήσο, πολιτιστικά τουλάχιστον,

25 Paul Astrom, «Η Μέση Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 232.

26 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 242.

27 Ο.π., σ. 244.

παρά μόνο κατά το τέλος του αιώνα. Στα μεγάλα οικοδομήματα και στην ταφική αρχιτεκτονική, κυριαρχούσε για αρκετό καιρό η επίδραση της Εγγύς Ανατολής.²⁸

Υπάρχουν ενδείξεις ότι ένα νέο κύμα Αχαιών έφθασε στη Κύπρο γύρω στο 1075 π.Χ. Σ' αυτούς οφείλεται η εισαγωγή ενός νέου τύπου ταφικής αρχιτεκτονικής και της αρκαδικής διαλέκτου στη Κύπρο.²⁹

Στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας ιδρύονται νέα αστικά κέντρα, στη θέση παλαιών. Η Σαλαμίνα, η οποία ως πόλη εμφανίζεται από τον 11ο αιώνα π.Χ., παίρνει τη θέση της Έγκωμης, και διαδραματίζει για πολύ καιρό σημαντικό ρόλο στην κυπριακή Ιστορία. Η ίδρυση νέων πόλεων απηχείται στους μύθους που φέρουν Έλληνες ήρωες, που έφθασαν στην Κύπρο μετά το τέλος του Τρωικού Πολέμου, να ιδρύουν πόλεις. Ανάμεσα σ' αυτούς, ήταν ο Τεύκρος, ιδρυτής της Σαλαμίνας και ο Αγαπήνωρ, ιδρυτής της Παλαιπάφου.³⁰

Όταν αρχίζει η Εποχή του Σιδήρου, στο 1050 π.Χ., οι Αχαιοί έποικοι είχαν εδραιωθεί καλά και συγκρότησαν την άρχουσα αριστοκρατία που συνέχισε το εμπόριο με την Εγγύς Ανατολή, όπως έκανε προηγουμένως και η γηγενής κυπριακή αριστοκρατία.

Η ελληνική γλώσσα εισάγεται στην Κύπρο. Η ελληνική γλώσσα, ως γνωστόν, ομιλείται στην Κύπρο 3.000 και πλέον χρόνια από την αποίκηση των Μυκηναιών στη νήσο. Αρχικά, με τη μορφή που είναι γνωστή ως κυπροαρκαδική, δηλαδή τη μυκηναϊκή γλώσσα που έφεραν οι άποικοι στην Κύπρο όταν εκδιώχθηκαν από την Πελοπόννησο, όπου, με την κάθοδο των Δωριέων, επικράτησε η δωρική διάλεκτος.

Με τον καιρό, υιοθετήθηκε από τους προγόνους μας η αρχαία ελληνική και ιδιαίτερα με τη μορφή του αττικού ιδιώματος που κατέληξε στην κοινή. Με τη διάσπαση της κοινής, δημιουργήθηκαν οι διάφορες διάλεκτοι, ανάμεσα στις οποίες και η κυπριακή. Πρόκειται, δηλαδή, για μια διάλεκτο που, όπως εμφαντικά τονίζει ο Βάσος Καραγιώργης, έχει πλούσια ιστορία και σε γενικές γραμμές διατηρεί τα κύρια χαρακτηριστικά του ινδοευρωπαϊκού ιδιώματος που ήταν η ελληνική γλώσσα, που διατήρησε επί 3.500 χρόνια αλώβητη τόσο τη μορφολογία όσο και τη φωνολογία της.³¹

Ο εξελληνισμός της Κύπρου, ένα φαινόμενο που άρχισε γύρω στο 1200 π.Χ., αποτελεί, αναμφίβολα, το πιο σημαντικό γεγονός στην ιστορία της αρχαίας Κύπρου, και που είχε τεράστια σημασία για την ιστορική εξέλιξη του νησιού στον πολιτικό και στον πολιτισμικό τομέα.

28 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 272.

29 Ό.π., σ. 280.

30 Ό.π., σ. 283.

31 Ό.π., σ. 285.

(7) Τα βασίλεια της Κύπρου

Στην Κύπρο, η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, που αρχίζει από τα μέσα του ενδεκάτου αιώνα και διαρκεί ως το δεύτερο ήμισυ του ογδόου αιώνα π.Χ., ονομάστηκε «Γεωμετρική». Την περίοδο αυτή σηματοδοτεί η γέννηση και εξέλιξη διαφόρων βασιλείων, που μοιράζονται το σύνολο της νήσου, η οποία φαίνεται να απολαμβάνει μια πραγματική ανεξαρτησία κατά τη διάρκεια μερικών αιώνων, πριν υποστεί την ασσυριακή κυριαρχία. Πρωτεύουσες αυτών των μικρών βασιλείων ήταν τότε οι ακόλουθες πόλεις: Παλαίπαφος, Κούριον, Αμαθούς, Κίτιο, Σόλοι, Λάπηθος, Σαλαμίς, Ταμασός και Ιδάλιον. Στον κατάλογο αυτό, πρέπει να προσθέσουμε και τα μικρά βασίλεια των Χύτρων και της Λήδρας στη Μεσαορία.

Σύμφωνα με τις μυθικές παραδόσεις, ο εγχώριος ήρωας Κινύρας είναι ο ιδρυτής της Πάφου κατά την εποχή της Χαλκοκρατίας. Μια άλλη παράδοση αποδίδει την ίδρυση της Πάφου στον Αγαπήνορα, γιο του Αγκαίου, που ήταν βασιλιάς της αρκαδικής Τεγέας στην Πελοπόννησο και αρχηγός των Αρκάδων κατά τον Τρωικό Πόλεμο.³²

Σύμφωνα με μια παράδοση, το Κούριο ήταν αποικία των Αργείων. Από τα ευρήματα των ανασκαφών προκύπτει ότι και στο Κούριο, όπως και στην αρχαία Πάφο, υπήρχε ευημερία. Υποστηρίζεται ότι υπήρχαν δεσμοί ανάμεσα στο Κούριο και τη Ρόδο λόγω της ύπαρξης και στα δύο μέρη του ταφικού εθίμου της καύσης των νεκρών και της ανακάλυψης σε ένα τάφο ενός ροδίτικου αμφορέα.

Η ίδρυση της Αμαθούντας τοποθετείται στην τελευταία φάση της σύστασης των μεγάλων βασιλείων της Κύπρου. Κατά τη διάρκεια μιας δεύτερης φάσης εποικισμού, οι Έλληνες εγκαθίστανται στην Κύπρο στις παλαιές πόλεις (Έγκωμη, Κίτιο, Παλαίπαφο), δημιουργούν νέες, όπως τη Σαλαμίνα, και προκαλούν την αναδιπλωση του αυτόχθονος πληθυσμού, ο οποίος συγκεντρώνεται τελικά σε μια νέα τοποθεσία, στην Αμαθούντα. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η Αμαθούς ήταν ένας οικισμός που ίδρυσαν φυγάδες, αυτόχθονες κάτοικοι της Κύπρου, που συνέρρευσαν εκεί από τα διάφορα μέρη της νήσου. Σύμφωνα με ένα λεξικογράφο του έκτου αιώνα μ.Χ., η πόλη πήρε το όνομά της από τον Αμαθούντα, γιο του Ηρακλή ή από την Αμαθούσα, μητέρα του Κινύρα.³³

Όπως προαναφέρθηκε, κατά τη Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία κτίστηκε το Κίτιο στη νοτιοανατολική ακτή της νήσου. Η επιλογή της περιοχής οφείλεται στην εγγύτητά της με την Αίγυπτο και τη Συρία καθώς και με τα μεταλλεία των Τρούλλων και της Καλαβασού.

Το Κίτιο δεν είχε μείνει ανέπαφο από την άφιξη του δεύτερου κύματος Αχαιών μεταναστών γύρω στα 1100 π.Χ. Η σημασία και η έκταση του Κιτίου κατά τη διάρκεια της Κυπρογεωμετρικής Περιόδου αντανακλώνεται στον μεγάλο αριθμό των νεκροπόλεων έξω από τα τείχη, οι οποίες διακρίνονται τοπογραφικά η μία από

32 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 322

33 Ο.π., σσ. 306, 307.

την άλλη και περιβάλλουν τον χώρο της αρχαίας πόλης. Και στην περίπτωση του Κιτίου παρατηρούμε επαφές με το εξωτερικό.

Η πόλη της Σαλαμίνας, κτισμένη στην παραλία ήδη από τον ενδέκατο αιώνα π.Χ., διαδέχεται την πόλη Έγκωμη της Ύστερης Χαλκοκρατίας, η οποία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, έφερε και αυτή το όνομα Σαλαμίνα. Η παλιά πόλη επέζησε ακόμη μερικά χρόνια και εξαφανίστηκε στο τέλος του ενδέκατου αιώνα π.Χ. και, έκτοτε, η ζωή και η δραστηριότητα είχαν μετατοπιστεί προς τη θάλασσα. Με βάση τους σχετικούς μύθους, η πόλη της Σαλαμίνας θεωρείται ότι ιδρύθηκε από τον Τεύκρο, μισό Έλληνα, αφού είναι γιος του βασιλιά της Σαλαμίνας Τελαμώνα και μισό Τρώα, γιο Ησιόνης, της κόρης του βασιλιά της Τροίας Λαομέδοντα. Στην πραγματικότητα, πρόκειται, μάλλον, για μια επανίδρυση, για την οποία μαρτυρούν οι μεταβολές που διαπιστώθηκαν στην Έγκωμη. Είναι πιθανό η μετατόπιση της πόλης προς τη θάλασσα να έλαβε χώρα κατά το τελευταίο κύμα Ελλήνων μεταναστών που ήλθαν στην Κύπρο γύρω στο 1100 π.Χ.

Σύμφωνα με την παράδοση, η Λάπηθος ιδρύθηκε από τον Πράξανδρο, που ήταν επικεφαλής μιας ομάδας Λακεδαιμονίων. Με βάση την παράδοση αυτή, Έλληνες επιστρέφοντας στην πατρίδα τους μετά τον Τρωικό Πόλεμο, υποχρεώθηκαν από την τρικυμία να αποβιβάστούν στην Κύπρο, όπου εγκαταστάθηκαν, τελικά, ως άποικοι. Οι τάφοι της Κυπρογεωμετρικής Ι εποχής κατέδειξαν ότι υπήρχαν εκεί δύο κοινότητες που ζούσαν η μία δίπλα στην άλλη: Οι Έλληνες και ο αυτόχθον κυπριακός πληθυσμός. Οι τάφοι του ελληνικού νεκροταφείου στην τοποθεσία Κάστρος είναι του μυκηναϊκού τύπου, όπως και στην Πάφο και στη Σαλαμίνα, ενώ οι τάφοι του εντόπιου πληθυσμού στην τοποθεσία Πλάκες, συνεχίζουν την κυπριακή παράδοση. Ένα αξιοσημείωτο ταφικό έθιμο εμφανίζεται στη Λάπηθο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου: Η θυσία δούλων, προκειμένου να υπηρετούν τους νεκρούς κυρίου τους και στη μετέπειτα ζωή.³⁴

Η γειτονική πόλη της Κερύνειας θεωρείται ότι ιδρύθηκε από τον Κηφέα, που ήταν επικεφαλής αποίκων προερχομένων από τις αχαικές πόλεις Ώλενο, Βούρα και Δύμη. Να σημειωθεί ότι μία ομώνυμη πόλη υπάρχει και στην Αχαΐα.

Για τους Σόλους, όπως και για πολλά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου, υπάρχει ο μύθος που συνδέει την ίδρυσή τους με ένα ή περισσότερους ήρωες του Τρωικού Πολέμου. Κατά τον Στράβωνα, οικιστές των Σόλων ήταν ο Ακάμας, γιος του Θησέα, και ο Αθηναίος Φάληρος, ενώ ο Πλούταρχος δίνει το όνομα του Δημοφώντος, αδελφού του Ακάμαντος. Ωστόσο, αυτές οι παραδόσεις δεν αναφέρονται στην πραγματική πόλη των Σόλων, αλλά στην πόλη που υποτίθεται ότι προϋπήρχε πριν από τους Σόλους, την Αίπεια, για την οποία υπάρχει η παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Αθηναίος πολιτικός και νομοθέτης Σόλων, επισκεπτόμενος την Κύπρο στις αρχές του έκτου αιώνα π.Χ., συμβούλευσε τον βασιλέα Φιλόκυπρο να μετατοπίσει την πόλη του και να τη μεταφέρει από την Αίπεια μέχρι την πεδιάδα. Ο Φιλόκυπρος ακολούθησε τις συμβουλές του Σόλωνα και ονόμασε τη νέα πόλη από το όνομα του

34 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Τόμος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 315, 316.

Έλληνα πολιτικού και νομοθέτη. Στις ανασκαφές που έγιναν το 1972 μ.Χ., βρέθηκε αρχαιολογικό υλικό που μπορεί να συσχετιστεί με την ίδρυση της πόλης από τους Αχαιοὺς του δευτέρου κύματος, μετά την κάθοδο των Δωριέων, γύρω στα 1100 π.Χ., στον χώρο που βρισκόταν η Αίπεια. Συνεπώς, η περίπτωση των Σόλων μπορεί να συγκριθεί με εκείνη της Σαλαμίνας, η οποία διαδέχθηκε την πόλη Έγκωμη, της Ύστερης Χαλκοκρατίας.³⁵

Το Ιδάλιον ιδρύθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, από τον βασιλέα Χαλκάνορα.

Όπως το Ιδάλιον, έτσι και ο χώρος της Ταμασού, που απλώνεται ανάμεσα στα χωριά Πολιτικό και Πέρα, στην αριστερή όχθη του Πεδιαίου, είχε κατοικηθεί κατά τη διάρκεια της Χαλκοκρατίας. Η πιο παλιά αναφορά του κυπριακού ονόματος Ταμασός (Tms) βρίσκεται στην περίφημη φοινικική επιγραφή, εγχάρακτη πάνω σε ένα ερυθρόχρωμο πήλινο κύπελλο που βρέθηκε στον μεγάλο ναό του Κιτίου. Στις αρχές της Αρχαϊκής εποχής, ξαναβρίσκουμε στα ασσυριακά κείμενα το όνομα Tamisu δίπλα στα άλλα ονόματα κυπριακών βασιλείων. Επίσης, είναι αποδεκτό ότι το όνομα Ταμασός μνημονεύεται στην Οδύσσεια του Ομήρου με το όνομα Τεμέση.

Βορειοανατολικά της Λευκωσίας και 800 μέτρα ανατολικά από την Κυθρέα, βρίσκεται ο χώρος της αρχαίας πόλης Χύτροι. Η παράδοση αποδίδει την ίδρυση των Χύτρων στον Χύτρο, γιο του Αλέδρου, που ήταν γιος του Ακάμαντος.

Οι αρχές του βασιλείου της Λήδρας παραμένουν σκοτεινές. Γνωρίζουμε ότι το 672 π.Χ., ο ασσυριακός πίνακας του Εσαρχαδώνα αναφέρει, ως ένατο κυπριακό βασίλειο, το βασίλειο του Unasagasu, βασιλέα της Lidir. Πρόκειται για τον Ονασαγόρα, βασιλέα της Λήδρας.³⁶

(8) Οι Φοινίκες στην Κύπρο

Η Κύπρος ήταν η πρώτη υπερπόντια αποικία των Φοινίκων. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, παρατηρούνται οι πρώτες μαζικές επισκέψεις και εγκαταστάσεις Φοινίκων εμπορών στην Κύπρο. Η Κύπρος ήταν ένας φυσικός σταθμός στην εξόρμηση των Φοινίκων προς τη Δύση, εκτός από το ενδιαφέρον που προσείλκυε λόγω του πλούτου της σε χαλκό. Ένας από τους πρώτους σημαντικούς οικισμούς των Φοινίκων ήταν στο Κίτιο. Το Κίτιο ήταν για τους Φοινίκες ο ιδεώδης διάσταθμος για τα καράβια τους, για να φθάσουν στις δυτικές ακτές της Μεσογείου. Η απόσταση μεταξύ Τύρου και Κιτίου είναι μόνο 150 περίπου μίλια.

Ήταν η εποχή που η Τύρος ήταν η κυρίαρχη πόλη-κράτος των Φοινίκων. Όπως προκύπτει από ένα κείμενο του ιστορικού της ελληνιστικής περιόδου Μενάνδρου, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλέας της Τύρου Χιράμ Α΄ «τοίς τε Κιτίοις επεστρατεύσατο μη αποδιδούσι τους φόρους και υποτάξας πάλιν αὐτῷ ἀνέστρεψεν», το

35 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Α΄, σσ. 317, 318.

36 Ο.π., σσ. 318-321.

Κίτιο ήταν υποτελής στην Τύρο νωρίς τον 10ο αιώνα, αλλά όχι αποικία της.³⁷ Ο αποικισμός της περιοχής από τους Φοίνικες είχε αρχίσει περί το 800 π.Χ. Ένας μνημειώδης ναός της Αστάρτης κτίστηκε περίπου αυτήν την εποχή.

Αρχικά, η κυριαρχία τους περιοριζόταν στο Κίτιο και δεν επεδίωκαν τον αποικισμό της Κύπρου ούτε αντιμετώπιζαν εχθρικά τους Έλληνες. Στενές εμπορικές σχέσεις είχαν οι Φοίνικες τον 11ο και 10ο αιώνα και με την Παλαίπαφο, όπως μαρτυρούν τα φοινικικά κεραμικά που βρέθηκαν εκεί.

Ο φοινικικός αποικισμός της Κύπρου είναι στενά συνυφασμένος με τις σχέσεις της Ασσυρίας και της Φοινίκης εκείνης της εποχής, για τις οποίες γίνεται αναφορά στα σχετικά Κεφάλαια. Η βασιλεία του Ashurnasirpal II (883-859), του εξέχοντα βασιλέα της Νεοασσυριακής περιόδου, υπήρξε σε τούτο καθοριστική. Σε μια από τις εκστρατείες του προς δυσμάς, περί το τέλος της δεκαετίας του 870 π.Χ., εξανάγκασε τις πόλεις Τύρο και Σιδώνα να καταβάλουν βαρύ φόρο υποτέλειας. Τούτο, συνεχίστηκε και επί της βασιλείας του διαδόχου του Shalmaneser III (858-824). Η περίοδος της βασιλείας των δύο αυτών βασιλέων της Ασσυρίας, αντιστοιχεί με τη βασιλεία του Ethbaal I και του Baal-azor της Τύρου και τον αποικισμό του Κιτίου.³⁸

Κατά τη βασιλεία του Tiglath-Pileser, ενώ η βόρεια Φοινίκη είχε μετατραπεί σε επαρχία της Ασσυρίας, το βασίλειο της Τύρου στη νότια Φοινίκη παρέμεινε κράτος, αλλά φόρου υποτελή στην Ασσυρία. Τούτο, προφανώς, εξυπηρετούσε τα ασσυριακά οικονομικά συμφέροντα.

Ο φοινικικός αποικισμός της Κύπρου, παρά τον μερικό και προσωρινό χαρακτήρα του, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της Ιστορίας της Κύπρου κατά τη Γεωμετρική Περίοδο. Πληρέστερη αναφορά, γίνεται στο Κεφάλαιο που ακολουθεί.

(9) Η ασσυριακή κυριαρχία

Είναι γενικά αποδεκτό ότι, γύρω στο 709 π.Χ., η Κύπρος υπέκυψε στην Ασσυρία για πρώτη φορά. Όμως, υπάρχει και η άποψη ότι η ασσυριακή κυριαρχία άρχισε το 708 ή νωρίς το 707. Η ασσυριακή κυριαρχία πιστοποιείται από ένα αριθμό ασσυριακών επιγραφών, μεταξύ των οποίων είναι και η περίφημη στήλη του Sargon II, που βρέθηκε στη Λάρνακα, πλησίον του Κιτίου, το 1845 μ.Χ. και βρίσκεται τώρα στο Μουσείο του Βερολίνου. Στη στήλη αυτή, ο Sargon II, μεταξύ άλλων, καυχάται ότι «επτά βασιλείς της Ια΄, μιας επαρχίας της Ιατνανα, των οποίων οι μακρινοί τόποι διαμονής βρίσκονται σε απόσταση ταξιδιού επτά ημέρων στη θάλασσα του δύνοντος ηλίου... άκουσαν μακριά στο μέσο της θάλασσας για τα κατορθώματα που πραγματοποιούσα στη Χαλδαία και τη χώρα των Χετταίων, οι καρδιές τους σχίστηκαν, φόβος έπεσε επάνω τους, χρυσάφι, ασήμι, έπιπλα από σφεντάμι και πιξάρι, τεχνουργήματα της χώρας τους, έφεραν μπροστά μου στη Βαβυλώνα και φίλησαν

37 Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Β΄, σ. 468.

38 Ό.π., σ. 471.

τα πόδια μου». Όπως τούτο προκύπτει από τα όσα αναφέρονται πιο πάνω στο παρόν Κεφάλαιο, οι επτά βασιλείς, που αναφέρει η στήλη, δεν αντιπροσωπεύουν όλους του βασιλείς της Κύπρου. Ένα θέμα, το οποίο απασχόλησε τους ιστορικούς, είναι το όνομα με το οποίο η Κύπρος ήταν γνωστή στους Ασσυρίους και ποιες ήταν «Ια'» και η «Ιατνανα» που αναφέρονται στη στήλη. Υποστηρίζεται ότι η λέξη «Ια'» αναφέρεται στην Κύπρο και η λέξη «Ιατνανα» σε μια ευρύτερη περιοχή.³⁹

Η Κύπρος δεν κατακτήθηκε από την Ασσυρία, όπως συνέβη με άλλα βασίλεια, όπως, για παράδειγμα, με αυτά στη βόρεια Συρία. Οι Κύπριοι βασιλείς υποτάγησαν εθελοντικά στην Ασσυρία και μετατράπηκαν, έτσι, βασιλείς υποτελών βασιλείων, μαζί με όλους τους άλλους υποτελείς βασιλείς της Εγγύς Ανατολής.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι, με βάση τα όσα εκτίθενται στο Κεφάλαιο περί Φοινίκων, ένα μέρος της Κύπρου, το Κίτιο, όντας αποικία της Τύρου, ήταν έμμεσα φόρου υποτελής στην Ασσυρία πολύ πριν από την ασσυριακή κυριαρχία.

Η ασσυριακή κυριαρχία ήταν χαλαρή και δεν είχε αισθητή επίδραση στην εσωτερική πολιτική κατάσταση της Κύπρου. Έτσι, οσάκις δινόταν η κατάλληλη ευκαιρία, οι Κύπριοι προσπαθούσαν να αποτινάξουν τον ασσυριακό ζυγό. Η πρώτη επανάσταση των Κυπρίων βασιλέων ή, ακριβέστερα, η παραγνώριση των υποχρεώσεων τους ως υποτελών, σημειώθηκε λίγα χρόνια μετά την υποταγή τους, και τον θάνατο του Sargon το 705 π.Χ. Όταν το 701 π.Χ. ο βασιλέας της Τύρου Λούλι (Luli) ή Ελilαίος (Elilaios) επαναστάτησε κατά των Ασσυρίων, ο Sennacherib, αφού κατέπνιξε τη στάση, εκτόπισε βίαια ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στη Νινευή. Ο Λούλι κατέφυγε εξόριστος στην Κύπρο. Αντικαταστάθηκε από ένα φιλοασσύριο ηγεμόνα ονόματι Τουμπάλου.⁴⁰ Το γεγονός ότι ο Λούλι μπορούσε να διαφύγει στην Κύπρο, πιθανόν στο Κίτιο, και να παραμείνει εκεί ασφαλής, υποδηλώνει ότι η Κύπρος βρισκόταν τότε εκτός της σφαίρας ελέγχου της Ασσυρίας. Φαίνεται ότι η Κύπρος υποτάχθηκε ξανά στην Ασσυρία. Τούτο, προκύπτει από ένα κείμενο του Esarhaddon που περιγράφει την ανοικοδόμηση των ανακτόρων της Νινευή περί το 673 π.Χ. και περιλαμβάνει στον κατάλογο, μεταξύ άλλων φόρου υποτελών βασιλέων, δέκα βασιλείς της Κύπρου.⁴¹

Η κατάρρευση της ασσυριακής αυτοκρατορίας συνέπεσε με την εμφάνιση της Αιγύπτου, ως μιας ισχυρής δύναμης στην περιοχή. Η Αίγυπτος, που βρισκόταν σε αντιπαράθεση με μια άλλη δύναμη, τη Βαβυλώνα, που κυριαρχούσε στην Εγγύς Ανατολή, εποφθαλμιούσε την κατάκτηση της Κύπρου. Τούτο, έγινε κατορθωτό όταν φαραώ ήταν ο Άμασις.

39 Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σ. 478.

40 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 42.

41 Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σ. 487.

(10) Από την περσική κυριαρχία ως τη ρωμαϊκή

Η αιγυπτιακή κυριαρχία, που δεν διήρκεσε πολύ, λιγότερο από δεκαπέντε χρόνια, τερματίστηκε με την υποταγή της Κύπρου στους Πέρσες.

Η υποταγή των Κυπρίων στους Πέρσες ήταν εκούσια. Αρχικά, επί Κύρου, η Κύπρος δεν υπήχθη κάτω από διοίκηση σατραπείας και διοικείτο από τους δικούς της βασιλείς, οι οποίοι, όμως, ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν φόρο. Και τούτο, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα στην «Κύρου Παιδεία», ως «ανταμοιβή» για την προθυμία τους να εκστρατεύουν μαζί του εναντίον της Καρίας και της Βαβυλώνας. Με βάση όσα αναφέρονται στον Ηρόδοτο, ο Δαρείος αναδιοργάνωσε το περσικό διοικητικό σύστημα και δημιούργησε 20 σατραπείες. Η πέμπτη σατραπεία, με το όνομα Abarnahara (Πέραν του Ποταμού), περιλάμβανε τις πόλεις στη Φοινίκη, στη Συρία (συμπεριλαμβανομένης της Παλαιστίνης) και την Κύπρο. Έδρα της σατραπείας αυτής, καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής των Αχαιμενιδών, ήταν η Σιδώνα.⁴² Σε κάθε σατραπεία λειτουργούσαν τοπικοί κυβερνήτες, που ήταν υπόλογοι στον σατράπη. Στην Κύπρο φαίνεται ότι ως τοπικοί άρχοντες ενεργούσαν οι βασιλείς της, που διατήρησαν το στάτους τους και είχαν επαφή απευθείας με τον Μεγάλο Βασιλέα.

Οι Κύπριοι βασιλείς επιδείκνυαν νομιμοφροσύνη προς τους κυριάρχους του Πέρσες και τους πρόσφεραν βοήθεια στις διάφορες εκστρατείες τους, όπως στην εκστρατεία του Καμβύση εναντίον της Αιγύπτου.

Υπήρξαν, όμως, και περιπτώσεις που οι Κύπριοι αποπειράθηκαν να αποτινάξουν τον περσικό ζυγό. Η πρώτη σημαντική επανάσταση των Κυπρίων έγινε στα χρόνια 499-497 π.Χ. και έχει άμεση σχέση με την επανάσταση των Ιώνων. Βασιλέας της Σαλαμίνας ήταν ο Γόργος. Ο νεότερος αδελφός του Ονήσιλος προσπάθησε μάταια να πείσει τον αδελφό του να επαναστατήσει κατά των Περσών. Έτσι, ο Ονήσιλος, μια μέρα που ο Γόργος βγήκε από την πόλη, αφού τον έκλεισε έξω από τα τείχη, στασίασε και κατέλαβε την εξουσία. Στη συνέχεια, έπεισε τους άλλους βασιλείς, πλην του βασιλέα των Αμαθουσιών, να συμμετάσχουν στην επανάσταση. Ο Γόργος προσέφυγε στους Πέρσες, οι οποίοι έσπευσαν να στείλουν στόλο και στρατό υπό τον στρατηγό Αρτύβιο, για να καταπνίξουν την επανάσταση. Μετά από σκληρές μάχες, η επανάσταση είχε άδοξο τέλος για τους Κυπρίους. Ο Ονήσιλος σκοτώθηκε. Οι Αμαθούσιοι έκοψαν το κεφάλι του νεκρού Ονήσιλου και το κρέμασαν πάνω από τις πύλες της πόλης τους. Οι μέλισσες μπήκαν μέσα στο κεφάλι και το γέμισαν με κερήθρα. Τελικά, οι Αμαθούσιοι, ακολουθώντας χρησμό του μαντείου, έθαψαν το κεφάλι του Ονήσιλου και τον τίμησαν, με θυσίες, ως ήρωα. Ύστερα από το τραγικό τέλος της επανάστασης, οι Πέρσες διόρισαν βασιλιάδες στη νήσο δικούς τους ανθρώπους, για να ασκούν καλύτερο έλεγχο της. Έτσι, βλέπουμε του Κυπρίου να ακολουθούν τους Πέρσες στις εκστρατείες του εναντίον της Μιλήτου. Επίσης, πήραν μέρος και στην εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας.

42 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 47, 48. Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σσ. 512, 513.

Όταν την ηγεσία των Ελλήνων ανέλαβαν οι Αθηναίοι από τους Σπαρτιάτες, ένας από τους στόχους τους ήταν και η απελευθέρωση της Κύπρου. Με επικεφαλής τον Κίμωνα, οι ελληνικές δυνάμεις έφθασαν, περί το 449 π.Χ., στην Κύπρο. Αφού πέτυχαν την απελευθέρωση του Μαρίου (σημερινή Πόλη της Χρυσοχούς), πολιορκήσαν το Κίτιο και τη Σαλαμίνα. Στη διάρκεια της πολιορκίας του Κιτίου, ο Κίμων αρρώστησε και πέθανε.

Όμως, η συμφωνία των Αθηναίων και των Περσών το 448 π.Χ., γνωστή ως ειρήνη του Καλλία, διαλάμβανε, μεταξύ άλλων, όπως η Κύπρος παραμένει υπό περσική κυριαρχία, ενώ οι ελληνικές πόλεις της Ιωνίας έμειναν ελεύθερες.

Οι Πέρσες, σε μια προσπάθεια εξουδετέρωσης του ελληνικού στοιχείου, ενήργησαν ώστε Φοίνικες να τοποθετηθούν ως βασιλείς σημαντικών πόλεων. Το Κίτιο, που ήταν φοινικικό, υπέταξε και το Ιδάλιο. Φοίνικας σφετεριστής κατόρθωσε να εκθρονίσει τη δυναστεία των Τευκριδών και να αναλάβει την εξουσία στη Σαλαμίνα. Ο Ευαγόρας, καταγόμενος από την οικογένεια των Τευκριδών, σε ηλικία 20 χρόνων και όταν βασιλέας ήταν ο Φοίνικας Αβδήμων, έφυγε από τη Σαλαμίνα και πήγε στην Κιλικία της Μικράς Ασίας. Το 411 π.Χ. επέστρεψε και, με μια ομάδα φίλων του, κατόρθωσε να καταλάβει τον θρόνο της Σαλαμίνας. Ο Ευαγόρας έγινε αποδεκτός ως βασιλέας της Σαλαμίνας από τον τότε Μεγάλο Βασιλέα Δαρείο Β΄, αφού του δήλωσε υποταγή στην περσική κυριαρχία και ανέλαβε να του καταβάλλει φόρο υποτελείας, όπως και οι υπόλοιποι βασιλείς της Κύπρου. Μόλις ο Ευαγόρας σταθεροποιήθηκε στον θρόνο της Σαλαμίνας, προσπάθησε να υλοποιήσει τον στόχο του, που ήταν, πρώτα, η υπαγωγή όλων των βασιλείων της Κύπρου κάτω υπό την ηγεσία του και, στη συνέχεια, η συνένωση της Κύπρου σε ένα βασίλειο του με κέντρο τη Σαλαμίνα. Προς τούτο, σύναψε στενές σχέσεις με τους Αθηναίους προς τους οποίους φαίνεται ότι πρόσφερε σημαντική βοήθεια. Σε τιμητικό Ψήφισμα του Δήμου, ο Ευαγόρας, ως ευεργέτης των Αθηνών, αναγορεύεται αυτός και τα παιδιά του σε πολίτες των Αθηνών.

Αρκετές πόλεις συντάχθηκαν με τον Ευαγόρα. Άλλες, που αρνήθηκαν, επιχείρησε να τις καταλάβει. Η πιο μεγάλη αντίσταση προβλήθηκε από τις πόλεις Αμαθούντα, Σόλους και Κίτιο. Μάλιστα, οι πόλεις αυτές έστειλαν απεσταλμένους στον Αρταξέρξη Β΄, διάδοχο του Δαρείου, και του ζητούσαν βοήθεια για να μπορέσουν να αντιταχθούν στις πιέσεις του Ευαγόρα. Ο Αρταξέρξης, φυσικό ήταν να αντιδράσει. Ανέθεσε την προετοιμασία της επίθεσης εναντίου της Κύπρου στον γαμπρό του Ορόντη και τον Τιρίβαζο. Ο Ευαγόρας, προ του μεγάλου κινδύνου που διέτρεχε να ηττηθούν τα στρατεύματά του, πέτυχε το 398 π.Χ. αξιοπρεπή γι' αυτόν ειρηνική κατάληξη της περσικής επιχείρησης, σύμφωνα με την οποία θα εξακολουθούσε να είναι βασιλέας της Σαλαμίνας, να πληρώνει ετήσιο φόρο και να είναι υπάκουος, αλλά ως «βασιλέας προς βασιλέα» και όχι ως «δούλος προς κύριον» όπως ήταν ο αρχικός όρος των Περσών.⁴³ Ο Ευαγόρας δολοφονήθηκε το 374/3 π.Χ. μαζί με τον μεγαλύτερο γιο του Πνυταγόρα και τον διαδέχθηκε ο γιος του Νικοκλής.

43 Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, σσ. 53, 54. Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Β΄, σ. 584.

Με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας των Περσών, μετά από την ήττα που υπέστησαν από τα στρατεύματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, επήλθε και ο τερματισμός της περσικής κυριαρχίας της Κύπρου. Στον Μέγα Αλέξανδρο υποτάχθηκαν οι Κύπριοι εθελούσια, όπως και οι Φοίνικες, πλην της Τύρου. Ήδη, στην πολιορκία της Τύρου το 332 π.Χ. από τα στρατεύματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το ναυτικό των Κυπρίων και των Φοινίκων, ενώ βρίσκονταν εκεί για να βοηθήσουν τις περσικές δυνάμεις, προσχώρησαν στις δυνάμεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στη συνέχεια, οι Κύπριοι ακολούθησαν τον Μέγα Αλέξανδρο στην εκστρατεία του εναντίον των Περσών στα βάθη της Ασίας. Στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η Κύπρος αποτελεί μέρος της αυτοκρατορίας του.

Όταν ο Μέγας Αλέξανδρος πέθανε το 323 π.Χ., ακολούθησαν μακροχρόνιοι πόλεμοι μεταξύ των στρατηγών του για τη διαδοχή του στην αχανή του αυτοκρατορία. Μετά από σκληρούς ανταγωνισμούς, αρχικά μεταξύ Πτολεμαίου και Αντίγονου και ύστερα μεταξύ Πτολεμαίου και Δημήτριου Πολιορκητή, γιου του Αντίγονου, ο Πτολεμαίος επικράτησε και η Κύπρος από το 294 π.Χ. έμεινε οριστικά στους Πτολεμαίους.⁴⁴ Κατά τη διάρκεια των ανταγωνισμών μεταξύ των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι Κύπριοι βασιλείς των πόλεων, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την ελληνική ή ξένη καταγωγή τους, τη γλώσσα ή την πολιτιστική τους ταυτότητα, συντάσσονταν τότε με τον ένα και τότε με τον άλλο.

Στον πόλεμο των διαδόχων, ο βασιλέας της Σαλαμίνας Νικοκρέων, γιος του Πνυταγόρα και εγγονός του Ευαγόρα, υποστήριξε τον Πτολεμαίο, μαζί με τον Νικοκλή της Πάφου, τον Ανδροκλή της Αμαθούντας και τον Πασικράτη των Σόλων. Όταν επικράτησε ο Πτολεμαίος, οι βασιλείς αυτοί διατήρησαν την εξουσία τους. Τα υπόλοιπα βασίλεια που τάχθηκαν με τον Αντίγονο, το Μάριο, το Κίτιο, η Λάπηθος και η Κερύνεια καταργήθηκαν. Μετά το 294 π.Χ. καταργήθηκαν όλα τα βασίλεια της Κύπρου.⁴⁵ Έκτοτε, την εξουσία ασκούσε ο «στρατηγός των κατά Κύπρον» που διοριζόταν από το βασιλιά της Αιγύπτου. Φαίνεται ότι ο πρώτος που πήρε το αξίωμα του «στρατηγού» ήταν ο Νικοκρέων. Όμως, πολύ σύντομα, αντικαταστάθηκε από τον Μενέλαο, αδελφό του Πτολεμαίου.⁴⁶

Η Κύπρος περιήλθε οριστικά στη Ρώμη το 30 π.Χ. Στα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο. Οι Φοίνικες μειώθηκαν αισθητά. Αρκετοί από αυτούς εξελληνίστηκαν. Αντίθετα, αξιόλογη ανάπτυξη σημείωσε η ιουδαϊκή κοινότητα, που ήταν εγκατεστημένη στο νησί τουλάχιστον από τον δεύτερο π.Χ. αιώνα.⁴⁷ Ο αριθμός των Ιουδαίων αυξήθηκε μετά την κατάληψη και καταστροφή της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ. Οι σχέσεις των Ιουδαίων με τον ελληνικό πληθυσμό της Κύπρου δεν ήταν αγαθές.

44 Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, σσ. 59-61.

45 Παναγιώτη Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σσ. 611-613.

46 Ό.π., σ. 612.

47 Γεώργιος Χατζηκωστής, «Ο Ελληνισμός κατά περιοχές, Κύπρος», *Ιστορία των Ελληνικών Έθνων*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΣΤ', σ. 274.

Η εισαγωγή του Χριστιανισμού στην Κύπρο υπήρξε το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία του νησιού κατά τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Για τη διδασκαλία του Χριστιανισμού έφθασαν στην Κύπρο από την Αντιόχεια το 45 μ.Χ. ο Παύλος και ο Βαρνάβας. Ο τελευταίος ήταν Κύπριος ιουδαϊκής καταγωγής.

Β. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

(1) Οι πρώτες θεότητες

Όπως προαναφέρθηκε, την προϊστορική θρησκεία των λαών τη γνωρίζουμε ή, καλύτερα, την υποθέτουμε από τα ευρήματα της αρχαιολογίας. Έτσι, ο αρχαιολόγος ή ο ιστορικός της προϊστορικής θρησκείας της Κύπρου προσπαθεί να ερμηνεύσει τα ευρήματα της αρχαιολογίας στηριζόμενος πάνω σε ορισμένα κριτήρια, τα οποία μπορεί να διαφέρουν από αυτά που εφαρμόζουν άλλοι, με αποτέλεσμα να έχουμε διαφορετικές ερμηνείες για το ίδιο θέμα.

Η θρησκευτική ζωή των αρχαίων Κυπρίων φαίνεται να ήταν εξ ολοκλήρου συνδεδεμένη με θέματα γονιμότητας. Με την εμφάνιση της γεωργίας, εμφανίζεται και η λατρεία της Θεάς Μητέρας ή, καλύτερα, της Θεάς της Γονιμότητας. Οι άνθρωποι θέλουν κάποια ανώτερη δύναμη, την οποία να επικαλούνται για τη γονιμότητα της γης που θέλουν να τους τρέφει και, έτσι, βλέπουν μεγάλη αναλογία στη γονιμότητα της γυναίκας-μητέρας με τη γονιμότητα της μητέρας-γης. Ένα ειδώλιο από ανδροίτη, που βρέθηκε στη Χοιροκοιτία έχει στεατοπυγικό σχηματισμό, με εγχάρακτα τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Κατά τη Νεολιθική περίοδο εμφανίζονται και οι φαλοί, που χρησιμοποιούνται, αργότερα, στις τελετές της Θεάς Μητέρας.⁴⁸

Οι γυναικείες μορφές των ειδωλίων που βρέθηκαν στην Κισσόνηργα-Μοσφιλία, δίνουν έμφαση στο ενδιαφέρον της χαλκολιθικής κοινωνίας για την ανθρωπινή γονιμότητα. Σε ένα πλούσια διακοσμημένο γυναικείο ειδώλιο της μέσης Χαλκολιθικής περιόδου, που βρέθηκε στην Κισσόνηργα-Μοσφιλία, υπάρχει αναπαράσταση γέννας. Ζωγραφισμένα πάνω σε μια επικλινή προεξοχή μεταξύ των μηρών της μητέρας, είναι το κεφάλι και οι βραχίονες του νεογνού που ξεπροβάλλει. Η μεταγεννητική φροντίδα ήταν, επίσης, θέμα για τους κοροπλάστες, όπως φαίνεται από μια θηλάζουσα μορφή εκθλίβουσα γάλα από τα δερματόστικτα στήθη της. Ο πλούσιος συμβολισμός αυτών των παραστάσεων είναι έκδηλος και σε ειδώλια από πικρίτη τα οποία, σε αντίθεση προς τα πήλινα, τοποθετούνταν συχνά στους νεκρούς.⁴⁹

Επίσης, κατά τη Χαλκολιθική περίοδο έχουμε αρκετά σταυρόσχημα ειδώλια από τη Λέμπα της Πάφου. Ένα από αυτά, από ασβεστόλιθο, παριστάνει γυμνή τη Θεά της Γονιμότητας.

48 Κυριάκος Χατζηιωάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σ. 866.

49 Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 146, 147.

Σε βωμό σε ιερό στη Μύρτου-Πηγάδες, που ανάγεται στον 13ο αιώνα π.Χ. βρέθηκαν «κέρατα καθοσιώσεως». Κέρατα καθοσιώσεως εμφανίζονται επίσης σε τάφους στο Κίτιο και στην Παλαιπαφο. Η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένα τα ιερά πρέπει να είχε σχέσεις με τον ταύρο και να ήταν θεότητα της γονιμότητας, ως συνέχεια μιας μακράς παράδοσης στη Κύπρο.⁵⁰ Ο ταύρος θεωρείται ζώο ιερό και λατρεύεται στους αρχαίους λαούς της Αιγύπτου, της Κρήτης, της Συρίας και της Μικράς Ασίας. Όμως, η λατρεία του ταύρου ήταν συνδεδεμένη με τον κύριο άρρενα θεό του τόπου και όχι με τη Θεά της Γονιμότητας, όπως στην Κύπρο.⁵¹

Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, η θεά της Γονιμότητας παριστάνεται σαν μητέρα που κρατεί βρέφος στην αγκαλιά της.

Περί τα μέσα της Ύστερης Χαλκοκρατίας, η ανάπτυξη του εμπορίου και, ιδιαίτερα, του χαλκού, σε μεγάλη κλίμακα, με τις γειτονικές χώρες, επέφερε, εκτός από την ανταλλαγή προϊόντων, και την ανταλλαγή θρησκευτικών και άλλων ιδεών. Έτσι, βρίσκουμε κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. στην Έγκωμη ιερά αφιερωμένα σε άρρενες θεούς.

Στην Έγκωμη έχουν ανακαλυφθεί τρία ιερά. Σε ένα από αυτά ήταν το άγαλμα του «κερασφόρου θεού» ύψους 55 εκ. Το άγαλμα του κερασφόρου θεού είναι καθιερωμένο στην εικονογραφία της ιστορίας της θρησκείας καθώς και στην ιστορία της τέχνης στην Κύπρο. Μερικοί αποδίδουν τον τύπο του σε αιγυπτιακές, άλλοι σε ανατολικές επιδράσεις ή και στις δύο. Απεικονίσεις κερασφόρων θεοτήτων της Ύστερης Χαλκοκρατίας και της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, υπήρξαν στη βόρεια Συρία (ιδιαίτερα στην Ουγκαρίτ), στον Λίβανο και στη Μικρά Ασία.⁵²

Ο Κυριάκος Χατζηνάννου ταυτίζει τον κερασφόρο θεό της Έγκωμης με τον Απόλλωνα Κερεάταν. Φαίνεται ότι τον θεό τούτο έφεραν οι Μυκηναίοι που εγκαταστάθηκαν στην Έγκωμη. Ο ίδιος θεός αναφέρεται σε μια διγλωσση επιγραφή της Ταμασού του 375 π.Χ. με το επίθετο Αλασιώτας, από το «Αλάσια», όνομα με το οποίο ήταν γνωστή η Κύπρος στους γείτονές της. Σύμφωνα με τον Κυριάκο Χατζηνάννου, «Αλάσια» ήταν το όνομα της Έγκωμης και όχι της Κύπρου. Ο Απόλλων παρουσιάζεται στην Κύπρο και με πολλά λατρευτικά επίθετα, τα οποία βρέθηκαν σε επιγραφές και, κυρίως, με το επίθετο «Υλάτας» ή «Υλατος» σε συλλαβικές επιγραφές και «Υλάτης» σε αλφαβητικές, επίθετο που προέρχεται από την περιοχή Ύλη, πλησίον του Κουρίου, όπου βρισκόταν το περίφημο ιερό του Απόλλωνα Υλάτη.⁵³

Επίσης, κατά τα μέσα της Ύστερης Χαλκοκρατίας, η κυπριακή θεά της Γονιμότητας εμφανίζεται στην κεντροδυτική Κύπρο σε χάλκινα αγάλματα γυνή, να πατά σε τάλαντο χαλκού, ως προστάτιδα του χαλκού ή, ακριβέστερα, ως γονιμοποιός

50 Βάσος Καραγιώργης, «Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 255.

51 Κυριάκος Χατζηνάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σ. 872.

52 Βάσος Καραγιώργης, «Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 270.

53 Κυριάκος Χατζηνάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σσ. 876, 904, 905.

φορέας του, που του μεταδίδει τη δύναμη της γονιμότητάς της και αυξάνει την παραγωγή του. Υποστηρίζεται ότι από αυτήν τη σύνδεσή της με τον χαλκό, μέταλλο που στην Ετεοκυπριακή λεγόταν κύπρ-ος, πήρε το όνομα «Κύπρις» αυτή η θεά, αλλά και η νήσος (Κύπρος). Παράλληλα, είναι και το όνομα «Αερία», που μαρτυρείται ότι έφεραν, αργότερα, τόσο η Αφροδίτη όσο και η Κύπρος.⁵⁴

Από τον 12ο αιώνα π.Χ. αρχίζει ο αποικισμός της Κύπρου από τους Αχαιούς και, μέσα σε ένα αιώνα, η Κύπρος εξελληνίζεται. Οι Αχαιοί κατακτητές δεν καταδιώκουν τους ντόπιους θεούς, αλλά τους προσφέρουν και αυτοί λατρεία. Έτσι, υιοθέτησαν τη λατρεία της θεάς της Γονιμότητας ή της Μητέρας Θεάς, την οποία ονόμασαν, εκτός από «Κύπριν», και «Αφροδίτη». Πήραν αυτήν τη θεά και τη μετέφεραν στον Όλυμπο και της έδωσαν εξέχουσα θέση στο ελληνικό πάνθεον.

Η γενεαλογία της Αφροδίτης παρουσιάζεται, μέσα στους διαφόρους μύθους, κάπως περιπεπλεγμένη. Ο Ησίοδος στη *Θεογονία* την παρουσιάζει ως κόρη γεννημένη από το κομμένα αιδοία του Ουρανού, που γονιμοποιήθηκαν μέσα στον αφρό της θάλασσας, ενώ ο Όμηρος και ο Ευριπίδης την παρουσιάζουν ως κόρη μιας θεάς με το όνομα Διώνη. Κατά τον Όμηρο, την Αφροδίτη την έφερε στην Κύπρο «Ζεφύρου μένος υγρόν αέντος» και, έτσι, υποστηρίζεται ότι η Αφροδίτη ήλθε στην Κύπρο από τα δυτικά, από την Κρήτη, πράγμα που υπονοεί ότι η Κυπρία θεά ταυτίζεται με την Κρητική.⁵⁵ Ο Όμηρος συχνά αναφέρεται σ' αυτήν στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια* ως Κύπριν ή Αφροδίτη και καθορίζει ως έδρα της λατρείας της την Πάφο, όπου υπήρχε γι' αυτήν «τέμενος βωμός τε θυήεις». Από την πόλη αυτή, η Αφροδίτη πήρε και το όνομα «Παφία». Επίσης, από τους Γόλγους, τον τόπο λατρείας της, πριν κτίσει ο Αγαπήνωρ το ιερό της στην Παλαίπαφο, πήρε και το επίθετο «Γολγία». Άλλο επίθετο της Αφροδίτης ήταν «Ουρανία».⁵⁶

Όπως έχει αναφερθεί και σε άλλα μέρη του βιβλίου, η Αφροδίτη έχει ταυτιστεί και με άλλες ξένες θεές του έρωτα και της γονιμότητας. Λατρεύτηκε ως Inanna και Ishtar στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο ως Isis, στη Φοινίκη ως Astarte και στη Ρώμη ως Venus. Βλέπουμε μια συνέχιση της λατρείας της με συνέπεια, από τους προϊστορικούς χρόνους ως τους πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού.

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, με την πύκνωση, κατά τον 13ο και 12ο αιώνα π.Χ., των μεταξύ τους επικοινωνιών των λαών της Ανατολικής Μεσογείου, λόγω του εμπορίου και των μετακινήσεών τους, παρατηρείται μια σημαντική αλληλοεπίδραση θρησκευτικών αντιλήψεων και λατρευτικών πρακτικών. Η Αφροδίτη γίνεται και θεά της ναυτιλίας και προστάτιδα των ναυτιλλομένων. Όπως αναφέρεται και σε άλλα Κεφάλαια, η Αφροδίτη, ως Ashtart, ήταν μια πολύμορφη θεότητα στους αρχαίους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής. Στις φοινικικές πόλεις, η Ashtart λατρευόταν και ως θεά της γονιμότητας, του πολέμου, του ουρανού και της θάλασσας.

Βασικό στοιχείο της λατρείας της στην Πάφο, ήταν η ιερά πορνεία. Όπως αναφέρεται και στο επόμενο Κεφάλαιο για τους Φοινίκες, ο θεσμός της ιεράς

54 Κυριάκος Χατζηγιάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σσ. 877, 878.

55 Ο.π., σ. 888.

56 Ο.π., σσ. 879-884.

πορνείας, ήταν συνδεδεμένος με τη λατρεία της θεάς Ashtart, της μετέπειτα μετονομασθείσας σε Ασάρτη (Astarte) και Αφροδίτη. Στην «ιερή» πορνεία, επιδίδονταν οι γυναίκες για να ευχαριστήσουν τη θεά, όταν ανταποκρινόταν σε μια παράκλησή τους. Δεν επρόκειτο για πράξη σεξουαλικής ηδονής, αλλά για εκπλήρωση θρησκευτικού καθήκοντος. Τούτο, μαρτυρεί ο Ηρόδοτος, που αναφέρει ότι στην Κύπρο συνηθισμένες γυναίκες αναλάμβαναν προσωρινά τον ρόλο της ιέρειας και αφιέρωναν το σώμα τους στη θεά Ασάρτη, για να την ευχαριστήσουν για την ικανοποίηση μιας παράκλησής τους.⁵⁷ Ο Ρωμαίος ιστορικός Pompeius Trogus αναφέρει ότι στην Πάφο υπήρχε ένα έθιμο στους Κυπρίους να στέλνουν τα κορίτσια τους πριν από τον γάμο σε καθορισμένες ημέρες, για αναζήτηση χρημάτων της προίκας, με πορνεία στην παραλία, σαν προσφορά στην Αφροδίτη. Σύμφωνα με τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα, στον ναό της γινόταν μύηση στην τέχνη της πορνείας. Στους μουσμένους δινόταν ένας σβώλος αλατιού (σύμβολο της θαλάσσιας γέννησής της) και ένας φαλλός (ομοίωμα του ανδρικού σεξουαλικού μορίου) και αυτοί που μουούνταν εισέφεραν ένα νόμισμα, σαν εραστής σε πόρνη.⁵⁸

Στην Κύπρο, ως εραστή και κάποτε ως σύζυγος της Αφροδίτης παρουσιάζεται ο Άδωνις. Στην Οδύσσεια του Ομήρου, εραστής της Αφροδίτης παρουσιάζεται ο Άρης. Φαίνεται ότι ο Άδωνις έλκει την καταγωγή του από την Εγγύς Ανατολή και καθιερώθηκε ως θεός της Κύπρου μετά τον 8ο αιώνα π.Χ., όταν οι Φοίνικες είχαν πια στερεωθεί στην Κύπρο, ως έποικοι του Κιτίου και άλλων πόλεων. Ο Άδωνις ήταν μεταξύ των θεοτήτων που λατρεύονταν στη Βύβλο της Φοινίκης.

Οι φοινικικοί ναοί της Κύπρου, όπως και αυτοί των φοινικικών πόλεων, είχαν ένα μεγάλο αριθμό υπαλλήλων και υπηρετών, οι οποίοι βοηθούσαν τους ιερείς στην άσκηση του λειτουργήματός τους, όπως τούτο προκύπτει από μια επιγραφή που ανευρέθηκε στο Κίτιο και αναφέρεται στο προσωπικό που υπηρετούσε στο ιερό της θεάς Ashtart. Επίσης, ο Ηρόδοτος κάνει αναφορά για το προσωπικό στον ναό της Ashtart στην Πάφο. Σύμφωνα με τις δύο αυτές πηγές, οι ναοί απασχολούσαν φύλακες, υπηρέτες, κουρείς, γραμματείς, μουσικούς και ιερόδουλες. Επίσης, στους ναούς υπηρετούσαν και ένας «υπεύθυνος του νερού» και ένας υπεύθυνος για τις θυσίες. Τέλος, υπήρχαν και οι δούλοι του ναού, που προέρχονταν από μικρά παιδιά ορφανά ή απόρων οικογενειών τα οποία μεγάλωσαν σ' αυτόν ή ήταν αιχμάλωτοι πολέμου που τους παραχώρησε στον ναό ο βασιλέας.⁵⁹

Ενώ, στη δυτική Κύπρο λατρεύονταν οι δύο μεγάλες θεότητες Αφροδίτη και Απόλλων, στην ανατολική, στην πόλη της Σαλαμίνας, στην πόλη των Τευκριδών, λατρευόταν ο ύψιστος θεός των Αχαιών εποίκων, ο Ζευς ή Δίας, από τον οποίο καταγόταν, κατά τη μυθολογική παράδοση, ο Αιακός και ο απόγονος αυτού Τεύκρος, ιδρυτής της Σαλαμίνας. Η λατρεία του Διός απλώθηκε σε ολόκληρη την Κύπρο, ακόμη και στο Κίτιο, στο Κούριο και στην Αμαθούντα. Στο Κίτιο έφερε το επίθετο

57 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 71.

58 Κυριάκος Χατζηγιάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Β', σσ. 882, 896.

59 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 119.

«Κεραύνιος» και στην Αμαθούντα τα επίθετα «Λαβράνιος» και «Ορομπάτας». Κατά την Ελληνιστική εποχή, ο Ζεύς φέρει στην Παλαίπαφο το επίθετο «Πολιεύς», δηλαδή πολιούχος. Με τη λατρεία του Διός, που εισήγαγαν οι Αχαιοί στην Κύπρο, έρχεται και η λατρεία της συζύγου του Ήρας, της Αθηνάς, της Αρτέμιδος και άλλων Ολύμπιων θεών.⁶⁰

Κατά την ελληνιστική περίοδο, επί Πτολεμαίων, εισάχθηκε στην Κύπρο η λατρεία μιας νέας θεότητας. Ο νέος θεός ήταν ο Σέραπις (Serapis) ή Σάραπις. Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο για την Αίγυπτο, επιδίωξη των Πτολεμαίων ήταν όπως ο Σέραπις υποκαταστήσει τον Όσιρι και τον Απίς των γηγενών Αιγυπτίων και τον Άδη των Ελλήνων εποίκων, σε μια προσπάθεια να συγκεραστούν οι διιστάμενες θρησκευτικές δοξασίες. Ο Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ έκτισε στην Αλεξάνδρεια ένα μεγαλοπρεπή ναό προς τιμή της νέας θεότητας, το περίφημο Σεράπειον, το οποίο καταστράφηκε το 389 μ.Χ. από όχλο Χριστιανών, καθοδηγούμενο από τον πατριάρχη Θεόφιλο. Η λατρεία του Σεράπιδος συνεχίστηκε μέχρι το έτος 391 μ.Χ., που ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ απαγόρευσε τη λατρεία όλων των θρησκειών, πλην της χριστιανικής.

Μετά την κατάργηση από τους Πτολεμαίους των βασιλείων στην Κύπρο, την εξουσία ασκούσε ο «στρατηγός των κατά Κύπρον» που διοριζόταν από τον βασιλιά της Αιγύπτου. Αργότερα, ο στρατηγός πήρε και θρησκευτική εξουσία και έγινε «αρχιερέας». Ακολουθώντας την αιγυπτιακή παράδοση, οι Πτολεμαίοι μαζί με τις συζύγους τους θεοποιήθηκαν και λατρεύτηκαν και στην Κύπρο. Η Αρσινόη, σύζυγος του Πτολεμαίου Φιλάδελφου, λατρεύτηκε ταυτισμένη με την Αφροδίτη ως Αρσινόη-Κύπρις.⁶¹

(2) Ταφικά έθιμα

Αναφορικά με τα ταφικά έθιμα των πρώτων κατοίκων της Κύπρου, έχει παρατηρηθεί, από τις ανασκαφές στην Κισσόνεργα-Μυλούθκια, ομοιότητα με αυτά που επικρατούσαν στην Εγγύς Ανατολή κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β, κυρίως αναφορικά με τη μεταχείριση του κρανίου του νεκρού κατά τη δευτεροβάθμια ταφή του.

Οι τρόποι ταφής στους πρώτους κυπριακούς οικισμούς, όπως αυτοί στη Χοιροκοιτία, είναι ατομικοί, στοιχειώδεις ενταφιασμοί σε λάκκο, όπου το σώμα τοποθετείται λυγισμένο ή διπλωμένο, πλαγιασμένο στο δεξιό ή αριστερό πλευρό, ανάσκελα ή μπρούμυτα. Με εξαίρεση μερικούς τάφους στο Ακρωτήριο Ανδρέα-Κάστρος και Καλαβασού-Τέντα, που βρέθηκαν έξω από τα οικοδομήματα, οι λάκκοι είναι, κατά γενικό κανόνα, σκαμμένοι μέσα στα οικοδομήματα. Η κατάθεση συνοδευτικού υλικού στους τάφους, πέτρες τοποθετημένες πάνω στο σώμα ή διάφορα αντικείμενα, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, ήταν πολύ συχνή στη Χοιροκοιτία. Η συνήθεια της ταφής των νεκρών μέσα στις κατοικίες, που απέβλεπε στη διατήρηση

60 Κυριάκος Χατζηγιάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Β΄, σσ. 909-920.

61 Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, σσ. 65-67.

των νεκρών στην κοινότητα των ζώντων, ώστε να μη χωρίζουν οι ζώντες από τους νεκρούς, εξυπακούει ένα βαθμό κοινωνικής συνοχής.⁶²

Στη μέση Χαλκολιθική εποχή, σε μια προφανή συνέχιση των ταφικών εθίμων της ύστερης Νεολιθικής, οι περισσότεροι από τους νεκρούς ενταφιάζονταν χωριστά σε στραμμένους προς την ανατολή λακκοειδείς τάφους συγκεντρωμένους σε συγκροτήματα σε περιοχές παρακείμενες στον οικισμό. Κατά καιρούς, μπορεί παιδιά να θάβονταν σε αβαθείς τάφους εντός των οικοδομών. Στον οικισμό της Σουσκίου, παρουσιάζεται μια εντυπωσιακή αντίθεση προς τα ταφικά έθιμα της Λέμπας και της Ερήμης. Οι νεκροί ενταφιάζονταν σε βαθιά κωδωνόσχημα φρέατα με πλούσια κτερίσματα.⁶³ Η θρησκευτική ζωή εξακολουθούσε να ήταν εξ ολοκλήρου συνδεδεμένη με θέματα γονιμότητας και, ειδικά, του τοκετού. Εύχρηστα σταυρόσχημα ειδώλια από πικρίτη, συχνά συνοδεύουν τους νεκρούς, ενώ ασβεστόλιθοι και τερρακότες χρησιμοποιούνταν μόνο για τη ζωή. Τα ανοίγματα των τάφων στη Λέμπα μαρτυρούν λατρεία των προγόνων.⁶⁴

Κατά την Εποχή του Χαλκού, πραγματοποιούνται σημαντικές αλλαγές στον οικονομικό τομέα που οδήγησε και στην αύξηση του πληθυσμού της Κύπρου.⁶⁵ Αλλαγές συντελέστηκαν και στον τρόπο ταφής των νεκρών. Ο ενταφιασμός λάμβανε χώρα σε μεγάλα κοιμητήρια, έξω από την κατοικημένη κοινότητα μέσα σε νέου τύπου τάφους.⁶⁶ Ο εξοπλισμός των τάφων δείχνει ότι οι Κύπριοι της εποχής εκείνης, όπως και οι πρόγονοί τους, πίστευαν σε μια μετά θάνατο ζωή. Τούτο, υποδηλώνει το ταφικό έθιμο της προσφοράς αντικειμένων, κτερισμάτων, πλάι στον νεκρό. Τροφή, που τώρα έχει εξαφανιστεί, τοποθετείτο στους τάφους τους σε αγγεία. Τους άνδρες τους συνόδευαν εργαλεία και όπλα. Ένα σπασμένο ειδώλιο βρέθηκε μαυρισμένο από τη φωτιά σε ένα τάφο στη Λάπηθο, ίσως ως αποτέλεσμα μιας τελετουργίας. Ένα γυναικείο ειδώλιο βρέθηκε κοντά σε ένα ενταφιασμένο άνδρα, ίσως ως υποκατάστατο για τη σύζυγό του.⁶⁷

Στην περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, κτίστηκε το Κίτιο στη νοτιοανατολική ακτή της νήσου. Από τις ανασκαφές που έγιναν βρέθηκαν αρκετοί θαλαμοειδείς τάφοι σε ανοικτές αυλές, πράγμα που απαντάται και στην Έγκωμη καθώς και στην Ουγκαρίτ. Οι θαλαμοειδείς τάφοι ήταν και ένας από τους τύπους των τάφων των Αχαιών στην Ελλάδα κατά την εποχή του Μυκηναϊκού Πολιτισμού. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους τάφους φανερώνουν όχι μόνο τον πλούτο των Κιτιέων, αλλά και τον κοσμοπολιτικό χαρακτήρα της πόλης, που προμηθευόταν εξωτικά αγαθά από την Ανατολή, όπως αγγεία από αλάβαστρο και φαγεντιανή, αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, σφραγιδόλιθους και σκαραβαίους, αυγά στρουθοκαμήλου, καθώς και μυκηναϊκή κεραμική εξαιρετικής ποιότητας και άφθονα κοσμήματα από χρυ-

62 Alain Le Brun, «Η Κύπρος πριν από το 5000 B.P./3000 π.Χ.», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 72-74.

63 Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 144, 245.

64 Ό.π., σ. 151.

65 Louise Steel, *Cyprus before History, From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, σ. 127.

66 Stuart Swiny, «Η πρόωγη Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 139.

67 Paul Astrom, «Η μέση Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 232.

σό. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα ρυτό από φαγεντιανή που βρέθηκε σε ένα από τους τάφους. Το ρυτό είναι είδος αγγείου, με ποικίλη διακόσμηση. Διαιρείται σε τρεις επάλληλες ζώνες. Μαγικά μαχαίρια στα σανδάλια των κυνηγών δείχνουν έντονη αιγυπτιακή επίδραση. Το ρυτό αυτό είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ανάμεικτης τέχνης της Κύπρου κατά τον 13ο αιώνα π.Χ., με συγκερασμό στοιχείων γειτονικών χωρών.⁶⁸

Το μεγαλύτερο οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε στην Έγκωμη, όταν η Κύπρος αποικήθηκε από τους Αχαιούς, είναι το λεγόμενο «Κτήριο 18». Υπάρχει η άποψη ότι το κτήριο ήταν αρχικά η κατοικία του Αχαιού ηγεμόνα της πόλης. Σε τάφο που βρέθηκε στην αυλή του κτηρίου ανακαλύφθηκαν κτερίσματα εξαιρετικής σημασίας για τη χρονολόγηση και την ιστορία της πόλης.

Σημαντικά ήταν τα ευρήματα από τις αρχαιολογικές ανασκαφές στις νεκροπόλεις γύρω από τα Κούκλια. Οι τάφοι είναι μυκηναϊκού τύπου με θάλαμο, του οποίου προηγείται ένας μακρόστενος δρόμος και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για περισσότερους ενταφιασμούς (οι καύσεις νεκρών αποτελούσαν εξαίρεση). Ορισμένοι, μάλιστα, τάφοι είναι ιδιαίτερα σημαντικοί λόγω του αριθμού και της ποικιλίας των κτερισμάτων τους. Στον τάφο 49 βρέθηκε χαραγμένη σε χάλκινο οβελό μια σύντομη επιγραφή, που είναι η πιο παλιά ελληνική επιγραφή που γνωρίζουμε στην Κύπρο και μας παρέχει την αναντίρρητη απόδειξη ότι η ελληνική γλώσσα ήταν γνωστή και μιλιόταν στην Κύπρο από τον ενδέκατο αιώνα π.Χ., από ένα μέρος, τουλάχιστον, του πληθυσμού. Η επιγραφή ήταν στην αρκαδική διάλεκτο, πράγμα που επιβεβαιώνει την αχαική προέλευση της κυπριακής διαλέκτου και το αληθές της παράδοσης που απέδιδε την ίδρυση της Παλαίπαφου στον Αγαπήνορα.⁶⁹

Από τα ευρήματα των ανασκαφών προκύπτει ότι και στο Κούριο, όπως και στην αρχαία Πάφο, υπήρχε ευημερία. Και στα δύο βασίλεια παρατηρούμε μια παράλληλη εξέλιξη κάτω από πολύ ισχυρή επίδραση.

Σε τάφο του ενδέκατου αιώνα π.Χ. στη Σαλαμίνα βρέθηκαν πολλά αγγεία φοινικικής εισαγωγής. Σε αριθμό τάφων νεογέννητων παιδιών, τα σώματά τους ήταν τοποθετημένα μέσα σε πήθους με δύο λαβές, εισηγμένους από τη Φοινίκη ή από την ευρύτερη περιοχή της Χαναάν, που μαρτυρούν ότι, ήδη από αυτήν την εποχή, υπάρχουν άμεσες σχέσεις ανάμεσα στην ακτή της Ανατολικής Μεσογείου και την Κύπρο. Ίσως, επίσης, δηλώνουν την παρουσία μιας μικρής αποικίας εμπορών από την Ανατολή και, ειδικά, από τη Φοινίκη, εγκατεστημένων στη Σαλαμίνα, ήδη, από τις αρχές της ανάπτυξης της. Τα εγχώρια εργαστήρια απομιμούνταν ανατολικά σχήματα: πήθους, φακοειδή φλασκιά και στρογγυλά φλασκιά με αστεροειδή διάκοσμο. Ένας σκαραβαίος, δεμένος με χρυσό, που φέρει σε ιερογλυφικά σύμβολα την επιγραφή: «Ο Άμμων-Ρε, ο κύριος της δικαιοσύνης, είναι ο Δεσπότης μου», μαρτυρεί τη συνέχεια των σχέσεων με την Αίγυπτο. Οι ανακαλύψεις στους τάφους κατέδειξαν ότι η νέα πόλη της Σαλαμίνας της Κύπρου ήταν ένας σημαντικός και

68 Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Α΄, σσ. 249-251.

69 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, τ. Α΄, σ. 294.

ακμάζων οικισμός και ανοικτός στον έξω κόσμο.⁷⁰ Έτσι, και μετά τον εποικισμό του δωδέκατου και του ενδέκατου αιώνα π.Χ., που αναδεικνύει τη Σαλαμίνα πόλη με ελληνική γλώσσα και ελληνικές παραδόσεις, η ανατολική παρουσία παραμένει αισθητή.

Στη Λάπηθο οι τάφοι της Κυπρογεωμετρικής Ι εποχής κατάδειξαν ότι υπήρχαν εκεί δύο κοινότητες που ζούσαν η μία δίπλα στην άλλη: Οι Έλληνες και ο αυτόχθων κυπριακός πληθυσμός. Οι τάφοι του ελληνικού νεκροταφείου, στην τοποθεσία Κάστρος, είναι του μυκηναϊκού τύπου, όπως και στην Πάφο και στη Σαλαμίνα, ενώ οι τάφοι του εντόπιου πληθυσμού, στην τοποθεσία Πλάκες, συνεχίζουν την κυπριακή παράδοση. Ένα αξιοσημείωτο ταφικό έθιμο εμφανίζεται στη Λάπηθο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου: Η θυσία δούλων προκειμένου να υπηρετούν τους νεκρούς κυρίους τους στη μετέπειτα ζωή.⁷¹

Κατά τον ένατο αιώνα π.Χ. εγκαθίστανται στην Κύπρο Φοίνικες άποικοι. Από τα ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών ξεχωρίζει ο μεγάλος φοινικικός ναός, αφιερωμένος στη θεά Αστάρτη, κτισμένος, γύρω στα 800 π.Χ., μέσα στα ερείπια ενός ναού της Ύστερης Χαλκοκρατίας, στη θέση που ονομάζεται Καθαρή.⁷²

70 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Τόμγμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 315.

71 Ό.π., σσ. 315-316.

72 Ό.π., σ. 329.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΟΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ

(1) Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Οι όροι «Φοίνικες» και «Φοινίκη» χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Έλληνες και αργότερα από τους Ρωμαίους και άλλους λαούς για να προσδιορίζουν τους κατοίκους των πόλεων-κρατών που ζούσαν στην περιοχή που βρίσκεται στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου, που σήμερα καλύπτεται, στο μεγαλύτερο μέρος της, από τα κράτη του Λιβάνου και του Ισραήλ. Οι ίδιοι οι κάτοικοι της περιοχής αυτοπροσδιορίζονταν με αναφορά στην πόλη-κράτος από την οποία κατάγονταν, δηλαδή ως «Σιδώνιοι» ή ως «Τύριοι» κ.λπ. Σπανίως, όταν βρίσκονταν έξω από τη χώρα τους, αυτοπροσδιορίζονταν ως «Φοίνικες». Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τους όρους αυτούς ήταν ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Κατά τον αγώνα δρόμου που διεξήχθη προς τιμή της μνήμης του Πάτροκλου, το έπαθλο το οποίο απονεμήθηκε στον νικητή ήταν ένα επάργυρο κύπελλο, κατασκευασμένο από Σιδώνιους τεχνητές που μετέφεραν Φοίνικες. (*Ιλιάδα*, 23.74-5). Επίσης, ο Οδυσσέας αφηγείται πως, όταν μεταμφιέστηκε σε φυγά από την Κρήτη, πλήρωσε μερικούς «άρχοντες Φοίνικες» για να τον μεταφέρουν στην Ιθάκη, οι οποίοι, στη συνέχεια, επέστρεψαν στην πατρίδα τους, τη Σιδώνα. (*Οδύσσεια*, 13.271-86).¹

Κάτοικοι γειτονικών χωρών, όπως οι Αιγύπτιοι και οι Ισραηλίτες, αποκαλούσαν τη Φοινίκη και ως «Χαναάν». Επρόκειτο για μια μεγάλη εδαφική περιοχή που εκτεινόταν από τα δυτικά του ποταμού Ιορδάνη μέχρι τη Μεσόγειο και περιλάμβανε τα όρια που περιβάλλουν σήμερα τον Λίβανο, το Ισραήλ, την Ιορδανία και μέρος της δυτικής Συρίας.²

Οι πόλεις-κράτη της Φοινίκης διατηρούσαν πλήρη μεταξύ τους ανεξαρτησία. Δεν μπορούμε να μιλούμε για οποιαδήποτε συλλογική εθνοτική ή πολιτική ταυτότητα που είχαν οι κάτοικοι της Φοινίκης, παρά τα κοινά φυλετικά και πολιτιστικά

1 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 1, 2.

2 Ό.π., σσ. 3, 7, 8.

χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, που είχαν. Σε τούτο, συνέβαλε και η τοπογραφία της Φοινίκης και, ειδικά, η γεωγραφική ποικιλομορφία της, που περιλάμβανε μια στενή παράκτια πεδιάδα στην οποία βρίσκονταν οι κύριες πόλεις-κράτη, όπως η Βηρυτός, η Βύβλος, η Σιδώνα, η Τύρος, η Sarepta και η Arwad ή Arad. Συνενωμένο με την παράκτια πεδιάδα ήταν το σημερινό όρος Λίβανος. Τριάντα χιλιόμετρα δυτικά της Βηρυτού είναι η Κοιλιάδα Μπεκάα (Bekaα), που βρέχεται από τους ποταμούς Ορόντη (Orontes) και Litani. Ανατολικά, βρίσκονται τα όρη Αντι-Λίβανος των οποίων ψηλότερο είναι το όρος Χερμόν (Hermon). Η τοπογραφία της Φοινίκης και, ειδικά, η μικρή έκταση της καλλιεργήσιμης γης, οδήγησε τους Φοίνικες να στραφούν στη θάλασσα και τις πόλεις-κράτη τους να ανταγωνίζονται η μία την άλλη στο εμπόριο, πράγμα που δεν επέτρεψε να καλλιεργηθεί η ιδέα δημιουργίας ενός ενιαίου κράτους.

(2) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

(α) Οι φοινικικές πόλεις-κράτη

Η πρόοδος των φοινικικών πόλεων-κρατών αρχίζει κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3500-2000 π.Χ.). Αρχίζουν, τότε, οι εμπορικές δραστηριότητες των Φοινίκων έξω από τα εδαφικά τους όρια. Η πρώτη που ήκμασε ήταν η Βύβλος. Υπήρξε, κατά το μεγαλύτερο μέρος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η πιο ευημερούσα και ισχυρή πόλη της Φοινίκης. Ευνοημένη από τη γεωγραφική της θέση, που την τοποθετούσε στο κέντρο των εμπορικών οδών που συνέδεαν τη Συρο-Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, μπόρεσε να ασπαστεί και αφομοιώσει τις καινοτομίες που σημειώθηκαν στη Μεσοποταμία, στη Βόρεια Συρία και στο Δέλτα του Νείλου. Ιδιαίτερα στενές ήταν οι εμπορικές και άλλες σχέσεις της Βύβλου με την Αίγυπτο, στις οποίες οφείλεται σε μεγάλο βαθμό ο πλούτος και η ισχύς της. Οι Αιγύπτιοι επεδίωκαν τις στενές σχέσεις με τη Βύβλο, γιατί εποφθαλμιούσαν την υπό τον έλεγχο της ξυλεία και τα προϊόντα της, όπως την πίσσα που χρησιμοποιείτο για μουμιοποίηση (η Αίγυπτος διατηρούσε εμπορικές σχέσεις και με άλλες πόλεις όπως την Τύρο και τη Σιδώνα). Η Βύβλος διατηρούσε στενές εμπορικές σχέσεις και με την πόλη Έμπλα (Ebla), στη σημερινή δυτική Συρία, για την οποία έγινε αναφορά σε προηγούμενο Κεφάλαιο. Επίσης, κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού (2000-1550 π.Χ.), η Βύβλος είχε εμπορικές σχέσεις και με την Κύπρο από την οποία εισήγε διάφορα προϊόντα.³ Στο τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού, ανεγείρονται στη Βύβλο αξιόλογα οικοδομήματα. Από τα διασωθέντα, άξιο μνείας είναι ο περίφημος «Ναός των Οβελίσκων» (οι οβελίσκοι ήταν είδος μονολιθικών ψηλών μνημείων).⁴

Όπως έχει αναφερθεί, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού είχαν αναπτυχθεί στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου μια σειρά από εδαφικά (territorial) κράτη, που βρίσκονται σε επαφή το ένα με το άλλο, είτε ως ισότιμοι καλοί γείτονες είτε ως ανταγωνιστές. Επιδίωξη των μεγάλων εδαφικών κρατών

3 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 27.

4 Ο.π., σ. 25.

ήταν να υποδουλώσουν ή να θέσουν υπό την επικυριαρχία τους, καθιστώντας τα φόρου υποτελείας, τα μικρά κράτη που ήταν διασκορπισμένα στην περιοχή. Έχουμε την πρώτη εμφάνιση του ιμπεριαλισμού. Η περιοχή στην οποία βρισκόταν η Φοινίκη ή Χαναάν, όπως αποκαλείτο, ήταν ένα από τα πεδία ανταγωνισμού των ισχυρών κρατών για το ποιο θα τη θέσει υπό την επικυριαρχία του και, τούτο, λόγω της ευημερίας των φοινικικών πόλεων-κρατών.

Η Αίγυπτος ήταν η πρώτη χώρα που κατόρθωσε να καταστήσει τη Φοινίκη φόρου υποτελή, όταν φαραώ ήταν ο Θούτμωσις ΙΙΙ (Thutmose III) ή Τούθμοσις ΙΙΙ (Tuthmosis III) (1479-1425 π.Χ.). Κατά το 22ο έτος της βασιλείας του, ο Τούθμοσις ΙΙΙ βρέθηκε αντιμέτωπος μιας συμμαχίας των ηγεμόνων της Παλαιστίνης, του Λιβάνου και της Συρίας, που επεδίωκε την απαλλαγή των χωρών τους από τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο των Αιγυπτίων, την οποία συνέτριψε. Επακολούθησε η προσάρτηση των χωρών αυτών. Ο Τούθμοσις δημιούργησε τρεις επαρχίες: το Αμούρου (Amurru), που περιλάμβανε τη βόρεια ακτή, από τη Βύβλο μέχρι την πόλη Arwad, το Ούπε (Upe) ή Απού (Apu), που περιλάμβανε την ενδοχώρα των σημερινών Ισραήλ και Λιβάνου, και τη Φοινίκη, που καλείτο και Χαναάν (Canaan), που περιλάμβανε την παράκτια περιοχή από τα αιγυπτιακά σύνορα στο Σινά, στον νότο, μέχρι τη Βηρυτό, στον βορρά.⁵

Η υποτέλεια των φοινικικών πόλεων-κρατών στην Αίγυπτο δεν επηρέασε τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Η περίοδος μεταξύ της εισβολής του Τούθμοσις και του θανάτου του Αμενχοτέπ ΙΙΙ (Amenhotep III) κατά το 1352 π.Χ., ήταν περίοδος οικονομικής ευμάρειας για τη Βύβλο, την Τύρο, τη Σιδώνα και τη Βηρυτό. Η περίοδος αυτή έμελλε να τελειώσει μετά τον θάνατο φαραώ Αμενχοτέπ ΙΙΙ. Ήταν η εποχή που το κράτος των Χετταίων άρχισε να εποφθαλμιά τις κτήσεις της Αιγύπτου στην περιοχή. Τελικά, οι αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ των δύο κρατών κατέληξαν στον μεταξύ τους διαμοιρασμό του πολιτικού ελέγχου της Φοινίκης με μια συνθήκη ειρήνης το 1269 π.Χ. Το status quo, που διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού, βοήθησε στο να επανέλθει η οικονομική ευημερία στις φοινικικές πόλεις. Οι πόλεις στον βορρά, όπως η Arwad, ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με τους Χετταίους, ενώ πόλεις στον νότο, όπως η Τύρος εξακολούθησαν τους στενούς εμπορικούς δεσμούς με την Αίγυπτο. Η Βύβλος, που βρισκόταν στο κέντρο, είχε δεσμούς και με τις δύο χώρες.⁶

Το τέλος της Εποχής του Χαλκού σηματοδοτείται από μια σειρά αποσταθεροποιητικών κρίσεων, που είχαν δυσμενείς επιπτώσεις σε ολόκληρη την περιοχή. Εκτός από τις περιβαλλοντικές και κλιματικές αλλαγές, που επηρέασαν δυσμενώς τη γεωργική παραγωγή και επέφεραν επιδημίες στον πληθυσμό, ήταν και οι εισβολές των «λαών της θάλασσας», για τις οποίες έγινε λόγος σε άλλο Κεφάλαιο, που οδήγησαν στην κατάρρευση μεγάλων κρατών στην Ανατολία, στην Εγγύς Ανατολή και στο Αιγαίο. Φαίνεται, όμως, ότι αυτά τα γεγονότα δεν επηρέασαν για πολύ τις φοινικικές πόλεις.

5 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 28.

6 Ο.π., σ. 31.

Στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου, τις φοινικικές πόλεις εποφθαλμιά η αναδυθείσα αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Ο Ασσύριος βασιλέας Tiglath-Pileser ή Pilesar I (1114-1076 π.Χ.), αφού κυρίευσε την περιοχή, υποχρέωσε τις πόλεις Βύβλο, Σιδώνα και Τύρος να του καταβάλλουν φόρο υποτελείας. Παράλληλα, όμως, η περίοδος αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία οι φοινικικές πόλεις βρίσκονται στην ακμή τους. Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου υπήρξε μια εποχή επέκτασης των εμπορικών δραστηριοτήτων των παράκτιων φοινικικών πόλεων τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό και δημιουργίας εκτεταμένων εμπορικών δικτύων, που τις συνέδεαν με τα άλλα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου, όπως της Αιγύπτου, της Κύπρου και της νότιας Ανατολίας.

Κατά τους δωδέκατο και ενδέκατο αιώνα π.Χ., η Σιδώνα αναδεικνύεται ως η πιο ισχυρή πόλη-κράτος της Φοινίκης, σε σημείο που ο όρος «Σιδώνιοι» να χρησιμοποιείται για να παραπέμπει σε όλους τους Φοίνικες ή Χαναναίους.

Η παρακμή του κράτους της Ασσυρίας κατά τον δέκατο αιώνα, η ήττα των Φιλισטיνών από τον βασιλέα των Εβραίων Δαβίδ το 975 π.Χ. και η ενοποίηση του κράτους του Ισραήλ βοήθησαν σημαντικά τις φοινικικές πόλεις και, περισσότερο, την Τύρο. Η άνοδος στον θρόνο του Hiram I (969-936 π.Χ.) σηματοδοτεί την έναρξη ενός «χρυσού αιώνα» για την Τύρο. Επί ηγεμονίας του Hiram I, η Τύρος κατείχε το μονοπώλιο του θαλάσσιου εμπορίου στην περιοχή. Στην ανάδειξη της Τύρου ως ηγετικής δύναμης συνέβαλαν σημαντικά και οι στενοί πολιτικοί και εμπορικοί δεσμοί που ανέπτυξε ο Hiram I με το νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ, ειδικά, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Σολομώντα (960-930 π.Χ.).⁷ Τούτο, καταμαρτυρείται από μια εμπορική συμφωνία μεταξύ Hiram I και Σολομώντα. Με βάση τη συμφωνία, ο βασιλιάς της Τύρου Χιράμ I (960 π.Χ.) έστειλε στον βασιλιά Σολομώντα τεχνίτες και ξυλεία από κέδρους για να χτίσει στην Ιερουσαλήμ τον περίφημο Ναό του (Β' Βασιλειών 2,11, Γ' Βασιλειών 5,9. 17-18). Παράλληλα, η συμμαχία Τύρου και Ισραήλ επέτρεψε στην πρώτη να έχει μια ανεμπόδιστη πρόσβαση στις εμπορικές οδούς που οδηγούσαν στον Ευφράτη, τη Μεσοποταμία και την Αραβία. Επίσης, από κοινού με το Ισραήλ, επιδόθηκε σε μακρινά θαλάσσια ταξίδια για ανακάλυψη νέων αγορών.⁸ Γενικά, όταν βασίλευε ο Χιράμ, οι εμπορικές σχέσεις των Φοινίκων με τους Ισραηλίτες αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα. Αργότερα, όμως, στις αρχές 8ου αιώνα π.Χ., οι Φοίνικες άρχισαν πόλεμο ενάντια στο Ισραήλ, λεηλατώντας με τον στόλο τους τις ισραηλιτικές ακτές και αρπάζοντας νέους για δούλους.

Τον Hiram I διαδέχθηκε ο Ithobaal. Πιστεύεται ότι επί βασιλείας του Ithobaal άρχισε η δημιουργία αποικιών. Το Κίτιο μετατρέπεται σε αποικία των Φοινίκων, σε μια προσπάθεια των τελευταίων να εκμεταλλευθούν το προσοδοφόρο εμπόριο των κοιτασμάτων χαλκού της Κύπρου. Η αποικιοποίηση του Κιτίου αντανάκλα την αλλαγή της εμπορικής στρατηγικής της Τύρου, καθώς, για πρώτη φορά, επιχειρείται ο άμεσος έλεγχος ενός υπερθαλάσσιου εδάφους προς τον σκοπό αποκόμισης μόνιμου οικονομικού οφέλους. Επίσης, κατά τον ένατο αιώνα σημειώνονται εμπο-

⁷ Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 35.

⁸ Ο.π., σσ. 34-36.

ρικές σχέσεις της Τύρου με τα νησιά του Αιγαίου, όπως και με την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα, καθώς και με την ηπειρωτική Ελλάδα.⁹

Τα πράγματα αλλάζουν δραματικά, όταν η αναγεννημένη Ασσυρία αρχίζει να αναμινύεται ξανά στις υποθέσεις των φοινικικών πολέων. Ο Ασσύριος βασιλέας Shalmaneser III, σε μια εκστρατεία στην ευρύτερη περιοχή, εξασφάλισε από τις φοινικικές πόλεις υψηλό φόρο υποτέλειας, για τη διασφάλιση της καταβολής του οποίου προσέφερε την προστασία του σ' αυτές, για ανεμπόδιστη διεξαγωγή των εμπορικών τους δραστηριοτήτων. Την ίδια πολιτική ακολούθησαν και οι διάδοχοί του μέχρι της ανόδου στον θρόνο, το 744 π.Χ., του Tiglath-Pileser III. Ο Tiglath-Pileser III, μετά από μια σειρά εκστρατειών, κατόρθωσε να καθυποτάξει ολόκληρη την περιοχή και να την υπαγάγει στο ασσυριακό διοικητικό σύστημα, θέτοντας τέρμα στην ανεξαρτησία των φοινικικών πόλεων. Εξαίρεση αποτέλεσε η Τύρος. Παρά το ότι η Τύρος, με βασιλέα της τον Hiram II, συνέπραξε με την Arwad, τη Συρία, το Ισραήλ και τη χώρα των Φιλισταίων σε μια στάση για αποτίναξη της ασσυριακής κυριαρχίας, που είχε άδοξο τέλος, έσπευσε έγκαιρα να εγκαταλείψει τη συμμαχία και να παραδοθεί, άνευ όρων, στον Ασσύριο βασιλέα, ο οποίος τη μεταχειρίστηκε με επιείκεια. Η Τύρος θα κατέβαλλε υψηλό φόρο υποτέλειας, αλλά δεν θα μετατρέποταν σε ασσυριακή επαρχία και οι κάτοικοί της δεν θα εκτοπίζονταν, όπως οι κάτοικοι των πρώην συμμάχων της. Ήταν, προς όφελος της Ασσυρίας, η ανεμπόδιστη συνέχιση των θαλάσσιων εμπορικών δραστηριοτήτων της Τύρου, που θα της επέτρεπαν να καταβάλλει τον υψηλό φόρο. Κατά τη βασιλεία του Σαργών II (Sargon II), η Ασσυρία κατέλαβε την Κύπρο και, έτσι, αποστέρησε την Τύρο από το προσοδοφόρο εμπόριο του κυπριακού χαλκού.¹⁰

Ο Σαργών και ο διάδοχός του Σενναχερίμπ (Sennacherib) άλλαξαν πολιτική όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης στάσεων από μέρους των υποτελών χωρών. Οι στάσεις αντιμετωπίζονταν με πρωτοφανή σκληρότητα. Μια αποτυχημένη στάση, ακολουθούσε η καταστροφή και η μαζική εκτόπιση του γηγενούς πληθυσμού. Έτσι, όταν το 701 π.Χ. ο βασιλέας της Τύρου Λούλι (Luli) ή Ελilαίος (Elilaios) επαναστάτησε κατά των Ασσυρίων, ο Sennacherib, αφού κατέπνιξε τη στάση, εκτόπισε βίαια μεγάλο μέρος του πληθυσμού στη Νινευή. Ο Λούλι κατέφυγε εξόριστος στην Κύπρο. Αντικαταστάθηκε από ένα φιλοασσύριο ηγεμόνα ονόματι Τουμπάλου (Tubalu ή Ithobaal).¹¹

Την τύχη της Τύρου είχε, στη συνέχεια, και η Σιδώνα, η οποία προσπάθησε και αυτή να αποτινάξει τον ασσυριακό ζυγό. Το 677 π.Χ. ο διάδοχος του Sennacherib Esarhaddon, αφού κατέπνιξε τη στάση, λεηλάτησε την πόλη, κατεδάφισε τα τείχη της και εκτόπισε τους κατοίκους της, μαζί με τη βασιλική οικογένεια, στη Νινευή. Τον επόμενο χρόνο συνέλαβε τον επαναστάτη βασιλέα της Σιδώνας Abdi-Milkuti και τον αποκεφάλισε. Στη συνέχεια, μετονόμασε τη Σιδώνα σε Kar Esarhaddon (Λιμάνι Εσαρχαντόν) και την επανακατοίκησε με νέο πληθυσμό που μετέφερε σ' αυτή. Επί-

9 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 38,39.

10 Ό.π., σσ. 41, 42.

11 Ό.π., σ. 42.

σης, παραχώρησε τον έλεγχο των νότιων εδαφών της Σιδώνας στον Baal I, βασιλέα της Τύρου, η οποία, στο μεταξύ, ξανάγινε νομιμόφρων στους Ασσυρίους.¹²

Η εξασθένιση της Ασσυρίας επανέφερε την ηγεμονία της Αιγύπτου στις φοινικικές πόλεις, η οποία, όμως, δεν κράτησε πολύ. Με τη θριαμβευτική νίκη της Βαβυλώνας, υπό την ηγεσία του Nebuchadnezzar II, εναντίον των συμμαχικών δυνάμεων Ασσυρίων και Αιγυπτίων στη μάχη της Carchemish το 605 π.Χ., αρχίζει η εποχή της βαβυλωνιακής ηγεμονίας στην περιοχή που βρίσκονταν οι φοινικικές πόλεις. Πολύ σύντομα εκδηλώθηκε αντίσταση κατά της βαβυλωνιακής ηγεμονίας. Ένας αριθμός υποτελών χωρών, στις οποίες περιλαμβάνονταν οι φοινικικές πόλεις και η Ιουδαία, εξεγέρθηκαν, με την υποδούλιση, πολύ πιθανόν, της Αιγύπτου. Ο Nebuchadnezzar αντέδρασε άμεσα και κατέπνιξε τη στάση. Για το τι επακολούθησε στην Ιουδαία γίνεται εκτενής αναφορά στο Κεφάλαιο για τους Εβραίους. Όσον αφορά τις φοινικικές πόλεις, η κυριαρχία της περιοχής από τη Βαβυλώνα εξασθένησε σημαντικά τις εμπορικές τους δραστηριότητες.

Το βαβυλωνιακό κράτος καταλύθηκε το 538 π.Χ. από τον Κύρο τον Μέγα και οι Φοίνικες υποτάχτηκαν στους Πέρσες. Περί το τέλος του έκτου αιώνα π.Χ., οι φοινικικές πόλεις αποτελούσαν μέρος μιας μεγάλης σατραπείας (περσικής διοικητικής περιφέρειας), με το όνομα Athura (Ασσυρία), που περιλάμβανε όλη τη Συρο-Παλαιστίνη και τη Μεσοποταμία. Με βάση τα όσα αναφέρονται στον Ηρόδοτο, ο Δαρείος αναδιοργάνωσε το περσικό διοικητικό σύστημα και δημιούργησε μια νέα σατραπεία με το όνομα Abarnahara (Πέραν του Ποταμού), που περιλάμβανε τις πόλεις δυτικά του Ευφράτη και την Κύπρο.¹³

Κατά τη διάρκεια της περσικής κυριαρχίας, οι φοινικικές πόλεις απολάμβαναν ευρεία αυτονομία και ελευθερία άσκησης των εμπορικών τους δραστηριοτήτων στην ξηρά και στη θάλασσα.

Οι Φοίνικες, χάρη στη θαλάσσια δύναμή τους, έγιναν η ευνοούμενη εθνότητα των Περσών και ανέπτυξαν, ακόμα περισσότερο, την εμπορική τους δραστηριότητα. Επιχειρήθηκε μια πολιτική συνένωση ή συμμαχία των κυριότερων πόλεων με την εγκαθίδρυση ενός κοινού συμβουλίου από εκπροσώπους της Τύρου, της Σιδώνας και της Arwad. Σύμφωνα με τον Διόδωρο Σικελιώτη (16.41.1.), κατά τον τέταρτο αιώνα, το συμβούλιο αυτό αποφάσισε την ίδρυση της πόλης Τρίπολης.

Το 525 π.Χ. οι Φοίνικες εκστράτευσαν μαζί με τον Καμβύση ενάντια στην Αίγυπτο. Στους ελληνοπερσικούς πολέμους συμάχησαν με τους Πέρσες ενάντια στους Έλληνες. Διέλυσαν τον στόλο των ιωνικών πόλεων στη ναυμαχία της Λάδης (496 π.Χ.), με συνέπεια την άλωση της Μιλήτου από τους Πέρσες και την καταστροφή της. Τα φοινικικά πλοία αποτελούσαν τη μισή ναυτική δύναμη των Περσών. Αργότερα οι Φοίνικες βοήθησαν τους Αθηναίους ενάντια στη Σπάρτη (ναυμαχία της Κνίδου).

Από τις φοινικικές πόλεις, εκείνη που επωφελήθηκε περισσότερο από την ευ-

12 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 43.

13 Ο.π., σ. 47.

νοϊκή μεταχείριση των Περσών ήταν η Σιδώνα, η οποία ήταν η έδρα της σατραπείας καθ' όλη τη διάρκεια της δυναστείας των Αχαιμενιδών.¹⁴

Η Περσική Αυτοκρατορία υπέστη το πρώτο βαρύ πλήγμα της με την απώλεια, περί το 405 π.Χ., της Αιγύπτου. Η Αίγυπτος, ανακτήσασα την ανεξαρτησία της μετά από το τέλος της περσικής κυριαρχίας, που κράτησε 100 χρόνια, άρχισε να ανακτά την παλαιά της επιρροή στην Ανατολική Μεσόγειο. Τούτο ενθάρρυνε τις φοινικικές πόλεις να αποστασιοποιηθούν από την Περσία και να προωθούν, με κάποια ανεξαρτησία, τα πολιτικά και εμπορικά τους συμφέροντα. Ενδεικτική είναι η βοήθεια που παρέσχε η Τύρος στον βασιλέα της Σαλαμίνας της Κύπρου Ευαγόρα, περί το 380 π.Χ., κατά την ανεπιτυχή του επανάσταση κατά της περσικής κυριαρχίας, όταν βασιλέας της Περσίας ήταν ο Αρταξέρξης II.¹⁵ Ο Αρταξέρξης προσπάθησε ανεπιτυχώς να επανακτήσει την Αίγυπτο. Τούτο ενθάρρυνε την Αθήνα, την Αίγυπτο, τη Σαλαμίνα, τη Σιδώνα και άλλες, πιθανόν, φοινικικές πόλεις να συνάψουν, περί το 363 π.Χ., συμμαχία μεταξύ τους και να στραφούν κατά της Περσίας. Η ανεπιτυχής κατάληξη αυτής της επανάστασης είχε πολύ δυσμενείς συνέπειες για τη Σιδώνα. Η Σιδώνα επιχείρησε νέα επανάσταση, η οποία υπήρξε και αυτή ανεπιτυχής. Την καταστολή της επανάστασης, περί το 345 π. Χ., ακολούθησαν πρωτοφανή μέτρα σκληρότητας από μέρους των περσικών δυνάμεων. Εξακόσιοι εξέχοντες πολίτες σφαγιάστηκαν, δεκάδες χιλιάδες κάτοικοι προτίμησαν να αυτοκτονήσουν και οι υπόλοιποι πωλήθηκαν ως δούλοι στη Βαβυλώνα και στα Σούσα. Η πόλη λεηλατήθηκε, όλοι οι θησαυροί της διερπάγησαν και αρκετά κτήρια κατεδαφίστηκαν.¹⁶

Η Φοινίκη κατόρθωσε να απαλλαγεί από την περσική υποτέλεια στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στον οποίο όλες σχεδόν οι φοινικικές πόλεις άνοιξαν τις πύλες τους και τον υποδέχτηκαν σαν ελευθερωτή. Εξαίρεση αποτέλεσε η Τύρος, που αρνήθηκε να παραδοθεί. Ύστερα από επτάμηνη πολιορκία, η Τύρος εκπορθήθηκε και οι περισσότεροι κάτοικοί της είτε σκοτώθηκαν, είτε πουλήθηκαν ως δούλοι.

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου (323 π.Χ.), η Φοινίκη αποτέλεσε το μήλο της έριδας μεταξύ των Πτολεμαίων και των Σελευκιδών.

(β) Οι Καρχηδόνιοι

Όπως θα αναφερθεί πιο κάτω, η πιο σημαντική αποικία των Φοινίκων ήταν η Καρχηδόνα στη σημερινή Τυνησία. Κατά το τέλος του ογδόου αιώνα π.Χ., η πόλη αναδείχθηκε σε μεγάλη πολιτική και οικονομική δύναμη και έφτασε στον κολοφώνα της δόξας της κατά τα μέσα του έκτου αιώνα π.Χ. Υπήρξε μια μεγάλη και εύπορη πόλη και κυρίαρχη δύναμη στη Μεσόγειο. Αυτό, είχε ως αποτέλεσμα, την αντιπαλότητα με άλλες δυνάμεις, κυρίως τη Ρώμη, που συνοδεύτηκε από μεταξύ τους πολέμους, κατά τη διάρκεια των οποίων πραγματοποιήθηκαν εκατέρωθεν εισβολές στα εδάφη των άλλων. Οι πόλεμοι με τη Ρώμη, γνωστοί ως Καρχηδονιακοί Πόλεμοι, κατέληξαν στην καταστροφή της Καρχηδόνας.

¹⁴ Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 48.

¹⁵ Ό.π., σ. 51.

¹⁶ Ό.π., σ. 53.

Ο Πρώτος Καρχηδονιακός Πόλεμος άρχισε το 264 π.Χ. με αφορμή τους πειρατές της Μεσσήνης, αλλά σύντομα εξελίχτηκε σε πόλεμο για κατοχή ολόκληρης της Σικελίας. Οι Καρχηδόνιοι νικήθηκαν και υποχρεώθηκαν να ζητήσουν ειρήνη. Ολόκληρη η Σικελία, εκτός από τις κτήσεις του Ιέρωνα, του βασιλιά των Συρακουσών, παραχωρήθηκε στους Ρωμαίους.

Είκοσι δύο χρόνια διατηρήθηκε η ειρήνη μεταξύ της Ρώμης και της Καρχηδόνας. Το 218 π.Χ. οι Καρχηδόνιοι, με επικεφαλής τον νεαρό στρατηγό Αννίβα, παραβίασαν την υποχρέωσή τους να μην περάσουν τον ποταμό Έβρο, που όριζε τη κτήση τους στην Ισπανία. Ο Αννίβας προέλασε με τα στρατεύματά του διά μέσου της Ισπανίας. Πέρασε τις Άλπεις, εισέβαλε στην Ιταλία, διέγειρε τους Γαλάτες εναντίον των Ρωμαίων και επί δεκαπέντε χρόνια πολέμησε εναντίον τους. Αυτός ήταν ο Δεύτερος Καρχηδονιακός Πόλεμος. Στην αρχή, οι Ρωμαίοι υπέστησαν συντριπτικές ήττες. Ωστόσο, οι Ρωμαίοι τελικά νίκησαν. Ο Αννίβας δοκίμασε την πρώτη του ήττα κάτω από τα τείχη της Καρχηδόνας στη μάχη της Ζάμας το 202 π.Χ. Έτσι, τέλειωσε και ο Δεύτερος Καρχηδονιακός Πόλεμος. Η Καρχηδόνα υποτάχθηκε. Εγκατάλειψε τις κτήσεις της στην Ισπανία, παρέδωσε τον πολεμικό της στόλο στη Ρώμη, πλήρωσε κολοσσιαίες πολεμικές αποζημιώσεις και συμφώνησε να παραδώσει τον Αννίβα στο εκδικητικό μένος των Ρωμαίων. Ο Αννίβας δραπετεύσε και διέφυγε στην Ασία. Όταν αργότερα βρέθηκε μπροστά στην απειλή να πέσει στα χέρια των αδυσώπητων εχθρών του, αυτοκτόνησε με δηλητήριο.

Επί πενήντα, περίπου, χρόνια, η Ρώμη και η υποταγμένη Καρχηδόνα έζησαν ειρηνικά. Η Ρώμη άπλωσε την αυτοκρατορία της στη διαιρεμένη και αναστατωμένη Ελλάδα, εισέβαλε στη Μικρά Ασία και νίκησε τον Σελευκίδη μονάρχη Αντίοχο Γ΄. Την Αίγυπτο, που ήταν ακόμη κάτω από τους Πτολεμαίους, την Πέργαμο και τα περισσότερα από τα μικρά κράτη της Μικράς Ασίας, η Ρώμη τα μετέτρεψε σε «προστατευόμενα» ή «προτεκτοράτα», όπως θα λέγαμε σήμερα, κράτη.

Στο μεταξύ, η υποδουλωμένη Καρχηδόνα άρχισε να επανακτά κάτι από την παλιά της ευρωστία. Η ανάρρωσή της αναθέρμανε το μίσος και την καχυποψία των Ρωμαίων, οι οποίοι κήρυξαν εκ νέου πόλεμο εναντίον της το 149 π.Χ. Η Καρχηδόνα πρόβαλε σθεναρή αντίσταση, άντεξε σε μακροχρόνια πολιορκία, αλλά τελικά καταλήφθηκε το 146 π.Χ. Η σφαγή στους δρόμους της πόλης διήρκεσε έξι ημέρες. Το αίμα έτρεξε άφθονο. Όταν έπεσε η ακρόπολη της πόλης, μόνο πενήντα χιλιάδες Καρχηδόνιοι είχαν απομείνει ζωντανοί, από το ένα τρίτο του εκατομμυρίου που αριθμούσε ο πληθυσμός της. Αυτοί που επέζησαν πουλήθηκαν σκλάβοι και η Καρχηδόνα πυρπολήθηκε και καταστράφηκε. Αυτό ήταν το τέλος του Τρίτου Καρχηδονιακού Πολέμου και το τέλος της Καρχηδόνας.

Με τη ρωμαϊκή επέκταση και την καταστροφή της Καρχηδόνας, του τελευταίου φοινικικού κράτους της Μεσογείου, οι Φοίνικες περιήλθαν σε πλήρη αφάνεια.

(3) Πολιτική και κοινωνική οργάνωση

Με βάση τα όσα αναφέρονται πιο πάνω, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για πολιτική οργάνωση των Φοινίκων, αφού δεν υπήρχε, έστω και σε χαλαρή μορφή, εθνο-

τική συλλογική ταυτότητα που να τους συνέδεε. Οι κάτοικοι της περιοχής όπου ζούσαν οι Φοίνικες αυτοπροσδιορίζονταν με αναφορά στην πόλη-κράτος από την οποία κατάγονταν, δηλαδή ως «Σιδώνιοι» ή ως «Τύριοι» κ.λπ. Οι πόλεις-κράτη της Φοινίκης διατηρούσαν πλήρη μεταξύ τους ανεξαρτησία. Επίσης, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους, βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία ισχυρών δυνάμεων, όπως των Αιγυπτίων, των Ασσυρίων, των Βαβυλωνίων, των Περσών και των Μακεδόνων.

Όπως και στα άλλα κράτη της Εγγύς Ανατολής, ο ανώτατος άρχοντας κάθε πόλης-κράτους των Φοινίκων ήταν ο βασιλέας, ο οποίος ασκούσε τις εξουσίες του δυνάμει απόφασης των θεών, που τους αντιπροσώπευε στη γη. Ήταν ο ποιμένας του λαού του, που τον καθοδηγούσε. Για τούτο, ένας από τους κύριους ρόλους του ήταν αυτός του αρχιερέα. Υπό την ιδιότητά του αυτή, είχε διάφορα θρησκευτικά καθήκοντα, όπως τη διοργάνωση δημόσιων θυσιών και θρησκευτικών εορτών, καθώς και την ανέγερση ναών και βωμών. Μερικοί βασιλείς, όπως ένα βασιλέας της Τύρου, θεοποίησαν τους εαυτούς τους, πράγμα που προκάλεσε τη μήνη του προφήτη των Εβραίων Ιεζεκιήλ.¹⁷ Επίσης, οι βασιλείς ήταν αρχηγοί του στρατού και του ναυτικού και υπεύθυνοι για την απονομή της δικαιοσύνης και την τήρηση των νόμων στην πόλη τους, για τους οποίους υπήρχε η αντίληψη ότι θεσπίστηκαν από τους θεούς. Κατά κανόνα, ο θεσμός της βασιλείας ήταν κληρονομικός. Υπήρξαν, όμως, περιπτώσεις σφετερισμού της εξουσίας. Οι βασιλείς, όπως αυτοί της Τύρου, της Βύβλου, της Sumur και της Arwad, είχαν «συμβούλια πρεσβυτέρων» τα οποία τους βοηθούσαν και τους συμβούλευαν κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους.¹⁸

Παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων, μπορούμε να πούμε ότι στις φοινικικές πόλεις υπήρχε κάποιας μορφής κοινωνική ιεραρχία ή διαστρωμάτωση. Φαίνεται ότι σε κάθε πόλη υπήρχαν πέντε κοινωνικο-οικονομικές τάξεις: Της βασιλικής οικογένειας, της τάξης των ευγενών, της μεσαίας τάξης, της εργατικής τάξης και της τάξης των υπηρετών. Την τάξη των ευγενών την αποτελούσαν οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι, οι στρατηγοί, οι πλούσιοι έμποροι και γαιοκτήμονες και οι ιερείς. Τη μεσαία τάξη αποτελούσαν διάφορες επαγγελματικές ομάδες, όπως γεωργοί, ψαράδες, τεχνίτες και έμποροι. Στην εργατική τάξη, στην οποία ανήκαν οι πιο πτωχοί πολίτες, ανήκαν οι βοσκοί, οι εποχιακοί εργάτες, οι ναυτικοί και οι «απελεύθεροι», οι οποίοι, παρά το ότι είχαν την υπόσταση των πολιτών, είχαν περιορισμένα νομικά και πολιτικά δικαιώματα και προνόμια και, ως εκ τούτου, γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης. Στην τάξη των υπηρετών ανήκαν οι δούλοι οι οποίοι, παρά το ότι είχαν το ίδιο νομικό καθεστώς με τα άλλα δουλοκτητικά κράτη και ήταν αποξενωμένοι από οποιαδήποτε νομικά και πολιτικά δικαιώματα, είχαν το δικαίωμα να αποκτούν περιουσία και, έτσι, να μπορούν να εξαγοράσουν την ελευθερία τους. Πέραν τούτου, στις φοινικικές πόλεις υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός ξένων, κυρίως εμπόρων, που διέμεναν προσωρινά.¹⁹

17 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 60.

18 Όπ., σ. 62.

19 Όπ., σσ. 64, 65.

Η θέση της γυναίκας ήταν όπως και στις άλλες πολιτείες της αρχαιότητας. Η οικογένεια ήταν πατριαρχική. Ο πατέρας ή ο σύζυγος ήταν, ανάλογα με την περίπτωση, οι αρχηγοί των οικογενειών τους και ασκούσαν απόλυτη εξουσία επί των συζύγων και των τέκνων τους. Όμως, σε αντίθεση με άλλες γειτονικές χώρες, η γυναίκα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή της Φοινίκης. Αυτόν της ιέρειας. Ένας θεσμός, συνδεδεμένος με τη λατρεία της θεάς Ashtart, της μετέπειτα μετονομασθείσας σε Αστάρτη (Astarte) και Αφροδίτη, ήταν η «ιερή» πορνεία, στην οποία επιδιδόνταν οι γυναίκες για να ευχαριστήσουν τη θεά, όταν ανταποκρινόταν σε μια παράκλησή τους. Δεν επρόκειτο για πράξη σεξουαλικής ηδονής, αλλά για εκπλήρωση θρησκευτικού καθήκοντος. Τούτο μαρτυρεί ο Ηρόδοτος, που αναφέρει ότι στην Κύπρο συνηθισμένες γυναίκες αναλάμβαναν προσωρινά τον ρόλο της ιέρειας και αφιέρωναν το σώμα τους στη θεά Αστάρτη, για να την ευχαριστήσουν για την ικανοποίηση μιας παράκλησής τους. Επίσης, σύμφωνα με τον Λουκιανό, γυναίκες της Βύβλου, που αρνήθηκαν να ξυρίσουν τα μαλλιά τους και να τα προσφέρουν στον θεό Άδωνι κατά την ετήσια εορτή που οργανωνόταν προς τιμή του, αναγκάζονταν να επιδίδονται για μία ημέρα στην πορνεία στον ναό της Ashtart.²⁰

Τα τέσσερα βασικά προϊόντα που εμπορεύονταν οι Φοίνικες ήταν η ξυλεία, το σπάρτι, το λάδι και το κρασί. Εμπορεύονταν επίσης λιβάνι, μπαχαρικά και αρώματα της νότιας Αραβίας, βαμβάκι των Ινδιών, αιγυπτιακά είδη από γυαλί και μέταλλο, υφάσματα και κυρίως πορφύρα. Στη βιοτεχνία, η Φοινίκη είχε σχεδόν το μονοπώλιο της πορφύρας (περίφημη κόκκινη βαφή), που έβγαινε από ένα κοχύλι των ακτών της Φοινίκης. Με την πορφύρα έβαφαν τα περίφημα υφαντά, για τα οποία φημίζονταν.

Η μικρής έκτασης καλλιεργήσιμη γη ήταν εύφορη. Ξακουστή ήταν η φήμη που είχαν τα φοινικικά σύκα και τα σταφύλια, καθώς και οι ελιές της, από τις οποίες παραγόταν εξαιρετο ελαιόλαδο. Επίσης, η Φοινίκη φημιζόταν για τα εκλεκτά κρασιά της. Υποστηρίζεται ότι ο φιλόσοφος Ζήνων ο Κιπτίας ήταν τόσο λάτρης του φοινικικού κρασιού, που απέθανε από υπερβολική οινοποσία.²¹

Οι Φοίνικες μιλούσαν τη φοινικική. Η φοινικική ανήκει στην οικογένεια των σημιτικών γλωσσών και ομοιάζει με την αραμαϊκή, τη εβραϊκή, τη μωαβιτική, την αμοριτική και τη γλώσσα που μιλιόταν στην Ουγκαρίτ. Η φοινικική αποκρυπτογραφήθηκε κατά τα μέσα του 18ου αιώνα μ.Χ. από τον John Swinton, του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, από επιγραφές που βρέθηκαν στο Κίτιο.²²

Από τις φοινικικές επιγραφές που ανακαλύφθηκαν, φαίνεται ότι οι Φοίνικες είχαν διαμορφώσει, από το δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., το πρώτο αλφάβητο. Ο ρόλος των Φοινίκων στη διάδοση του αλφαβήτου αποτελεί ένα από τα γνωστότερα πολιτιστικά τους επιτεύγματα. Στην Εγγύς Ανατολή, οι εβραϊκές και αραμαϊκές γραφές προέχονταν από τη φοινικική. Μεγάλη σημασία είχε για την

20 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 71.

21 Όπ., σ. 74.

22 Όπ., σ. 77.

Ευρώπη η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες, είτε, απευθείας, από τους Φοίνικες, είτε, έμμεσα, από τη Συρία ή την Κύπρο ή την Ανατολία.

Το φοινικικό αλφάβητο ήταν αρχικά συμφωνογραφικό, ένα αλφαβητικό σύστημα γραφής με 22 σύμβολα, το καθένα από τα οποία απέδιδε ένα σύμφωνο, αφήνοντας τον αναγνώστη να προσθέσει το κατάλληλο φωνήεν. Σταδιακά, το φοινικικό αλφάβητο εξελίχθηκε και, κατά τον δέκατο αιώνα, μετετράπηκε σε γραμμικό και οριζόντιο. Σύντομα, μεταδόθηκε πέραν των συνόρων της Φοινίκης. Κατά το τέλος του ενάτου αιώνα π.Χ., αρκετές χώρες πέραν της Εγγύς Ανατολής, με πρώτη την Κύπρο, το υιοθέτησαν. Ακολουθήσαν οι χώρες της Δυτικής Μεσογείου, όπως η Σαρδηνία και η Ισπανία. Το γεγονός αυτό υπήρξε σημαντικότερο για τον πολιτισμό, γιατί αντικατέστησε τις πολύπλοκες και δύσκολες συλλαβικές γραφές. Πολλά στοιχεία μαρτυρούν την προέλευση του ελληνικού αλφάβητου από το φοινικικό, όπως ομοιότητα σε σχήμα, αριθμό, σειρά, ονόματα και φορά των γραμμάτων.

Στις τέχνες, οι Φοίνικες επηρεάστηκαν σημαντικά από τους λαούς των γειτονικών λαών, τους Αιγυπτίους, τους Κυπρίους, τους Ασσυρίους και τους Χετταίους. Κατά τον ένατο αιώνα π.Χ., οι Φοίνικες τεχνίτες κατασκεύαζαν πολύτιμα αντικείμενα από ελεφαντόδοντο και από οδόντες ιπποπόταμου. Γνωστά και διαδεδομένα στις γειτονικές χώρες ήταν τα διακοσμημένα μεταλλικά κύπελλα. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή του παρόντος Κεφαλαίου, κατά τον αγώνα δρόμου που διεξήχθη προς τιμή της μνήμης του Πάτροκλου, το έπαθλο το οποίο απονεμήθηκε στον νικητή ήταν ένα επάργυρο κύπελλο κατασκευασμένο από Σιδώνιους τεχνίτες. Οι Φοίνικες τεχνίτες δεν υστέρησαν και στη γλυπτική. Χρησιμοποιώντας μάρμαρα που έφερναν από την Ελλάδα, κατασκεύαζαν στήλες, «cippi» (κοντόχονδρους κίονες), αγάλματα, σαρκοφάγους και λίθινα επιτύμβια των οποίων σημαντικός αριθμός βρέθηκε σε τάφους στην Κύπρο, τη Σικελία, τη Σαρδηνία, την Ιβηρία και τη βόρεια Αφρική. Στην κατασκευή αγαλμάτων, έντονη υπήρξε η ελληνική επίδραση που εισήχθη, πιθανόν, μέσω Κύπρου. Τούτο, μαρτυρείται από τα αγάλματα στον ναό του Eshmun στη Σιδώνα τα οποία πιστεύεται ότι κατασκευάστηκαν κατά τον έκτο αιώνα π.Χ. Επίσης, οι Φοίνικες τεχνίτες διακρίθηκαν και στην κατασκευή σκευών από γυαλί. Υποστηρίχθηκε από τον Ρωμαίο Πλίνιο τον Πρεσβύτερο ότι το γυαλί το εφηνύραν οι Φοίνικες. Τούτο, όμως, δεν ευσταθεί. Το γυαλί εφευρέθηκε στο βασίλειο των Μιτάννι κατά τον 16ο αιώνα π.Χ. Τέλος, άξια ιδιαίτερης αναφοράς είναι η παραγωγή υφαντών τα οποία, συνήθως, βάζονταν από την πορφυρή βαφή που, όπως προαναφέρθηκε, παρήγαγαν και ευρέως εμπορεύονταν οι Φοίνικες.²³

(4) Η εξάπλωση των Φοινίκων. Εμπορία και αποικίες

Οι φοινικικές πόλεις-κράτη, για λόγους που θα επιχειρηθεί να εκτεθούν πιο κάτω, στράφηκαν από νωρίς προς το θαλάσσιο εμπόριο. Παρά το ότι οι ίδιες, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους, τελούσαν υπό καθεστώς επικυριαρχίας

23 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 138-169.

των μεγάλων κρατών της περιοχής, κατόρθωσαν να αναδειχθούν θαλασσοκράτειρες σε όλη τη Μεσόγειο. Οι θαλασσοπόροι Φοίνικες, ενεργώντας είτε αυτόβουλα είτε μέσα στο πλαίσιο κρατικής επεκτατικής πολιτικής, ίδρυσαν σε διάφορες περιοχές, αρχικά, εμπορεία, μερικά από τα οποία πήραν στη συνέχεια τη μορφή μόνιμων εγκαταστάσεων ή αποικιών.

Τα κίνητρα που ώθησαν τους Φοίνικες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους θα πρέπει να αναζητηθούν σε παράγοντες, βασικά, εσωτερικούς. Στην αρχή του Κεφαλαίου έγινε λόγος για τη μικρή έκταση της καλλιεργήσιμης γης στην οποία ήταν εγκατεστημένοι οι Φοίνικες. Η καλλιεργήσιμη γη συρρικνώθηκε μετά τις καταστροφές που επισυνέβησαν κατά το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Στον περιορισμό της καλλιεργήσιμης γης και, ειδικά, της αρδεύσιμης γης, συνέβαλαν και οι κλιματικές αλλαγές που σημειώθηκαν περί το 1200 π.Χ. και είχαν ως αποτέλεσμα τη δραματική μείωση της βροχόπτωσης, η οποία, με τη σειρά της, επέφερε και την αποψίλωση των δασών. Αυτοί οι παράγοντες, σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού, ανάγκασαν τις φοινικικές πόλεις να στραφούν προς το εξωτερικό για την προμήθεια των απαραίτητων πόρων για διατροφή του πληθυσμού τους. Επίσης, υπήρξε η ανάγκη προμήθειας πρώτων υλών που δεν υπήρχαν στη Φοινίκη, όπως χρυσού, άργιρου, σιδήρου, χαλκού και κασσίτερου, για τη βιοτεχνία, που άρχισε να αναπτύσσεται κατά το τελευταίο τέταρτο του ενάτου αιώνα, καλύπτοντας το κενό που άφησε η καταστροφή της Ουγκαρίτ και άλλων βιοτεχνικών κέντρων. Υπήρχαν, σε μικρότερο βαθμό, και εξωτερικοί παράγοντες, όπως, για παράδειγμα, η πίεση για εξεύρεση των αναγκαίων πόρων για καταβολή του φόρου υποτελείας προς τους επικυρίαρχους, που ήταν οι Ασσύριοι την εποχή εκείνη.²⁴

Η πρώτη εξάπλωση των Φοινίκων στα εδάφη της Εγγύς Ανατολής, με τη δημιουργία εμπορειών και προσωρινών εγκαταστάσεων, παρατηρείται, περί τον ένατο αιώνα π.Χ., προς την Ανατολία και, ειδικά, στην Κιλικία, πλησίον του Κόλπου της Αλεξανδρέττας. Κίνητρο ήταν η εξεύρεση πολύτιμων πρώτων υλών, όπως ξύλα από τα έλατα τα οποία ήταν, λόγω της ανθεκτικότητας και της πίσσας που είχαν, πολύ κατάλληλα για την κατασκευή πλοίων. Επίσης, εγκαταστάθηκαν στους νότιους πρόποδες της οροσειράς του Ταύρου, όπου υπήρχαν πλούσια αποθέματα ορυκτών. Κατά τον όγδοο αιώνα, οι επαφές των Φοινίκων με τις χώρες της περιοχής ήταν τόσο στενές, ώστε να καταστεί η φοινικική *lingua franca* (διεθνής γλώσσα) στις εμπορικές συναλλαγές.

Η Κύπρος ήταν η πρώτη υπερπόντια αποικία των Φοινίκων. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου παρατηρούνται οι πρώτες μαζικές επισκέψεις και εγκαταστάσεις φοινίκων εμπόρων στην Κύπρο. Η ανακάλυψη σημαντικής ποσότητας φοινικικών αγγείων του ενδέκατου αιώνα π.Χ. στην Παλαιπαφο-Σκάλες μάς παρέχουν τις πρώτες αποδείξεις αυτών των επισκέψεων και αποκαλύπτουν ότι η Κύπρος είχε μετατραπεί σε λιμενικό σταθμό για τα καράβια των Φοινίκων. Ειδικά, η Παλαιπαφος-Σκάλες, στο δυτικό μέρος της Κύπρου, αποτελούσε ένα στρατηγικής σημασίας ενδιάμεσο σταθμό για τα ταξίδια των Φοινίκων εμπόρων προς τη δυτι-

24 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 173-178.

κή Ανατολία, στο Αιγαίο και στην Ιταλία. Πέραν τούτου, τους φοίνικες εμπόρους προσέλκυσε και η άφθονη ποσότητα χαλκού που υπήρχε στην Κύπρο. Αρχικά, οι Φοίνικες δεν επεδίωκαν τον αποικισμό της Κύπρου ούτε αντιμετώπιζαν εχθρικά τους γηγενείς κατοίκους. Αυτές οι εγκαταστάσεις, παρά τον μαζικό τους χαρακτήρα, δεν απέβλεπαν στον αποικισμό της νήσου από τους Φοίνικες αλλά στη διεξαγωγή εμπορικών δραστηριοτήτων. Τα προϊόντα που πωλούσαν οι φοίνικες έμποροι ήταν λάδι, μπαχαρικά, αρώματα και κρασιά. Κατά τον ένατο αιώνα, στις εξαγωγές των Φοινίκων στην Κύπρο, την πρώτη θέση είχαν είδη πολυτελείας, όπως στολίδια, αντικείμενα από επεξεργασμένο ελεφαντοστό, βαμμένα υφαντά και μπρούντζινα επιτραπέζια δοχεία.²⁵

Ένας από τους πρώτους σημαντικούς οικισμούς των Φοινίκων ήταν στο Κίτιο. Το Κίτιο ήταν για τους Φοίνικες ο ιδεώδης διάσταθμος για τα καράβια τους, για να φθάσουν στις δυτικές ακτές της Μεσογείου. Το Κίτιο ήταν μια πόλη ημιερείπωμένη, όταν άρχισαν οι εγκαταστάσεις φοινίκων εποίκων από την Τύρο. Ήταν η εποχή που η Τύρος ήταν η κυρίαρχη πόλη-κράτος των Φοινίκων. Επωφελούμενη από τη στιγμιαία εξασθένηση της Αιγύπτου και της Ασσυρίας, η Τύρος είχε κατορθώσει να επιβάλει την ηγεμονία της στις άλλες φοινικικές πόλεις. Η απόσταση μεταξύ Τύρου και Κιτίου είναι μόνο 150 περίπου μίλια.

Η κατασκευή του πρώτου φοινικικού ναού, περί τα μέσα του ένατου αιώνα π.Χ., πρέπει να συμπίπτει με την πλήρη εγκαθίδρυση της φοινικικής κυριαρχίας στο Κίτιο και την πέριξ περιοχή. Η εγκατάσταση Φοινίκων εποίκων στη νήσο και, κυρίως, στο Κίτιο, άρχισε πιθανόν ένα αιώνα ή ενάμισι αιώνα νωρίτερα.²⁶ Από τα ευρήματα των αρχαιολογικών ανασκαφών, ξεχωρίζει ο μεγάλος φοινικικός ναός, αφιερωμένος στη θεά Ασάρτη, κτισμένος, γύρω στα 800 π.Χ., μέσα στα ερείπια ενός ναού της Ύστερης Χαλκοκρατίας, στη θέση που ονομάζεται Καθαρή.²⁷

Προηγουμένως, για δύο αιώνες, με την κυριαρχία των Αχαιών, η πόλη ήκμασε. Φυσικά αίτια, πιθανόν πλημμύρα, επέφεραν την καταστροφή της πόλης. Παρά το ότι ανοικοδομήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα, επανεγκατελείφθηκε σε διάστημα λιγότερο των 50 χρόνων, καθώς το λιμάνι της κατέστη άχρηστο. Το πρώτο μέλημα των φοινίκων εποίκων ήταν η κατασκευή νέου λιμένα.

Οι σχέσεις μεταξύ των φοινίκων εποίκων και των κυπρίων, γηγενών και Αχαιών, ήταν αρμονικές και, τούτο, μαρτυρείται από την ομοιογένεια των αντικειμένων που βρέθηκαν σε ναούς και τάφους.

Σταδιακά, το Κίτιο και άλλες πόλεις της Κύπρου τέθηκαν υπό την κυριαρχία της Τύρου. Κατά το τέλος του όγδοου αιώνα, βασιλέας της Τύρου, υπό την κυριαρχία της οποίας ήταν το Κίτιο, ήταν ο Luli. Η τυραννική του διακυβέρνηση προκάλεσε την εξέγερση του πληθυσμού του Κιτίου, η οποία ήταν ανεπιτυχής. Η εξέγερση καταγράφεται στα χρονικά του Ασσύριου βασιλέα Σαργών ΙΙ.²⁸

25 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 180, 181.

26 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Τόρμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σ. 324.

27 Ό.π., σ. 329.

28 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σ. 182.

Επίσης, η κυριαρχία της Τύρου μαρτυρείται από ανευρεθέντα θραύσματα από δύο κύπελα ή κούπες στο βουνό Μούττη Σινόας, που βρίσκεται βορειοανατολικά της Αμαθούντας. Κάθε κούπα φέρει μια αφιέρωση σε φοινικικούς χαρακτήρες, που η γραφή τους την τοποθετεί στα μέσα του όγδοου αιώνα π.Χ. Διαβάζουμε σ' αυτές τις κούπες πως ένας κυβερνήτης ή αντιβασιλέας του Qart-hadasat, «υπηρέτης» του Χιράμ, έδωσε στον Βάαλ του Λιβάνου, τον κύριό του, αυτό το αντικείμενο που ήταν φτιαγμένο από χαλκό της καλύτερης ποιότητας. Το όνομα Qart-hadasat είναι φοινικικό και σημαίνει «νέα πόλη», το ίδιο με εκείνο της αφρικανικής Καρχηδόνας. Υπάρχει διαμάχη μεταξύ των ιστορικών για το ποια ήταν αυτή η πόλη. Μερικοί πιστεύουν ότι αυτή η πόλη δεν είναι άλλη από το Κίτιο ή μια πόλη κοντά στο Κίτιο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Qart-hadasat αναφέρεται στον ασσυριακό πίνακα του Εσαρχαδδώνα (Esarhaddon), στα 672 π.Χ., ως πρωτεύουσα μιας από τις κυπριακές ηγεμονίες. Είναι εύλογο και δικαιολογημένο να θεωρήσουμε αυτήν την πόλη ως το Κίτιο, που ήταν το κύριο φοινικικό κέντρο της Κύπρου. Υπάρχει και η άποψη ότι η πόλη ήταν η Αμαθούντα. Το σίγουρο είναι ότι η «Καρχηδόνα» της Κύπρου διοικείτο γύρω στα 750 π.Χ. από έναν αντιβασιλέα, που απέδιδε στον εαυτό του τον τίτλο του υπηρέτη του Χιράμ. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τον Χιράμ Β', βασιλέα της Τύρου.²⁹

Το Κίτιο, παρά το ότι βρισκόταν υπό τον πλήρη έλεγχο των Φοινίκων, διατηρούσε εμπορικές επαφές με τον ελληνικό κόσμο. Υποστηρίζεται ότι στο κυπριακό έδαφος συναντήθηκαν για πρώτη φορά οι Έλληνες του Αιγαίου με τους Φοίνικες και εκεί να δανείστηκαν οι πρώτοι το φοινικικό αλφάβητο.³⁰ Γενικά, η Φοινίκη, διατήρησε μακρόχρονη σχέση με τον ελληνικό πολιτισμό, ενώ, κατά την παράδοση, η Θήβα ιδρύθηκε από έναν Φοινίκη πρίγκιπα, τον Κάδμο.

Αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., οι Φοίνικες και, ειδικά, οι της Σιδώνας, ήρθαν σε στενότερη επικοινωνία με τους Αθηναίους και πολλοί Φοίνικες έμποροι εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Κατά τον τέταρτο αιώνα, μετά το τέλος των Περσικών Πολέμων, περί το 334 π.Χ., όταν βασιλέας της Σιδώνας ήταν ο Στράτων Ι (Straton I), οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Σιδώνας και Αθηνών έφθασαν στο ζενίθ τους. Αναπτύχθηκε στην Αθήνα μια μεγάλη κοινότητα των Φοινίκων, όπως τούτο συνάγεται από τις διγλωσσες ελληνοφοινικικές επιτύμβιες στήλες που απεκάλυψαν οι αρχαιολογικές ανασκαφές και από τον σημαντικό αριθμό των φοινικικών ναών πέριξ του Πειραιά. Επίσης, στον Πειραιά υπήρχαν ναοί για τη λατρεία των θεών Ba'al και Nergal. Μάλιστα, οι Αθηναίοι τιμήσαν, με σχετικές αποφάσεις τους, αριθμό εμπόρων από τη Σιδώνα και το Κίτιο. Στην κοινότητά τους υπήρχαν διαπρεπείς άνδρες, όπως ο φιλόσοφος Ζήνων ο Κιτιέας, ο οποίος, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, παρά το ότι, εξελληνισθείς, δραστηριοποιήθηκε ως Έλληνας φιλόσοφος, ήταν φοινικικής καταγωγής.³¹

29 Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', τ. Α', σσ. 332- 335. Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 182, 183.

30 Βάσος Καραγιώργης, «Η Κύπρος της Αρχαϊκής Εποχής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Β', σ. 359.

31 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 186, 187.

Φοινικικές εγκαταστάσεις υπήρξαν και στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, όπως στην Κόρινθο και στο Άργος. Επίσης, εγκαταστάσεις Φοινίκων υπήρξαν και σε ελληνικά νησιά, όπως στη Ρόδο, στην Κρήτη, στην Αίγινα και στα Κύθηρα, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως διαμετακομιστικοί σταθμοί στα ταξίδια των πλοίων τους στη Μεσόγειο.³²

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης, η Σικελία υπήρξε ένας σημαντικός σταθμός των Φοινίκων, ιδιαίτερα κατά το τέλος του ενάτου αιώνα, όταν αυτοί εξαπλώθηκαν σε όλα σχεδόν τα κεντρικά σημεία της Μεσογείου. Αρχικά, οι εγκαταστάσεις ήταν σποραδικές. Κατά τον όγδοο αιώνα οι Φοίνικες κάνουν εμφανή την παρουσία τους στη Σικελία, κυρίως στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού. Ο Θουκυδίδης μάς παρέχει μια σύντομη, αλλά αρκετά διαφωτιστική περιγραφή της εγκατάστασης των Φοινίκων στη Σικελία. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Θουκυδίδης, αρχικά, η Σικελία ονομαζόταν Σικανία και οι κάτοικοί της Σικανοί. Στη νήσο αυτή εγκαταστάθηκε αριθμός Τρώων, εκδιωχθέντων από τους Αχαιούς κατά την άλωση της Τροίας, σε δύο πόλεις, την Έρυκα και την Έγεστα, που έλαβαν το κοινό όνομα Έλυμοι. Μαζί με αυτούς, «εγκατεστάθησαν και μερικοί Φωκείς, εκ των λαβόντων μέρος εις τον Τρωικόν Πόλεμον, οι οποίοι παρεσύρθησαν τότε υπό της κακοκαιρίας εις την Λιβύην πρώτον και έπειτα εξ αυτής εις την Σικελίαν». Ακολούθησε η άφιξη των Σικελών από την Ιταλία με πολυάριθμο στρατό και, αφού νίκησαν τους Σικανούς, τους απώθησαν στα μεσημβρινά και δυτικά της νήσου. Έκτοτε η νήσος από Σικανία ονομάζεται Σικελία. «Εγκατασταθέντες δε εις τα καλύτερα μέρη της χώρας, κατείχαν αυτήν επί τριακόσια περίπου έτη, προτού έλθουν Έλληνες εις την Σικελίαν ... Αλλά και Φοίνικες είχαν, χάριν του μετά των Σικελών εμπορίου των, αποικίας πέριξ όλης της νήσου, και επί των ακρωτηρίων, τα οποία κατελάμβαναν και επεχώριζαν από την ξηράν διά τείχους, και επί των παρακειμένων νησιδίων. Αλλ' όταν οι Έλληνες ωσαύτως ήρχισαν ερχόμενοι πολλοί διά θαλάσσης, απεσύρθησαν από τα λοιπά μέρη και συγκεντρωθέντες κατώκησαν εις την Μοτύην, τον Σολούντα και το Πάνορμο, πλησίον των Ελύμων, το μεν ένεκα της εμπιστοσύνης που είχαν εις την συμμαχίαν των Ελύμων, το δε εις το μέρος τούτο, το από Σικελίας εις Καρχηδόνα ταξίδιον είναι συντομώτατον. Τόσοι βάρβαροι λαοί και κατά τοιούτον τρόπον εγκατεστάθησαν εις την Σικελίαν».³³

Όπως αναφέρει λοιπόν ο Θουκυδίδης, η άφιξη των Ελλήνων ανάγκασε τους Φοίνικες να περιοριστούν και να ισχυροποιήσουν τις εγκαταστάσεις τους στη Μοτύη, στο Σολούντα και στο Πάνορμο. Οι τρεις αυτές εγκαταστάσεις είχαν ιδιαίτερη εμπορική και γεωστρατηγική χρησιμότητα για τους Φοίνικες για τις εμπορικές τους δραστηριότητες με την Καρχηδόνα και τη βόρεια Αφρική. Σε αντίθεση με τους Έλληνες, οι οποίοι αποίκισαν τη Σικελία, οι Φοίνικες περιορίστηκαν στην κτήση περιορισμένης έκτασης γεωργική γης για τις ανάγκες των εγκαταστάσεών τους και στην ίδρυση εμπορίων και αγορών. Οι σχέσεις τους με τον γηγενή πληθυσμό ήταν πολύ αρμονικές, πράγμα που οδήγησε στην πολιτιστική αλληλοεπίδραση. Υπήρξε

32 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 183-188.

33 Θουκυδίδου *Ιστορίαι*, Ζ, 2, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου.

συγχώνευση θρησκευτικών τελετών και παραδόσεων. Επίσης, οι μεταξύ τους μικτοί γάμοι ήταν σύννηθες φαινόμενο.³⁴

Εγκαταστάσεις των Φοινίκων υπήρξαν και στη Σαρδηνία, την ιταλική ενδοχώρα, τη Μάλτα, καθώς και σε παραλίες της αφρικανικής ηπείρου, όπου βρίσκονται σήμερα η Λιβύη, το Μαρόκο, η Αλγερία και η Τυνησία.

Στην Τυνησία, ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει η εγκατάσταση στην Καρχηδόνα, που άρχισε κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ 835 και 800 π.Χ., για να εξελιχθεί σε μετατροπή της πόλης σε μια μεγάλη πολυάριθμη αποικία και, στη συνέχεια, σε μια αυθύπαρκτη πολιτική δύναμη. Η θέση της Καρχηδόνας ήταν ιδεώδης. Η πόλη της Καρχηδόνας βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Λίμνης Τύνιδας η οποία βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της Τυνησίας, σε ένα λόφο πλησίον μιας μεγάλης λιμνοθάλασσας, πολύ κοντά στις ακτές, ώστε να μπορεί να ελέγχει την πορεία των πλοίων που διέρχονταν τα στενά που χώριζαν τη Σικελία από την Αφρική. Επίσης, βρισκόταν σε μια μεγάλη σε έκταση εύφορη γη που θα μπορούσε να θρέψει ένα μεγάλο πληθυσμό. Ιδρύθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, από την Έλισσα, τη μυθική Διδώ, αδελφή του βασιλιά της Τύρου Πυγμαλίωνα (810-774 π.Χ.). Η Καρχηδόνα γρήγορα επέκτεινε τις δραστηριότητές της στη βόρεια Αφρική και στη νότια Ισπανία. Κατά τα πρώτα 100 χρόνια της ιστορίας της, η Καρχηδόνα ελάχιστα διέφερε από τις άλλες φοινικικές εγκαταστάσεις. Όμως, κατά το τέλος του ογδόου αιώνα, η πόλη αναδείχθηκε σε μια μεγάλη πολιτική και οικονομική δύναμη. Στον κολοφώνα της δόξας της έφθασε κατά τα μέσα του έκτου αιώνα. Υπό την ηγεσία του στρατηγού Μago και των διαδόχων του, η πόλη ήταν μια θαλασσοκράτειρα που είχε υπό τον έλεγχό της τη Σαρδηνία, μεγάλο μέρος της Σικελίας και ένα αριθμό αποικιών που ίδρυσε στις ακτές του σημερινού Μαρόκου.³⁵

Το δυτικότερο σημείο των φοινικικών εγκαταστάσεων ήταν στην Ιβηρική Χερσόνησο, στις σημερινές Ισπανία και Πορτογαλία. Ανασκαφές αποκάλυψαν δέκα μεγάλες εγκαταστάσεις σε περιοχή ανατολικά των στενών του σημερινού Γιβραλτάρ. Μεταξύ αυτών, αναφέρουμε τις εγκαταστάσεις Cadiz (Gadir), Malaga, Toscanos, Morro de Mezquitilla, Chorreras.³⁶

(5) Η θρησκεία

Ελάχιστα είναι οι πηγές από τις οποίες να μπορεί κάποιος να σχηματίσει μια συνολική αντίληψη για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και λατρευτικές συνήθειες των Φοινίκων. Οι ιστορικοί βασίζονται, κατά το πλείστον, σε εξωτερικές πηγές, όπως, για παράδειγμα, σε ανευρεθέντα κείμενα στην Ουγκαρίτ, μια πόλη που βρισκόταν νότια της Φοινίκης, για την οποία έγινε λόγος σε άλλο Κεφάλαιο. Άλλες πηγές είναι ελληνικά και λατινικά κείμενα και η εβραϊκή *Βίβλος*. Ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει το έργο *Φοινικική Ιστορία* που γράφτηκε μεταξύ του τέλους του πρώτου αιώνα και

34 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 190, 191.

35 Ο.π., σσ. 198-200.

36 Ο.π., σ. 203.

της αρχής του δεύτερου αιώνα μ.Χ. από τον Φίλωνα Βύβλιο, Έλληνα ιστορικό, που έζησε στη Βύβλο κατά την εποχή εκείνη.

Με βάση τις μέχρι σήμερα ιστορικές έρευνες, προκύπτει ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των Φοινίκων διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη χιλιετία π.Χ. μετά από μια ραγδαία εξέλιξη. Δεν μπορούμε να μιλούμε για μια ενιαία θρησκεία των Φοινίκων, αλλά για θρησκείες των κατοίκων των διαφόρων φοινικικών πόλεων-κρατών, παρά το ότι σε αρκετές πόλεις λατρεύονταν οι ίδιες σημαντικές θεότητες.

Στην ιεραρχία των θεοτήτων στα πάνθηα των διαφόρων πόλεων υπήρχαν δύο βαθμίδες. Επικεφαλής κάθε πανθέου ήταν ένα ζεύγος ανώτατων θεών.

Στη Βύβλο, επικεφαλής του πανθέου ήταν η θεά Ba'alat Gubal, θεά της γονιμότητας και της θαλασσοπλοΐας. Σύντροφός της ήταν ο Reshef. Ακολουθούσαν άλλες θεότητες, μεταξύ των οποίων ήταν οι Άδωνις (Adonis), Ba'al Shamaim, Ba'al Hamman, Addir και El.

Στη Σιδώνα, οι κύριες θεότητες ήταν ο Eshmun και η σύντροφός του Ashtart. Ένα ζεύγος στενά συνδεδεμένο με τη δυναστεία που κυβερνούσε την πόλη. Ο Eshmun ήταν παραλλαγή του Ba'al και, εκτός από προστάτης της δυναστείας που κυβερνούσε την πόλη, ήταν και ο θεραπευτής θεός, ρόλο που είχε στους αρχαίους Έλληνες ο Ασκληπιός. Αναφορικά με την Ashtart, ήταν και στη Σιδώνα μια πολύμορφη θεότητα. Πρώτα, ήταν προστάτιδα της δυναστείας. Σε μια σαρκοφάγο, ο Σιδώνιος βασιλέας Eshmunazar παρουσιάζεται ως ο «αρχιερέας της Ashtart». Πρόσθετα, ήταν και θεά της θάλασσας και της γονιμότητας.

Σε συνθήκη του 675 π.Χ. μεταξύ του βασιλέα της Τύρου Baal I και του βασιλέα της Ασσυρίας Esarhaddon αναφέρονται αρκετοί θεοί της Τύρου ως εγγυητές της τήρησης των όρων της. Οι θεοί αυτοί είναι: Anath, Ashtart, Ba'al Shamaim, Ba'al Malage, Baitylos, Ba'al Saphon, Eshmun και Melqart. Ο κυρίαρχος θεός ήταν ο Melqart. Ήταν ο «Βασιλέας της Πόλης». Λατρευόταν και ως ο θεός της γονιμότητας και της θάλασσας. Θεωρείτο ως ο προστάτης των αποικιών της Τύρου, όπως τούτο καταμαρτυρείται από πολλές αφιερώσεις που γίνονταν προς τιμή του στην Κύπρο, στην Καρχηδόνα, στη Σαρδηνία, στη Μάλτα και στην Ισπανία. Σύντροφός του ήταν η Ashtart, που ήταν, όπως και ο σύντροφός της, προστάτιδα της δυναστείας. Ο βασιλέας της Τύρου, όπως και Σιδώνιος ομόλογός του, παρουσιαζόταν ως ο «αρχιερέας της Ashtart». Η Ashtart λατρευόταν και ως θεά της γονιμότητας, του πολέμου, του ουρανού και της θάλασσας.

Πληροφορίες για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της Βηρυτού μάς παρέχουν ελληνικά και ρωμαϊκά κείμενα που γράφτηκαν μεταξύ του πρώτου και δεύτερου αιώνα μ.Χ. Σύμφωνα με θρησκευτική παράδοση, που καταγράφει ο Φίλων Βύβλιος, τη Βηρυτό ίδρυσε ο θεός El, μετά τον γάμο του με την κοινή θνητή Berout, σε ένδειξη αφοσίωσης προς αυτή. Όμως, ο El απένειμε την προστασία της πόλης στον Ποσειδώνα. Ο Φίλων δεν καθορίζει με ποιο σημαντικό θεό αντιστοιχεί ο Ποσειδώνας. Ο «Βηρύτειος Ποσειδώνας», ως θεός της θάλασσας, απολάμβανε μεγάλης λατρείας από τους κατοίκους της Βηρυτού. Σε νόμισμα της Βηρυτού, ο θεός απεικονίζεται να κάθεται σε άρμα το οποίο οδηγούσαν τέσσερις ιππόκαμποι και σε άλλο να στέκεται, κρατώντας στα χέρια του μια τρίαινα, που υποδήλωνε τη

δύναμή του να προκαλεί τρικυμίες ή να φέρνει νηνεμία. Επίσης, λατρευόταν και στη Βηρυτό η θεά Ashtart.³⁷

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των θρησκειών των φοινικικών πόλεων, αλλά και άλλων της αρχαίας Εγγύς Ανατολής, ήταν η ανάσταση που ακολουθούσε τον θάνατο μερικών αρρένων θεοτήτων. Τρεις θεοί, που πιστευόταν ότι είχαν αναστηθεί μετά τον θάνατό τους, ήταν ο Eshmun της Σιδώνας, ο Adonis της Βύβλου και ο Melqart της Τύρου. Υποστηρίζεται πως η πεποίθηση για την ανάσταση θεοτήτων σχετίζεται με τον εποχιακό κύκλο ζωής των φυτών. Ο θάνατος με το καλοκαίρι, όπου τίποτε δεν φυτρώνει και η ανάσταση με τον χειμώνα, όπου αναγεννιέται η φύση.³⁸

Οι ναοί είχαν ένα μεγάλο αριθμό υπαλλήλων και υπηρετών, οι οποίοι βοηθούσαν τους ιερείς στην άσκηση του λειτουργήματός τους, όπως τούτο προκύπτει από μια επιγραφή που ανευρέθηκε στο Κίτιο και αναφέρεται στο προσωπικό που υπηρετούσε στο ιερό της θεάς Ashtart.³⁹

Στη Φοινίκη, όπως και σε άλλα μέρη της Εγγύς Ανατολής, σημαντικό ρόλο στην πολιτιστική ζωή των κατοίκων της διαδραμάτιζε η τέχνη της μαντικής. Κρατικοί αξιωματούχοι και απλοί πολίτες προσέτρεχαν στους μάντεις για να εξασφαλίσουν χρησμούς ή την ερμηνεία οίωνων. Μία από τις πιο διαδομένες μορφές μαντικής ήταν η «σπλαχνομαντεία» με την οποία οι μάντεις, για να διαπιστώσουν τη θεία βούληση, προέβαιναν στην εξέταση των σπλάχνων ή των οργάνων ενός ζώου. Άλλη μορφή μαντείας ήταν η «βελομαντεία», όπου εξεταζόταν η τροχιά ενός βέλους κατά τη ρίψη του. Μια άλλη μορφή μαντείας ήταν και η «εκστατική προφητεία», κατά την οποία ο προφήτης περιερχόταν σε κατάσταση έκστασης και πιστευόταν ότι εισερχόταν μέσα του το πνεύμα του θεού και του αποκάλυπτε το μέλλον ή τη θεία βούληση.⁴⁰

Οι Φοίνικες, όπως και οι άλλοι γειτονικοί λαοί, πίστευαν στη μεταθανάτια ζωή. Τούτο, προκύπτει από ευρήματα σε τάφους κτερισμάτων, που ήταν αντικείμενα χρήσιμα στους νεκρούς στη μελλοντική τους ζωή. Αντιλαμβάνονταν τη μεταθανάτια ζωή σε ένα κάτω σκοτεινό κόσμο, όπου το πνεύμα τους θα αναπαυόταν στην αιωνιότητα μαζί με τους προγόνους τους. Υπήρχαν οι πρακτικές τόσο του ενταφιασμού του νεκρού όσο και της καύσης του.⁴¹

37 Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*, σσ. 103-115.

38 Ο.π., σ. 116.

39 Ο.π., σ. 119.

40 Ο.π., σ. 123.

41 Ο.π., σσ. 130-132.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

(1) Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Συνυφασμένη με την ιστορία των μεγάλων αυτοκρατοριών της Αιγύπτου προς τα νότια και των εναλλασσόμενων αυτοκρατοριών της Ασσυρίας, Βαβυλώνας και Περσίας προς τα βόρεια, είναι η ιστορία των Εβραίων, του σημαντικού αυτού λαού, που επηρέασε βαθύτατα την ανθρώπινη ιστορία.

Βασική πηγή για την ιστορία των Εβραίων είναι η εβραϊκή *Βίβλος*. Η *Βίβλος*, εκτός από ιερό βιβλίο των Εβραίων, που περιέχει τις αρχές της θρησκείας τους, αποτελεί και ένα σύνθετο μείγμα ιστορικών και πεζογραφικών αφηγήσεων, ποίησης, νόμων, γενεαλογιών και άλλων κειμένων. Έχουν γίνει πολλές συζητήσεις σε σχέση με την αξιοπιστία που πρέπει να δοθεί στο περιεχόμενο των αναφερόμενων στη *Βίβλο* ιστορικών αφηγήσεων. Υπάρχουν οι μαξιμαλιστές, οι οποίοι, με ακραίο τρόπο, δέχονται τα πάντα που περιέχονται στο κείμενό της και οι μινιμαλιστές, οι οποίοι, επίσης με ακραίο τρόπο, θεωρούν ότι ολόκληρη η αφήγηση της *Βίβλου* είναι ένα μύθευμα που δημιουργήθηκε κατά την περσική ή ελληνιστική περίοδο, δίχως ιστορική αξία. Υπάρχουν και πολλές ενδιάμεσες απόψεις. Ανεξαρτήτως από το ποια είναι η ορθή προσέγγιση στο θέμα, κανένας δεν μπορεί να αγνοήσει τη βιβλική αφήγηση. Το κείμενό της *Βίβλου* αποτελεί σημαντική πηγή για την αντίσταση των υποτελών κρατών στις μεγάλες αυτοκρατορίες της περιοχής και για το πώς οι τελευταίες έβλεπαν και μεταχειριζόνταν τα θύματά τους. Είναι ένα σημαντικό κείμενο, αλλά, παράλληλα, και μια δύσκολη ιστορική πηγή που πρέπει να προσεγγίζεται με μεγάλη προσοχή.¹

Θα πρέπει, εξ αρχής, να διαχωρίσουμε τις ιστορικές αφηγήσεις της *Βίβλου* από τις κοσμογονικές αντιλήψεις των Εβραίων, αναφορικά με τη δημιουργία του Κόσμου, με τις οποίες αρχίζει η *Βίβλος*, στο πρώτο της βιβλίο, που έχει τίτλο «Γένεσις». Είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι όσα αναγράφονται στο βιβλίο αυτό της *Βίβλου*

1 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σσ. 323-325.

δεν εκφράζουν αποκλειστικά τους Εβραίους. Οι αφηγήσεις, που περιέχονται σ' αυτό, έχουν ομοιότητες με τους βαβυλωνιακούς θρύλους τους οποίους φαίνεται ότι γνώρισαν οι Εβραίοι κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους στη Βαβυλώνα. Φαίνεται ότι οι αφηγήσεις αυτές υπήρξαν μέρος μιας κοινής παράδοσης όλων των σημιτικών λαών.²

Ιδού, πώς περιγράφεται στο βιβλίο *Γένεσις* η δημιουργία του κόσμου:

Την πρώτη ημέρα, ο Θεός έκανε το φως επί της γης. («Και είπεν ο Θεός γεννηθήτω φως και εγένετο φως» (Α,3). Την τέταρτη ημέρα έκανε τον ήλιο, «τον φωστήρα τον μέγαν εις αρχάς της ημέρας» (Α,16).

Ακολούθησε η δημιουργία του ανθρώπου. «Και εποίησεν ο Θεός τον άνθρωπον, κατ' εικόνα Θεού εποίησεν αυτόν, άρσεν και θήλυ εποίησεν αυτούς» (Α,27). «Και έπλασεν ο Θεός τον άνθρωπον, χουν από της γης, και ενεφύσησεν εις το πρόσωπον αυτού πνοήν ζωής, και εγένετο ο άνθρωπος εις ψυχήν ζώσαν» (Β,7).

Στη συνέχεια, «εφύτευσεν ο Θεός παράδεισον εν Εδέμ κατά ανατολάς και έθετο εκεί τον άνθρωπον, ον έπλασε» (Β,8,15). Στον παράδεισο, ο Θεός διάταξε και φύτευσε το δένδρο της ζωής εν μέσω του παραδείσου και το δένδρο της γνώσης του καλού και του κακού. («Και εξανέτειλεν ο Θεός έτι εκ της γης... και το ξύλον της ζωής εν μέσω του παραδείσου και το ξύλον του ειδέναι γνωστόν καλού και πονηρού» (Β,9). Έδωσε, δε, την πιο κάτω εντολή στον άνθρωπο που έπλασε, τον Αδάμ: Από όλα τα δένδρα που υπάρχουν στον παράδεισο, σας δίνω το δικαίωμα να τρώγετε. Από το δένδρο, όμως, της γνώσης του καλού και του κακού, δεν πρέπει ποτέ να φάγете από αυτό. Κατά δε την ημέρα κατά την οποία θα φάγете από τον καρπό του, θα χάσετε το δικαίωμα της αθανασίας, θα πεθάνετε σωματικά και θα χωριστείτε από εμένα που σας έδωσα ζωή. («Και ενετείλατο Κύριος ο Θεός τω Αδάμ λέγων: από παντός ξύλου του εν τω παραδείσω βρώσει φαγή, από δε του ξύλου τού γινώσκειν καλόν και πονηρόν, ου φάγεσθε απ' αυτού. Ή δ' αν ημέρα φάγητε απ' αυτού, θανάτω αποθανείσθε» (Β,16,17).

Ο Θεός, μετά που έπλασε τον άνθρωπο, έπλασε και την Εδέμ (Β,7,8). Πότε ο Θεός έπλασε την Εύα; Φαίνεται ότι δεν την έπλασε μαζί με τον Αδάμ (Α,27) αλλά μετά που έπλασε «πάντα τα θηρία του αγρού και πάντα τα πετεινά του ουρανού» (Β,19) οπότε κανένα από αυτά δεν βρέθηκε βοηθός όμοιος του Αδάμ. («...τω δε Αδάμ ουχ ευρέθη βοηθός όμοιος αυτώ» Β,20). Τότε, ο Θεός είπε ότι «ου καλόν είναι τον άνθρωπον μόνον, ποιήσωμεν αυτώ βοηθόν κατ' αυτόν» (β,18) και για να αναπληρώσει την έλλειψη αυτή, έφερε έκσταση στον Αδάμ και έλαβε μια από τις πλευρές του και μορφοποίησε την πλευρά την οποία έλαβε από τον Αδάμ σε γυναίκα. Όταν ο Αδάμ ξύπνησε, είπε: «Τούτο νυν οστούν εκ των οστέων μου και σαρξ εκ της σαρκός μου. Αυτή κληθήσεται γυνή, ότι εκ του ανδρός αυτής ελήφθη αυτή» (Β,21,22,23).

Όταν ο Αδάμ και η Εύα έφαγαν από τον καρπό του δένδρου της γνώσης του καλού και του κακού, εκδιώχθηκαν από τον παράδεισο της χαράς και της τέρψης, ώστε να μην μπορεί ο Αδάμ, που απέκτησε πλέον την ικανότητα να γνωρίσει το

2 Η.G.Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*, τ. Α', σ. 94.

καλό και το κακό, να απλώσει το χέρι του και να πάρει και φάγει από τον καρπό του ξύλου της ζωής και γίνει και αυτός αθάνατος. («Και είπε ο Θεός: Ιδοὺ ο Αδάμ γέγονεν ὡς εἰς ἐξ ἡμῶν, του γινώσκειν καλὸν και πονηρόν. Και νυν μὴ ποτε εκτείνῃ την χεῖραν αὐτοῦ και λάβῃ ἀπὸ του ξύλου της ζωής και φάγῃ και ζήσεται εἰς τον αἰῶνα. Κα εξαπέστειλεν αὐτὸν Κύριος ο Θεός εκ του παραδείσου της τρυφῆς εργάζεσθε την γην, ἐξ ἧς ἐλήφθη» (Γ,22,23). Ακολουθῶς, ο Θεός διέταξε τα Χερουβίμ και την φλογίνην ρομφαίαν, τῇ συστρεφόμενη, να φυλάσσουν την οδὸ ἣ οποία οδηγούσε προς το δένδρο της ζωής (Γ,24).

Αξίζει να γίνει μια ιδιαίτερη αναφορά και στον Κατακλυσμό:

Ο Αδάμ, εκτός ἀπὸ τον Κάϊν και τον Ἀβελ, ἀπέκτησε και ἄλλο γιο, τον Σηθ (Δ,25). Ἀπὸ τον Σηθ κατάγεται ο Μαθουσάλα. Γιος του Μαθουσάλα ἦταν Λάμεχ και γιος του Λάμεχ ἦταν ο Νῶε. Ο Νῶε ἀπέκτησε τρεῖς γιους, τον Σημ, τον Χαμ και τον Ιάφεθ (Ε,25-32).

Όταν ἀρχισαν να πληθύνονται οἱ ἄνθρωποι και οἱ ἄνθρωποι του Θεοῦ ἰδόντες ὅτι οἱ γυναῖκες των ἀνθρώπων ἦταν ωραίες και τῆς ἐλάμβαναν ὡς συζύγους (Ε,1,2), και ο Θεός βλέποντας ὅτι πληθύνονταν οἱ ἁμαρτίες των ἀνθρώπων ἐπὶ της γῆς, εἶπε: «Δεν θα παραμείνει το πνεῦμα μου στους ἀνθρώπους τούτους, διότι κυριαρχοῦνται ἐξ ολοκλήρου ἀπὸ τῆς σάρκα (Ε,3) και θα εξαφανίσω ἀπὸ το πρόσωπο της γῆς τον ἄνθρωπο, το οποίο δημιούργησα και μαζί με αὐτὸν κάθε ἄλλο ζωντανὸ ὄν ἀπὸ ἀνθρώπου μέχρι κτήνους, ἀπὸ τὰ ἐρπετὰ ὡς τὰ πετεινὰ του οὐρανοῦ, διότι μεταμελήθηκα πρὸς τοὺς δημιούργησα». («ἀπαλείψω τον ἄνθρωπον ὃν ἐποίησα ἀπὸ προσώπου της γῆς, ἀπὸ ἀνθρώπου ἕως κτήνους και ἀπὸ ἐρπετῶν ἕως πετεινῶν του οὐρανοῦ, ὅτι μετεμελήθη ὅτι ἐποίησα αὐτούς»). (Ε,7). Ἔτσι, ο Θεός ἀποφάσισε τον Κατακλυσμό. Ὅμως, ο Θεός ἐξαίρεσε ἀπὸ τῆς γενικῆς καταστροφῆς τον Νῶε, τῇ γυναῖκα του, τοὺς τρεῖς γιους του και τῆς συζύγους τοὺς καθὼς ἐπίσης και ἓνα ζευγάρι ἀπὸ κάθε ζωντανὸ ὄργανισμό.

Όταν τέλειωσε ο Κατακλυσμός, «ἀπέθανεν πᾶσα σαρξ κινουμένη ἐπὶ της γῆς των πετεινῶν και των κτηνῶν και των θηρίων και παν ἐρπετὸν κινούμενον ἐπὶ της γῆς και πᾶς ἄνθρωπος» (Ζ,21) και ἔμεινε μόνο ο Νῶε και ὅσοι ἦταν μαζί με αὐτὸν στην κιβωτὸ (Ζ,23). Τότε, ο Νῶε ἐκτίσε θυσιαστήριον και πρόσφερε θυσία ολοκαυτώματος πρὸς τον Θεὸ ἀπὸ ὅλα τὰ καθαρὰ κτήνη και ἀπὸ ὅλα τὰ καθαρὰ πτηνὰ (Η,20). Ο δε Θεός οσφράνθηκε τὴν ευώδη οσμὴ και ἀφού σκέφθηκε εἶπε: Δεν θα καταραστώ πλέον τὴν γῆν ἐξ αἰτίας των ἔργων των ἀνθρώπων, μολονότι ἡ καρδιά του κάθε ἀνθρώπου ῥέπει και εἶναι προσηλωμένη ἐπιμελῶς στο πονηρὸ εκ νεότητος αὐτοῦ. Δεν θα πληξῶ και δεν θα καταστρέψω ἄλλη φορὰ κάθε ζωντανὴ ὑπάρξη ἐπὶ της γῆς διὰ του κατακλυσμοῦ, ὅπως ἔκανα τώρα. («Οὐ προσθήσω ἔτι καταρᾶσθαι τὴν γῆν διὰ τὰ ἔργα των ἀνθρώπων, ὅτι ἐγκείται ἡ διάνοια του ἀνθρώπου ἐπιμελῶς ἐπὶ τὰ πονηρὰ εκ νεότητος αὐτοῦ. Οὐ προσθήσω οὖν ἔτι πατάξαι πᾶσαν σάρκα ζῶσαν, καθὼς ἐποίησα») (Η,21). Και στὴ συνέχεια, ἔδωκε υπόσχεση στον Νῶε και τοὺς ἀπογόνους του ὅτι δεν θα ξαναγίνει κατακλυσμός για να καταστρέψῃ τὴν γῆν και ὡς σημεῖο αὐτῆς της υπόσχεσης ἔθεσε τὸ οὐράνιο τόξο στα νέφη (Θ,11,12,17).

Σύμφωνα πάντα με τὴν Βίβλο και τὴν παράδοση, ο Νῶε, ἀπὸ τοὺς τρεῖς γιους του, εὐλόγησε τον Σημ, ἐνῶ καταράστηκε τον Χαμ και τοὺς ἀπογόνους του να εἶναι

δούλοι των αδελφών του γιατί, όταν είδε τον πατέρα του μεθυσμένο και γυμνό, γνωστοποίησε το γεγονός τούτο στους δύο αδελφούς του (Θ,21-27). Ο Χαν είναι ο πρόγονος των Χαναναίων, των περισσότερων γνωστών στην Ιστορία Σουμερίων και, στη συνέχεια, των Βαβυλωνίων, των Ασσυρίων και των κατοίκων της Αφρικής (Γένεσις, 10,6-20). Στους Χαναναίους, περιλαμβάνονται και οι Φοίνικες. Από τον Ιάφεθ, κατάγονταν οι ινδοευρωπαϊκοί λαοί της νοτιοανατολικής Ευρώπης, στους οποίους περιλαμβάνονται οι λαοί της Ελλάδας, της Κύπρου, της Κιλικίας και της Φρυγίας.

Ενώ, σε παλαιότερες εποχές, οι περισσότεροι ερμηνευτές κατανοούσαν τον Κατακλυσμό ως παγκόσμιο συμβάν, και τον Νώε ως προπάτορα όλων των ανθρώπων, σήμερα η κρατούσα άποψη μεταξύ των επιστημόνων είναι ότι δεν έγινε ποτέ ένας παγκόσμιος κατακλυσμός. Οι υποστηρίζοντες την άποψη αυτή βασίζονται σε ιστορικά τεκμήρια που αποδεικνύουν τη συνέχεια της ιστορίας διαφόρων εθνών, ακριβώς την εποχή που υποτίθεται ότι θα έπρεπε να έχουν πνιγεί όλοι. Μας διαβεβαιώνουν ότι δεν υπάρχει τόσο νερό στη Γη, ώστε να σκεπάσει όλη την ξηρά. Και, ακόμα, μας διαβεβαιώνουν ότι ούτε τα όρη ήταν χαμηλότερα από σήμερα, ώστε να μπορούν να καλυφθούν από τα νερά του κατακλυσμού.

Επίσης, η επιστήμη της Ζωολογίας διαφωνεί και αυτή με τη σειρά της. Η ποικιλία των ζώων ήταν και τότε τόσο εκτεταμένη, που δεν θα χωρούσαν όλα τα είδη στις αναφερόμενες διαστάσεις της Κιβωτού. Και η Βιολογία, αναλύοντας το DNA διαφόρων ζώων, μας διαβεβαιώνει ότι δεν ξεκίνησαν από τη Μεσοποταμία οι κοινοί τους πρόγονοι, αλλά από πολλές διαφορετικές περιοχές του κόσμου, πολύ πριν από τον αργόγραφικό χρόνο του Κατακλυσμού, που για μέν το εβραϊκό κείμενο είναι περίπου στο 2000 π.Χ., ενώ για τους Εβδομήκοντα περίπου στο 3250 π.Χ.³

Πρόκειται για ένα από τους μύθους της εβραϊκής μυθολογίας που έχουν εμφολωρήσει στην Παλαιά Διαθήκη και που βασίστηκαν σε αντίστοιχους βαβυλωνιακούς. Ένα μύθο που υποβαθμίζει τον πανάγαθο και πάνσοφο Θεό των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, αφού τον παρουσιάζει εκδικητικό, ατελή και ασταθή. Εκδικείται το σύνολο σχεδόν του ζωικού βασιλείου, γιατί διαπίστωσε ότι πληθύνονταν οι αμαρτίες των ανθρώπων επί της γης. Ενώ, έπλασε τον άνθρωπο «κατ' εικόνα» του (Ε,27), μεταμελείται. Στη συνέχεια, επίσης μεταμελείται γιατί έκανε τη μεγάλη καταστροφή στον κόσμο.

Ένα από τα διασωθέντα λογοτεχνικά κείμενα της βιβλιοθήκης του Assurbanipal στη Νινευή είναι αυτό που αναφέρεται στον μύθο του «Ατράχασις» (Atrahasis), όπου περιγράφεται η ιστορία του κατακλυσμού, μια ιστορία σουμεριακής προέλευσης. Ο Ατράχασις ήταν ο άνθρωπος που έσωσε ο θεός Εά, έτσι ώστε οι θνητοί να συνεχίσουν να κάνουν τις προσφορές στους θεούς.

Αντίστοιχο μύθο έχουμε και στην αρχαία Ελλάδα. Κατά τον μύθο, την εποχή που στη Θεσσαλία βασιλευε ο Δευκαλίωνας, ο Δίας αποφάσισε να καταστρέψει όλη τη γενιά των ανθρώπων που ήταν διεφθαρμένη, με εξαίρεση τον δίκαιο βασιλέα Δευκαλίωνα και τη γυναίκα του την Πύρρα. Ο Δευκαλίωνας, λοιπόν, μετά από συμβου-

3 Wikipedia, στο λήμμα «Κατακλυσμός».

λή του πατέρα του, κατασκεύασε ένα πλοίο, συγκέντρωσε τα απαραίτητα εφόδια για την επιβίωσή τους και επιβιβάστηκε στο πλοiάριο μαζί με τη γυναίκα του. Στο μεταξύ, ο Δίας ανοίγει τους καταρράκτες του Ουρανού και το έδαφος της Ελλάδας γεμίζει με νερό και οι άνθρωποι χάνονται. Για εννέα μέρες και εννέα νύχτες το βασιλικό ζευγάρι παρασύρεται από τα νερά μέσα στο πλοiάριο. Τη δέκατη, όμως, ημέρα προσάραξε στο όρος Όρθρους ή κατά άλλη εκδοχή στον Παρνασσό ή στον Άθω. Εκεί, όταν οι βροχές σταμάτησαν και τα νερά υποχώρησαν, ο Δευκαλίων και η Πύρρα κατέβηκαν στην ξηρά και το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν θυσία στον Φύξιο Δία (προστάτης των φυγάδων). Ο Θεός, που επικαλέστηκε ο θεοσεβής Δευκαλίωνας, έστειλε τον Ερμή για να τους μεταφέρει την υπόσχεση ότι ο Δίας θα πραγματοποιούσε την πρώτη ευχή τους. Και η πρώτη ευχή του Δευκαλίωνα και της Πύρρας δεν ήταν άλλη από το να δώσει και πάλι ζωή ο Δίας στο ανθρώπινο γένος. Κατά μία άλλη εκδοχή, η οποία προέρχεται από τη Φωκίδα, ο Δευκαλίωνας και η Πύρρα πήγαν στους Δελφούς και στο ιερό της Θέμιδος, για να εκφράσουν και σ' αυτή την ίδια επιθυμία. Η θεά τους άκουσε και τους απάντησε με τον παρακάτω χρησμό: Αν ήθελαν να φέρουν στη ζωή νέους ανθρώπους θα έπρεπε να καλύψουν τα πρόσωπά τους και να ρίχνουν πίσω από την πλάτη τους τα οστά της μητέρας τους. Εκείνοι κατάλαβαν την ερμηνεία του χρησμού και, αφού έκαναν ό,τι τους έλεγε ο χρησμός, άρχισαν να πετάνε πέτρες πίσω από την πλάτη τους, αφού αυτές προέρχονταν από τα σπλάχνα της μάνας Γης. Οι πέτρες που πετούσε ο Δευκαλίωνας μεταμορφώνονταν σε άνδρες και αυτές που πετούσε η Πύρρα μεταμορφώνονταν σε γυναίκες. Από την πρώτη δε πέτρα που πέταξε ο Δευκαλίωνας, προήλθε ο Έλληνας, γενάρχης των Ελλήνων.

Από την εμφάνιση του Αβραάμ και μετά, αρχίζει μια ιδιαίτερη ιστορία για το λαό των Εβραίων. Ο Αβραάμ, του οποίου το όνομα αρχικά ήταν Άβραμ, καταγόταν από την πόλη Ur (στη σουμεριακή γλώσσα Urim), η οποία υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές πόλεις και, κατά περιόδους, πρωτεύουσα στη Σουμερία. Η περιοχή ήταν γνωστή ως η χώρα των Χαλδαιών. Οι Χαλδαίοι, όπως και οι Αραμαίοι, ήταν, αρχικά, νομαδική φυλή που ζούσε στην περιοχή.⁴ Τελικά, εγκαταστάθηκαν στη Βαβυλώνα και συγχωνεύθηκαν με τον υπόλοιπο πληθυσμό της. Μάλιστα, στην ιστορία συναντούμε Χαλδαιούς να αναλαμβάνουν την ηγεσία της Βαβυλώνας.

Σύμφωνα με το βιβλίο «Γένεσις» της εβραϊκής *Βίβλου*, ο Αβραάμ καταγόταν από τον Σημ, τον γιο του Νώε που ευλόγησε. Πατέρας του Αβραάμ ήταν ο Θάρα, ο οποίος, επίσης, ήταν ο πατέρας του Ναχώρ και του Αρράν, του πατέρα του Λωτ (ΓΑ,10-27). Όταν πέθανε Άρραν, ο Θάρα πήρε τον γιο του Άβραμ, τη σύζυγο του τελευταίου Σάρα και τον Λωτ και τους έβγαλε από τη χώρα των Χαλδαιών για να μεταβούν και κατοικήσουν στη γη Χαναάν. Έφτασαν στη Χαρράν και εγκαταστάθηκαν εκεί (ΓΑ,31). Ο Άβραμ μαζί με τη σύζυγό του και τον Λωτ αναχώρησαν από τη Χαρράν για τη Χαναάν, με υπόδειξη του Θεού και υπόσχεσή του ότι θα τον καταστήσει γενάρχη του περιούσιου λαού του στη γη της επαγγελίας, που ήταν η γη στην οποία κατοικούσαν οι Χαναναίοι («...και ποιήσω σε εις έθνος μέγα και

4 J.N. Postgate, *Early Mesopotamians*, σ. 49.

ευλογῆσω σε και μεγαλυνῶ το ὄνομά σου, και ἔση ευλογημένος και ευλογῆσω τους ευλογούντας σε και τους καταρωμένους σε καταράσομαι και ανευλογηθῶνται εν σοι πάσαι αι φυλαὶ της γῆς... τῷ σπέρματί σου δώσω την γῆν ταύτην») (ΙΒ,2,3,7).

Αργότερα, ο Θεός επανέλαβε την υπόσχεσή του, προσδιορίζοντας και την ἑκταση της γῆς της επαγγελίας. Θα ἔδινε στους απογόνους του τη χώρα ἀπὸ τον ποταμὸ της Αἰγύπτου ὡς τον μεγάλο ποταμὸ Ευφράτη και θα ἔθετε ὑπὸ την ἐξουσία τους τους λαοὺς της περιοχῆς, ὅπως τους Χετταίους, τους Αμορραίους και τους Χαναναίους (ΙΕ,18-20).

Επειδὴ, η Σάρρα ἦταν στείρα και ο Ἀβραμ κινδύνευε να μείνει χωρὶς απογόνους, με την προτροπὴ της συζύγου του, ἤλθε σε σεξουαλική επαφὴ με την Αἰγύπτια δούλη της Σάρρα, την Ἄγαρ, και απέκτησε ἀπὸ αὐτὴν γιο, τον Ισμαῆλ. Φαίνεται ὅτι την εποχὴ ἐκείνη η μοιχεία μεταξύ κυρίου και δούλης δεν θεωρεῖτο ἀμάρτημα, γιατί τα ἴδια ἔκανε αργότερα και ο Ιακώβ, ο οποίος με προτροπὴ των συζύγων του Ραχὴλ και Λείας απέκτησε γιους με τις δούλες τους Βαλλὰ και Ζελφά, ἀντίστοιχα (Λ,1-3,9-10).

Στη συνέχεια, ο Θεός συνήψε αἰώνια διαθήκη μεταξύ του και του Ἀβραμ ὅτι ο τελευταῖος θα γίνεи γενάρχης πλῆθους ἐθνῶν και θα δώσει σ' αὐτὸν και στους απογόνους του ὅλη την γῆ Χαναάν στην οποία κατοικοῦσε ὡς ξένος. Επίσης, ο Θεός εἶπε στον Ἀβραμ ὅτι ἀπὸ τώρα και στο ἐξῆς θα ονομάζεται Αβραάμ και η Σάρρα θα ονομάζεται Σάρρα (ΙΖ,5,15). Η Σάρρα θα τεκνοποιήσει και θα ἀποκτήσει γιο που θα πάρει το ὄνομα Ισαάκ προς τον οποίο, ἐπίσης, ο Θεός θα συνάψει αἰώνια διαθήκη (ΙΖ,19). Σημεῖο ὅτι ο Αβραάμ και οι ἀπόγονοί του θα τηρήσουν τη διαθήκη του Θεοῦ θα εἶναι η περιτομή (ΙΖ,10-14).

Σε σχετικὴ παράκληση του Αβραάμ προς τον Θεὸ για τον ἄλλο του γιο, τον Ισμαῆλ, ο Θεός εἶπε στον Αβραάμ ὅτι τον ἔχει ευλογῆσει και αὐτὸν, θα τον ἀναδείξει γενάρχη μεγάλου λαοῦ, δώδεκα ἔθνη θα προέλθουν ἀπὸ αὐτὸν. Ὅμως, τη διαθήκη του θα τη συνάψει με τον Ισαάκ (ΙΖ,20-21). Με ἀπαίτηση της Σάρρας, η Ἄγαρ και ο Ισμαῆλ ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τον Αβραάμ. Ο Ισμαῆλ ἔζησε στην ἔρημο Φαράν και παντρεύτηκε γυναῖκα ἀπὸ την Αἰγύπτο (ΚΑ,14,21).

Θα πρέπει, ἐδῶ, να αναφερθεῖ ὅτι, με βάση το *Κοράνιο*, ο Αβραάμ, ο οποίος ονομάζεται Ιμπραήμ, θεωρεῖται ὡς ο Πατριάρχης των οπαδῶν του Ισλάμ. Με βάση το *Κοράνιο*, το Ισλάμ θεωρεῖται θρησκεία του Αβραάμ (Σούρα, 22,78). Για τους Ιουδαίους και Χριστιανούς, η γραμμὴ της επαγγελίας διέρχεται μέσω της Σάρρας και του Ισαάκ, ἐνῶ για τους Μουσουλμάνους, μέσω του Ισμαῆλ, του γιου της δούλας Ἄγαρ.

Μετά τον θάνατο της Σάρρας, ο Αβραάμ πήρε και δεύτερη σύζυγο, τη Χεττούρα ἀπὸ την οποία απέκτησε αρκετοὺς γιους. Αυτοὺς, ο Αβραάμ τοὺς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τον Ισαάκ, στον οποίο ἔδωκε ὅλα τα υπάρχοντά του, και τους ἐξαπέστειλε «προς ἀνατολὰς εἰς γῆν ἀνατολῶν» (ΚΕ,1-6).

Ὅταν ο Αβραάμ ἦταν πολὺ γῆρος ἐξόρκισε τον δούλο του Ελιέζερ να μην πάρει ο γιος του Ισαάκ σύζυγο ἀπὸ τις θυγατέρες των κατοίκων της Χαναάν, μεταξύ των οποίων ζοῦσε τότε, ἀλλὰ ἀπὸ τη χώρα της καταγωγῆς του (ΚΔ,1-4). Ἐτσι και ἐγινε και ο Ισαάκ παντρεύτηκε τη Ρεβέκκα.

Η Ρεβέκκα απέκτησε δύο διδυμούς γιους. Όταν η Ρεβέκκα ήταν έγκυος, της είπε ο Θεός: «Δύο έθνη υπάρχουν στην κοιλιά σου και δύο λαοί θα ξεχωρίσουν από σε. Ο ένας, από τους δύο λαούς, θα είναι ανώτερος από τον άλλο, και ο μεγαλύτερος θα είναι υποχείριος και δούλος στον μικρότερο. (...και λαός λαού υπερέξει και ο μείζων δουλεύσει τω ελάσσονι) (ΚΕ,23). Πρώτος γεννήθηκε ο Ισαΰ και δεύτερος ο Ιακώβ. Όταν τα δύο αδέρφια μεγάλωσαν, άρχισαν οι δολοπλοκίες του Ιακώβ προς τον αδελφό του, για να πάρει, πρώτα, τα πρωτοτόκια και, στη συνέχεια, την ευλογία του πατέρα τους Ισαάκ. Τα πρωτοτόκια αναγκάστηκε να τα παραχωρήσει ο Ισαΰ στον Ιακώβ αντί πινακίου φακής, όταν μία μέρα ήλθε εξαντλημένος και πεινασμένος από την πεδιάδα και είδε τον Ιακώβ να μαγειρεύει. Του ζήτησε να του δώσει να φάγει και τότε ο Ιακώβ βρήκε την ευκαιρία και του ζήτησε, για να του δώσει ένα πινάκιο φακής, να του παραχωρήσει με όρκο τα πρωτοτόκια. Ο Ισαΰ υπέκυψε στον εκβιασμό του Ιακώβ (ΚΕ,29-32).

Ο Ισαάκ, στα βαθιά του γεράματα και με εξασθενημένη τη όρασή του, κάλεσε τον Ισαΰ να βγει έξω στην πεδιάδα και να του φέρει κάτι από το κυνήγι και να του μαγειρέψει φαγητά που του αρέσουν, για να τον ευλογήσει πριν πεθάνει. Τους άκουσε η Ρεβέκκα, που έτρεφε μεγαλύτερη αγάπη προς τον Ιακώβ, ίσως λόγω των όσων της είπε ο Θεός, και προέτρεψε τον Ιακώβ να της φέρει δύο τρυφερά ερίφια για να μαγειρέψει με αυτά φαγητά που αρέσουν στον πατέρα του και να τα δώσει αυτός στον πατέρα του, παριστάνοντας τον αδελφό του, ώστε να πάρει αυτός την ευλογία του. Ο Ιακώβ υπάκουσε στη μητέρα του. Όταν επέστρεψε ο Ιακώβ και ετοιμάστηκαν τα φαγητά, η Ρεβέκκα έντυσε τον Ιακώβ με την καλή στολή του Ισαΰ. Επειδή ο Ισαΰ ήταν δασύτριχος και υπήρχε κίνδυνος να αποκαλυφθεί η απάτη, η Ρεβέκκα περιέβαλε με τα δέρματα των εριφίων τους βραχιόνες και το γυμνό μέρος του τραχήλου του Ιακώβ. Όταν ο Ιακώβ έδινε το φαγητό στον πατέρα του, ο τελευταίος εξεπλάγη και ρώτησε τον Ιακώβ πώς συνέβη και έφερε τόσο γρήγορα το κυνήγι και ο τελευταίος του απάντησε ότι του το παρέδωσε ο Κύριος ενώπιόν του. Έτσι, ξεγελάστηκε ο Ισαάκ. Όταν επέστρεψε ο Ισαΰ και ο Ισαάκ έμαθε την αλήθεια, ήταν πολύ αργά. Για να γλυτώσει από την οργή του Ισαΰ, ο Ιακώβ, με συμβουλή της Ρεβέκκας, έφυγε και πήγε στη Χαρράν της Μεσοποταμίας όπου ήταν ο αδελφός της ο Λάβαν (ΚΖ).

Στον δρόμο προς τη Χαρράν, ο Ιακώβ έκανε σταθμό σε κάποιο τόπο, στη Βαιθήλ, και κοιμήθηκε εκεί. Στον ύπνο του είδε ένα όνειρο. Είδε μια κλίμακα από τη γη στον ουρανό. Ο Θεός, που είχε στηριχθεί στο άνω μέρος της κλίμακας, είπε στον Ιακώβ: «Εγώ είμαι ο Θεός του Αβραάμ και ο Θεός του Ισαάκ. Μην φοβάσαι, διότι αυτή τη γη, επί της οποίας συ τώρα κοιμάσαι, θα δώσω σε σένα και στους απογόνους σου. Οι δε απόγονοί σου θα πληθύνουν και θα αυξηθούν σε αριθμό μέγα όπως την άμμο της θάλασσας... Και ιδού εγώ είμαι και θα είμαι μαζί σου, θα σε προσφυλάσω και θα σε καθοδηγώ στον κάθε δρόμο σου, οπουδήποτε και αν μεταβείς και θα σε επαναφέρω στη γη αυτή. Δεν θα σε εγκαταλείψω και θα πραγματοποιήσω όλα όσα σου υποσχέθηκα» (ΚΗ,11-15).

Αυτά, τα πιο πάνω, περιγράφονται στη *Βίβλο*. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή του Κεφαλαίου, θα πρέπει να αντικριστούν, ως ιστορική πηγή, με επιφυλακτικότητα και προσοχή.

Σταθμός στην ιστορία των Εβραίων υπήρξε η αιχμαλωσία τους στην Αίγυπτο. Περί το έτος 1700 π.Χ., οι απόγονοι του Αβραάμ αναγκάστηκαν, για να γλυτώσουν από τον λιμό που μάστιζε τη χώρα τους, να μεταβούν στην Αίγυπτο. Στην Αίγυπτο κατέληξαν να γίνουν αιχμάλωτοι και δούλοι. Μετά από μακρόχρονη αιχμαλωσία στην Αίγυπτο και μετά που ο φαραώ, σύμφωνα με την εβραϊκή θρησκευτική παράδοση, διέταξε τη σφαγή των αρσενικών βρεφών των Εβραίων, οι τελευταίοι αποφάσισαν να φύγουν.

Ακολούθησε η Έξοδος, η φυγή των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο και η σαραντάχρονη περιπλάνησή τους στην έρημο του Σινά, όπου ο Θεός τούς θέτει υπό την προστασία του, τους υπαγορεύει τις εντολές του, συνάπτει μαζί τους μια νέα συμφωνία, με βάση την οποία θα τους ελευθερώσει και θα τους οδηγήσει, υπό την καθοδήγηση αυτού και του προφήτη του, στη Γη της Επαγγελίας. Η ιστορικότητα του συμβάντος της Εξόδου, αντίθετα με το ό,τι ισχύει για τους σταθμούς της εβραϊκής ιστορίας που ακολούθησαν, είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενη. Η μοναδική αναφορά των Εβραίων σε αιγυπτιακό κείμενο, κάνει λόγο για μια φυλή από την Παλαιστίνη και όχι για μια ομάδα μεταναστών και ξένων εργατών στην Αίγυπτο. Καθοριστική δεν είναι, ωστόσο, η ιστορικότητα, αλλά η σημασία αυτής της ιστορίας για την ανάμνηση του παρελθόντος από τον εβραϊκό λαό.⁵ Η «φυγή» από την Αίγυπτο, αποτελεί την απόλυτη ιδρυτική πράξη, που θεμελιώνει, όχι μόνο την ταυτότητα το εβραϊκού λαού, αλλά και την ταυτότητα του Θεού του, του Γιαχβέ (Ιεχωβά).

Οι Εβραίοι εγκατέλειψαν την Αίγυπτο υπό την καθοδήγηση του Μωυσή για να επιστρέψουν στη γη Χαναάν. Κατά την επιστροφή τους, στο όρος Σινά, ο Θεός επαναβεβαίωσε τη Διαθήκη προς τους Εβραίους και έδωσε στον Μωυσή τις Δέκα Εντολές και υπαγόρευσε σ' αυτόν τις υπόλοιπες αρχές του Μωσαϊκού Νόμου. Έπειτα από σαράντα χρόνια περιπλανήσεων στην έρημο, τα παιδιά του Αβραάμ, που τώρα αριθμούσαν δώδεκα φυλές, εισέβαλαν στη γη Χαναάν, υπό την ηγεσία του Ιησού του Ναυή.⁶ Αυτό θα πρέπει να συνέβη μεταξύ του 1600 και 1300 π.Χ. Οι Εβραίοι δεν κατάφεραν να κατακτήσουν τίποτε περισσότερο από μακρινά ορεινά τμήματα της Γης της Επαγγελίας, που ο Θεός, όπως γράφει η *Βίβλος*, υποσχέθηκε στον Αβραάμ και τα παιδιά του. Την ακτή την είχαν οι Φιλισταίοι. Είναι πολύ πιθανόν οι Φιλισταίοι, που θεωρούνται οι πρόγονοι των σημερινών Παλαιστίνιων, να ανήκαν στους «λαούς της θάλασσας».

Για πολλές γενεές, τα παιδιά του Αβραάμ παρέμειναν ένας αφανής λαός των ορέων, εμπλεκόμενος σε συνεχείς αψιμαχίες με τους Φιλισταίους και τις γειτονικές συγγενείς φυλές των Μωαβιτών, των Μαδιανιτών και άλλων. Στο Βιβλίο των Κριτών θα βρούμε τους αγώνες και τις συμφορές των Εβραίων στη διάρκεια της περιόδου αυτής.

Γύρω στο 1000 π.Χ., οι Εβραίοι εξέλεξαν βασιλιά τους τον Σαούλ, ο οποίος έπεσε νικημένος σε μια μάχη με τους Φιλισταίους. Ο Δαβίδ, που τον διαδέχθηκε, οδήγησε, για πρώτη φορά, τον εβραϊκό λαό σε μια περίοδο ευημερίας. Συνήψε μια στενή

5 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 283.

6 Sean McLoughlin, *World Religions*, σ. 104.

συμμαχία με τον βασιλιά Χιράμ της φοινικικής πόλης Τύρο, που συνεχίστηκε και στη διάρκεια της βασιλείας του Σολομώντα, διαδόχου του Δαβίδ. Τα τείχη της Ιερουσαλήμ, το παλάτι και ο ναός της, ανοικοδομήθηκαν με φροντίδα του ίδιου του Χιράμ. Σε αντάλλαγμα, του επιτράπηκε να ιδρύσει ναυτική βάση και να ναυπηγεί πλοία στην Ερυθρά Θάλασσα.

Η δύναμη του Σολομώντα ήταν πρόσκαιρη, όπως και η ευημερία της Ιερουσαλήμ. Λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του, ο φαράώ της Αιγύπτου Σισάκ κατέλαβε την Ιερουσαλήμ και λεηλάτησε τους περισσότερους θησαυρούς της.

Με τον θάνατο του Σολομώντα το βορειότερο και πλουσιότερο τμήμα του βασιλείου του αποσπάστηκε από την Ιερουσαλήμ και αποτέλεσε το χωριστό βασίλειο του Ισραήλ. Η Ιερουσαλήμ παρέμεινε πρωτεύουσα της Ιουδαίας.

Τα δύο βασίλεια του Ισραήλ και της Ιουδαίας είχαν ξεχωριστή, αν και αλληλένδετη, ιστορική εξέλιξη. Όπως όλοι οι γείτονές τους, το Ισραήλ και η Ιουδαία ήταν μικρά βασίλεια με κέντρο τους μια πόλη που λειτουργούσε ως πρωτεύουσά τους.

Το απόγειο της ακμής του βασιλείου του Ισραήλ, πριν από την ασσυριακή κατάρκτησή του, τοποθετείται στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα π.Χ. Πρωτεύουσά του ήταν η Σαμάρεια. Ο πρώτος σημαντικός βασιλέας του και ιδρυτής δυναστείας ήταν ο Αμβρί (Omri), που βασίλεψε στην περίοδο 885-874 π.Χ. Οι Ασσύριοι αναφέρονται στο Ισραήλ ως «οίκο του Αμβρί», ακόμη και μετά που η δυναστεία του είχε τερματιστεί. Ο Αμβρί είχε ισχυρούς δεσμούς με τη φοινικική πόλη της Τύρου. Ο γιος και διάδοχος του Αμβρί ήταν ο Αχαάβ (Ahab). Ήταν ο βασιλέας που συνεισέφερε σημαντικό αριθμό αρμάτων και στρατιωτών στον συνασπισμό που πολέμησε τον Shalmaneser III στη μάχη του Καρκάρ (Qarqar) το 853. π.Χ. Δώδεκα χρόνια αργότερα, ένας ηγεμόνας με το όνομα Ινού (Jehu) (841-814) τερμάτισε βίαια τη δυναστεία του Αμβρί, σφαγιάζοντας ολόκληρη τη βασιλική οικογένεια, και κατέστη υποτελής στον Shalmaneser III.⁷

Όταν βασιλιάς της Ασσυρίας ήταν ο Tiglath-Pileser, ο βασιλιάς του Ισραήλ Menachem πρόσφερε οικειοθελώς στους Ασσυρίους φόρο υποτέλειας. Μετά τον θάνατο του Menachem, ένας επαναστάτης ονόματι Pekah δολοφόνησε τον γιο και διάδοχο του Menachem και κατάλαβε την εξουσία, με την υποστήριξη του κράτους της Δαμασκού και του πληθυσμού του Ισραήλ, που ήταν αγανακτισμένος από τους βαρείς φόρους. Το 734 π.Χ. ο Tiglath-Pileser, αφού εκστράτευσε κατά μήκος της συριακής ακτής και μετέτρεψε τα κατά τόπους κράτη σε επαρχίες, προχώρησε εναντίον της Δαμασκού, του κέντρου της αντίστασης, την οποία και προσάρτησε. Ταυτόχρονα, μετέτρεψε τα βόρεια τμήματα του Ισραήλ σε ασσυριακές επαρχίες. Επίσης, εκθρόνισε τον Pekah και τοποθέτησε στη θέση του ένα φιλοασσύριο ηγεμόνα, τον Hoshea. Όταν πέθανε ο Tiglath-Pileser, ο Hoshea αρχικά παρέμεινε πιστός στην Ασσυρία, αλλά, αργότερα, προσπάθησε να απεξαρτηθεί και έπαψε να πληρώνει φόρο. Η συμπεριφορά αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Shalmaneser V που πολιορκήσε την πρωτεύουσα του Ισραήλ Σαμάρεια για τρία χρόνια και την κατέκτησε λίγο πριν από τον θάνατό του. Ο διάδοχός του Σαργών II, μετέτρεψε

7 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σσ. 317, 318.

την περιοχή σε επαρχία. Οι Ασσύριοι εκτόπισαν ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων και τους εγκατέστησαν στη βορειοανατολική Συρία και στο δυτικό Ιράν. Στην περιοχή της Σαμάρειας, εγκατέστησαν ανθρώπους από άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας και, έτσι, δημιουργήθηκε ένας λιγότερος ομοιογενής πληθυσμός που ήταν πιο υπάκουος στην Ασσυρία.⁸

Η εξουσία στο βασίλειο της Ιουδαίας ήταν πιο σταθερή. Μια δυναστεία, η οποία σε μια αραμαϊκή επιγραφή του 9ου αιώνα καλείται «οίκος του Δαβίδ», φαίνεται ότι διατήρησε την εξουσία από τη στιγμή της δημιουργίας του βασιλείου, πιθανώς κατά τον 9ο αιώνα, μέχρι και της προσάρτησής του από τους Βαβυλώνιους το 587 π.Χ.⁹

Αρχικά, η Ιουδαία κατακτήθηκε, περί το 604 π.Χ., από τους Αιγυπτίους. Ήταν τότε που ο φαραώ Νεχώ ΙΙ, διάδοχος του Ψαμμήτικου, εισέβαλε στη Συροπαλαιστίνη, όταν ο έλεγχος της Ασσυρίας στην περιοχή είχε σχεδόν εξαφανιστεί και η Αίγυπτος έσπευσε να καλύψει το κενό που δημιουργήθηκε. Η Ιουδαία έγινε χώρα υποτελής στην Αίγυπτο. Αλλά, τούτο δεν κράτησε πολύ. Ο Ναβουχοδονόσωρ ΙΙ, βασιλιάς της Βαβυλώνας (634-562 π.Χ.), έδιωξε τους Αιγυπτίους και τους ανάγκασε να περιοριστούν στη χώρα τους. Ο Ναβουχοδονόσωρ ΙΙ, ο μεγαλύτερος βασιλιάς της βαβυλωνιακής ιστορίας και ένας από τους πιο ένδοξους αρχαίους βασιλείς της Ασίας, κατέκτησε τη Φοινίκη, τη Συρία, την Παλαιστίνη και το βασίλειο της Ιουδαίας. Η Ιερουσαλήμ αρνήθηκε να αποδεχθεί την κυριαρχία της Βαβυλώνας και, έτσι, περί το 597 π.Χ., ο Ναβουχοδονόσωρ, ύστερα από μια δεκάμηνη πολιορκία, κατόρθωσε να αιχμαλωτίσει τον βασιλέα Ιεχοιάχιν (Jehoiachin), ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του Ιωακείμ (Jehoiachim) στον θρόνο της Ιουδαίας μόλις τρεις μήνες νωρίτερα. Ο Ναβουχοδονόσωρ τον εκτόπισε, μαζί με 3.000 επιφανείς κατοίκους, και τοποθέτησε στον θρόνο ένα ηγεμόνα ανδρείκελο, τον Ζεδεκία. Γύρω στα 590 π.Χ., εκδηλώθηκε μια νέα εξέγερση από τον λαό της Ιουδαίας και άλλων γειτονικών κρατών. Ο στρατός του Ναβουχοδονόσωρα επέστρεψε και χρειάστηκε μια πολιορκία 18 μηνών για να κατακτηθεί το 587 π.Χ. η Ιερουσαλήμ. Οι Βαβυλώνιοι λεηλάτησαν και κατέστρεψαν τον ναό της και εκτόπισαν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της Ιουδαίας στη Βαβυλώνα. Η εβραϊκή *Βίβλος* διεκτραγωδεί αυτά τα γεγονότα ως την πιο τραυματική εμπειρία που υπέστησαν οι Ιουδαίοι στην ιστορία τους. Η Ιουδαία μετατράπηκε σε επαρχία της Βαβυλώνας με κυβερνήτη ένα ντόπιο, ονόματι Γεδαλίας (Gedaliah). Όταν αυτός δολοφονήθηκε το 582, ο Ναβουχοδονόσωρ διέταξε και ένα τρίτο εκτοπισμό.¹⁰

Οι Εβραίοι έμειναν αιχμάλωτοι στη Βαβυλώνα ως τη στιγμή που ο βασιλέας των Περσών και ιδρυτής της αυτοκρατορίας τους Κύρος, την κατέλαβε το 538 π.Χ. και συγκέντρωσε όλους τους Εβραίους και τους έστειλε στη χώρα τους, όπου ξανάκτισαν τα τείχη και το ναό της Ιερουσαλήμ.

Ο Ξενοφών, στο βιβλίο του *Κύρου παιδεία*, παρουσιάζει τον ιδρυτή της Περσικής Αυτοκρατορίας ως το υπόδειγμα ενός ηγεμόνα. Η εβραϊκή *Βίβλος*, επίσης,

8 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγής Ανατολής*, σ. 353.

9 Ο.π., σ. 318.

10 Ο.π., σ. 387.

παρουσιάζει τον Κύρο πολύ θετικά, ως τον βασιλέα που ελευθέρωσε τους Εβραίους από την εξορία και τους επέτρεψε να ξανακτίσουν τον ναό της Ιερουσαλήμ. Ο προφήτης Ησαΐας παρουσίασε τον Κύρο ως τον απελευθερωτή των Εβραίων.¹¹ Είναι γεγονός ότι οι Πέρσες ηγεμόνες επεδείκνυαν σεβασμός στη θρησκεία των λαών που κατακτούσαν. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Ιερουσαλήμ και του ναού της. Σύμφωνα με το βιβλίο του Έζρα, ο Κύρος εξέδωσε ένα διάταγμα με το οποίο διέτασσε την ανοικοδόμηση του ναού και υποσχόταν να τη χρηματοδοτήσει. Επίσης, στο βιβλίο «Ησαΐας» αναφέρεται ότι ο Κύρος επελέγη από τον θεό του Ισραήλ για να επιστρέψει στον λαό του από τον τόπο της εξορίας του. Φαίνεται ότι η στάση των Περσών απέναντι στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και παραδόσεις των λαών που κατακτούσαν, υπαγορευόταν από ένα πραγματισμό. Επεδίωκαν, με την πολιτική του σεβασμού και της ανεκτικότητας των τοπικών αντιλήψεων, να γίνεται η εξουσία τους αποδεκτή.¹² Αυτήν την πολιτική ακολούθησε, στη συνέχεια, και ο Μέγας Αλέξανδρος.

Με βάση τα όσα περιέχονται στη *Βίβλο*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο εκτοπισμένοι στη Βαβυλώνα Εβραίοι επέστρεψαν στην Ιουδαία σε τρία διαδοχικά κύματα. Το πρώτο, μόλις ο Κύρος δημιούργησε την αυτοκρατορία του, το δεύτερο, στην αρχή της βασιλείας του Δαρείου, και, το τρίτο, στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., όταν ο Έζρα και ο Νεεμίας καθοδηγούσαν την εβραϊκή κοινότητα και μετέτρεψαν την Ιερουσαλήμ σε μια μεγάλη ξανά πόλη.¹³ Πριν από την αιχμαλωσία τους, οι Ιουδαίοι δεν φαίνεται να ήταν λαός με ενότητα και πολιτισμό. Πολύ λίγοι άνθρωποι γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Φαίνεται ότι αρκετά μέρη της *Βίβλου*, όπως αυτά που αναφέρονται στο Βιβλίο της Γενέσεως για τη δημιουργία του Κόσμου, για τον Αδάμ και την Εύα και τον Κατακλυσμό, γράφτηκαν κατά ή μετά την αιχμαλωσία στη Βαβυλώνα υπό την επίδραση των μύθων, των θρύλων και των παραδόσεων των Βαβυλωνίων.

(2) Η θρησκεία

Η πρώτη θρησκεία του Ισραήλ αποτελούσε, απλώς, μια τοπική παραλλαγή των κοινών λατρειών και αντιλήψεων της Εγγύς Ανατολής. Στην πρώτη ιστορία του Ισραήλ, από τις απαρχές έως και τον 7ο αιώνα π.Χ., η θρησκεία θεωρείται πολυθεϊστική. Ο Γιαχβέ είναι ο κρατικός θεός, όπως ο Ένλιλ στη Σουμερία, ο Ασσοūr στην Ασσυρία, ο Μαρδούκ (Μαρντούκ) στη Βαβυλωνία και ο Άμμων-Ρα στην Αίγυπτο. Λατρεύεται ως κεφαλή ενός πανθέου. Όμως, δεν μπορούμε να μιλάμε για «μονοθεϊσμό», όπως, αργότερα, στην περίπτωση του Ιεχωβά των Ιουδαίων και του Θεού των Χριστιανών, αλλά, μάλλον, για «μονολατρισμό». Τα πρώτα δείγματα μιας αλλαγής, παρατηρούνται κατά τον 9ο αιώνα π.Χ. όταν ξεκίνησε ένα κίνημα με την ονομασία «Μόνος ο Γιαχβέ». Οι μονοθεϊστικές αντιλήψεις επικράτησαν μετά την

11 Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*, σ. 404.

12 Ό.π., σσ. 415, 416.

13 Ό.π., σ. 440.

επιστροφή από τη βαβυλωνιακή εξορία, υπό την περσική κυριαρχία. Το Περσικό Βασίλειο εδραίωσε την εξουσία του στις κατακτημένες περιοχές με το να γίνει θερμός υπερασπιστής και φύλακας των τοπικών παραδόσεων. Το *Δευτερονόμιο*, το οποίο, λέγεται, το έφερε ο Έσδρας μαζί του από τη Βαβυλώνα, εξελίχθηκε σε κανόνα.¹⁴

Κατά κανόνα, οι θρησκείες είναι μια πτυχή του πολιτισμού μαζί με τον οποίο συγκροτούνται και καταρρέουν. Τούτο, ισχύει και για την πρώιμη ισραηλιτική θρησκεία, που ήταν άρρηκτα δεμένη με τις πολιτικές δομές του βασιλείου του Δαβίδ και των πρόδρομών του προκρατικών τύπων. Όμως, στη συνέχεια, η θρησκεία που προήλθε από την εμπειρία της εξορίας και τα όσα ακολούθησαν, συγκροτήθηκε με εντελώς νέο και εντυπωσιακό τρόπο, ο οποίος την έκανε ανεξάρτητη από τον πολιτισμό, με την ευρύτερη του όρου έννοια, επιτρέποντάς της να επιβιώσει ανεξάρτητα από κάθε πολιτισμική μεταβολή, ξένη επιρροή και αφομοίωση. Υπάρχει ένας παραλληλισμός αυτού του νέου εβραϊκού πολιτισμού, του εβραϊκού πολιτισμού του «Δεύτερου Ναού του Σολομώντα», και του αιγυπτιακού της Ύστερης Περιόδου. Ο παραλληλισμός αφορά τη σχέση με τον Θεό, που όμως στην περίπτωση των Εβραίων, δεν έχουμε την ιδέα μιας συμβίωσης θεών και ανθρώπων, αλλά εκλογή από τον Θεό του εβραϊκού λαού ως του «περιούσιου λαού» και σύναψη δεσμού με αυτόν. Ο καθαγιασμός της ζωής, με βάση την ορθοπραξία (*halakha* στα εβραϊκά), όπως αυτή καταγράφεται στις απαγορεύσεις και εντολές της «Τορά», συνδέεται με μια συνείδηση μοναδικότητας. Προβάλλει, όπως και στην περίπτωση των Αιγυπτίων, αλλά με ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο, η ιδέα του αποκλεισμού. Μια μορφή διαβίωσης που απομονώνεται από τον έξω κόσμο. Το *Δευτερονόμιο* προειδοποιεί τους Ισραηλίτες να μην ξεχάσουν, όταν θα περάσουν τον Ιορδάνη και τελειώσει η περιπλάνησή τους, τον Κύριον, τον Θεό τους, τις εντολές και τους νόμους του και να ξεχάσουν την ταυτότητά τους, με την ευμάρεια που θα τους προσφέρει η νέα χώρα (*Δευτ.* 8.7-19). (315). Επίσης, τους προειδοποιεί να μη συνδεθούν με τους κατοίκους αυτής της χώρας, να μην έλθουν σε επιμιξία μαζί τους, ούτε αυτοί ούτε τα παιδιά τους και να μην μάθουν να τηρούν «τα βδελυρά έθιμα εκείνων των εθνών». Τέλος, τους προτρέπει: «Θα καταστρέψετε τα θυσιαστήριά τους, θα συντρίψετε τις πέτρινες και ξύλινες λατρευτικές τους στήλες και θα κάψετε τα είδωλά τους» (*Δευτ.* 7.2-5). Προσαρμογή θα σήμαινε λήθη.¹⁵ Ο εβραϊκός δρόμος προς την ορθοπραξία δεν διαφύλαξε τους Εβραίους μόνο υπό το καθεστώς της ξενοκρατίας, αλλά, κυρίως, κατά την εξορία και τη διασπορά.

Ο Ιουδαϊσμός είναι η πρώτη μαρτυρούμενη μονοθεϊστική θρησκεία και συνιστά το θεμέλιο των άλλων «Αβρααμικών» θρησκειών, που είναι ο Χριστιανισμός και ο Ισλαμισμός.

Ο Ιουδαϊσμός, σε όλες τις παραλλαγές του, παρέμεινε προσδεμένος σε έναν αριθμό θρησκευτικών αρχών, η σημαντικότερη εκ των οποίων είναι η πίστη ότι υπάρχει ένας μοναδικός, παντογνώστης, παντοδύναμος, πανάγαθος, υπερβατικός

14 Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 285, 292.

15 Ο.π., σσ. 317, 318.

θεός, ο Ιεχωβά ή Γιαχβέ, ο οποίος δημιούργησε το σύμπαν και συνεχίζει να το κυβερνά. Προέχουσα θέση, μεταξύ των ιδεών των Εβραίων που εμπεριέχονται στη *Βίβλο*, έχει εκείνη που ορίζει τον θεό τους, ως αόρατο και απλησίαστο. Όλοι οι άλλοι λαοί είχαν θεούς ενσαρκωμένους σε είδωλα, που ζούσαν μέσα στους ναούς. Ο θεός των Εβραίων είναι ουράνιος, πάνω από ναούς, ιερείς και θυσίες.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή εβραϊκή πίστη, ο θεός που δημιούργησε τον κόσμο, συνήψε μια διαθήκη με τον εβραϊκό λαό, και του αποκάλυψε τους νόμους του και τις εντολές του με τη μορφή της Τορά, που συνήθως αναφέρεται και ως «Μωσαϊκός Νόμος». Ο εβραϊκός βιβλικός όρος «μπερίθ», που αποδίδεται ως «διαθήκη», σημαίνει συνθήκη, συμμαχία, σύμβαση ή συμφωνία και ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη συμφωνία που είχε συνάψει ο θεός με το λαό του Ισραήλ. Με βάση τη συμφωνία αυτή, ο θεός έχει επιλέξει τους Εβραίους ως τον περιούσιο λαό του.

Η άσκηση του Ιουδαϊσμού είναι αφιερωμένη στη μελέτη της *Βίβλου*, της «Παλαιάς Διαθήκης», κατά τους Χριστιανούς και την τήρηση των νόμων και των εντολών, έτσι όπως είναι καταχωρημένοι εκεί.

Η εβραϊκή *Βίβλος* αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από την Πεντάτευχο, που είναι γνωστή και ως «Τορά», και την οποία απαρτίζουν η «Γένεση», η «Έξοδος», το «Λευιτικό», οι «Αριθμοί» και το «Δευτερονόμιο». Το δεύτερο μέρος, οι Προφήτες, περιλαμβάνει την ιστορία της εγκατάστασης στη Γη της Επαγγελίας. Το τρίτο, περιλαμβάνει τους «Ψαλμούς».

Η Τορά, μαζί με τα βιβλία των Προφητών αποκαλείται Γραπτή Τορά. Οι λεπτομέρειες και η ερμηνεία του νόμου, που ονομάζονται Προφορική Τορά ή προφορικός νόμος στον Ιουδαϊσμό, ήταν αρχικά άγραφοι. Εξαιτίας, όμως, των διωγμών που υπέστησαν οι Εβραίοι και του κινδύνου απώλειας μνήμης των λεπτομερειών, η ραββινική παράδοση αναφέρει ότι αυτοί οι προφορικοί νόμοι καταγράφηκαν στη Μισνά, το Ταλμούδ και άλλα ιερά βιβλία.¹⁶

Οι Χριστιανοί χρησιμοποιούν τον όρο «Παλαιά Διαθήκη» για την εβραϊκή *Βίβλο*. Ο όρος «Παλαιά Διαθήκη» χρησιμοποιήθηκε κατά τον τρίτο περίπου αιώνα μ.Χ. σε αντιδιαστολή προς την «Καινή Διαθήκη». Κατά την ορθόδοξη χριστιανική θεολογία, και τις δύο Διαθήκες τις ενώνει το Πρόσωπο του Μεσσία, ο Ιησούς Χριστός. Η μεν Παλαιά Διαθήκη προφητεύει για την έλευση του Μεσσία και προετοιμάζει τον κόσμο για την υποδοχή του, η δε Καινή Διαθήκη μάς λέει για την εκπλήρωση των προφητειών της Παλαιάς Διαθήκης περί του Χριστού. Σύμφωνα με τον Αρχιμανδρίτη Ιερεμία Φούντα, Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, «όλη την Παλαιά Διαθήκη την βλέπουμε σαν μια προφητεία περί του Χριστού, προφητεία είτε με λόγια είτε με τύπους. Το θέμα της Παλαιάς Διαθήκης, λοιπόν, όπως και της Καινής, είναι ο Χριστός. Με τη διαφορά ότι, ενώ στη Νέα Διαθήκη ο Υιός του Θεού είναι σαρκωμένος, στην Παλαιά Διαθήκη είναι άσαρκος [...] Η Παλαιά Διαθήκη είναι η βάση της Καινής. Η Εκκλησία μας στηρίζεται στη διδασκαλία των Προφητών και των Αποστόλων, δηλαδή στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη.

16 Sean McLoughlin, *World Religions*, σ. 105.

Την Κυριακή της Ορθοδοξίας (Α΄ Κυριακή Νηστειών) διακηρύσσουμε: «Οι προφήται ως είδον, οι απόστολοι ως εδίδαξαν [...] οὕτω φρονούμεν, οὕτω λαλούμεν. Η Καινή Διαθήκη δεν κατήργησε την Παλαιά, αλλά τη συμπλήρωσε. Ο Κύριός μας είπε: “Μη νομίσετε ότι ήλθον καταλύσαι τον νόμον ή τους προφήτας. Ουκ ήλθον καταλύσαι αλλά πληρώσαι” (Ματθ.5,17)».¹⁷

Το σύνολο των βιβλίων που θεωρούνται «κανονικά» ποικίλει μεταξύ των χριστιανικών δογμάτων. Έτσι, η Ορθόδοξη Εκκλησία περιλαμβάνει στον κανόνα της 49 βιβλία, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία 46 βιβλία και οι Εκκλησίες της Μεταρρύθμισης 39 βιβλία.

Οι οπαδοί του Ιουδαϊσμού, αλλά και του Χριστιανισμού και του Ισλάμ, βασίζουν την πίστη τους για τη θεϊκή δημιουργία του κόσμου, που περιγράφεται στο πρώτο βιβλίο της *Βίβλου* που φέρει τον τίτλο «Γένεσις». Τα δύο πρώτα Κεφάλαια του βιβλίου αυτού, μας δίνουν δύο διηγήσεις για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου. Η πρώτη (1,1-2,24α) γράφτηκε μετά τη Βαβυλώνια Αιχμαλωσία το 586 π.Χ., ενώ η δεύτερη (2,25-2,46) ανήκει σε αρχαιότερη πηγή, στον 9ο αιώνα π.Χ. Η πρώτη αρχίζει από τη δημιουργία του Ουρανού και της Γης και προχωρεί με τη δημιουργία, σε έξι ημέρες, του φωτός, του στερεώματος, της ξηράς και της θάλασσας, του φυτικού βασιλείου και των φωστήρων του ουρανού, των ψαριών, των ερπετών και των πτηνών, και τελικά του ανθρώπινου ανδρόγυνου. Η δεύτερη βιβλική αφήγηση ξεκινά από τη δημιουργία του άντρα, ακολουθεί η δημιουργία του Κήπου της Εδέμ, ως κατοικίας του ανθρώπου και ακολουθεί η δημιουργία παντός είδους ζώων και τελικά της δημιουργίας της γυναίκας από το πλευρό του Αδάμ.

Άξιο ιδιαίτερης μνείας είναι και το θέμα της «προφητείας» για τη θρησκεία των Εβραίων, αλλά και για τη θρησκευτική ζωή του αρχικού Χριστιανισμού, όπως μας παρουσιάζεται, στις «Επιστολές» του Παύλου, ή, όμως ιδιαιτέρως, στην «Αποκάλυψη» του Ιωάννη.

Σε όλη την αρχαία Ανατολή μαρτυρείται πολλαπλώς είτε η μαγεία, είτε η μαντεία, είτε η προφητεία, υπαγορευμένες από την ανθρώπινη ανάγκη για έναν θεϊκό χρησμό ή μήνυμα. Πριν από κάθε σοβαρό εγχείρημα, οι άνθρωποι έσπευδαν να συμβουλευθούν προφήτες. Στην Παλαιά Διαθήκη γίνεται διάκριση μεταξύ προφητών «Κυρίου του Θεού» και μιας γενικής κατηγορίας, ολόκληρης τάξης «προφητών», που συχνά επικρίνονται και απορρίπτονται από τους «κανονικούς προφήτες». Στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, επανειλημμένα γίνεται λόγος περί «ψευδοπροφήτη» (16,13· 19,20· 20,16).

Οι Εβραίοι κληρονόμησαν προφανώς την προφητεία από τον περιβάλλοντα θρησκευτικό και πολιτιστικό χώρο της Μέσης Ανατολής. Φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Χαναάν, τους οποίους βρήκαν οι Εβραίοι όταν εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, γνώριζαν πολύ καλά τη χρήση και την πρακτική της προφητείας. Κι αν ακόμα οι Εβραίοι δεν τη γνώριζαν από πριν, την έμαθαν από τους Χαναανίτες, τους οποίους σταδιακά υποδούλωσαν.

17 Αρχιμανδρίτης Ιερεμίας Φούντας, «Παλαιά Διαθήκη και Καινή Διαθήκη: Υπάρχει σχέση μεταξύ τους;» (Από τη *Βικιπαίδεια* στο λήμμα «Παλαιά Διαθήκη»).

Από τους χρόνους ακόμη του φαραώ Snefro, ιδρυτή της Τέταρτης Δυναστείας (4235-3951 π.Χ.), σώζεται προφητεία του Neferti, που εξαγγέλλει τρομερά δεινά που θα πλήξουν τον βασιλιά εξαιτίας της ανέμελης και ρέμπελης ζωής του. Αφού περιγράφει τη ζοφερή κατάσταση της χώρας υπό τον Snefro, εξαγγέλλει την έλευση του Amen-Em-Het I ως αναμορφωτή βασιλιά και ξεσπάει σε μεσσιανικού τύπου κραυγές χαράς: «Ευφρανθείτε, εσείς λαοί των χρόνων του! Ο υιός του ανθρώπου (άνθρωπος από γενιά και άγιος) θα στερεώσει το όνομά του εις τον αιώνα του αιώνος. Αυτοί που ρέπουν στο κακό... κρατούν τη γλώσσα τους τώρα από φόβο. Τους επιδρομείς [...] θα κάνει να ρίψουν τα σπαθιά τους [...] Η δικαιοσύνη θα πάρει τη θέση της, ενώ η αδικία θα εκδιωχθεί...». Εξάλλου, ο ταπεινής καταγωγής Φαραώ Θούθμωσις III, που η ανάρρησή καλύπτεται από προφητικό χρησμό, ομολογεί την οφειλή του στον Άμμωνα: «Ο θεός Άμμων, αυτός είναι ο πατέρας μου, κι εγώ είμαι ο γιος του. Με επέβαλε να καθίσω στον θρόνο του, ενώ ήμουν ακόμη ένας νεοσσός. Με γέννησε από τον ίδιο τον πυρήνα της καρδιάς του και με διάλεξε για τη βασιλεία [...] Με ένωσε με την Ύπαρξή του, για να ζήσω στους αιώνες των αιώνων...».¹⁸

Σήμερα είναι γενικά αποδεκτή η ύπαρξη ενός πλούτου προφητικών χρησμών και στις αυτοκρατορίες των δύο μεγάλων ποταμών, των Ασσυρίων και των Βαβυλωνίων. Σε προφητικό χρησμό της Αστάρτης, που απευθύνεται στον Esarhaddon (680-669 π.Χ.), του λέει: «...θα καθίσω περιμένοντας τους εχθρούς σου, και θα τους παραδώσω σ' εσένα. Εγώ η Ishtar θα πνιγαίνω εμπρός και πίσω σου, μη φοβάσαι!». Ένας άλλος χρησμός, από το στόμα μιας γυναίκας, τον ενθαρρύνει και του υπόσχεται: «Μη φοβάσαι, Esarhaddon! Εγώ, ο θεός Βηλ, σου μιλάω. Θα δυναμώσω τα στηρίγματα της καρδιάς σου, όπως η μάνα σου που σου έδωσε την ύπαρξη...».¹⁹

Μετά από αρκετές διακυμάνσεις, η προφητεία στο αρχαίο Ισραήλ έφτασε στα υψηλότερα επίπεδά της, τότε που ο προφήτης δεν εξέφραζε απλώς τη γνώμη του για τα εθνικά και δημόσια πράγματα, αλλά, οδηγούμενος από το πνεύμα του Θεού, ύψωνε τη φωνή του εναντίον του ίδιου του έθνους του, εναντίον της κοινής γνώμης, εναντίον του βασιλιά και του λαού. Ο Μιχαίας, ο Ησαΐας, ο Ωσηέ, ο Ιερεμίας κ.ά. υπήρξαν τέτοιοι προφύτες.

(3) Ο Μωσαϊκός Νόμος

Όπως αναφέρθηκε, η άσκηση του Ιουδαϊσμού είναι αφιερωμένη στη μελέτη της *Βίβλου* και, ειδικά, της Τορά και στην τήρηση των νόμων και των εντολών, έτσι όπως είναι καταχωρημένοι εκεί.

Σύμφωνα με την παράδοση, ο Μωσαϊκός Νόμος, τον οποίο ανευρίσκουμε στα διάφορα βιβλία της Πεντατεύχου, περιέχει τις «δέκα εντολές» που έγραψε ιδιοχείρως ο ίδιος ο Θεός (Κύριος) σε δύο λίθινες πλάκες και απευθύνονται σε όλο τον

18 Σάββας Αγουρίδης, «Η προφητεία στην Παλαιά Διαθήκη και στον αρχικό Χριστιανισμό», *Καθημερινή των Αθηνών*, ημερ. 31/10/2004.

19 Ό.π.

κόσμο (Έξοδος, 31:18) και τους Νόμους που έγραψε ο Μωυσής μετά από υπαγόρευση του Θεού και απευθύνονται στους Εβραίους (Λευιτικό, 31:19).

Εντυφλώντας στο περιεχόμενο της Πεντατεύχου και κυρίως στην Έξοδο, το Λευιτικό και το Δευτερονόμιο, εντοπίζουμε διάφορες αξιομνημόνευτες διατάξεις, που μας προσφέρουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια έγκυρη άποψη για τη μορφή του αρχέγονου Μωσαϊκού Δικαίου.

Φαίνεται ότι στο αρχέγονο Μωσαϊκό Δίκαιο, στην άσκηση της δικαστικής εξουσίας είχε ενεργό ανάμιξη η εκκλησιαστική ηγεσία. Όπως ορίζεται στο *Δευτερονόμιο* (17,8-13), εάν στο δικαστήριο κάποιος πόλης παρουσιαζόταν μια δύσκολη υπόθεση, όπως ένας φόνος, και υπήρχε διαφωνία μεταξύ των δικαστών για την ενοχή ή όχι του κατηγορούμενου ή σε οποιαδήποτε περίπτωση αμφιβολίας για την απόφαση, τότε θα έπρεπε να πάνε στον τόπο που όρισε ο Κύριος, δηλαδή στον Ναό των Ιεροσολύμων. Εκεί θα πηγαίνανε στους Λευίτες ιερείς και στον δικαστή, που θα είχαν υπηρεσία εκείνες τις μέρες, και αυτοί θα εξέταζαν επιμελώς την υπόθεση και θα ανακοινώνανε τη δίκαιη κρίση. Εάν κάποιος ενεργούσε αυθαίρετα και δεν λάμβανε υπόψη του την απόφαση που είχε παρθεί, ο άνθρωπος αυτός θα έπρεπε να τιμωρηθεί με θάνατο.

Κατά την περίοδο μεταξύ 200 π.Χ. και 500 μ.Χ., λειτουργούσαν τα ακόλουθα τριών ειδών δικαστήρια: Πρώτα, τα κατώτερα δικαστήρια, καλούμενα *Beth Din*, για εκδίκαση μικρών παραπτώματων, τα οποία συγκροτούνταν από τρεις δικαστές. Ακολουθούσαν το δικαστήριο, καλούμενο Κατώτερο *Sanhedrin* και συγκροτούμενο από είκοσι τρεις δικαστές και το Ανώτατο Δικαστήριο, το Μεγάλο *Sanhedrin*, το οποίο συγκροτούσαν εβδομήντα ένας δικαστές. Το δικαστήριο αυτό είχε ως έδρα του την Ιερουσαλήμ και ενεργούσε και ως νομοθετικό σώμα. Δεν υπήρχαν μόνιμοι επαγγελματίες δικαστές. Ασκοῦσαν το δικαστικό καθήκον άτομα από διάφορες επαγγελματικές τάξεις.²⁰

Για τους δικαστές, ο Μωσαϊκός Νόμος όριζε: Οι δικαστές να μην αδικούν κανένα, όταν δικάζουν. Να μη μεροληπτούν, όταν κρίνουν. Να ακούν με την ίδια προσοχή και τους ασήμαντους και τους αξιωματούχους. Να μη φοβούνται και να μη διστάζουν έναντι ουδενός, γιατί η απονομή της δικαιοσύνης είναι έργο θεϊκό (*Δευτερονόμιο* 1,16-17). Να μη δικαιώνουν τον ασεβή, δελεαζόμενοι από τα δώρα του. Ως δικαστής, δεν θα λάβεις ποτέ δώρα, διότι τα δώρα τυφλώνουν τα μάτια ακόμη και των συνετών ανθρώπων και γίνονται αφορμή ώστε η δικαιοσύνη να μην κάνει ορθή κρίση (*Έξοδος* 23,1-3. 23,6-8. *Δευτερονόμιο* 16,19).

Αναφορικά με τη δικονομία ίσχυαν τα ακόλουθα: Δεν υπήρχε ο θεσμός του κατηγορού. Κατηγοροί ήταν οι καταγγέλλοντες και έπρεπε αυτοί να αποδείξουν την ενοχή του κατηγορουμένου. Για την καταδίκη κάποιου, που κατηγορούνταν για οποιοδήποτε έγκλημα, παρανομία ή αμαρτία, δεν αρκούσε ένας μόνο μάρτυρας. Κάθε γεγονός θα έπρεπε να επιβεβαιώνεται με τη μαρτυρική κατάθεση δύο ή τριών μαρτύρων.²¹ Αν αποδειχθεί ότι ένας μάρτυρας είπε ψέματα και κατηγορήσε άδικα

20 Dr. Rabbi Samuel Hirshberg, «Jurisprudence Among the Ancient Jews», *Marquette Law Review*, Vol. II, Issue I.

21 Ο.π.

τον συμπατριώτη του, τότε θα του επιβληθεί η τιμωρία που αυτός υπολόγιζε να επιβληθεί στον συμπατριώτη του. Έτσι θα εξαλειφθεί το κακό ανάμεσα στον λαό. Οι υπόλοιποι που θ' ακούσουν την τιμωρία, θα φοβηθούν και δεν θα ξανακάνουν πια τέτοιο αδίκημα.

Οι ποινές που προβλέπονταν ήταν υπερβολικά αυστηρές. Θα έπρεπε να ανταποδίδουν ζωή αντί ζωής, οφθαλμόν αντί οφθαλμού, οδόντα αντί οδόντος, χέρι αντί χεριού και πόδι αντί ποδιού (*Δευτερονόμιο* 19,15-21). Όμως, εάν ένας χτυπήσει τον δούλο του ή τη δούλη του στο μάτι και τον τυφλώσει, υποχρεούται να αποδώσει στον παθόντα την ελευθερία του ως αποζημίωση για το μάτι του. Ομοίως, αν ένας σπάσει το δόντι του δούλου του ή της δούλης του, υποχρεούται να αποδώσει στον παθόντα την ελευθερία του ως αποζημίωση για το δόντι του (*Έξοδος* 21,12-27).

Εάν κάποιος διαπράξει φόνο, θα τιμωρείται εξάπαντος με θάνατο. Ο πλησιέστερος συγγενής του θύματος ήταν ο αρμόδιος να θανατώσει τον φονέα, όπου και όταν τον συναντήσει. Αν, όμως, δεν το έκανε προμελετημένα αλλά ήταν ατύχημα, τότε οριζόταν ένας τόπος, όπου θα μπορεί να καταφύγει, για να είναι ασφαλής. Οι Ισραηλίτες όρισαν κάποιες πόλεις ως πόλεις καταφυγής. Η κοινότητα θα κάνει έρευνα, εάν υπάρχουν ελαφρυντικά στον φόνο. Εάν η κοινότητα κρίνει ότι υπάρχουν ελαφρυντικά, τότε θα τον αποσπάσει από τη μανία του εκδικητή και θα τον οδηγήσει στην πόλη καταφυγής όπου είχε και προηγουμένως καταφύγει. Εκεί ήταν αναγκασμένος να παραμείνει ως τον θάνατο του αρχιερέα.²²

Όποιος χτυπήσει τον πατέρα του ή τη μητέρα του ή τους υβρίσει ή τους κακολογεί, θα τιμωρείται εξάπαντος με θάνατο. Εάν κάποιος είχε έναν γιο κακό, δύστροπο, υβριστή, απείθαρχο και ανυπάκουο στους γονείς του, παρόλες τις παιδαγωγικές τιμωρίες που του επέβαλλαν, τότε ο πατέρας και η μητέρα μπορούσαν να πάρουν τον γιο τους και να τον φέρουν στους πρεσβυτέρους, στην πύλη της πόλης τους, και να τους πουν ότι ο γιος τους είναι κακός, άσωτος, δύστροπος και απείθαρχος. Τότε, όλοι οι άντρες της πόλης θα τον καταδικάσουν και θα τον θανατώσουν με λιθοβολισμό (*Δευτερονόμιο* 21,18-21).

Εάν κάποιος είχε διαπράξει μοιχεία με γυναίκα έγγαμη, δηλαδή με τη γυναίκα ενός άλλου, ο μοιχός και η μοιχαλίδα θα έπρεπε να τιμωρηθούν με θάνατο. Εάν κάποιος είχε συνευρεθεί με άντρα όπως συνευρίσκεται με γυναίκα, διαπράττουν και οι δύο πράξη βδελυρή και έπρεπε να τιμωρηθούν με θάνατο. Εάν ένας άντρας ή μια γυναίκα είχε συνευρεθεί με ζώο, θα έπρεπε να θανατωθεί, και το ζώο θα έπρεπε να το σκοτώσουν. Εάν κάποιος νυμφευόταν τη γυναίκα ζώντος αδερφού του, θα έπρεπε και οι δύο να θανατωθούν άτεκνοι (*Λευιτικόν* 20,10-21).

Οποιοσδήποτε άνθρωπος βρίσει και βλασφημήσει τον Θεό του θα είναι υπεύθυνος για την τιμωρία της αμαρτίας του. Αυτός που θα βλασφημήσει το όνομα του Κυρίου, έπρεπε οπωσδήποτε να θανατωθεί και ολόκληρη η κοινότητα να τον λιθοβολήσει, είτε ήταν ξένος, είτε Ισραηλίτης (*Λευιτικόν* 24,15-16). Επίσης, εάν κάποιος ασεβής καταπατούσε τις εντολές του Κυρίου και λάτρευε άλλους θεούς και τους προσκύναγε, όπως τον ήλιο, το φεγγάρι ή οποιοδήποτε άλλο ουράνιο

22 Αριθμοί 35, 16-29.

σώμα, θα έπρεπε να βγάλουν τον ασεβή έξω από την πόλη και να τον θανατώσουν με λιθοβολισμό (Δευτερονόμιο 17,2-7). Την ίδια τύχη είχαν και οι ψευδοπροφήτες. Σε περίπτωση που οι κάτοικοι μιας πόλης αλλαξοπιστούσαν, η τιμωρία ήταν συλλογική. Οι Ισραηλίτες καλούνταν να σφάξουν αλύπτητα τους κατοίκους εκείνης της πόλης, καθώς και τα ζώα της (Δευτερονόμιο 13,1-19).

Εάν ένας κλέφτης συλληφθεί και βρεθεί στην κατοχή του το κλεμμένο ζώο, είτε βόδι είναι, είτε υποζύγιο, είτε πρόβατο, θα πληρώσει και θα επιστρέψει εις διπλούν αυτά που έκλεψε. Αν δεν έχει τίποτε για να πληρώσει, τότε θα πουληθεί ο ίδιος προσωρινά στο θύμα, για να πληρώσει αυτό που έκλεψε, εκτελώντας καταναγκαστική εργασία που δεν μπορούσε να υπερβεί τα έξι χρόνια²³.

Υπήρχαν διάφοροι τρόποι εκτέλεσης της ποινής του θανάτου. Ο πιο σκληρός ήταν ο θάνατος διά λιθοβολισμού, ο οποίος πραγματοποιείτο διά της κατακρήμνισης του καταδικασθέντος από ένα ύψωμα. Άλλος τρόπος, ήταν ο δια της πυράς θάνατος. Ο καταδικασθείς δεν ριχνόταν στην πυρά ζωντανός. Αφού, με το σφίξιμο του λαιμού του καταδικασθέντα με ένα ρούχινο κορδόνι, το στόμα του άνοιγε, μια πυρακτωμένη ράβδος έμπαινε μέσα στον λαιμό του και επέφερε ακαριαίο τον θάνατο. Επίσης, υπήρχε η θανάτωση με κρέμασμα σε ξύλο. Το σώμα του δεν έπρεπε να μείνει κρεμασμένο όλη τη νύχτα, αλλά έπρεπε, οπωσδήποτε, να ταφεί την ίδια μέρα, για να μη μολυνθεί νηικά η χώρα. Διότι κάθε κρεμάμενος επί ξύλου ήταν καταραμένος από τον Θεό (Δευτερονόμιο 21,22-23). Με βάση το Μωσαϊκό Δίκαιο, η σταύρωση δεν ήταν μεταξύ των τρόπων εκτέλεσης της θανατικής ποινής.²⁴

Μια από τις προβλεπόμενες ποινές ήταν και η μαστίγωση. Αν ένας ένοχος καταδικαζόταν σε μαστίγωση, ο δικαστής διέταζε να τον ρίξουν χάμω και να τον μαστιγώσουν μπροστά του. Υπήρχε αρμόδιος υπάλληλος για να εκτελεί τη μαστίγωση. Τα χτυπήματα που θα του έδιναν με το μαστίγιο, θα έπρεπε να ήταν, σε αριθμό, ανάλογα με τη σοβαρότητα της ενοχής του. Οπωσδήποτε, δεν έπρεπε να ήταν παραπάνω από σαράντα (Δευτερονόμιο 25,1-3).

Επίσης, μορφή ποινής ήταν και η εξορία για ορισμένη χρονική περίοδο σε πόλη καταφυγής. Τέτοια ποινή επιβαλλόταν σε κάποιον που άθελά του και από απερισκεψία επέφερε τον θάνατο κάποιου.

Σχετικά με τη δουλεία, ισχυαν τα ακόλουθα: Οι δούλοι και οι δούλες που θα αποκτούσαν οι Ισραηλίτες, θα έπρεπε να προέρχονται από τα γύρω έθνη και από τους πάροικους που ζούσαν ανάμεσά τους και σε καμιά περίπτωση δεν επιτρεπόταν η δουλεία Ισραηλίτη.

Ιδιωτική διέκρινε και τις διατάξεις σε σχέση με την έγγειο ιδιοκτησία. Η γη δεν έπρεπε να πωλείται οριστικά, γιατί ανήκει στον Κύριο (Θεό). Γι' αυτό, έπρεπε να αναγνωρίζεται το δικαίωμα εξαγοράς της γης από τον πρώτο ιδιοκτήτη της.

Από τις διατάξεις του Οικογενειακού Δικαίου, ξεχωρίζουν αυτές που αναφέρονται στον «ανδραδελφικό γάμο». Εάν δύο αδέρφια συγκατοικούσαν και πέθαινε ο ένας απ' αυτούς χωρίς ν' αφήσει γιο, τότε η χήρα του δεν θα παντρευόταν ξένο

23 Dr. Rabbi Samuel Hirshberg, «Jurisprudence Among the Ancient Jews», *Marquette Law Review*, Vol. II, Issue I.

24 Ο.π.

άντρα, αλλά ο αδελφός του άντρα της θα την πάρει γυναίκα του κι έτσι θα εκπληρώσει το ανδραδελφικό καθήκον του προς αυτήν. Ο πρωτότοκος γιος, που θα γεννούσε η χήρα, θα θεωρούνταν γιος εκείνου που πέθανε, για να μην εξαφανιζόταν το όνομα του από τον Ισραήλ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

Ο ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Α. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

(1) Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στην Ελλάδα εμφανίζονται, κατά την έβδομη χιλιετία π.Χ., οι πρώτοι συνοικισμοί. Πρόκειται για τους νεολιθικούς συνοικισμούς που ανακαλύφθηκαν στη Θεσσαλία στις περιοχές Άργισσα, Σέσκλο και Σουφλί Μαγούλα.¹ Την ύπαρξη του Πρωτοελλαδικού Πολιτισμού ανακάλυψαν οι ανασκαφές στη Λέρνα.

Η Εποχή του Χαλκού, που πρωτοεμφανίστηκε στην Εγγύς Ανατολή, άργησε πολύ να εμφανιστεί στον ελλαδικό χώρο. Η νέα εποχή, που άρχισε με την ανακάλυψη και χρήση του χαλκού, δεν ήταν μόνο μια τεχνολογική αλλαγή, αλλά μια ριζική αλλαγή στην ιστορική πορεία του ανθρώπου και, ειδικά, στην αναπροσαρμογή της οικονομίας, που για πρώτη φορά ξέφευγε από τα περιορισμένα νεολιθικά πλαίσια. Ήταν μια άλλη επανάσταση. Το σπουδαιότερο στοιχείο της νέας εποχής ήταν η ανάπτυξη των θαλάσσιων επικοινωνιών.

Από την Εγγύς Ανατολή, ο χαλκός έρχεται στην Ελλάδα, μαζί με την τεχνική της επεξεργασίας του. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού αναπτύσσονται στον ελλαδικό χώρο τρεις αυτόνομοι και ανεξάρτητοι μεταξύ τους πολιτισμοί. Πρόκειται για τον Πρωτοελλαδικό Πολιτισμό, τον Πρωτοκυκλαδικό Πολιτισμό και τον Προακτορικό Μινωικό Πολιτισμό.

Όμως, αυτοί που πραγματικά γεύθηκαν τα αγαθά από τη χρήση του χαλκού ήταν οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου -κατ' εξοχήν οι Κυκλάδες- και η Κρήτη.

¹ Δημ. Θεοχάρη, «Νεολιθική Εποχή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 52.

(2) Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός

Η προνομιούχα γεωγραφική και στρατηγική θέση των Κυκλάδων στο Αιγαίο υποβοήθησε στην ανάπτυξη σ' αυτές ενός από τους παλαιότερους πολιτισμούς στην Ευρώπη. Με την πρωτοπορία των Κυκλάδων, γίνεται η πρώτη εκτεταμένη γνωριμία με τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο. Τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στις Κυκλάδες χρονολογούνται από το τέλος της πέμπτης χιλιετίας. Κατά την τρίτη χιλιετία, αναπτύσσεται αυτό που οι ιστορικοί αποκαλούν «Πρωτοκυκλαδικό» Πολιτισμό, παράλληλα με τον Πρωτομινωικό της Κρήτης. Σε όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων, η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως ίχνη οικισμών της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Η περιορισμένη έκτασή τους και η έλλειψη καλλιεργησίμων εδαφών δεν επέτρεψαν τη δημιουργία μεγάλων αστικών κέντρων. Δεν υπήρχε κεντρική εξουσία. Κάθε οικισμός αποτελούσε μια μικρή αυτόνομη κοινωνική ενότητα. Η ζωή ήταν δεμένη με τη θάλασσα. Για τούτο, οι περισσότεροι συνοικισμοί ήταν εγκατεστημένοι σε παραθαλάσσιες τοποθεσίες, στην κορυφή λόφου, με απότομη τη μία τουλάχιστον πλευρά, ώστε να είναι αδύνατη η αναρρίχηση του εχθρού. Συνοικισμοί αυτού του είδους υπήρχαν στη Σύρο, στη Νάξο και στη Δήλο. Οι Κυκλαδίτες θαλασσοπόροι όργωναν, με τα πρωτόγονα πλοιάριά τους, τις γύρω θάλασσες, επιδιδόμενοι στο εμπόριο με τα παράλια της Αττικής, τη Βοιωτία, την Εύβοια, την Κορινθία, τη Σάμο, τη Λήμνο και την Τροία και διαπρέποντας στην πειρατεία. Όμως, στην εποχή που η Μινωική Κρήτη αρχίζει να αναπτύσσει εμπορικές σχέσεις με τις παραμεσογειακές χώρες, όπως την Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μικρά Ασία, οι Κυκλαδίτες έχουν αρχίσει να χάνουν τον έλεγχο των θαλασσιών επικοινωνιών. Σε μεταγενέστερους συνοικισμούς σε Μήλο, Πάρο, Αμοργό, Θήρα, στην εποχή του λεγόμενου Πολιτισμού Φυλακωπή Πόλις Ι, υπήρχε έντονη η παρουσία κρητικών πολιτιστικών στοιχείων, πράγμα που υποδηλοί ότι τα νησιά αυτά δεν αποτελούσαν πια πειρατικά ορμητήρια, αλλά λιμάνια και εμπορικούς σταθμούς στην υπηρεσία της Κρήτης.²

Β. Ο ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(1) Προανακτορική Περίοδος

Πότε κατοικήθηκε για πρώτη φορά η Κρήτη είναι, προς το παρόν, άγνωστο. Τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας στην Κρήτη, όπου αργότερα θα ανθίσει ο αρχαιότερος υψηλού επιπέδου ευρωπαϊκός πολιτισμός, εμφανίζονται στην Κνωσσό. Ο ερευνητής της μινωικής Κρήτης, ο Άρθουρ Έβανς, ανακάλυψε το 1900 μ.Χ., κάτω από τις αυλές του μινωικού ανακτόρου, ολόκληρο νεολιθικό οικισμό. Διαπιστώθηκε ένας παλαιότατος προκεραμικός οικισμός, που τοποθετείται στα τέλη

2 Χρ. Ντούμας, «Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 98-100.

της έβδομης χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται για εγκατάσταση ημιμόνιμη, με βεβαιωμένη καλλιέργεια δημητριακών, κτίσματα από υλικά εύθραυστα και λιθοτεχνία φτωχική που παρουσιάζει, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την εύρεση άφθονου οψιανού, προφανώς από τη Μήλο.³ Η Μήλος εξήγαγε οψιανό στην Κρήτη, στα άλλα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Τις περιόδους ανάπτυξης του Μινωικού πολιτισμού, μπορούμε να τις διακρίνουμε σε Προανακτορική (2600-1900), Παλαιοανακτορική (1900-1700), Νεοανακτορική (1700-1450) και Μεταανακτορική (1450-1150).⁴

Κατά την Προανακτορική Περίοδο, που εξελίχθηκε σε τρεις διαδοχικές φάσεις, παρατηρείται μια ουσιαστική μεταβολή της ζωής στην Κρήτη. Η κοινωνική οργάνωση άρχισε να γίνεται πολυσύνθετη από την εποχή που το μέταλλο κυριάρχησε σαν βασικό υλικό στην κατασκευή όπλων, εργαλείων και πολυτελών σκευών. Χρειάστηκε, τότε, να αναζητηθεί η πρώτη ύλη στην κύριες πηγές της, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση είχε η Κύπρος, με τα άφθονα χαλκοφόρα κοιτάσματά της. Παράλληλα, έπρεπε να εισαχθεί, από τα βάθη της Ασίας, κασσίτερος, μέταλλο απαραίτητο για να αποκτήσει ο χαλκός στερεότητα και να κατασκευαστούν από τους μεταλλουργούς τα κράματα του μπρούντζου. Έτσι, άρχισε να αναπτύσσεται το υπερπόντιο εμπόριο και να δημιουργούνται οι διάφορες κατηγορίες των τεχνιτών, που αποτέλεσαν το βασικό στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης, μαζί με τους γεωργούς, τους κτηνοτρόφους, τους εμπόρους και τους ναυτικούς. Τούτο, είχε ως αποτέλεσμα να γνωρίσουν οι Κρήτες τον πολιτισμό του έξω κόσμου, να πληθαίνουν τις γνώσεις τους και να αφομοιώνουν νέες ιδέες. Άρχισε η δημιουργία κοινωνικών τάξεων, να οργανώνεται η θρησκεία και η συνακόλουθη λατρεία, καθώς και στρατιωτικές δυνάμεις. Με τη μεταβολή της ζωής, πολλοί οικισμοί αρχίζουν να εξελίσσονται σε πόλεις, που διοικούνται από τοπάρχες.

Κατά την Παλαιοανακτορική Περίοδο, θα αρχίσει στην Κρήτη να αναπτύσσεται ο πρώτος αληθινά υψηλός πολιτισμός. Η οικοδόμηση μεγάλων ανακτόρων στα μεγάλα μινωικά κέντρα, που δέσποζαν στην κεντρική και ανατολική Κρήτη, δείχνει συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια βασιλέων και νέο σύστημα διακυβέρνησης. Οι βασιλείς, που συγκέντρωναν την εξουσία στα χέρια τους, είχαν αναδειχθεί από τους τοπάρχες ή κατόρθωσαν να επιβληθούν ανάμεσα στους αρχηγούς των σημαντικών περιοχών.

Στον βόρειο κεντρικό πεδινό χώρο της Κρήτης, στην Κνωσσό, όπου από αιώνες ήκμαζε σημαντικός οικισμός, κτίζεται το μεγαλύτερο ανάκτορο. Στη νότια κεντρική Κρήτη κτίζεται το ανάκτορο της Φαιστού και των Μαλίων.⁵

Τα τεχνικά έργα, που εξυπηρετούσαν τις βασικές ανάγκες των παλαιών ανακτόρων, προξενούν κατάπληξη. Υπήρχαν πολύ καλά οργανωμένα συστήματα αποχέτευσης. Παράλληλα, χρησιμοποιούνταν εγκαταστάσεις που εξασφάλιζαν το πόσιμο

3 Δημ. Θεοχάρη, «Νεολιθική Εποχή στην Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 74.

4 Νικ. Πλάτων, «Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 109.

5 Ό.π., σ. 134.

νερό. Στο ανάκτορο της Κνωσσού χρησιμοποιήθηκε ένα πραγματικό υδραγωγείο που έκανε κατορθωτή τη μεταφορά νερού από απόσταση περίπου δέκα χιλιομέτρων μέσω πλίνθινων αγωγών.⁶

Με την ίδρυση ανακτορικών κέντρων και τη δημιουργία μεγάλων πόλεων, σημειώθηκε ουσιαστική μεταβολή στην κοινωνική οργάνωση. Διαμορφώνονται κοινωνικές τάξεις επικεφαλής των οποίων είναι η τάξη των ευγενών και, πάνω από αυτή, τα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Μεγάλη αντίθεση υπήρχε ανάμεσα στη ζωή της υπαίθρου και των μεγάλων κέντρων. Την αντίθεση αυτή, αποκαλύπτουν οι διαφορές μεταξύ των οικισμών. Οι διάφορες κοινωνικές τάξεις που διαμορφώθηκαν υποτάσσονται στην ιεραρχία, που καθόρισαν τα ανάκτορα και που σκοπός της είναι η εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου. Σ' αυτήν την ιεράρχηση, σημαντικό ρόλο έπαιξε η θρησκεία και η οργάνωση του ιερατείου, που στην κορυφή του ήταν η βασιλική οικογένεια. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το πολιτικό σύστημα ήταν, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, θεοκρατικό. Όπως συνέβαινε και στους πρώτους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, οι βασιλείς κυβερνούσαν εν ονόματι της θεότητας και από τη θεότητα αντλούσαν το κύρος και τη δύναμή τους. Οι νόμοι ήταν θεϊκοί και, ως εκ τούτου, έπρεπε να ήταν απόλυτα σεβαστοί.⁷

Στα ανάκτορα είχε συγκεντρωθεί η γενική διοίκηση. Στα ανάκτορα της Κνωσσού, της Φαιστού και των Μαλίων, είχε οργανωθεί ένα γραφειοκρατικό σύστημα, που βοηθούσε σημαντικά το έργο της διοίκησης να ασκεί τον απαιτούμενο έλεγχο. Επίσης, έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη στα ανάκτορα εργαστηρίων για την ικανοποίηση, όχι μόνο των αναγκών του ανακτόρου ή του κράτους, αλλά και για τον εφοδιασμό των αγορών του εξωτερικού. Το εμπόριο ήταν υπό τον έλεγχο των ανακτόρων. Ένας θησαυρός, από περίτεχνα ασημένια σκεύη χαρακτηριστικών μινωικών τύπων, βρέθηκαν στον ναό της Βύβλου και στην Tod στην Αίγυπτο. Επίσης, κρητικά εγχειρίδια και αγγεία των παλαιοανακτορικών χρόνων βρέθηκαν στην Κύπρο με την οποία, όπως γράφτηκε πιο πάνω, η Κρήτη είχε στενές εμπορικές σχέσεις. Οι βασιλείς της Κρήτης επεδίωκαν να έχουν καλές διπλωματικές σχέσεις με τους ηγεμόνες των χωρών του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου και έστελναν σ' αυτούς πρεσβείες με εκλεκτά δώρα, τα οποία οι τελευταίοι ανταπέδιδαν.⁸

Από τις ανασκαφές που έγιναν στην Κνωσσό, ανακαλύφθηκε ένα είδος ιερογλυφικής γραφής. Το σπουδαιότερο δείγμα ιερογλυφικής γραφής από την Κρήτη είναι ο πλίνθος Δίσκος της Φαιστού. Μέχρι της στιγμής δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί τα ιερογλυφικά του και το περιεχόμενό του παραμένει άγνωστο. Προς το τέλος της Παλαιοανακτορικής Περιόδου, άρχισε η βαθμιαία απλοποίηση και μεταμόρφωση των αρχικών ιερογλυφικών στοιχείων σε γραμμικά. Τα συστήματα αυτά ονομάστηκαν Γραμμικά Α και Β. Παρά την εξέλιξη αυτή, η ιερογλυφική εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται για τα ιερά κείμενα, όπως

6 Νικ. Πλάτων, «Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 138.

7 Ο.π., σ. 141.

8 Ο.π., σ. 142.

ακριβώς έγινε στην Αίγυπτο, με τη συνέχιση της ιερογλυφικής παράλληλα με την εξέλιξη της δημοτικής γραφής.⁹

(2) Νεοανακτορική Περίοδος

Στη συνέχεια, η Κρήτη εισήλθε στη Νεοανακτορική Περίοδο, στην περίοδο του Νεοανακτορικού Πολιτισμού. Την πρώτη φάση, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος αναδημιουργίας και προπαρασκευής (1700-1600 π.Χ.), ακολουθούν η περίοδος της μεγάλης ακμής και της εξάπλωσης του Μινωικού Πολιτισμού (1600-1450 π.Χ.). Τα κύρια στοιχεία της ακμής τα συναντούμε σε όλες τις εκδηλώσεις του βίου, πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού, θρησκευτικού, δημοσίου ή ιδιωτικού, και σε όλες τις μορφές της τέχνης. Η συγκεντρωτική οργάνωση της πολιτικής εξουσίας εξακολούθησε να έχει θεοκρατική βάση.

Δείγμα της υψηλής στάθμης του Μινωικού Πολιτισμού είναι το ανάκτορο της Κνωσσού. Γύρω από το κτιριακό συγκρότημα απλωνόταν μια ατελείωτη πόλη 80.000 κατοίκων. Ήταν το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου εκείνης της εποχής. Ένα από τα βασικά στοιχεία του ανακτόρου, στη δυτική του πτέρυγα, ήταν το ιερό της θεότητας με ένα πολυσύνθετο σύστημα δωματίων που εξυπηρετούσαν το ιερό, και που υποδηλώνει πολιτική οργάνωση με θεοκρατική βάση. Φαίνεται ότι η δυτική πτέρυγα ήταν η έδρα των βασιλέων ως θρησκευτικών αρχηγών. Στο κέντρο των ανακτόρων βρισκόταν η επιβλητική, με τη μεγαλοπρέπεια της, αίθουσα του θρόνου. Στα ανάκτορα υπήρχαν και τα πολλών ειδών βασιλικά εργαστήρια, κατανεμημένα σε διάφορους ορόφους. Από την Παλαιοανακτορική Εποχή, τα ανάκτορα ήταν κέντρα βασιλικής βιοτεχνίας και άσκησης του βασιλικού εμπορίου.¹⁰ Αξιοσημείωτα είναι και τα ανάκτορα της Φαιστού, των Μαλίων και της Ζάκρου.

Κατά την πρώτη νεοανακτορική φάση, συνεχίστηκε η χρησιμοποίηση της ιερογλυφικής γραφής, ενώ παράλληλα είχε εγκατασταθεί ένα γραμμικό συλλαβικό σύστημα, που στην πρώτη του μορφή χαρακτηρίστηκε ως πρωτογραμμικό. Από το σύστημα αυτό, έχει εξελιχθεί το Γραμμικό σύστημα Α. Το σύστημα αυτό, αντίθετα με το Γραμμικό σύστημα Β, που στην Κρήτη χρησιμοποιήθηκε μόνο στην Κνωσό, είχε μια πολύ πλατιά διάδοση στον ευρύτερο νησιώτικο και ελλαδικό χώρο. Από το Γραμμικό σύστημα Α αναπτύχθηκε στην Κύπρο η κυπρομινωική γραφή, που ακολούθησε έπειτα μια ολότελα ανεξάρτητη πορεία. Για τη γραφή των κειμένων σε τοιχογραφίες και σε πήλινα αγγεία, χρησιμοποιείτο μελάνι σουπιάς. Τα κύρια κείμενα των ανακτόρων ήταν γραμμένα επάνω σε πήλινες πινακίδες, που πήραν τη μορφή ορθογώνιας δέλτου. Τα κείμενα γράφονταν και στις δύο πλευρές της δέλτου με συλλαβική γραφή. Η γραφή γινόταν από τα αριστερά προς τα δεξιά και από το επάνω μέρος της δέλτου προς το κάτω, όπως δηλαδή γράφουμε σήμερα.¹¹

9 Νικ. Πλάτων, «Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 151.

10 Νικ. Πλάτων, «Η Νεοανακτορική Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 170-175.

11 Νικ. Πλάτων, «Η Μινωική Γραμμική Γραφή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 209.

Οι εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις της Κρήτης με τον κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου και, πιο πέρα, με τον κόσμο της Αιγύπτου και της Ανατολής, έφθασαν σε αξιοθαύμαστο σημείο.¹²

Στη Μήλο, στην οποία από τα παλαιοανακτορικά χρόνια είχε εγκατασταθεί εμπορείο, για την εκμετάλλευση του οψιανού, φαίνεται ότι ιδρύθηκε μία από τις σπουδαιότερες αποικίες. Επίσης, σε νησιά των Κυκλάδων υπήρχαν ανάλογες κρητικές εγκαταστάσεις, όπως στην Πεπάρνηθο (Σκόπελο). Με βάση τις έρευνες που έγιναν στη Μίλητο και στην Ιασό, προκύπτει ότι υπήρχαν στενές σχέσεις των οικισμών της Λυκίας και της Καρίας με την Κρήτη. Στην περιοχή, όμως, της Εγγύς Ανατολής, ιδιαίτερα στην Ουγκαρίτ, οι κρητικές εγκαταστάσεις είχαν ξεπεράσει τα όρια των εμπορειών και αποτελούσαν ουσιαστικά αποικίες.¹³ Ήταν η εποχή που είχαν αναπτυχθεί στενές σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Κύπρου, ως αποτέλεσμα των επαφών των Κρητών εμπόρων με τους Κύπριους, είτε στην Κύπρο, είτε στα εμπορικά κέντρα στις ακτές της Συρίας, όπως στην Ουγκαρίτ, όπου και οι δύο είχαν εμπορικά συμφέροντα. Τότε, είχε εισαχθεί στην Κύπρο η κυπρομινωική γραφή την οποία οι Κύπριοι προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες.

(3) Η Μινωική θρησκεία

Ο άνθρωπος της μινωικής Κρήτης είχε προσπλωμένο το μυαλό του στη φύση και στη διαδοχή των εποχών, στη βλάστηση και στον μαρασμό των φυτών. Η φύση πήρε στη φαντασία του τη μορφή μιας Μεγάλης Μητέρας, ενώ τη βλάστηση την είδε σαν ένα Θείο Βρέφος ή ένα Νεαρό Θεό, ένα Μέγιστο Κούρο, που γεννιέται, πεθαίνει και ανασταίνεται κάθε χρόνο. Ήδη, από τη Νεολιθική Εποχή, παρουσιάζονται στην Κρήτη ειδώλια της Μεγάλης Θεάς, που την απεικονίζουν γυμνή και παχύσαρκη, όπως ήταν, τότε, οι σεβάσμιες μητέρες με τα πολλά παιδιά. Στις νεότερες προχωρημένες φάσεις τον μινωικού πολιτισμού, εξαφανίζεται η πλήρης γυμνότητα και η θεά παρουσιάζεται με φορέματα. Μόνο το στήθος προβάλλει γυμνό, για να τονίσει τον γυναικείο και μητρικό χαρακτήρα της Μεγάλης Θεάς.

Ποικίλες ήταν οι μορφές της μινωικής θεάς. Η θεά παρουσιάζεται, στις σχετικές παραστάσεις, επάνω στην κορυφή ενός βουνού, ανάμεσα σε λιοντάρια, ως κυρία των θηρίων, Πότνια Θηρών, όπως θα ονομάσουν, αργότερα, οι Έλληνες την Αρτέμιδα. Άλλοτε είναι «κουροτρόφος», μητρική θεά, που κρατά στην αγκαλιά της τον Κούρο, το θείο της βρέφος. Άλλοτε, κραδαίνει το σπαθί της ως προστάτιδα του μινωικού βασιλείου και, άλλοτε, ταξιδεύει επάνω στο καράβι για μακρινά ταξίδια. Πολλά από αυτά τα σύμβολα κληροδοτήθηκαν στις θεές των ελληνικών χρόνων, την Αρτέμιδα, την Αφροδίτη, την Αθηνά. Στενότερα, όμως, σχετίζεται η μινωική θεά με γυναικείες θεότητες της Μικράς Ασίας, όπως με την Κυβέλη-Κυβήβη ή Μεγάλη Μητέρα της Φρυγίας, την Ιδαία Μητέρα, τη Μα, την Εφεσία Αρτέμιδα.

Στη μινωική Κρήτη, ακόμα και στα χρόνια της ακμής του πολιτισμού της, δεν

12 Νικ. Πλάτων, «Η Νεοανακτορική Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 167.

13 Νικ. Πλάτων, «Ο Μινωικός Αποικισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 210.

υπήρχαν μεγάλοι ναοί όπως στην Ανατολή και στην Αίγυπτο και τα μεγάλα λατρευτικά είδωλα ήταν σπάνια. Ο μινωικός άνθρωπος αισθάνεται τη θεότητα σαν κάτι το μυστηριακό και άπιαστο, που του παρουσιάζεται στιγμιαία, είτε με ανθρώπινη μορφή, είτε με ποικίλες μορφές ιερών ζώων, σαν πουλί, σαν φίδι, σαν αϊγαγρο ή σαν αγελάδα που θηλάζει τον μόσχο της.

Η λατρεία του θείου προσφέρονταν και μέσα σε σπήλαια, όπως στις σπηλιές της Δίκτης, της Αμνισού, με τις εντυπωσιακές μορφές των σταλακτιτών τους. Στην Αμνισό, ο κεντρικός σταλαγμίτης και ένας άλλος μικρότερος που είναι δίπλα του, θεωρούνταν είδωλα της Θεάς Μητέρας και του Θείου Βρέφους. Ένας χαμηλός τοίχος κτίστηκε γύρω τους και για αιώνες οι πιστοί άφηναν εκεί αγγεία, γάλα και μέλι, για να εξασφαλίσουν την εύνοια της θεάς και τη βοήθειά της όταν περίμεναν παιδί.

Από τα νεολιθικά και προανακτορικά χρόνια υπάρχει στην Κρήτη η πίστη για μεταθανάτια ζωή των νεκρών. Οι ταφές, που γίνονται σε κοιλότητες βράχων και, αργότερα, σε θολωτούς τάφους, συνοδεύονται από εναπόθεση, πλάι στον νεκρό, ποικίλων τροφών και ποτών, καθώς και ό,τι άλλο χρειάζεται κανείς στην καθημερινή του ζωή. Τα αγγεία, με τις τροφές και τα ποτά, ήταν πάντα ξεσκεπασμένα, για να μπορούν εύκολα οι νεκροί να τα χρησιμοποιούν, γιατί υπήρχε η πίστη ότι ο νεκρός εξακολουθούσε να υπάρχει μέσα στον τάφο και είχε ανάγκες, τουλάχιστον ώσπου το σώμα του διαλυθεί εντελώς. Μετά τη διάλυση του σώματος, φαίνεται ότι ο νεκρός είχε μικρή σημασία. Τα λείψανα μετατοπίζονται και κάποτε καίγονται για να καθαριστεί ο τάφος και να χρησιμοποιηθεί σε νέες ταφές.

Οι τελετουργικές πράξεις, που γίνονται κατά την κηδεία, απευθύνονται προς τη θεότητα. Αλλά, σε ορισμένους επιφανείς νεκρούς, όπως βασιλείς και μέλη της βασιλικής οικογένειας, προσφερόταν πραγματική λατρεία. Φαίνεται, όπως τούτο προκύπτει από πηλίνες παραστάσεις, ότι οι Κρήτες στις λατρευτικές τους πεποιθήσεις επηρεάστηκαν από την Αίγυπτο. Σε αιγυπτιακή επίδραση είναι πιθανόν να οφείλεται η ύπαρξη ζυγαριών σε τάφους, που θα χρησίμευαν στο ζύγισμα της ψυχής που θα γινόταν στον άλλο κόσμο. Περί τούτου, εκτενής αναφορά γίνεται στο σχετικό με την Αίγυπτο Κεφάλαιο. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι της μινωικής Κρήτης, με το πέρασμα του καιρού, αναθεώρησαν ριζικά τις αρχικά απλοϊκές ιδέες τους και πίστευαν σε μια επιβίωση της ψυχής έξω από τον τάφο και χωριστά από το σώμα, και, επίσης, στην ανταπόδοση. Η χρήση του γαλάζιου χρώματος σε ορισμένους τάφους, γύρω στα 1400 π.Χ., δείχνει, κατά τον Έβανς, τον ουρανό όπου πήγε η ψυχή του δικαιωμένου νεκρού.¹⁴

(4) Η κατάρρευση

Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένα τα αίτια της κατάρρευσης του Μινωικού Πολιτισμού. Αναμφίβολα, ένα από τα αίτια ήταν και η νφαιστειακή έκρηξη που συνέβη στη Θήρα στα μέσα του 16ου αιώνα. Αυτή είναι η άποψη του καθηγητή Σπυρ.

14 Στ. Αλεξίου, «Μινωική Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 222-231.

Μαρινάτου από τις έρευνες που διεξήγαγε το 1932 μ.Χ. Περί το 1500 π.Χ., ένας αρκετά ισχυρός σεισμός στη Θήρα, που τον ακολούθησε η έκρηξη του ηφαιστείου της, επέφερε καταστροφικά αποτελέσματα σε όλη την περιοχή του Αιγαίου και στην Κρήτη. Η καταστροφή στην Κρήτη υπήρξε σχεδόν ολοκληρωτική. Κανένα ανάκτορο δεν επέζησε.¹⁵ Ήταν μια καταστροφή από την οποία η μινωική Κρήτη δεν επρόκειτο να ξαναφθάσει στην παλαιά της ακμή. Κάθε κεντρική εξουσία παρέλυσε. Φαίνεται ότι αυτήν τη ευκαιρία έδραξαν οι Μυκηναίοι. Λίγο μετά το 1450 π.Χ. μια αχαϊκή δυναστεία εγκαθίσταται στην Κνωσσό, της οποίας το ανάκτορο ξανακτιάζεται, με ρυθμό μυκηναϊκό, όπως τούτο αποκαλύπτουν τα ευρεθέντα ανακτορικά αρχεία και τα άλλα αρχαιολογικά στοιχεία τα οποία ήλθαν στο φως. Μεταξύ αυτών των στοιχείων, που επιβεβαιώνουν την παρουσία των Μυκηναίων στην Κρήτη, είναι και η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής γραφής Β το 1952 μ.Χ.

Από τις πινακίδες της Γραμμικής γραφής Β της Κνωσσού γνωρίζουμε μερικά στοιχεία της πολιτικής διάρθρωσης κατά την εποχή της αχαϊκής δυναστείας στην Κρήτη. Είναι η ίδια σχεδόν εικόνα που παρουσιάζει η μεταγενέστερη μυκηναϊκή Πύλος. Δυνάστης της Κνωσσού, στην οποία έχει συγκεντρωθεί όλη η εξουσία της Κρήτης, είναι ο «Γάναξ» που είναι ο απόλυτος άρχων. Στα χέρια του βρίσκονται συγκεντρωμένες όλες οι εξουσίες, στρατιωτικές, πολιτικές, εμπορικές και, ίσως, θρησκευτικές. Χωρίς αμφιβολία, ο τίτλος ανήκει στον Αχαιό πρίγκιπα που κατέλαβε την Κνωσσό και μεταβιβαζόταν στους απογόνους του. Φαίνεται ότι ίσχυε ένα είδος φεουδαρχικού πολιτικού συστήματος, όπως αυτού της Πύλου.

Στη θρησκεία συνεχίζεται η λατρεία της Μεγάλης Θεάς. Παράλληλα, όμως, λατρεύονται και αχαϊκές θεότητες, όπως ο Δίας, η Πότνια Αθηνά και, ίσως, ο Ποσειδώνας. Επίσης, φαίνεται ότι οι Μυκηναίοι δυνάστες της Κνωσσού υιοθέτησαν και τα ταφικά έθιμα των Μινωιτών.

Λίγο μετά το 1400 π.Χ., ήλθε η νέα καταστροφή. Το ανάκτορο της Κνωσσού αφανίστηκε από πυρκαγιά. Για τα αίτια, μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Μερικοί ερευνητές την αποδίδουν σε φυσικά αίτια, άλλοι σε τυχαίο γεγονός και άλλοι σε εξέγερση των υποτελών Μινωιτών.

Με την καταστροφή του τελευταίου κρητικού ανακτόρου με τη μακραίωνα ιστορία του, έσβησαν και οι τελευταίες αναλαμπές της ακτινοβολίας του Μινωικού Πολιτισμού.¹⁶

15 Σπυρ. Μαρινάτος, «Η Υστερομινωική Θήρα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 212-215.

16 Ιωάννης Σακελλαράκης, «Μυκηναϊκή Δυναστεία στην Κνωσσό», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 330-333.

Γ. Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(1) Η ακμή

Όταν ο Μινωικός Πολιτισμός βρισκόταν στην ακμή του, στην ηπειρωτική Ελλάδα ανθούσε ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός των Αχαιών.

Οι Αχαιοί ήταν εγκατεστημένοι στον γεωγραφικό χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας πριν από την κάθοδο των αρίων ελληνικών φυλών, των Αιολών, των Ιώνων, των Μακεδόνων και των Δωριέων. Οι Αχαιοί ήταν ένα δυναμικό φύλο που, με την ισχύ των όπλων, επικράτησε στην Ελλάδα της εποχής εκείνης. Πριν από τους Αχαιούς, στον χώρο αυτό κατοικούσαν διάφοροι λαοί, από τους οποίους ξεχωρίζουμε δύο: τους Αίμονες και τους Πελασγούς. Οι λαοί αυτοί αφομοιώθηκαν από τους Αχαιούς. Οι Αχαιοί, αρχικά, ήταν εγκατεστημένοι στη νοτιοανατολική Θεσσαλία. Στη συνέχεια, διεσπάρησαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου.

Η περίοδος του Μυκηναϊκού Πολιτισμού μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις κύριες φάσεις: Την Πρώιμη (1600/1580-1500 π.Χ.), τη Μέση (1500-1425 π.Χ.) και την Νεότερη (1425-1100 π.Χ.).¹⁷

Με βάση τις ανασκαφές που έγιναν, τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα ήταν οι Μυκίνες, η Τύρινθα, η Πύλος, οι Αθήνες, οι Θήβες, ο Ορχομενός και ο Ιωλκός. Στα μεγαλύτερα μυκηναϊκά κέντρα ήταν εγκατεστημένη μια βασιλική δυναστεία που ασκούσε μια κάπως απολυταρχική διοίκηση, σε αρκετά εκτεταμένη περιοχή. Οι Μυκίνες υπήρξαν το μεγαλύτερο κέντρο σε όλη την περίοδο που διάρκεσε ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός. Η δύναμη της βασιλείας των Μυκηνών είναι φανερή από τον μεγάλο της πλούτο και τη μνημειώδη αρχιτεκτονική των ανακτόρων και των τάφων της.

Μερικοί υποστήριξαν, κατά καιρούς, ότι ολόκληρος ο μυκηναϊκός κόσμος ήταν συγκροτημένος σε ένα κράτος, σε μια «αυτοκρατορία», όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζονται τα μεγάλα κράτη της εποχής εκείνης, και ότι οι μικρότερες χώρες υπάγονταν, κατά κάποιο τρόπο, στον βασιλέα των Μυκηνών. Αυτό, όμως, δεν φαίνεται να είναι ορθό, με βάση την εικόνα που παρουσιάζουν οι ανασκαφές. Η χώρα ήταν κατανεμημένη σε τέσσερα ή πέντε μεγαλύτερα και σε άλλα τόσα μικρότερα κράτη. Σε κάθε κράτος, τα ανάκτορα αποτελούσαν συγχρόνως την κατοικία του μονάρχη και το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της επικράτειάς του. Επρόκειτο για μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα, εκτεταμένα και πολυώροφα, που περιλάμβαναν τα διαμερίσματα της οικογένειας και, επί πλέον, μεγάλους χώρους αποθηκών, εργαστήρια τεχνιτών, αρχεία και διάφορα άλλα δωμάτια και, πιθανότατα, τις κατοικίες του προσωπικού, που ήταν πολυάριθμο και ποικίλο. Στα κτίρια αυτά, ο ανώτατος άρχων, κατά τα πρότυπα της Κρήτης και των πόλεων-κρατών της Ανατολής, συγκεντρώνει τις εισφορές των υπηκόων του, αποθηκεύει και συντηρεί το πολεμικό

17 Γεώργιος Μιλωνάς, «Η Εποχή των Πολυχρύσων Μυκηνών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 235.

υλικό και, γενικά, διευθύνει και ελέγχει όλες τις κρατικές δραστηριότητες, με τη βοήθεια του προσωπικού του.¹⁸

Ο επηρεασμός των Αχαιών από τον Μινωικό Πολιτισμό της Κρήτης, αλλά και από τον Κυκλαδικό Πολιτισμό, είναι εμφανής στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Μυκηναίων και στην κατασκευή και την αρχιτεκτονική των μυκηναϊκών ανακτόρων των Μυκηνών, της Τίρυνθας και των υπολοίπων κέντρων. Τούτο, προκύπτει από τους θησαυρούς που βρέθηκαν στους ανασκαφέντες λακκοειδείς τάφους, που, στο σύνολό τους, είχαν καταφανώς μινωική και κυκλαδική εμφάνιση. Αναμφίβολα, υπήρξαν στην ανάπτυξη του Μυκηναϊκού Πολιτισμού γενικότερες εξωτερικές επιδράσεις, μινωικές και κυκλαδικές, εξαιτίας της πυκνής επικοινωνίας και των συναλλαγών που υπήρξαν. Όμως, δεν μπορούμε να μιλάμε για μεταλαμπάδευση κρητικού πολιτισμού στους Μυκηναίους, όπως υποστηρίζουν μερικοί ιστορικοί, μεταξύ των οποίων ο Άρθουρ Σλήμαν.¹⁹ Ο Άρθουρ Σλήμαν, γνωστός για τα καταπληκτικά ευρήματα από τις ανασκαφές που έκανε στους βασιλικούς τάφους των Μυκηνών, υποστήριξε ότι η γένεση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού ήταν αποτέλεσμα μινωικού αποικισμού.²⁰

Οι Μυκηναίοι μιμήθηκαν τους Μινωίτες στο θαλάσσιο εμπόριο. Προς το τέλος της Πρώιμης Μυκηναϊκής, περί το 1500 π.Χ., είχαν ήδη αρκετή ναυτική εμπειρία και τους βλέπουμε εγκατεστημένους στη Μίλητο. Για μια περίοδο, υπήρξε ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πολιτισμών. Ήδη, πριν από το τέλος του 15ου αιώνα π.Χ. είχαν εγκατασταθεί οι πρώτοι μυκηναϊκοί εμπορικοί σταθμοί δίπλα στους κυριότερους μινωικούς, όπως της Μήλου, της Ρόδου και των Κυθήρων, με προφανή σκοπό να τους υποκαταστήσουν.²¹ Η Μέση Μυκηναϊκή φάση (1500-1425 π.Χ.) είναι η περίοδος κατά την οποία θεμελιώνεται οριστικά η δύναμη των Μυκηναίων. Προϊόντα των Αχαιών απλώνονται, με το εμπόριο, σε μακρινές ακτές, ως τη νότια Ιταλία. Κατά την περίοδο αυτή, συνέβη η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, με τις καταστροφικές συνέπειες που αναφέρθηκαν πιο πάνω.²²

Τελικά, οι Αχαιοί διαδέχτηκαν τους Μινωίτες ως ναυτική δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο. Τον 14ο αιώνα, η μυκηναϊκή Ελλάδα, απαλλαγμένη από τον ανταγωνισμό και την αντιπαράθεση της Κρήτης, αναδεικνύεται ως η νέα δύναμη στον ευρύτερο γεωγραφικό της περίγυρο. Οι τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα αποτελούν την ενδοξότερη περίοδο του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, την περίοδο της εκρηκτικής εξάπλωσης των Αχαιών και της κυριαρχίας τους στην Ανατολική Μεσόγειο.

18 Σπ. Ιακωβίδη, «Οι Αιώνες της Αχαικής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 266.

19 Γεώργιος Μυλωνάς, «Η Εποχή των Πολυχρύσων Μυκηνών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 238.

20 Νικ. Πλάτων, «Η Γένεση της Μυκηναϊκής Δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 242.

21 Σπ. Ιακωβίδη, «Οι Αιώνες της Αχαικής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 260.

22 Γεώργιος Μυλωνάς, «Η Εποχή των Πολυχρύσων Μυκηνών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 241.

Οι εξαγωγές και γενικά οι επικοινωνίες με τις ξένες χώρες γινόταν κυρίως με πλοία. Τα πλοία των Μυκηναίων εξασφάλιζαν την επικοινωνία τους με όλη την τότε γνωστή Μεσόγειο. Σε μια εποχή που η διάκριση μεταξύ εμπορίου και πειρατείας δεν ήταν πάντοτε σαφής, τα περισσότερα πλοία χρησιμοποιούνταν αδιακρίτως για ειρηνικούς και πολεμικούς σκοπούς. Τα μυκηναϊκά προϊόντα είχαν φθάσει ως τη Σικελία, κυρίως, όμως, κυκλοφορούσαν στην Τροία, στις ακτές της Συρίας (Ουγκαρίτ, Αλαλάχ, Ακκάρ, Βύβλος), στην Παλαιστίνη και στην Αίγυπτο. Αμέσως μετά την παρακμή της Κρήτης, οι Μυκηναίοι έσπευσαν να ιδρύσουν εμπορεία στον Τάραντα, και στην Ουγκαρίτ και αποικίες στη Μίλητο, στη Ρόδο και στην Έφεσο. Επιπλέον άρχισαν να εποικίζουν την Κύπρο.²³

Ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει η Μίλητος. Η Μίλητος, μυκηναϊκή από τις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα π.Χ., μαζί με άλλες πόλεις της χερσονήσου της Αλικαρνασσού, αποτελούσαν τις μόνες μόνιμες εγκαταστάσεις των Αχαιών στη Μικρά Ασία. Η περιοχή αυτή ανήκε στην Arsawa (Αρζάβα), μια ομοσπονδία πόλεων και χωρών, που αντιστοιχεί στη Λυκία και την Πισιδία.

Η Μίλητος αρχικά ήταν υποτελής στο κράτος των Χετταίων. Κατά το τρίτο έτος της βασιλείας του Μουρσίλι ΙΙ, περί το 1324 π.Χ., η Μίλητος συμμάχησε με τους Αχαιούς. Τούτο, έδωσε αφορμή στους Χετταίους να εκστρατεύσουν εναντίον της και να της προκαλέσουν μεγάλες καταστροφές.²⁴ Τέθηκε υπό την κυριαρχία των Αχαιών, μετατρεπόμενη σε αποικία τους, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουβατάλλης ΙΙ (Muwatalli II) (1295-1272 π.Χ.). Η προσάρτηση της Μιλήτου έγινε με την ανοχή και ή τη συναίνεση των Χετταίων, πιθανό μέσα στο πλαίσιο μιας συμφωνίας. Ακολούθησε μια περίοδος ειρηνικών σχέσεων μεταξύ των δύο δυνάμεων της περιοχής.²⁵ Επί βασιλείας του Tudhaliya IV, που διαδέχθηκε τον Hattusili III περί το 1237 π.Χ., η Μίλητος περιήλθε υπό την επικυριαρχία των Χετταίων. Τούτο, εξασθένησε σημαντικά την επιρροή που είχαν οι Αχαιοί στη δυτική Μικρά Ασία.²⁶

Βόρεια της Μιλήτου, στο τμήμα της μικρασιατικής χερσονήσου που φθάνει από τις Σάρδεις ως την Τρωάδα, υπήρχε μια άλλη ισχυρότατη ομοσπονδία από 22 πόλεις και χώρες. Οι Χετταίοι την αποκαλούσαν Assuwa (Ασσούα), όνομα που μετεξελίχθηκε σε Ασία (Asia) και κατέληξε να δηλώνει ολόκληρη την ήπειρο της Ασίας.²⁷ Μεταξύ των χωρών αυτών ήταν και η Wilusa ή Wilusina την οποία οι ιστορικοί ταυτίζουν με το Ίλιον, την Τροία των ομηρικών επών.

Οι Χετταίοι, όπως αναφέρεται στο σχετικό με αυτούς Κεφάλαιο, είχαν σχέσεις και αντιπαραθέσεις με τους Αχαιούς που κατοικούσαν δυτικά του Αιγαίου και εμφανίζονται με το όνομα Αχιγιάβα (Ahhiyawa). Έχουν βρεθεί στη Χαττούσα επιστο-

23 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 261.

24 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 193-195.

25 Ό.π., σ. 224.

26 Ό.π., σ. 309.

27 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 275, 276.

λές μεταξύ του βασιλιά των Χετταίων και του βασιλιά των Αχιγιάβα στις οποίες οι δύο ηγεμόνες αποκαλούνται μεταξύ τους «αδελφοί», δηλαδή ισότιμοι.

Επίσης, οι επαφές των Χετταίων με τον μυκηναϊκό κόσμο της ηπειρωτικής Ελλάδας και των δυτικών παραλίων της Ανατολίας συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών όπως των Χουριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν. Υπάρχει η άποψη ότι υπήρξε σημαντική επίδραση των λογοτεχνικών έργων των Σουμερίων στα έπη του Ησιόδου και του Ομήρου.

Φαίνεται ότι τα κράτη τα δυτικής Μικράς Ασίας τα οποία, με εξαίρεση τη Μίλητο, ήταν υπό την επικυριαρχία των Χετταίων, εξεγείρονταν συχνά εναντίον των επικυρίαρχών τους. Τις εξεγέρσεις συχνά υποδαύλιζαν οι Αχαιοί, οι οποίοι κατείχαν, με την ανοχή των Χετταίων, τη Μίλητο και διεκδικούσαν την επέκταση της επικυριαρχίας τους στην περιοχή.

Οι βλέψεις των Αχαιών για την Αρζάβα και την Ασσούα και οι παρεμβάσεις τους στις σχέσεις των πολιτειών αυτών με τους Χετταίους, προκαλούσαν την αντίδραση και τη δυσφορία των τελευταίων, η οποία, όμως, δεν έφτανε στο σημείο της σύρραξης. Επί του προκειμένου, αξίζει να επαναλάβουμε εδώ το αρκετά ενδιαφέρον κείμενο της γνωστής «επιστολής Tawagalawa» που διασώζεται αποσπασματικά και απευθύνεται στον βασιλιά των Αχαιών (Αχιγιάβα). Αποστολέας της εν λόγω επιστολής, που γράφτηκε περί το 1250 π.Χ., ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, ο Hattusili III. Η επιστολή αναφέρεται στις επαναστατικές δραστηριότητες, στην περιοχή Ίλιον (Wilusa) όπου βρισκόταν η Τροία, κάποιου Piyaamaradu, ο οποίος είχε στενές διασυνδέσεις με τους Αχαιούς και ήταν πενθερός του κυβερνήτη της Μιλήτου Άτπα, η οποία, τότε, όπως προαναφέρθηκε, ήταν υπό την επικυριαρχία των Αχαιών. Η επανάσταση απέτυχε και ο Piyaamaradu διέφυγε τη σύλληψη και κατέφυγε, για να προστατευθεί, αρχικά, στη Μίλητο και, στη συνέχεια, στη χώρα των Αχαιών. Στην επιστολή ζητείται η βοήθεια του βασιλιά των Αχαιών για να παραδοθεί στους Χετταίους ο επαναστάτης. Εκείνο που προκαλεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιστορικών ερευνητών είναι το ήπιο ύφος της επιστολής. Παρά το παράπονο που εκφράζεται για τη συμπεριφορά των Αχαιών, η επιστολή είναι γραμμένη σε πολύ ήπιο τόνο και με πνεύμα συνδιαλλαγής, ώστε να μη διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο χωρών. Δεν είναι γνωστό ποια ήταν η ανταπόκριση των Αχαιών.²⁸

Στενές σχέσεις υπήρχαν και με την Τροία. Για το πώς αντικρίζεται ιστορικά η εκστρατεία των Αχαιών στην Τροία, ο Τρωικός Πόλεμος, γίνεται λόγος πιο κάτω.

Όμως, η πιο εντυπωσιακή διείσδυση των Αχαιών έγινε στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, όπου τα προϊόντα τους είχαν κατακλύσει κυριολεκτικά ολόκληρη την ακτή και μέρος της ενδοχώρας της Εγγύς Ανατολής και στην Αίγυπτο. Την επεκτατική δραστηριότητα των Αχαιών ευλόγησε η περίοδος ειρήνης μετά από σημαντικά γεγονότα που έγιναν στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η κατάλυση του κράτους των Μιτάννι, στον άνω Ευφράτη, από τα πλήγματα των Χετταίων και των

28 Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, σσ. 224, 290.

Ασσυρίων το 1340 π.Χ., έφερε σε αντιπαράθεση τις δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής, τους Χετταίους και τους Αιγυπτίους, που οδήγησε σε πολεμική σύρραξη μεταξύ τους με κατάληξη την μάχη του Καντές το 1285 π.Χ. και την επακολουθήσασα περίοδο ειρήνης και ησυχίας, που βασιζόταν στην ισορροπία των δυνάμεων των Χετταίων και των Αιγυπτίων. Αυτή η ειρήνη κράτησε ως το τέλος του αιώνα και εξασφάλισε σε ολόκληρη την περιοχή της Εγγύς Ανατολής την ασφαλή διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, πράγμα που υποβοήθησε σημαντικά τους Αχαιούς στις θαλάσσιες εμπορικές τους δραστηριότητες.²⁹

Η ακμή που γνώρισαν οι Μυκηναίοι τον 13ο π.Χ. αιώνα βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην έκταση και την πυκνότητα των επαφών τους με τον γύρω κόσμο της Ανατολικής Μεσογείου. Αυτές οι επαφές, είχαν ως αποτέλεσμα, με τη διακίνηση όχι μόνο βιοτικών αγαθών αλλά και διαφόρων πολιτιστικών στοιχείων, στη αλληλεπίδραση των πολιτισμών, που σταδιακά οδήγησε στη διαμόρφωση ενός αξιοθαύμαστου πολιτισμού, που τον χαρακτηρίζει η ομοιομορφία, με τις ενιαίες εκδηλώσεις σ' ολόκληρο τον χώρο αυτό. Έτσι, παρατηρούμε μια καταπληκτική ομοιότητα στην τέχνη, την αρχιτεκτονική, την ενδυμασία, τα κοσμήματα, τον τρόπο και τα έθιμα της ταφής.

Πολύ συχνά οι Αχαιοί ακολουθούσαν τα προϊόντα τους, ταξίδευαν για αναζήτηση εργασίας σε άλλους τόπους και, συχνά, έμειναν εκεί όταν εύρισκαν ευνοϊκές συνθήκες. Στο ναυαγισμένο πλοίο, που βρέθηκε στη Χελιδονία άκρα, ανοικτά της Αλικαρνασσού, δείχνει, αν και φοινικικό, ότι την εποχή εκείνη μια συννηθισμένη μορφή εμπορίου ήταν να ταξιδεύουν οι τεχνίτες και να κατασκευάζουν τα έργα τους, είτε κατά τον πλου του σκάφους, είτε στους ενδιάμεσους σταθμούς.³⁰ Στην Κύπρο, όπως αναφέρεται στο σχετικό Κεφάλαιο, είχε δημιουργηθεί μια μεγάλη κοινότητα Αχαιών.

(2) Οι Αχαιοί και ο Τρωικός Πόλεμος

Όπως προαναφέρθηκε, βόρεια της Μιλήτου, στο τμήμα της μικρασιατικής χερσονήσου που φθάνει από τις Σάρδεις ως την Τρωάδα, υπήρχε μια ισχυρότατη ομοσπονδία από 22 πόλεις και χώρες την οποία οι Χετταίοι αποκαλούσαν Assuwa. Μεταξύ των χωρών αυτών ήταν και η Wilusa ή Wilusina την οποία οι ιστορικοί ταυτίζουν με το Ίλιον, την Τροία των ομηρικών επών.

Η Τροία (Truva στην τουρκική) είναι η πόλη θέατρο του μυθικού Τρωικού Πολέμου, ο οποίος, κατά πάσα πιθανότητα, διεξήχθη λίγο πριν από το τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., όταν το κράτος των Μυκηνών έφθασε στο απόγειο της δύναμής του.

Οι ανασκαφές, που άρχισαν το 1870 μ.Χ. από τον Ερρίκο Σλήμαν και ολοκληρώθηκαν το 1988 μ.Χ., με τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου του Σινσινάτι, έφεραν στο φως τη μακράιωνα ιστορία της πόλης της Τροίας, μιας μεγάλης και πανάρχαιας πόλης κατοικούμενης συνεχώς από το 3000 π.Χ. ως τις αρχές των ιστορικών

29 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαικής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 270-272.

30 Ό.π. σ. 273.

χρόνων. Βρίσκεται κοντά στην ακτή της σημερινής βορειοδυτικής Τουρκίας, νοτιοδυτικά των Δαρδανελίων, κάτω από το Όρος Ίδα. Στη μακραίωνη ζωή της, η πόλη είχε περάσει από επτά διαδοχικές κύριες προϊστορικές φάσεις κατά τις οποίες κτίστηκε αντίστοιχες φορές, η μία πάνω στην άλλη, που αριθμήθηκαν Τροία Ι ως Τροία VIIa. Η πόλη θα κατοικηθεί κατά τη Γεωμετρική Περίοδο (Τροία VIII) και κατά την Ελληνιστική Εποχή (Τροία IX). Η μεγαλύτερη, λαμπρότερη και διαρκέστερη από όλες είναι η Τροία VI που κτίστηκε γύρω στα 1800 π.Χ. Η πλούσια αυτή πόλη καταστράφηκε λίγο μετά το 1300 π.Χ. από σεισμό και πυρκαγιά. Οι επιζήσαντες κάτοικοι επισκεύασαν αμέσως τα τείχη και θεμελίωσαν πάνω στα ερείπια την επόμενη Τροία VIIa.

Το αρχαιολογικό στρώμα που είναι γνωστό ως Τροία VIIa, το οποίο έχει χρονολογηθεί, με βάση τη μορφή των αγγείων, ανάμεσα στα μέσα και στο τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., είναι το συχνότερα αναφερόμενο ως υποψήφιο για την ομηρική Τροία. Φαίνεται να έχει καταστραφεί από πόλεμο και υπάρχουν ίχνη πυρκαγιάς. Τούτο, προέκυψε από τις ανασκαφές που διεξήγαγε το 1988 ο καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης Manfred Korfmann, μαζί με μια ομάδα από το Πανεπιστήμιο του Σινσινάτι. Η ομάδα του Korfmann έφερε στο φως μια ολόκληρη πολιτεία που απλωνόταν στα νότια της ακρόπολης, σε βάθος ως και 400 μέτρα, και διέθετε οχυρωματική τάφρο, πύλες και τείχη. Η Τροία ήταν ένα ανθηρό εμπορικό κέντρο και έδρα ηγεμόνων, που ζούσαν με την Αυλή τους στην οχυρωμένη ακρόπολη.

Αναφορικά με τη γλώσσα που μιλούσαν οι Τρώες, επισημαίνεται ότι ο Όμηρος δίνει σε πολλούς Τρώες ονόματα ελληνικά που πιστοποιούνται ως συνηθισμένα ονόματα της μυκηναϊκής περιόδου από τις πήλινες πινακίδες της Πύλου. Με βάση, όμως, τις έρευνες που έγιναν το 1995 και 1996, προκύπτει ότι η γλώσσα των Τρώων ήταν η γλώσσα των Λουβίων (Luwian) που χρησιμοποιείτο στις υποτελείς πολιτείες της δυτικής Μικράς Ασίας, μια παραλλαγή της γλώσσας των Χετταίων.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, η Τροία VIIa πολιορκήθηκε επί μακρό χρονικό διάστημα και, τελικά, γύρω στο 1200 π.Χ., ο εχθρός, που ήταν οι Αχαιοί, κατόρθωσε να εκπορθήσει το φρούριο και να καταστρέψει την πόλη κατά τρόπο ανηλεή.

Το έναυσμα, που ώθησε τους Αχαιούς να εξορμήσουν κατά της Τροίας, ήταν η εξασθένιση του κράτους των Χετταίων το οποίο, λόγω των πιέσεων που υφίστατο από τους Ασσυρίους και των εσωτερικών αναταραχών, αναγκάστηκε να χαλαρώσει την εποπτεία του στις υποτελείς χώρες της Assuwa. Ήταν φυσικό αυτήν την εξασθένιση των Χετταίων και το κενό που άφησαν, να επιχειρήσουν να εκμεταλλευθούν οι Αχαιοί, για να προωθήσουν τις εγκαταστάσεις τους στα σημεία που δεν είχαν κατορθώσει να εισδύσουν ως τότε. Έτσι, περί το έτος 1210 π.Χ. οι Αχαιοί, επωφελοόμενοι από τις αδυναμίες των Χετταίων, επιχείρησαν μια μεγάλη και μακρόχρονη εκστρατεία με σκοπό να εγκατασταθούν στο τμήμα της μικρασιατικής ακτής που δεν είχαν κατορθώσει ως τότε να πλησιάσουν, δηλαδή την περιοχή της Assuwa, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και την απέναντι θρακική ακτή, όπου υπήρχε μια συνομοσπονδία 22 πόλεων, στην οποία ανήκε η πόλη που οι μελετητές

ταυτίζουν με την Τροία. Είναι πιθανόν ο Τρωικός Πόλεμος να ήταν μια εκτεταμένη πολεμική σύγκρουση μεταξύ Αχαιών και της συνομοσπονδίας αυτής στην οποία ανήκε και η πόλη της Τροίας.

Η εκστρατεία κατέληξε στην κατάληψη και λεηλασία μερικών πόλεων, όχι όμως και στην εγκατάσταση των Αχαιών στην περιοχή, όπως δείχνουν τα πορίσματα των ανασκαφών και η παράδοση που περιγράφει τα ταξίδια της επιστροφής τους. Ένα από τα αποτελέσματα της εκστρατείας και, ίσως, το σπουδαιότερο, ήταν η πολιορκία και εκπόρθηση της Τροίας VIIa, που έγινε το θέμα του μεγάλου ομηρικού έπους της *Ιλιάδας*, που διαμορφώθηκε, τέσσερις περίπου αιώνες αργότερα, στην Ιωνία.³¹ Εδώ, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα ομηρικά έπη εξιστορούν ένα μικρής διάρκειας επεισόδιο του Τρωικού Πολέμου και, στη συνέχεια, τις περιπέτειες του Οδυσσέα και την επιστροφή του στην Ιθάκη και περιγράφουν τον πραγματικό κόσμο της εποχής κατά την οποία συντέθηκαν. Η χρονολόγηση των ομηρικών επών τοποθετείται μεταξύ των ετών 750 και 700 π.Χ. Ο κόσμος στον οποίο αναφέρεται ο θρύλος δεν είναι ο μυκηναϊκός. Τούτο, επιβεβαιώνεται από την αποκρυπτογραφημένη Γραμμική Β, την οποία είχαν οι Μυκηναίοι, και την οποία ο Όμηρος αγνοεί, και από άλλα υλικά τεκμήρια και αρχαιολογικά ευρήματα. Ο μυκηναϊκός κόσμος είναι πολύ απομακρυσμένος από τον ομηρικό. Για τον λόγο αυτό πολλοί διερωτώνται αν πράγματι έγινε ο Τρωικός Πόλεμος.³²

(3) Η θρησκεία

Οι γνώσεις μας για τη θρησκεία των Μυκηναίων είναι πολύ περιορισμένες. Στηρίζονται, κυρίως, σε παραστάσεις θρησκευτικού, ίσως, περιεχομένου, σκαλισμένες σε μικροτεχνήματα, που έχουν δώσει λαβή σε διαφορετικές ερμηνείες και εξηγήσεις. Μία από αυτές, ήταν η άποψη του Έβανς ότι η μυκηναϊκή θρησκεία αποτελούσε αντιγραφή της μινωικής. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής γραφής Β, έθεσε αμφιβολίες για τη βασιμότητα της άποψης αυτής. Σε μερικές πινακίδες της Πύλου και της Κνωσσού αναφέρονται τα ονόματα των θεών που λατρεύονταν κατά τους τελευταίους μυκηναϊκούς χρόνους, όπως του Ποσειδώνα, του Δία, της Ήρας και του Ερμή, δηλαδή θεοί του Ολυμπιακού Πανθέου. Όταν, όμως, οι Μυκηναίοι ήλθαν, πρώτα, σε επαφή και, ύστερα, σε επικοινωνία με τους κατοίκους της μινωικής Κρήτης, φαίνεται ότι υιοθέτησαν αρκετές μινωικές θρησκευτικές δοξασίες, εφόσον αυτές δεν έρχονταν σε αντίθεση με τις δικές τους. Φαίνεται ότι οι Μυκηναίοι υιοθέτησαν τη μινωική θεά της βλάστησης, της ευφορίας και των δέντρων. Την αρχαιότερη παράσταση της θεάς αυτής, τη βρίσκουμε χαραγμένη στη σφενδόνη του χρυσού δακτυλιδιού των Μυκηνών, που ανήκει στις αρχές του 15ου π.Χ. αιώνα. Στους, σφραγιδόλιθους, βρίσκουμε την εικόνα και μιας άλλης θεάς που σε κάθε χέρι κρατεί ένα ζώο ή ένα πουλί. Είναι η «Πότνια Θηρών», η

31 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 279-285.

32 Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, σσ. 143-146.

θεά της άγριας φύσης που προστατεύει τα ζώα. Μερικοί ταυτίζουν τη θεά της άγριας φύσης με την Αρτέμιδα και άλλοι τη θεά της βλάστησης και των δέντρων με τη Δήμητρα.³³

Η θρησκεία των Μυκηναίων, παρά το ότι είχε δανειστεί αρκετά στοιχεία από την Κρήτη, ήταν, κατά μέγα μέρος, ανεικονική και πολύ απλούστερη της μινωικής. Η λατρεία του θείου ήταν απλή. Προσευχές σε σεβίζουσα στάση, δηλαδή ανύψωση του ενός χεριού, με το άλλο να ακουμπά στο στήθος, και προσφορές μικρών αναθημάτων αποτελούσαν, όπως φαίνεται, τον συνήθη τρόπο λατρείας. Οι εικονιστικές παραστάσεις της μυκηναϊκής εποχής, που υπάρχουν, παρουσιάζουν μόνο δείγματα ατομικής λατρείας. Δεν υπάρχουν παραστάσεις ομαδικής λατρείας, ούτε σκηνές θρησκευτικών τελετών. Επίσης, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο μυκηναίος βασιλέας ήταν και αρχιερέας, όπως ο αντίστοιχός του στην Κρήτη.³⁴

Οι τάφοι των Μυκηναίων παρουσιάζονται υπό τρεις διαφορετικούς τύπους: τους λακκοειδείς, τους θαλαμοειδείς και τους θολωτούς. Οι πρώτοι, οι απλούστεροι, αποτελούνταν από ένα μακρόστενο κάθετο όρυγμα, που σκεπαζόταν, μετά την ταφή, με ακατέργαστες λίθινες πλάκες. Οι θαλαμοειδείς είχαν μορφή μικρών υπογείων δωματίων σκαμμένων, κατά προτίμηση, στις πλαγιές υψωμάτων και σε αρκετό βάθος. Οι θολωτοί τάφοι αποτελούν δείγματα αρχιτεκτονικής υψηλής στάθμης. Πρόκειται για τους τάφους των βασιλέων, των δυναστών και, γενικά, των αρχόντων. Τα λαμπρότερα δείγματα θολωτών τάφων ανήκουν στην τελευταία περίοδο της μυκηναϊκής ακμής, στον 13ο π.Χ. αιώνα. Ο μεγαλοπρεπέστερος και καλύτερα διατηρητέος θολωτός μυκηναϊκός ναός είναι ο Θησαυρός του Ατρώως των Μυκηνών, κατασκευασμένος κατά το 1250 π.Χ. Άλλος περίφημος θολωτός τάφος είναι ο τάφος του Ορχομενού, που αποκαλείται και θησαυρός του Μινύου.³⁵

(4) Η κατάρρευση

Εξωγενή γεγονότα επέφεραν την κατάρρευση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού κατά τα μέσα του 11ου αιώνα π.Χ. Αποφασιστικός ήταν ο ρόλος που έπαιξε η κάθοδος των «λαών της θάλασσας» που σάρωσαν τις χώρες της Εγγύς Ανατολής. Οι «λαοί της θάλασσας» συνέβαλαν αποφασιστικά στην κατάρρευση του κράτους των Χετταίων και στην καταστροφή πόλεων που ήταν σημαντικά εμπορικά κέντρα όπως η Ουγκαρίτ, η Αλαλάχ και το Τελ Αμπού Χαουάμ. Βαρύς υπήρξε ο αντίκτυπος για τους Αχαιούς. Η γέφυρα επικοινωνίας Αιγαίου και Ανατολής έπαψε να υπάρχει. Η διακίνηση εμπορευμάτων είχε αποδιοργανωθεί.

Οι Αχαιοί άρχισαν να εγκαταλείπουν τον τόπο τους. Παρατηρείται ένα μεγάλο κύμα εκπατρισμού των Αχαιών με κύρια κατεύθυνση την Ανατολική Μεσόγειο. Οι συνοικισμοί στη Ρόδο αυξήθηκαν σε βαθμό, που να καλύπτουν ολόκληρη τη νήσο. Μια ομάδα Αχαιών εγκαταστάθηκε την Κύπρο. Νεοφερμένοι Αχαιοί άποικοι ξα-

33 Γεώργιος Μυλωνάς, «Η Μυκηναϊκή Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σ. 298.

34 Ό.π., σσ. 300, 301.

35 Σπ. Ιακωβίδης, «Οικιστική και Αρχιτεκτονική κατά τον ΙΔ-ΙΑ Αιώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 305-307.

νάκτισαν το Κίτιο και την Έγκωμη, αποίκισαν το Κούριο και την Παλαιάπαφο και ίδρυσαν νέο συνοικισμό στο Παλαιάαστρο-Μάα.

Μια άλλη ομάδα εγκαταστάθηκε στην Ταρσό, που είχε εγκαταλειφθεί από τους Χετταίους μετά την καταστροφή της. Ορισμένοι προσπάθησαν να εγκατασταθούν στο Δέλτα του Νείλου, αλλά διώχτηκαν από τους Αιγυπτίους. Άλλοι πάλι, οι Ετρούσκοι, απέπλευσαν από τη Μικρά Ασία για να ιδρύσουν ένα κράτος στα άγρια δάση της κεντρικής Ιταλίας. Υπήρξαν, ακόμη, πληθυσμοί που έκτισαν τις δικές τους πόλεις στις νοτιοανατολικές ακτές της Μεσογείου. Άλλοι, εγκαταστάθηκαν στη Σικελία και τη Νότια Ιταλία όπου ίδρυσαν αποικίες. Οι αποικίες της Μιλήτου, της Εφέσου και της περιοχής της Αλικαρνασσού επιβίωσαν.³⁶

Η μεταναστευτική αυτή κίνηση είχε τον αντίκτυπό της στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου προκάλεσε σημαντική αραίωση του πληθυσμού. Τουτό επέφερε την παραμείληση, αν όχι την εγκατάληψη, αρκετών εκτεταμένων αγροτικών περιοχών της ενδοχώρας. Αυτές οι εγκαταλειμμένες περιοχές προσέλκυσαν μερικά από τα ορεινά φύλα που ζούσαν στην περίμετρο του μυκηναϊκού χώρου. Οι μετακινήσεις αυτές υπήρξαν οι πρόδρομοι και ίσως οι πρόξενοι άλλων, πολύ σοβαρότερων. Παράλληλα, στο Αιγαίο η ναυσιπλοΐα είχε παραλύσει. Ο μυκηναϊκός κόσμος, είχε εξαντλήσει τη δημιουργική του ικμάδα και πέρασε σε στάδιο μααρασμού.

Ακολούθησε η κάθοδος των Δωριέων και των άλλων ελληνικών φυλών, των Αιολών και των Ιώνων, που έδωσε τη χαριστική βολή στον υπό κατάρρευση μυκηναϊκό κόσμο. Αυτοί οι λαοί, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, ήταν ένα σύνολο από φυλές, μέρος των διαφόρων φυλών των Αρίων. Οι Άριοι αυτοί λαοί ήταν προορισμένοι να διαδραματίσουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια ιστορία. Η ιστορία της περιόδου από τον 9ο μέχρι τον 3ο αιώνα π.Χ. είναι η ιστορία της ανόδου και της ισχύος των Αρίων λαών και της υποδούλωσης από αυτούς του αρχαίου κόσμου. Ως αποτέλεσμα της συνεχούς προέλασης των Αρίων του βορρά, δημιουργήθηκε ένα πρωτοφανές ανακάτεμα λαών στην περιοχή των αρχαίων πολιτισμών.

Όλοι αυτοί οι Άριοι, ανατολικά και δυτικά, ήταν επιδρομείς που λεπλατούσαν τις πόλεις. Έτσι, κατά τη δεύτερη χιλιετία π.Χ., συναντούμε τους Αρίους να πιέζουν παντού τους εγκατεστημένους λαούς του νεολιθικού πολιτισμού. Είχαν αρχίσει να κατεβαίνουν στη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιρλανδία και την Ισπανία. Αυτοί που έφτασαν στην Ιρλανδία και την Ισπανία ήταν οι Κέλτες. Ανάλογη εξέλιξη υπήρξε και στο άλλο άκρο ακτίνας δράσης των Αρίων, προς τη νοτιοανατολική Ασία. Άριοι, που μιλούσαν σανσκριτικά, είχαν φτάσει στη Βόρεια Ινδία νωρίτερα από το 1000 π.Χ. Στον χώρο των Βαλκανίων κατέβηκαν άλλες άριες φυλές. Πρώτα, εμφανίστηκαν στη Βαλκανική ορισμένες φυλές, μεταξύ των οποίων ξεχώρισαν οι Φρύγες. Έπειτα, ήλθαν, διαδοχικά, οι Αιολοί, οι Ίωνες, οι Δωριείς και οι Μακεδόνες.

Οι αλληπάλληλες εισβολές δωρικών ομάδων προκάλεσαν ομαδική φυγή των Αχαιών. Οι Δωριείς εξαπλώθηκαν στην Ελλάδα σε διαφορετικές περιόδους κατά τη διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ.

36 Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αρχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. Α', σσ. 291-293.

Ενώ παλαιότερα εικαζόταν ότι η εξάπλωση των Δωριέων ήταν το κυριότερο αίτιο κατάρρευσης του μυκηναϊκού κόσμου, οι ιστορικοί σήμερα τείνουν στην αντίθετη εκδοχή, ότι η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου των Αχαιών αποτέλεσε το κυριότερο αίτιο της γρήγορης εξάπλωσης του δωρικού στοιχείου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται η άποψη ότι οι Δωριείς ήταν ένα ελληνικό ποιμενικό και πρωτόγονο σχετικά φύλο που κατοικούσε στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας, και το οποίο μετά τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου κατέλαβε πεδινές περιοχές. Γενικά, η εποχή της «Καθόδου των Δωριέων» επέφερε μεγάλες αλλοιώσεις στον πολιτικό χάρτη της Ελλάδας και επέδρασε καθοριστικά στην ιστορική της πορεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατά σειρά εμφάνισης στο κείμενο)

1. Yuval Noah Harari, *Sapiens, A Brief History of Humankind*.
2. Peter M.M.G. Akkermans and Glenn M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, From Complex Hunter-Gatherers Society to Early Urban Societies*.
3. Jan Assman, *Η πολιτισμική μνήμη*.
4. Samuel Noah Kramer, *The Sumerians*.
5. Νικ. Πλάτων, «Η ανάπτυξη της Μινωικής Γραφή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
6. Βάσος Καραγιώργης, «Η Ύστερη Χαλκοκρατία», *Ιστορία της Κύπρου*.
7. Βάσος Καραγιώργης, «Η Κύπρος της Αρχαϊκής Εποχής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
8. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*.
9. Russ VerSteeg, *Law in Ancient Egypt*.
10. Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής*.
11. J. N. Postgate, *Early Mesopotamia*.
1. Bleda S. Düring, *The Prehistory of Asia Minor, From complex Hunter – Gatherers to Early Urban Societies*.
2. Louise Steel, *Cyprus before History*.
3. H.G.Wells, *Σύντομη Παγκόσμια Ιστορία*.
4. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα*.
5. Νικόλαος Παπαχατζής, «Η θρησκεία κατά την Αρχαϊκή Περίοδο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
6. Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*.
7. Στ. Αλεξίου, «Μινωική Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
8. Joshua Free, *Sumerian Religion*.
9. Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Η Γένεση*.
10. Νικόλαος Παπαχατζής, «Ελληνική Μυθολογία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
11. Ησιόδου, *Θεογονία*.
12. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*.
13. James P. Allen, *Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*.
14. Sean Mcloughlin, *World Religions*.
1. Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*.
2. Πολύμνια Αθανασιάδη-Fowden, «Από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
3. Lord Kinross, *Οι Οθωμανικοί Χρόνοι, Η άνοδος και η πτώση της Τουρκικής Αυτοκρατορίας*.
4. Νικόλαος Παπαχατζής, «Θρησκεία και Μυθολογία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
5. Joachim Gnllka, *Χριστιανισμός και Ισλάμ*.
6. Ε. Π. Παπανούτσος, *Ηθικά*.
7. Νίκος Δήμου, «Ο Παιδοτρίβης», *LiFO*, ημερ. 17.1.2008.
8. Frans de Waal, *Ο πίθηκος μέσα μας*.

9. Πλάτωνος, *Νόμοι*.
10. Ευριπίδου, *Ικέτιδες*.
11. Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη*.
12. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*.
13. Dr. Rabbi Samuel Hirshberg, «Jurisprudence Among the Ancient Jews», *Marquette Law Review*, Vol. II, Issue I.
14. Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*.
15. Claude Baurain, «Σχέσεις Κύπρου και Εγγύς Ανατολής», *Ιστορία της Κύπρου*.
16. Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*.
17. *Ancient Anatolia, Captivating History*.
18. Stephanie Dailey, *The Mystery of the Hanging Gardens of Babylon*.
19. Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
20. Wolfgang Helck, «Σχέσεις Κύπρου και Αιγύπτου», *Ιστορία της Κύπρου*.
21. Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλίο Ι.
22. Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Οι αρχαίες θρησκείες και η προχριστιανική θρησκευτικότητα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
23. Alain Le Brun, *Η Κύπρος πριν από το 5000 B.P./ 3000 π.Χ.*
24. Edgar Peltenbourg, «Η Χαλκολιθική Περίοδος», *Ιστορία της Κύπρου*.
25. Stuart Swiny, «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*.
26. Paul Astrom, «Η Μέση Εποχή του Χαλκού», *Ιστορία της Κύπρου*.
27. Jacques-Claude Courtois, «Η Γεωμετρική Εποχή», *Ιστορία της Κύπρου*.
28. Παναγιώτης Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», *Ιστορία της Κύπρου*.
29. Mark Woolmer, *Short History of the Phoenicians*.
30. Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*.
31. Γεώργιος Χατζηκωστής, «Ο Ελληνισμός κατά περιοχές, Κύπρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
32. Κυριάκος Χατζηιωάννου, «Η θρησκεία της Αρχαίας Κύπρου», *Ιστορία της Κύπρου*.
33. Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, Ζ.
34. Δημ. Θεοχάρης, «Νεολιθική Εποχή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
35. Χρ. Ντούμας, «Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
36. Δημ. Θεοχάρης, «Νεολιθική Εποχή στην Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
37. Νικ. Πλάτων, «Παλαιοανακτορικός Μινωικός Πολιτισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
38. Νικ. Πλάτων, «Η Νεοανακτορική Κρήτη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
39. Νικ. Πλάτων, «Ο Μινωικός Αποικισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
40. Στ. Αλεξίου, «Μινωική Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
41. Σπυρ. Μαρινάτος, «Η Υστερομινωική Θήρα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
42. Ιωάννης Σακελλαράκης, «Μυκηναϊκή Δυναστεία στην Κνωσσό», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
43. Σπ. Ιακωβίδης, «Οικιστική και Αρχιτεκτονική κατά τον ΙΔ-ΙΑ Αιώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
44. Γεώργιος Μυλωνάς, «Η Εποχή των Πολυχρύσων Μυκηνών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
45. Νικ. Πλάτων, «Η Γένεση της Μυκηναϊκής Δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
46. Σπ. Ιακωβίδης, «Οι Αιώνες της Αχαϊκής Κυριαρχίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.
48. Γεώργιος Μυλωνάς, «Η Μυκηναϊκή Θρησκεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.

Τράπεζα Κύπρου

ISBN 978-9963-2366-7-1